ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПРОЗОВИХ ТВОРАХ ТА ДОКУМЕНТАХ

РУЇНА

ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ.

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

РУЇНА

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНА»
1996

КОЗАК І ВОЄВОДА
ЗАПОРОЗЬКА СЛАВА
РУЇНА
ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ
СТОРІНКАМИ ДАВНІХ ДЖЕРЕЛ

РУЇНА

ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ.

ББК 63.3(4УКР)46
Р83

Редакційна колегія:
В.А.Смолій (голова), О.І.Гуржій, Р.П.Іванченко, О.В.Мишанич

Упорядник і автор передмови О.І.Гуржій

Р83 **Руїна:** друга половина XVII ст. / Упоряд. і передм. О. І. Гуржія; Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін.— К.: Україна, 1996.— 431 с. — (Історія України в прозових творах та документах).
ISBN 5-319-01313-2

Ця книга охоплює події в Україні, що увійшли в її історію під назвою «Руїна». До видання включені прозові твори, історичні дослідження, документальні матеріали, котрі яскраво характеризують найтрагічнішу сторінку історії нашої держави.

Книга доповнена хронологією, картою того часу, примітками.

Розрахована на вчителів та учнів шкіл, усіх, хто вивчає або цікавиться історією України

Р $\frac{4702640101-017}{201-96}$ Без оголошення ББК 63.3(4УКР)46

© О.І.Гуржій, упорядкування, передмова, 1996
© Видавництво «Україна», 1996

ISBN 5-319-01313-2

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

«Руїна» — так категорично і, на наш погляд, досить влучно український народ назвав один з найтрагічніших періодів історії своєї держави. Припав він головним чином на роки гетьманування Івана Брюховецького (1663—1668), Дем'яна Многогрішного (1668—1672) та Івана Самойловича (1672—1687). Деякі новочасні історики угледіли в ньому «похмуру добу», коли особливо виразно виявилися «безпорадність» народних мас, «безідейність» і «користолюбство» національних урядовців. Але щоб краще усвідомити ті давні події, звернімося до першопричин «Руїни»...

Ще за життя Б.Хмельницького старшина, виконуючи його волю й прагнучи уникнути внутрішньої боротьби за владу, фактично без загальних виборів призначила на гетьманський уряд 16-річного Юрія Хмельницького. Однак уже через місяць (26 серпня) він із намови названого батька й дорадника, генерального писаря І.Виговського на Генеральній раді в Чигирині офіційно зрікся гетьманства. Сталося це вже після смерті старого гетьмана (27 липня 1657 р.). Рада ж, на якій окрім старшин і рядових козаків були присутні міщани й духівництво, вирішила тимчасово передати булаву Виговському. Це не сподобалось Москві, де всупереч угоді від 1654 р. чекали від «малоросіян» особливого «челобития» — клопотання про дозвіл обрати собі нового гетьмана. Царський уряд повів затяту дипломатичну боротьбу за свої інтереси. Але з цього нічого не виходило. У жовтні того самого року відбулася інша Генеральна рада в Корсуні. І хоч Виговський буцімто доброхіть зрікся гетьманства, бо не бажав у неволі в царя жити, вона підтвердила всі його повноваження, а учасники ради пообіцяли своєму лідеру одностайну підтримку в його прагненні захистити «давні права та вольності» українців, що їх почав обмежувати цар. Свідками цього стали повноважні посли з багатьох зарубіжних країн (Австрії, Волощини, Молдови, Кримського ханства, Семигороду, Туреччини та Швеції).

Одразу ж після ради Виговський узявся втілювати в життя кілька важливих політичних намірів і домігся-таки від урядів Криму й

Туреччини підписання мирного договору. Було також ратифіковано угоду із Швецією. Вона визнала незалежність України з державними кордонами аж до Вісли. Від Речі Посполитої гетьман відібрав Берестейське і Новгородське воєводства. За умов, що склалися, Польща обіцяла Україні широку автономію, якщо та знову увійде до її складу.

Зазнаючи неослабного тиску з боку царату з його відвертими провокаціями, Виговський почувався досить непевно на своїй найвищій державній посаді (ранзі). Дошкуляли нечувані внутрішні чвари на Лівобережжі, Правобережжі й Запорожжі, гнівалися «низовики», яких не запросили взяти участь у виборах, та й цареві з його сановниками Виговський змушений був раз у раз доводити свою вірність і лояльність. Узяти хоча б розмову з воєводою М.Зюзіним 18 січня 1658 р. Гетьман нагадував про особисті «заслуги» перед сюзереном під час спільних російсько-українських воєнних походів (зокрема Кримської кампанії), просив, «чтоб царское величество никому не верил», хто на нього, Виговського, «приносить лично станет», запевняв у вірності государю «по присяге своей» і набивався до останнього «в дружбу».

Мабуть, зважившись на лихі обставини, Виговський вирішив за краще для себе офіційно сповістити царя Олексія про обрання гетьманом і просити його підтвердити цей акт своєю «високою рукою». Невдовзі за дорученням царя в Україну прибув представник Москви боярин Б.Хитрово і призначив на 25 січня нову раду в Переяславі, очевидно, сподіваючись «провалити» на виборах Виговського. Одначе боярин поїхав до Полтави намовляти місцевого полковника М.Пушкаря на збройний виступ проти гетьмана. Втрутилося й кілька російських воєвод. В універсалі полковникові Богуну 1658 р. Виговський зазначав: «От певних людей имеем ведомость, что Пушкарь подущением воєвод Калантаевского, Охтырского, Воловского и Белгородского поднял тое своеволю, которые ему обещали во всех потребах посилковать». Конфлікт між Виговським і Пушкарем чимдалі загострювався, і врешті зчинилася кривава різанина з участю десятків тисяч осіб. Лише на боці полковника виступило 20 тис. запорожців і стільки ж «гультяїв», наймитів та іншого люду. В борню вступили старшини І.Богун, І.Сербин, кошовий отаман Я.Барабаш та багато інших відомих політичних, військових діячів. Виговський здобув перемогу. Пушкар загинув у бою під Полтавою 11 червня, а його прибічника Барабаша було захоплено в полон і згодом страчено за наказом гетьмана.

І.Виговський та його найближче оточення добре розуміли, що чвари й розбрат між українцями часто інспірує своєю політикою Москва. Старшина Ю.Немирич у «Маніфесті до володарів Європи» (1658) звинувачував царську адміністрацію в порушенні положень Березневих статей 1654 р. щодо української автономії, у підтримці опозиційних сил і партій, а отже й у роздмухуванні міжусобної війни, у постійній загрозі збройного втручання в «малоросійські» справи, спробі накинути ярмо на Україну. Він застерігав, що московити виношують намір, «...приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству». А в листі до герцога Адольфа Йоана, брата шведського короля Карла X Густава, від 11 жовтня 1658 р. зазначав: «Московити звалили на

нас тяжче ярмо, ніж те, що від нього не так давно хотіли звільнитися козаки, котрі боролися з поляками за віру і свободу».

Ці та інші причини подвигали гетьмана розірвати всякі стосунки з Москвою і видерти Україну зі складу Великого князівства Московського (так називалася в тогочасних джерелах Російська держава). Тим більше, що з її урядом не було укладено нових статей-угод (дві попередні спроби царя нав'язати Виговському невигідні, навіть принизливі для України проекти цих документів провалилися). Союзником у боротьбі проти великодержавницьких планів Росії могла стати Польща. Відповідний договір було підписано 16 вересня 1658 р. у Гадячі. Ним передбачалося створення своєрідного федеративного державного об'єднання (Україна, Польща, Литва). При бажанні до нього могла вступити і Московія. За Гадяцькою угодою, Україна перейменовувалась на «Велике князівство Руське», і входили до неї колишні Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Виконавчі функції передавалися гетьманові, який правив довічно, а законодавчі — Загальній раді. По-сучасному кажучи, створювалась автономна парламентська республіка. Гетьман Виговський отримував ще й посаду київського воєводи, у власність йому передавалися Барське та Любомльське староства. У князівстві передбачалися своя фіскальна система, карбування власної монети, існування незалежних збройних сил (козацьких) і найманих військ. Польсько-шляхетській армії заборонялося перетинати державний кордон з Україною (Москва ж постійно нехтувала цю вимогу).

Однак «національній програмі» Виговського не судилося здійснитись. Проти нього піднялися міщани, селяни і прості козаки, що боялися повернення в Україну панів і відновлення феодальних повинностей. Повстання очолили І.Богун (дещо згодом), І.Сірко та І.Безпалий. З допомогою російської армії під проводом воєводи Г.Ромодановського вони 1659 р. розгромили гетьманські війська. Таким чином, Гадяцький договір скасовувався.

Боротьбу проти гетьмана України царський уряд називав «богоугодным делом», а його самого — зрадником, котрий забув «Бога и посвятой господне евангельской заповеди» та прийшов зі своїми людьми у «великого государя украйные городы». Він звинувачувався у порушенні попереднього договору.

Виговський гетьманував лише два роки, але й за цей короткий час відчув зверхнє ставлення російського монарха до українського народу, його підхід до визначення політичного статусу України. У трьох проектах статей-угод, не підписаних гетьманом, Москва домагалася, по-перше, обмеження автономії Української держави (без дозволу царя старшина не мала права обирати гетьмана, а той — призначати чи звільняти генеральну старшину й полковників) і недопущення зростання її території; по-друге, розташування в усіх важливих містах (на правому березі, крім Києва, ще й у Переяславі, Брацлаві, Умані, а на лівому, крім Чернігова, також у Ніжині), «где пристойно», російських залог і насадження своїх воєвод; по-третє, якнайбільшого послаблення зв'язків українців з білорусами (щоб «казаки туди не ходили» і на «Белой России ныне и впредь залог казацким не быть»).

Після скинення з гетьманства Виговський 1659 р. втік до Польщі, де

йому присвоїли титул сенатора і київського воєводи. Того ж року Ю.Хмельницького на раді в Германівці вдруге обрали гетьманом. При підтримці старшин правобережних полків він через воєводу О.Трубецького запропонував цареві угоду, де на користь українського населення було «многое написано... сверх прежних статей» Б.Хмельницкого, зокрема щоб московських залог і воєвод ніде, крім Києва, не залишилося (ст.2); щоб українці вільно переобирали гетьмана й старшин (ст. 4, 5); щоб м.Старий Бихів, яке Москва вимагала собі, залишалося за малоросійським полковником (ст.6); щоб права гетьманського правління поширювалися на зносини з іноземними державами та самоустрій (ст. 8—13).

Московська сторона зволікала з підтвердженням статей, а Трубецькой намагався заманити Ю.Хмельницького до Переяслава, оточеного російськими військами. Повагавшись, той піддався-таки на умовляння воєводи й 10 жовтня прибув із старшинами до міста. Туди Трубецькой стягнув збройні сили під командуванням Шереметєва і Ромодановського; прибули й представники українського духівництва проросійської орієнтації. На раді в Переяславі, що відбулася 15—17 жовтня, від статей Хмельницького мало що залишилося. Натомість ухвалена угода ставила гетьмана і старшин у цілковиту залежність від царя (ст. 1, 2); не лише обмежувала, а й забороняла зовнішні стосунки України з іноземними державами (ст. 3, 4); надавала право московським воєводам у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Києві та Умані розпоряджатися «маетностями теми, которые принадлежали к тем воеводствам прежде сего» (ст.5). 15-а стаття «велела» гетьманові «город Старой Быхов очистить великому государю», а «черкас (українців. — *Авт.*) и иных чинов служилых людей» звідти «вывести». 16-а стаття ще раз окреслила східний кордон між Україною і Російською державою (на випадок його переходу селянами, злочинцями тощо). Було заборонено під страхом смертної кари надавати притулок утікачам, що значно ущемлювало вольності Війська Запорозького.

Ця угода поставила Українську державу у надзвичайно складне становище. Цар чимдалі менше рахувався з гетьманом та його правлінням, грубо втручався через воєвод у справи місцевої адміністрації, розподіляв на власний розсуд природні багатства України, під'юджував окремих старшин, роздмухуючи пристрасті як серед панівної верхівки, так і простих козаків та посполитих.

Поразки російсько-української армії 1660 р. у війні проти Польщі висунули на порядок денний питання про західний кордон між Україною і Річчю Посполитою. Яким бачив його Ю.Хмельницький, довідуємось із гетьманських «прохань» на ім'я царя, складених у Чигирині в травні перед підписанням мирної угоди з королівською владою.

Фактично він пропонував кордон, визначений Зборівським договором 1649 р.: від р.Горинь біля м.Острог через Заславль, Гощу, Волинське воєводство, Межибіж, Вінницю, Бар, Зеньків, Студеницю, Могильов, Ямпіль, Рашків. Приблизно таку ж лінію обстоювали й московські посли. Як бачимо з листа, гетьман прагнув міжнародного визнання і підтвердження кордону між Україною і Польською державою відповідно до рішень у Зборові, тобто кордону, що існував з часів Б.Хмельницького.

Однак такого договору не було досягнуто. У жовтні 1660 р. польсько-шляхетське військо після поразок росіян під Любаром і Чудновом оточило козацькі полки у Слободищі. Група старшин на чолі з І.Лісницьким та Г.Гуляницьким за обставин, що склалися, умовила Ю.Хмельницького розірвати союз з Москвою і створити унію з Польщею. Таким чином, у Слободищі під Чудновом (Волинь) було підписано трактат, який багато в чому повторював умови Гадяцької угоди, хоч у ньому вже не йшлося про «Велике князівство Руське». Відтоді Ю.Хмельницький вів відкриту боротьбу проти своїх колишніх спільників. Російський державний діяч А.Куракін в «Одписке» від 6 серпня 1661 р. сповіщав уряд, що наказний гетьман Я.Сомко з Переяслава листується з Хмельницьким і з полковниками «задніпрянськими», готуючись до збройного виступу проти царської величності, і закликав «царських людей» по «черкаських» містах остерігатися козаків. Замірявся піти «на Москву» й полковник В.Золотаренко. Все це свідчить, що гетьманське правління не спромоглося виробити чіткої національної і державотворчої програми. Українському урядові бракувало єдності, групувалися різні опозиційні партії.

Слободищенський трактат, підтриманий широкими верствами населення, поділив Українську державу на дві частини: Лівобережжя і Правобережжя (під егідою відповідно російської і польської корон). Два орли — символи державної влади Московії і Польщі — роздерли молоде тіло Української козацької республіки.

Втративши надію об'єднати державу під своєю булавою, Ю.Хмельницький під тягарем поразок на початку 1663 р. зрікся гетьманства й постригся в ченці. Але це не принесло спокою. Навпаки, посилився розбрат, не вщухали політичні інсинуації та інтриги.

Незабаром гетьманом Лівобережної України зробився кошовий отаман Запорозької Січі І.Брюховецький. Враховуючи трагічний досвід двох своїх попередників, він повністю став на бік Москви. Правобережний гетьман П.Тетеря (з 1663 р.) схилявся до Польщі й радив королю неодмінно захопити Лівобережжя і об'єднати під своєю владою всю Україну. Чигиринський полковник П.Дорошенко прийняв підданство Туреччини. Домагалися булави під царською «протекцією» і полковники Я.Сомко та В.Золотаренко, змінивши свої войовничі наміри щодо Росії. Останній просив царя помилувати всіх тих, хто доти виступав проти його величності, й обіцяв вірно служити йому.

Представник низовиків І.Брюховецький висунув ідею обрання гетьмана на Запорозькій Січі. Обіцяв скасувати становий поділ і піклуватися про поспільство й рядове козацтво. Після проголошення його гетьманом Лівобережної України на Чорній раді в Ніжині 17 червня 1663 р. під тиском московських послів та російського війська замінив усіх лівобережних полковників, а деяких своїх противників, зокрема Я.Сомка й В.Золотаренка, наказав скарати «на горло». Підписані ним того самого року так звані Батуринські статті, які майже повністю повторювали Переяславські Ю.Хмельницького, практично не поліпшили становища населення українських земель. Більше того, вони зобов'язували місцевий люд утримувати російські війська, розташовані в межах регіону.

Після багатомісячної кривавої війни з польсько-шляхетським військом і загонами П.Тетері І.Брюховецький на особисте запрошення царя восени 1665 р. першим з гетьманів приїхав до Москви, де з ласки сюзерена отримав «чин» боярина, а старшини, які були з ним, стали дворянами. Тоді ж, на превелике задоволення російського уряду, він підписав нові статті, що викликали обурення серед українського населення і навіть у колах промосковської орієнтації, зокрема духівництва. Гетьман, як казали старшини, «оженився» на Москві.

Московські статті, близько 10 пунктів яких були новими або почасти зміненими порівняно з попередніми, значно погіршували статус України в складі Російської держави. Так, за 1-ю статтею, Україна «с малороссійскими городами, и местами, и местечками, и с слободами, и с селами, и в них всяких чинов жители» мала залишатись у «вечном и во веки неотступном и непоколебимом» володінні царя та його прямих наступників. 4-а стаття передбачала підпорядкування української церкви, а отже, й усього віруючого православного населення московській патріархії, а також призначення київського митрополита з «великоросіян». На це рішення місцеве духівництво категорично, «с сильною яростію», заявило: «Если будет на то великаго государя изволение, что отнять у нас наши вольности и права и быть у нас митрополиту из Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великий государь велит нас всех казнить, а мы на это не согласимся... Если приедет к нам в Кіев московскій митрополит, то мы запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и за ноги поволокут, тогда только московскій митрополит в Кіеве будет... Нам лучше смерть принять, нежели митрополита из Москвы...»

Гетьман, як наголошувалось у 9-й статті, не може проводити незалежної зовнішньої політики. Підписався ж Брюховецький під угодою як «великого государя... холоп».

Він повернувся з Москви аж наприкінці 1665 р., не маючи ніякої підтримки в Україні. Відтак понаїжджали російські воєводи з «ратними людьми» й розташувалися у великих містах, всіляко пригнічуючи населення. Крім того, за спеціальним наказом царя у січні 1666 р. в «малороссійскіе города» вирушив стольник О.Ізмайлов з дорученням «переписать всяких чинов жилецких, промышленных и тяглых людей в селах и в деревнях крестьян и бобылей» для збирання «окладов и оброков». В середині року приїхали царські переписувачі, тож посполиті «с плачем» мусили здавати в казну хлібні та грошові «збори», а в Батурині й передмістях крім того ще й 85 пудів меду. В 1666—1667 рр. велося навіть «слідство» проти стольника О.Лобанова-Ростовського, який особливо жорстоко поводився з українським населенням.

На початку 1667 р. сталася ще одна подія, яка негативно вплинула на становище Української держави. 13 січня в с.Андрусові біля Смоленська між Росією і шляхетською Польщею було укладено перемир'я на тринадцять з половиною років. Воно цілковито нехтувало інтереси України. Так, за цією угодою Правобережжя переходило під повну владу Польської корони, як, зрештою, і Білорусія, а Київ із довкіллям передавався на два роки Росії. За нею також закріплювались Смоленськ, Сіверська земля, Лівобережна Україна. Що ж до Запорозької Січі, то вона підпорядковувалась адміністрації обох країн. При цьому воля гетьмана ігнорувалася.

Отже, все те, чого домігся український народ упродовж кривавої визвольної боротьби, яка тривала майже 20 років, було ліквідовано одним розчерком пера. Відразу ж після підписання Андрусівської угоди шляхта взялася «вогнем і мечем» впокорювати населення Правобережжя. Першою стала Брацлавщина.

Обставини, що склалися, загострили внутрішні суперечності в Україні. Так, переяславці, скинувши полковника Д.Ємоленка, обрали собі іншого й спробували взяти під сторожу воєводу Вердеревського, але той устиг сховатися. Невдовзі Брюховецький надіслав йому на допомогу кілька полків. Повстання було придушено: частину учасників заарештували, інші втекли в Золотоношу й Піщане, а керівники подалися до Дорошенка. Тоді цар та його сановники й згадали про польсько-українсько-російську угоду стосовно кордонів. За нею, як наголошувалось у грамоті до В.Шереметєва, лівобережні «городи» належать цареві, однак у Золотоноші й Піщаному «засели» козаки й «чинят всякие задоры и разоренье». Тож вимагалося витурити повстанців за Дніпро і «чтоб в том посольским договором нарушення не было» (березень 1667 р.). 30 травня полтавський воєвода М.Волконський сповіщав Шереметєва про «шатость» місцевого населення, яке сподівається на підтримку з боку запорозьких козаків, а ті, своєю чергою, схиляються до «изменника» Дорошенка. Київські міщани, живучи «зело не в дружелюбии» з «ратными людьми», не продавали їм хліба. Траплялося навіть, що царських послів убивали.

Згодом, зрозумівши деякі свої політичні прорахунки, Брюховецький різко змінив тактику й почав домагатися ширшої автономії для України. Звинувачуючи в усіх негараздах російських воєвод та інших царських сановників, він і його старшинська адміністрація почали виступати за розрив України з Росією. Гетьман запропонував союз турецькому султанові, але той на це не погодився. Врешті-решт від Брюховецького відвернулося як українське населення, так і московський уряд. Його оголосили зрадником. 18 червня 1668 р. на раді в с.Будищах поблизу Опішні (за іншими даними, біля с. Диканьки на Полтавщині) козацький натовп забив керманича лівобережного регіону. Тоді ж гетьманом «обох боків Дніпра» було обрано П.Дорошенка. Таким чином, Московські статті скасовувались. Проголошувалося об'єднання Української держави.

За Дорошенкового гетьманування (1665—1676) (з ним почасти збігалося правління Д.Многогрішного) не раз поставало питання про територіальні межі української державності. Виношуючи ідею політичного об'єднання України, Дорошенко в 1668 р. пішов на підписання угоди з Туреччиною. Підвладну йому територію він бачив у кордонах: ріки Вісла і Німан, міста Севськ, Путивль, Перемишль, Самбір. А наступного року почав схиляти до розв'язання територіальних проблем і польський уряд, пропонуючи українську автономію в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Але з того нічого не вийшло, бо король призначив гетьманом уманського полковника М.Ханенка. Між Україною і Польщею з новою силою спалахнула війна. У жовтні 1672 р. Польща й Туреччина підписали Бучацький договір, за яким Брацлавщина і південна Київщина підпадали під владу П.Дорошенка, а Поділля переходило до Туреччини, як, зрештою, і

частина Галичини з Чортковим. Царський уряд вважав цю територію за таку, що перебуває «во владеніи у Петра Дорошенка под игом турецкого салтана». Одначе польський сейм відмовився ратифікувати договір.

Ще в березні 1669 р. в Глухові царський уряд підписав із Д.Многогрішним договірні умови про становище Лівобережної України в складі Російської держави. Цьому правителю, що отримав титул «гетьмана Сіверського», належала лише незначна частина Лівобережжя — Сіверщина, Прилуцький і Переяславський полки, а також Київ із довкіллям. За Глухівськими статтями, населення цієї території входило до складу Російської держави. Встановлювалася низка обмежень і заборон. Поряд з цим зменшувалася кількість (з 10 до 5) воєвод в Україні. Вони залишалися у Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові й Острі. Їхні функції обмежувалися лише військовими справами.

Становище різних українських регіонів, як і діяльність обох гетьманів, ускладнювала хитка політика, яку проводили на півдні Лівобережжя та Січі запорозький «гетьман» Петро Суховій, а за ним Михайло Ханенко.

Коли Многогрішного змістив Самойлович, останній заповзявся за допомогою царського уряду усунути Дорошенка. На початку 70-х рр. він вторгся на Правобережжя й заволодів тамтешніми полками. 1674 р. практично вся Східна Україна, щоправда, на короткий час, опинилася під владою Самойловича (крім Чигирина — резиденції правобережного гетьмана).

1676 р. було укладено Журавненський договір про припинення війни між Польщею і Туреччиною. Ним передбачалося, що Поділля і значна частина Правобережжя (крім Білоцерківського й Паволоцького полків) перейдуть під владу Туреччини. Хоч польський сейм знову ж таки не ратифікував цієї угоди, вона ще раз засвідчила розмежування Лівобережжя і Правобережжя. Поділ України вздовж Дніпра й акт включення Лівобережжя та Києва з околицями до Російської держави підтверджувались також Бахчисарайським договором 1681 р. про 20-річне перемир'я між Росією, Туреччиною та Кримським ханством і договором про «вічний мир» 1686 р. між Росією і Річчю Посполитою.

Тож і успадкував Іван Мазепа (1644*—1709) разом з гетьманською булавою (1687) напіврозорене Лівобережжя і лише спомин про ту «велику» Українську державу, що існувала за часів Богдана та Юрія Хмельницьких чи Івана Виговського. Фактично припинилися державотворчі процеси й на Правобережжі. Корсунський полковник З.Іскра, богуславський полковник і наказний гетьман Правобережної України С.Самусь, білоцерківський (фастівський) полковник С.Палій та інші старшини, що боролися з урядом Речі Посполитої і польською шляхтою у 80—90-х рр., на відміну від їхніх попередників уже не мали змоги проводити більш-менш самостійну державницьку політику.

---

* Щодо року народження І.Мазепи в історіографії існують різні думки. Деякі дослідники називають 1629-й (М.Костомаров) або ж 1639 р. (О.Оглоблін, Н.Василенко-Полонська), інші — 1640 і 1644 рр. Остання дата найпоширеніша в енциклопедичних виданнях.

Першим кроком І.Мазепи як гетьмана Лівобережжя було підписання між козацькою старшиною і царським урядом ухвалених на Генеральній раді Коломацьких статей 1687 р. Більшість пунктів договірних умов (17 із 22) повторювали Глухівські статті 1669 р., а нові переважно були спрямовані на зміцнення влади царату в Гетьманщині й обмеження політичних свобод національної адміністрації. Так, за 6-ю статтею гетьманові категорично заборонялося без «ведома их царского пресветлого величества» усувати з посад генеральну старшину, а їй «без челобитья и без указу великих государей» обирати гетьмана. В 19-й статті написане таке: «чтоб гетману и старшине, служа великим государем... народ малороссійскій всякими меры и способы с великороссійским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласіе приводить супружеством и иным поведеніем, чтоб были под одною их царскаго пресветлаго величества державою обще, яко единой христіянской веры, и никто б голосов таких не испущал, что малороссійской край гетманскаго регименту, а отзывались бы везде единогласно их царскаго пресветлаго величества самодержавной державы гетман и старшина, народ малороссійской обще с великороссійским народом, и вольной переход жителем из малороссійских городов в великороссійскіе городы имети». Тож, як бачимо, гетьманське правління мало служити не власному народові, а передовсім російським монархам. Якщо досі московські можновладці бодай формально визнавали існування окремої Української держави під проводом гетьмана, то надалі вона мала поступово зникнути, розчинившись у єдиному самодержавному утворенні, щоб і згадки не лишилося в народі про колишню автономію. Статті передбачали також асиміляцію українців, ще більшу «прозорість» кордонів України з Московією, панівне становище російських сановників на Лівобережжі.

Москва була вельми задоволена підписанням Коломацьких статей. У грамоті бояринові В.Голицину від 5 вересня 1687 р. зазначалося, що статті написані «со многою прибавкою» на користь государів і привели до них у підданство Військо Запорозьке.

Однак, попри всі ці обмеження, І.Мазепа, вміло використовуючи різні політичні обставини й приязне ставлення до нього царів, поперва проводив досить незалежну внутрішню і зовнішню політику. Щоправда, йому повсякчас доводилось інформувати Москву про кожний свій більш-менш самостійний крок. Уболіваючи за Правобережжя, Мазепа в трудні 1687 р. писав у листі до В.Голицина, що польські магнати чинять утиски стосовно населення «греко-російської» віри, й просив відрядити на Гродницький сейм спеціальне посольство. В лютому 1690 р. він повідомляв Івана та Петра Олексійовичів про свої зносини з великим литовським гетьманом Павлом-Яном Сапегою і з коронним польним гетьманом Станіславом Яблоновським. А наступного року до того прибули з Лівобережжя повноважні посланці. Розпочалося листування керманича Гетьманщини з польськими магнатами. Він спілкувався і з мултянським господарем та кримським ханом. У серпні 1688 р. Мазепа запропонував молдавському господареві допомогу у війні проти турків. З відомостей, що надходили від лівобережних і запорозьких старшин, він знав про наміри кримських татар щодо населення українських земель, не раз взаємодіяв з російськими воєначальниками.

Завдяки активній зовнішньополітичній діяльності лівобережний гетьман здобув репутацію поважного державного діяча. Його високо ставили уряди сусідніх країн, зокрема Росії та Польщі. Протягом свого понад 20-річного правління Мазепа не втрачав надії на об'єднання Право- і Лівобережжя. Цікаво, що навіть в іменних указах і грамотах його незрідка пойменовували гетьманом «Войска Запорожскаго обоих сторон Днепра». Саме так його титуловано в царському указі й «изволеніи» 1688 р. чернігівському полковникові Лизогубу та старшині, котрі були відсутні під час обрання нового гетьмана. Їм наказувалось віддавати «во всяких делах послушаніе и повиновеніе» Мазепі. Сам же він здебільше підписувався так: «Гетьман Войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго».

1686 р. Росія оголосила війну султанській Туреччині. Майже 9 років бойові дії точилися мляво й зводилися головним чином до окремих збройних сутичок між обома сторонами. І лише навесні 1695 р. після втручання Петра I вони помітно активізувалися. Так, під час азово-дніпровських походів (1695—1696) російській армії з участю козацьких полків загальною чисельністю до 120 тис. чоловік і самого гетьмана вдалося здобути Азов і зруйнувати турецько-татарські фортеці в пониззі Дніпра, що стало важливим етапом у боротьбі Росії за Північне Причорномор'я. Однак для України, з політичної точки зору, вихід Московії до моря був неоднозначним. Росія, як зазначав український історик О.Терлецький, оточила її на півдні й півночі «немов залізним перснем», який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави. І разом з тим південніше Запорозької Січі українці вже цілком вільно могли господарювати. Згідно з Константинопольським мирним договором 1700 р. за Росією офіційно закріплювався Азов з околицями й новозбудованими фортецями (Павловськ, Таганрог, Міус), а Туреччині поверталася частина Подніпров'я з невеликими укріпленнями, які підлягали знесенню. Місцевість же між Очаковом і Запорожжям мала лишатися незаселеною. Такими були результати азово-дніпровських походів. З укладенням на Карловицькому конгресі 1698—1699 рр. миру між державами «Священної ліги» і Османською імперією Польщі відійшли Брацлавщина, Поділля й південна частина Київщини.

На початку нового століття становище України значно погіршилося. Після проголошення війни Швеції 1700 р. Петро I перетворив її фактично на заложницю у втіленні своїх великодержавницьких інтересів. Тож XVIII ст. — один з найтрагічніших періодів у її історії, період цілковитого занепаду української державності. Але про це розповідатиметься у наступних наших книгах.

Звичайно, у невеличкій передмові годі було висвітлити усі аспекти українського суспільно-політичного життя другої половини XVII ст. Значною мірою розкривають їх прозові твори й документальний матеріал, вміщені у цьому виданні. Друкуються вони мовою оригіналу з незначним редакторським втручанням відповідно до вимог сучасного правопису.

Історична повість «Козак і воєвода» М.Горбаня (1899—1973) вперше вийшла друком у Харкові без зазначення року публікації. За інши-

ми джерелами, вона вийшла 1929 р. Головним героєм є славнозвісний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Автор наводить маловідомі факти з життя цього козацького ватажка та його рідних після переїзду на Слобожанщину, яка щойно почала активно заселятися. В повісті відтворено історію степової України, стосунки місцевих козаків з царськими воєводами та «москалями», тогочасні звичаї, яскраво змальовано образи гетьмана І.Брюховецького і деяких козацьких старшин. Використано народні пісні, приказки, легенди.

Історичне оповідання «Запорозька слава» А.Кащенка (1858—1921) також присвячене подіям в Україні XVII ст. Йдеться про гетьмана українського реєстрового козацтва Петра Сагайдачного, правобережного гетьмана Петра Дорошенка та інших відомих історичних осіб. Щоправда, автор, на наш погляд, не завжди об'єктивно оцінює (виключно як ворожу українському народові) політику Туреччини, Кримського ханства, Польщі та Москви.

Історичні дослідження М.Костомарова (1817—1885) «Богдан Хмельницький», «Мазепа» та деякі інші добре знані як у нашій країні, так і за її межами. Менш відомі його праці, об'єднані під загальною назвою «Руїна», одну з яких — «Гетьманування Дем'яна Многогрішного» — вміщено у цій книзі. Слід мати на увазі, що це видання вийшло в умовах панування в Російській імперії великодержавної, шовіністичної ідеології, тому окремі авторські концепції зазнали її безпосереднього впливу. Тривалий час проживаючи і працюючи в Росії, М.Костомаров друкував свої твори переважно в Санкт-Петербурзі та Москві.

Доволі своєрідно, із власних позицій розглядає в публіцистичних нарисах життя і діяльність гетьманів І.Виговського, І.Брюховецького, П.Тетері, а також стосунки старшинської адміністрації з царським урядом у кінці 50—60-х рр. XVII ст. відомий письменник України І.Нечуй-Левицький (1838—1918). Ці його праці, що вийшли друком у Львові (перша — 1879-го, друга — наприкінці 90-х рр.), стали своєрідним протестом проти засилля суб'єктивізму в тогочасній офіційній історіографії з її великодержавницьким спрямуванням. На жаль, ці нариси й досі залишаються майже невідомими для читацького загалу.

У радянській історичній науці, судячи з більшості енциклопедичних видань, діяльність гетьмана П.Дорошенка характеризувалася як така, що «суперечила життєвим інтересам українського народу». Цілком інакше, всупереч цим тенденціям, писав ще 1925 р. про цю непересічну постать в історії України відомий львівський історик, майбутній академік АН УРСР І.Крип'якевич (1886—1967) у невеличкій брошурі «Гетьман Петро Дорошенко».

У студіях В.Ващенка «Семен Палій. Славний козацький полковник» відтворено героїчну боротьбу населення Правобережжя проти польських магнатів та засилля католицизму наприкінці XVII — на початку XVIII ст., непрості взаємини «фастівського бунтівника» з гетьманом І.Мазепою, царем Петром І та ін.

Вміщені у книзі документальні матеріали, насамперед остання частина* козацько-старшинського «Літопису Самовидця», значною мі-

---

* Попередня частина літопису ввійшла до книги цієї ж серії «Спалах у темряві». Нумерацію авторських коментарів збережено.

рою доповнюють історичні сюжети в прозових творах, а подекуди уточнюють окремі події й дати. Підбірка джерел про унію показує тяжке життя українців у складі Речі Посполитої, лихоліття в період боротьби Польщі й Росії за Україну. Сподіваємося, що прозові твори, наукові студії та документи, попри їхню різноплановість, дають уяву про те складне становище, в якому опинилася Українська держава в другій половині XVII ст.

Книга доповнена картою України того періоду (виготовлена в секторі картографії Ін-ту історії України НАН України О.Марковою), хронологією та примітками упорядника.

Олександр Гуржій,
кандидат історичних наук

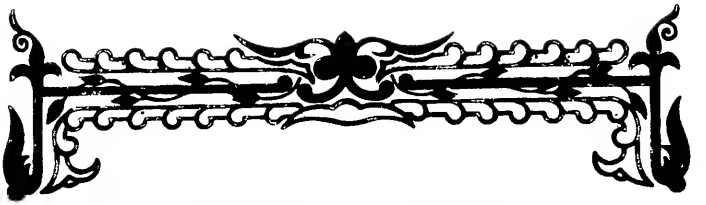

МИКОЛА ГОРБАНЬ

КОЗАК І ВОЄВОДА

Історична повість

ПРОЛОГ

Тихо, спокійно спить місто Харків... Погасли вогні по всьому місту, темно по хатах козацьких, темно по дворах старшинських... Темно, тихо скрізь... Тільки на баштах фортечних лунають вигуки вартових... То вартові перегукуються між собою...— «Славен город Москва»... «Славен город Путивль» — лунає над стіною кріпосною...

І від однієї башти до другої линуть ці вигуки... і дерев'яні башти мов оживають... «Славен город Москва» — лунає над містом...

Тихо, спокійно спить місто Харків... Тільки в государевому дворі, де живе царський воєвода, чути якісь голоси, чути навіть метушню. У невеличкій горниці край столу на лаві, вкритій стареньким килимом, сидить воєвода Лев Андрійович Ситін — огрядний, рижовусий, з сивиною чоловік. Чому ж це так пізно не спить воєвода? Чому в його горниці в такий пізній час сидять піддячі з приказної ізби? Чому нахмурене чоло в воєводи та в піддячих і що то за людина в подертій, обідраній одежі стоїть перед ними? Страшні речі розказує та людина, і з кожним її словом хмарніше стає чоло воєводи, і нижче й нижче схиляють свої голови піддячі. Тихо говорить обірвана людина, та жадібно вслуховуються в її слова всі присутні. Один із піддячих швидко записує... Де ж пак не записувати? Про великі події, про те, що в Гетьманщині розпочав повстання проти воєвод московських гетьман Іван Мартинович[1], про загибель московських загонів, про нечувану лють козацьку розказує людина. Тихо лунають її слова... Тихо в горниці, та кожне слово, мов удар молота, мов грім весняний.

«Як почали до Гадяча збиратися звідусіль козаки[2],— тихо, з німецьким акцентом розказує людина,— стурбувався дуже наш воєвода Овсій Огарьов, бо давно вже про гетьмана чутки недобрі пішли. Аж і сталося нарешті таке, що й страшно казати. 8 лютого в неділю воєвода взяв наших полковників Ягана та Дирика, й пішли вони, як годиться, до гетьмана віншувати його з святом. Раніше було як іде наш воєвода, то гетьман ще на ганкові зустрічає його, посміхається радісно, вітає, та сьогодні вийшов не гетьман, а Лучка — гетьманський блазень, огидний карло... Глянув він на воєводу, крутнувсь на одній нозі, засміявся та й сказав: «Гетьман пішов на обідню до церкви, що ген там за горою...» Засміявся ще раз, свиснув і зник. Постояв трохи воєвода, здогадався, що глузують з нього, та й послав мене піти подивитися, чи справді гетьман у церкві. Як вернувся я і сказав, що нема, замислився воєвода та й пішов останній раз до церкви...»

«Як останній?» — запитали разом і воєвода, й піддячі. «Так... нема, мабуть, вже в живих нашого воєводи боярина Овсія, поранено його смертельно». Усі присутні, мов на знак, звелися на ноги і тремтячою рукою поклали хреста на себе. «Хай же покоїться душа його з праведними, коли правда твоя, чоловіче,— після хвилини тяжкої мовчанки промовив сідаючи воєвода.— Кажи далі, мерщій...»

«Ото пішов воєвода до церкви, а по полковника Ягана прийшов від гетьмана козак. Пішов полковник. Зустрів його гетьман, та не так привітно, як завжди, одразу ж почав йому говорити: приїхали до мене запорожці, кошовий та полковник Соха, а з ними й товаришів багато і говорили вони мені: «Не гаразд, що в нас по малоросійських містах сидять воєводи царської величності та чинять людям великі кривди та утиски». Я й сам про те знаю і вже писав його царській пресвітлій величності, але досі жодного указу в цій справі не маю. Весь народ невдоволений, м'ятеться. Ви, полковники, зберіть свої полки та йдіть з міста. Так краще буде». А далі почав гетьман лаяти воєводу непотребними словами та кінець кінцем додав: «Як не підете з міста, то вас усіх козаки поб'ють... Я говорю це вам тільки тому, що мені вас жаль».

«Не можна нам не послухати того,— сказав наш полковник.— Що ж, підемо з міста, аби твої козаки нас не повбивали». Звівся на ноги гетьман, перехрестився та й сказав: «Ось тобі хрест святий, наші козаки ніяких задорів не вчинять, аби тільки ваші ратні люди тихо з міста вийшли».

Не пішов, а полетів полковник, відшукав воєводу. Зібралися воєвода, обидва полковники та підполковник рейтарський[3] Готфрід Еренстр та й пішли знову всі до гетьмана. Спершу геть-

ман і на очі до себе їх пускати не хотів, а далі пустив та просто без балачок сказав: «Я вам наказую вийти з міста. Чуєте чи ні? А коли не підете, так знайте, вас козаки всіх поб'ють».

Пішли воєвода з полковниками від гетьмана... Одразу ж зібралися всі начальні над військом нашим люди, радилися довго, що робити. Сили в нас було мало, а козаків до гетьмана тисяч вісім зібралося, та до того в Гадячі й фортеці нема, де б відсидітися... Вирішили йти з міста... Пішов я додому, до хати, де на постої стояв, аж хазяїн мені говорить: «Слухай-но, що я тобі, парубче, скажу. Ти хоч і жив у мене недовго, та мені до вподоби припав. Ти не робив такої шкоди, як ото ваші москалі та німці тут наробили: кому дочку згвалтували, кого побили, кого пограбували. Ти не такий, ото я й раджу тобі: не ходи ти з міста, я тобі дам одяг, сховаю в льох, посидиш, поки заспокоїться, бо все одно всіх ваших поб'ють». Не послухав був я його, переодягся в хохлацький одяг та й кинувся своїх доганяти. Добіг, аж дивлюсь, біля брами вже бійка йде. Козаки дорогу загородили, не пускають наших. Бачу, попереду воєвода з стрільцями пробивається, бачу, хтось шаблею кривою по голові його вдарив, бачу, падає воєвода. Бачу, кінець підходить. Кинувся я тікати, прибіг додому і три дні просидів у льосі. І вже хазяїн мені розказав, що побито багато наших солдатів та стрільців, що хто й утік, то замерз по дорозі, що ніби й воєвода помер від рани, що й жінку воєводину не помилували, збезчестили, роздягнену водили містом, одрізавши груди. Три дні сидів я в льосі, на четвертий день хазяїн посадив мене на санки й повіз мене з Гадяча, провіз верст сорок, і мусив я злізти з санок, а вже як я дістався звідти, важко й розказати. Йшов вночі, обминаючи людей, не знав-бо, що тут діється, і оце тільки сьогодні ввечері дістався до Харкова. Як почув я на стінах: «Славен город Москва», заплакав з радощів, що кінець стражданням...»

Похмуро слухали присутні сумне оповідання втікача—рейтара Йогана з рейтарського полку Ягана Гульца. Закінчив він свою розмову, і на хвилину запала тиша. Перший порушив тишу воєвода, звертаючись до піддячого: «Скоро напишеш ти одписку князеві Гр. Гр. Ромоданівському до Білгорода, зараз же і посилати треба». Ще швидше забігало перо в піддячого. Похмуро мовчав воєвода. Чутно було скрип пера в важкій тиші. «А цього чоловіка,— порушив знову мовчанку воєвода,— нагодувати, одягти і разом з гінцем до Білгорода відрядити негайно, має-бо там у цьому великому государевому ділі сказку дати, бо ж там уже, певно, теж надійшли відомості різні про ці страшні події. Нам же тут в государевому місті Харкові теж треба промисл чинити. Найбільше ж дбати, щоб у народі чутки про

це страшне діло не ширилися та щоб прелестні листи й спільників проклятого зрадника Івашки Брюховецького виловлювати й карати...» Знову мовчанка, знову тиша, тільки скрипить перо піддячого...

«Славен город Москва»— лунає на башті... «Славен город Путивль»— відповідає сусідня башта...

Спить Харків...

ПЕРЕД БУРЕЮ

У широких густих Слобожанських лісах далеко від битих шляхів та татарських сакм[4] сховався невеличкий хутірець Гаврилівка. Кілька хатинок наче тулилися одна до одної серед густого вікового лісу.

Здавалося, що ліс звідусіль своїми обіймами обгортає хутірець, а хатки, ухиляючись від його старечих обіймів, пригортаються одна до одної, мов шукаючи порятунку та оборони. Трохи осторонь від хуторця стояло три хатки, наче три побратими. Та воно так і було — господарі тих хат таки справді були побратими. Це жили три колишніх запорожці — Левко Жигалко, Омелько Петренко та Пилип Василенко.

Чимало попомандрував кожен з них по світу, чимало бачив кожен з них горя й радощів, не одного разу й беззуба смерть в очі заглядала, аж кінець кінцем примандрували всі троє до Харкова, а звідти вже в Гаврилівці опинилися. Тут-таки й одружилося двоє з них, а Левко, хоч і хату собі поставив поблизу товаришів, та, проте, парубкував, як і раніше. Тихо, мирно, як на ті часи, минало життя всіх трьох, тільки колине-коли полохала звістка, що татари йдуть. Тоді кидали хуторяни хати свої та тікали в ліс. Там, поблизу села, в льохах, притрушених згори землею, пересиджували небезпеку. Та не дуже й страшні були татари, бо Гаврилівка стояла далеко від шляхів, якими звикли ходити вони,— хіба випадково міг наскочити якийсь невеликий загін. А з таким загоном і саме хуторяни легко впоралися б. Отож і думали всі три, що, мабуть, вже й життя доведеться звікувати в Гаврилівці, тихо та мирно віку свого доживати. Одному Левкові іноді вночі на думку спадало, що мало ще бачив він світів, що мало ще намандрувався по світу. Шумів уночі ліс, глухим гомоном обгортав Левкову хату, будив у нього якісь приховані думки та почуття. Такими ночами не спалося іноді Левкові, шугав він думкою по світу, мріяв про щось нечуване, незвичайне. Тісно було йому в Гаврилівці.

Та сьогодні в наших побратимів свято — гість несподіваний

з Запоріжжя прибув, товариш їхній давній, любий Павло Михалюта. Зібралося все товариство до Омелька в хату на вечерю. Прийшло ще кілька хуторян послухати запорожця, що світами мандрує, що не сидить у запічку, як вони всі ось тут, у Гаврилівці. Чарка по чарці, слово за словом, довга, тиха, сумирна розмова. У червоному жупані на покуті сидів гість — високий козарлюга, сидів, розмовляв стиха, та бачили товариші, що думки якісь напосіли його, не дають йому говорити, що жде він чогось.

Вже минула вечеря, вже почали прощатися люди, господарям на добраніч давати, а Павло все сидить наче чимсь незапокоєний, наче чогось жде. Зрозумів нарешті Левко, що хоче щось сказати гість товаришам потайки, та й звернувся до всіх присутніх:

«Ну, люди добрі, подякуймо за хліб-сіль господарям та й рушаймо. А ми, братчики, ходімо до мене. Хай гість ще хоч трохи в мене в хаті посидить, хату звеселить... Хоч і господині нема ще в мене, та якось пригостити товариша зможу».

Попрощалися гості з господарями, а побратими з Павлом пішли до Левка. Невеличку та затишну поставив Левко собі хату. Чепурно було в хаті, тихо, спокійно. На стіні висіла зброя: улюблений ятаган[5] з написом, що його тільки в Києві один чернець учений розібрав та прочитав Левкові. Запам'ятав Левко, що писано то по-арабському, а значить: «Без зброї нема хороброго. Хороброму славу дає його зброя». Вподобався цей напис Левкові та й сам ятаган пам'ятний був йому. Адже цим ятаганом трохи не розсік голови Левкові турок, начальник татарського загону, що наскочив був років три тому на козацьку варту в степу. Та не пощастило туркові. Як сьогодні пам'ятає Левко: скажена сутичка, з рук од удару випала шабля, і вповений перемогою турок заніс над головою ятагана... Усе життя промайнуло за мить перед Левком: і дитинство, і перші роки юнацтва, і та молоденька красуня-дівчина, що в Каневі дала йому води напитися, і старий батько... та не встиг турок опустити ятагана — пронизав його спис наскрізь. То Омелько — з того дня нерозлучний друг Левків — урятував од вірної смерті. А ятаган взяв Левко собі. Висіли на стіні й пістолі чудові англійської роботи. Зняв їх Левко з польського пана. Чимало висіло там і іншої різної зброї, багатства козачого, розвішаної на чудовому килимі. Це вже купив Левко в Харкові на торгу. І купив якось чудно: ішов собі торгом, замисливши, раптом глянув на килимаря, що порозвішував килими та коци й сидів спокійно між своїм крамом, далі погляд упав на килим, і відразу далекий спогад охопив його — такий наче точнісінько узор був на плахті в тієї канівської дівчини. Не торгуючись,

купив килим, повісив на стіну й часто вечорами, дивлячись на нього, згадував... Канів, вечір, молоденька дівчина з відрами перебігає вулицю до колодязя. Скрипить журавель... тихий прозорий вечір...

«Добрий вечір, дівчино».

«Добрий вечір, козаче».

«Дай-бо води напитися...»

Чиста, прозора вода в цеберках, чистий, прозорий усміх на устах дівочих... Тихий вечір, ясні зорі, срібний місяць... Та й усе... А забути не можна.

На другій стіні, на невеличкому килимі, висіла бандура. У кутку висів образ Богоматері на паперовому аркуші. У багатьох поселенців не то що в Гаврилівці, а й в Харкові по церквах навіть не було дерев'яних ікон. Недаремно старий колишній воєвода харківський писав, скаржився цареві: «А образів місцевих і деісусів нема — черкаси моляться паперовим аркушам (листам), свому литовському письму й стінам, а книг і заводу ніяких нема, і за тебе, великий государю, молити Бога ні на чому; тільки брешуть Богові і десятої части хвалу Богові не воздають». Та Левкові як запорожцеві то й байдуже було, чому молитися, аби, як звичай велить, була якась ікона в кутку, то й гаразд.

Увійшло товариство в хату, посідали на лавах, звідкись витяг Левко зелену пляшку оковитої, що треба до неї й почав частувати гостей дорогих. Мовчки вихилили козаки по три чарки, а далі перервав гість тишу: «Дивлюся я на вас, як ото сумирно живете ви, і серце радіє. Та й у Левка хата, як віночок... Що й казати... Знаю це все, бачу це все, та що ж робити, за чим прийшов сюди, то й треба до кінця діло вести. Ви, може, й самі вже здогадалися, братчики, що не просто в гості заблукав я до вас».

— Та так... Знаємо добре...

— Отож і не буду таїтися від вас. Знову завірюха починається в Україні. Хоч і повтікали ви сюди від отих завірюх, та ця й вас зачепить. Знаєте ви добре, братчики, що ото наш гетьман Іван Мартинович з запорожців таки, як обирали його на гетьмана, то все обіцяв, що поверне так, щоб приборкати нових панів-дуків, щоб голоті дати волю, щоб те, за що билися й ми з вами, справдити. Та як допався до гетьманства, то вже на іншу стежку став, поїхав до Москви, та там і продав усю Україну і Запорожжя. Продав усе чисто, зате боярином його зробили та в жінки московську дівку дали. Повернувся в Україну, а за ним поприїздили воєводи з військом, а за ними переписувачі — писати, де що є: і млини, і пасіки, і вінниці, та податки брати з поспільства та міщанства. Московський цар і

польський помирилися між собою, розірвали Україну на два шматки: Правобережжя — Польщі, Лівобережжя — Москві, а далі, як обдере цар Лівобережжя, й те віддасть ляхам на поталу. Хотіли вже й на Запорожжя руку накласти, щоб московський воєвода й там керував. Та побачило Запорожжя, що гине Україна, що час до зброї братися проти воєводської сваволі, що годі терпіти. Минулого ще року запорожці в себе на Січі московського посла до Криму Лодиженського вбили, втопили, як собаку. По всій Україні заколот пішов: скрізь на гетьмана нарікання, скрізь народ хоче, щоб Петро Дорошенко, а не цей боярин гетьманував. Побачив це й Брюховецький і знову пішов назад. Годі вже Москві підлабузнюватися. Узяв та й вигнав воєводу з Гадяча оце-о тижнів півтора тому, побив московську залогу... Тепер уся Україна у вогні... Я сам з нашим старшиною приїздив до гетьмана, то й бачив все те на власні очі. Та не тільки в нас в Україні... Скрізь цар і воєводи своїм здирством до відчаю народ довели... Простягають свою руку вже й на лицарство донське, хочуть і донське вільне козацтво приборкати, хочуть і його запрягти. Ото як почнемо ми, то вже й на Дону на тому стане. Та в самій Московщині — розказували нам на Запорожжі втікачі звідти — діється лихе. Скрізь воєводи грабують, скрізь утиск страшний, нема правди в суді, нема правди в воєводи, нема правди в царя. Тож недаром у Москві, де ото цар живе, раз у раз повстання повсякчасні. Цареві та боярам та ще купцям московським життя солодке, а що вже про селян московських краще й не казати — не життя, а справжнє пекло.

Чого ж це я тут опинився, спитаєте ви мене. Та послав мене гетьман до Івана Сірка, нашого колишнього кошового отамана, вашого полковника, з листами, щоб до повстання той пристав. А тепер послав мене Сірко по всьому полку вашому поїздити, всіх братчиків січових об'їздити та до нього на раду на той тиждень на середу запросити. Ото я про вас перших і згадав, бо переказували мені про вас... Так ото так, братчики...

Замислилося товариство на хвилину, та довго не думало. «Що ж, хай Левко на ту раду, а далі видно буде, як діяти, що робити, чи тут у запічку сидіти, чи до зброї братися...»

І почалася далі тиха братня розмова. Трохи згодом залунала й бандура, й звуки старої давньої пісні оживили хату:

«Ой у лузі Базалузі, там був
курінь нетязький,
Там жив-проживав Кішка
Самійло, гетьман козацький».

У ПАНА ПОЛКОВНИКА

Ще спала Мерефа у середу, як на світанку рано-вранці звідусіль почали прибувати сподівані гості: рідко хто йшов пішки, а більше верхи, а то по двоє-троє одними санками. Скрипів сніг, чути було в напівмлі тупіт кінський, веселі перегукування. Звідусіль зліталося козацтво до батька Сірка на раду. На земляному валі, що оточував Мерефу, що боронив її від нападів татарських, стояв зять Сірків, сотник мереф'янський, і щиро вітав гостей. Коло нього стояв невеликий гурт мереф'янців і вдивлявся пильно в напівпітьму, наче лічив, скільки вже гостей прибуло.

«О, прибуває козацтво, як птаство у вирій лине»,— промовив сотник.

«Та прибуває... Де ж пак, батько Сірко на раду скликає. Дехто вже, отут живучи, й забув, що то воно рада»,— відповів похмурий мереф'янець.

І відразу загомонів був увесь гурт та й замовк, почувши кінське тупотіння. З ранкової пітьми перед валом,наче з-під землі, виріс цілий десяток комонників з Левком Жигалком на чолі. Радісні вітання, і кінні зникли в мереф'янській вулиці. Злітається козацтво не в вирій, а до батька Сірка на пораду.

Настав ранок. Зійшло сонечко і не по-зимовому засяяло, заграло, звеселило землю, наче раділо, що в Мерефі стільки козацтва, стільки буйних голів бачить. Від одного до одного передано наказ: «Вирушати на хутір до полковника під Мерефу, там рада буде опівдні». Почув наказ і Левко. А що робити до півдня? Пішов поблукати, з товаришами погомоніти, на Мерефу й мереф'ян подивитися. Пішов, не знаючи, що ранок цей для нього зустріч чудову готує, радісну, несподівану зустріч.

Невеличка вулиця, заметена снігом, кілька невеличких розкиданих хаток у заметах... Та сьогодні на вулиці, мов у ярмарок. Мереф'яни, прочувши, що стільки гостей зібралося, й собі висипали на вулицю, щоб подивитися, що то за гості. Іде Левко повз двори, скрипить сніг під ногами, весело гомонить з товариством... Чудовий ранок... А назустріч веселий невеликий гурт дівчат... Наближаються до козаків, веселий сміх, жвава дівоча розмова...Попереду висока, стрункa чорнява дівчина йде й про щось гомонить з товаришкою, тихо посміхається... Чудова усмішка. Наближаються до козаків... Ближче й ближче... Ось порівнялися... Глянув Левко вбік, і захололо все в ньому — вона... вона... Далекий Канів... Ясний, чудовий вечір, ясні зорі, срібний місяць... Прозорий місяць... прозорий, чистий погляд... Вона... Вона тут, у Мерефі, і він не знав, і він не бачив. Чия ж вона? Де живе? Хто ж ця чудова дівчина?

— Що з тобою, Левку? Чому ти стоїш, мов скам'янів? Що сталося?— обступив веселий товариський гурт Левка.

— Вона. Хто вона, отая чорнява дівчина?— ледве спромігся сказати Левко.

— Ач, яку кралю наглядів. Це, брате, й тутешня й не тутешня. Її батько, Остап Андрієнко, ось уже років чотири в Мерефі живе, а вона в тітки десь у Києві жила, мабуть, з місяць, як приїхала,— весело оповідав один з гурту, козак з сусіднього з Мерефою хутора.— Та от бачте, чого Левко злякався. Дівки... Козак, та ще й запорозький... А батько її теж колись запорожцем був, ото, мабуть, сьогодні й на раді буде... Може, ти там і познайомишся зі своїм тестем,— весело додав він. І весь гурт весело зареготав...

Опівдні почало козацтво з Мерефи на хутір пана полковника вирушати. Хутір той стояв 2 версти на захід від Мерефи. На крутому, сажнів у п'ять заввишки, березі, що крутим мисом звисав над річкою, стояла садиба... Вал з дерев'яним тином оточував її з трьох боків, висока дерев'яна башта здіймалася вгору над садибою... Цей хутір був улюбленим місцем старого Сірка. Багато пополітав він по світу з військом запорозьким, багато бачив він на своєму житті, все життя провів він у війнах і походах, та не знав він досі поразок. Славне було ім'я Сіркове по всьому Запорожжі й по всій Україні. Славне й грізне було воно для ворогів. Його ім'ям лякали татарки в Криму своїх дітей: «Спи, бо Сірко прийде й забере». Його ім'ям пишалося козацтво запорозьке. Де ж пак не пишатися, коли й сам Ян Собеський казав про Сірка, що Сірко — воїн славний і в військовій справі великий митець. Славне було ім'я Сіркове — непереможного кошового Війська Запорозького.

Бурхливі то були часи в Україні. Як маленький човен кидають хвилі, так не одного в Україні кидало в вихори великих війн, великих рухів, великої боротьби. Ще за старого гетьмана Богдана, як Україна до Московської держави пристала, не схотів Сірко московському цареві присягати, рушив на Запорожжя: з того часу й почалися його славнозвісні походи на Крим, де руйнувалися міста, з полону на волю виходили тисячі невільників.

По всій Україні лунала його слава. Не було куточка, де б не знали Сірка, навіть цілі казки та перекази про нього ширилися по Україні. Розказували, що народився він з зубами, і як тільки баба-сповивальниця піднесла його до столу, то він зараз же схопив з столу пиріг і з'їв його. Це була ознака, що все життя своє він гризтиме ворогів. Розказували, що він характерник, що його звичайна куля не бере, що він знає наперед, що буде з ним, що він може перевернутися в яку завгодно тва-

рину. Татари так і називали його — шайтан. І в Україні з гордістю переказували, що султан турецький — могутній падишах, чиє ім'я грізне було по всій Європі,— видав фірман, щоб по мечетях скрізь у Криму та в Туреччині молилися, щоб швидше загинув лютою смертю Сірко.

Славне було ім'я Івана Дмитровича Сірка. Та від повсякчасного бурхливого життя кожному відпочинок потрібен. Такий відпочинок і був для Сірка ось тут, на цьому невеличкому хутірці — Сірківці, як його називали. Хоч і сувора вдача була в Сірка, та любив він, як і багато степовиків-запорожців, величну красу вкраїнської природи. Ось і це місце привабило його своїм чудовим краєвидом. На крутому березі — садиба, внизу річка мчить свої хвилі, навкруги ліси, тиша. Це був Сірків притулок — пристановище для відпочинку... Перший зайняв він це місце, вирубав ліс, збудував садибу, завів пасіку, оточив садибу валом та тином, поставив гармати, отож з пустелі зробив живе місце. Тут і сім'я Сіркова жила весь час: жінка Софія, два сини, Роман і Петро, та дві доньки. Любив дуже свій хутір старий Сірко — тут було так затишно, так любо, а надто, як повертався він з далеких небезпечних кримських походів. Єдине, що порушувало було спокій,— це те, що жінка Сіркова хворіла, та ще й як: часто падала непритомна на землю, билася в корчах, кричала, стогнала. Казали всі люди, що Сірчиху вельми біс мучить, ото й їздила вона по монастирях увесь час, щоб знайти порятунок від тяжкої хвороби. Та ці припадки не так часто бували, і поза тим життя йшло спокійно, тихо, сумирно, і душею й тілом оживав, відпочивав Сірко серед родини, в своєму орлиному гнізді. Та не такої вдачі був Сірко, як інші, щоб заспокоїтися, жити на своєму хутірці. Ні, він любив владу, любив шану, любив, щоб відчували всі навколо його могутність. І зараз він, бувши за харківського полковника[6], за краще волів з Мерефи по сусідству полкове місто зробити, а не сидіти в Харкові, де порядкували московські воєводи. Не любив тих воєвод Сірко так, що й казати годі. «Воєвода козакові — велика незгода». Не любив їх здавна, а зараз тим більше, бо як-не-як, а бувши за полковника, доводилося з воєводами справи мати. Брюховецький міг сподіватися, що на заклик повстати проти воєвод живою душею відгукнеться Сірко. Адже вигнавши воєвод, він би сам на всі ці нові полки став найбільшим паном, сам порядкував би, не ділився б ні з ким владою. Отож сьогодні й мав вирішити він справу: чи починати, чи краще переждати. Ото й раду скликав він на сьогодні для цього.

Поволі з Мерефи сунули козаки, видно було між них і сотників Івана Артеменка і Івана Сербина, із Харкова отамана Івана Кривошлика і багато інших. Через ворота в брамі пова-

гом, статечно входили та в'їздили козаки в двір. До великих стовпів, що стояли у дворі, поприпинали своїх коней. Хто змерз трохи, йшов погрітися в хати підданих, що жили поблизу панського будинку. Старшина ж вся відразу зникала в панському домі. Там, як і завжди, нашвидку відбувалася старшинська рада. Ще півгодини, і на ганок з перначем у руках, оточений старшиною, вийшов Сірко — на хвилину спинився, повів поглядом по юрбі, що відразу замовкла, і, скинувши шапку, вклонився. В урочистій тиші віддало козацтво чолом полковникові. Десь між старшиною протиснувся до Сірка писар з паперами в руках. Хвилина мовчання, ще хвилина, і, не поспішаючи, поволі заговорив полковник:

— Панове товариство! Хоч ми єсьмо й не на Запорожжі, та всі-бо ми тут запорожці є. Лицарські звичаї наші не забуваємо, ото й скликали вас на раду сюди, щоб усім нам одностайно стати. Нема спокою в Україні. Хитається на важких терезах її доля. Ось і нас супротивними хвилями занесло сюди, ось і ми тут, серед лісів, у вовка та ведмедя їхні пристановища відвойовуємо. Повтікали сюди люди від панства польського, та чи знайшли тут порятунок? Скрізь по всій Україні сидять воєводи, порядкують як знають, скрізь здирства, напасті й переписи пішли. Скрізь у Гетьманщині спищики людей по градах і селах усякого чоловіка до ніщетнішого попереписували, беруть тепер, та не тільки з мужика, але й з козака з кріпким зело утєснєнієм, щоб ні єдина копійка мимо їх рук ніде не пройшла. І до нас, що своїми грудьми боронимо від татарських нападів ці землі, дійшла черга. Ось уже три роки, як заведено у нас новини прикрі, воєводи встановили пошлини непомірні. Оподатковано митниці, шинки, мости. Силу грошей забирають воєводи в кишені свої. В усі справи втручаються. Нема козацької влади, є московська пеня. Та що й казати. Зневажають владу козацьку, як хотять. Та ось у Полтаві воєвода Яків Хитрово, так той не таїться, просто каже: «Ваш полковник, мать ...; я-су тут от государя послан болей всех, а вы б... все, пидчорты». А наші хоч і тихші трохи, та на ту ж навертають. Скрізь по всій Україні, скрізь воєводи здирством своїм до краю дійшли. Ото ж гетьман Іван Мартинович Брюховецький, порадившись з старшиною всією, вирішив усе московське військо з України вигнати й Україну — матір нашу — вільну від воєвод вчинити.

Полковник дав знак писареві, і той, виступивши вперед, почав:

«Іван Брюховецький, гетьман з вірним Військом Запорозьким, панові Іванові Сіркові, харківському полковникові, й всьому товариству військовому та поспольству тамошньому доброго здравія, щасливого пробування та єдиної з нами думки й

братолюбного союзу від Господа Бога щиро бажаючи, до відомості вам подаємо, що москалі з ляхами на комісії на тому постановили й узаконили, поприсяглися вічним покоєм, щоб Україну, отчину милую, й усіх християн, що по слободських містах живуть, під меч віддати, не жаліючи й малих діток, а городи, що їх найдеться, вогнем випалити і ні в що повернути так, щоб на тих українських та поселенних місцях дикі поля були.

Отже, радимо й бажаємо, щоб ви, браття наші, од Москви одставши, з нами та з вірним Військом Запорозьким єдино розуміли, не чекаючи над собою злих задумів московських виконання. І сторицею тоді вас, браттю нашу милую, оберігаючи, бажаємо й наказуємо, щоб, добре діло творячи, з нами єдино розуміли і до нас, з своєю желательністю та приятством, зараз же своїх посланців послали, чого од серця бажаючи, вас, браттю нашу милую, Господу Богу вручаємо. В Гадячі дан февраля в 11 число літа 1668».

Замовк писар, і заговорив старий Сірко:

— Ото вже скрізь у Гетьманщині воєвод вигнано й побито. Скрізь їхню владу зламано, отож і нам треба вирішити. А вирішувати треба неодмінно, бо ж я вже наказ тричі одержував іти на з'єднання з московським військом.

Знову дав знак писареві. І знову писар почав читати.

«Літа 7176 февраля в 25 день.

По государеву цареву й великого князя Олексія Михайловича всея великія і малия і білия Росії самодержця указу пам'ять харківському полковнику Івану Дмитровичу Сірку.

По указу великого государя окольничий і воєвода Юрій Микитич Барятинський його, великого государя, з ратними, з кінними та пішими багатьма людьми пішов під Ахтирку, і тобі по указу великого государя з своїм полком, з козаками, йти до окольничого та воєводи, не дожидаючись про те собі іншого указу, щоб тобі одноконечно бути під Ахтиркою цими днями вскорі».

— Так як же, браття?— запитав полковник, як писар закінчив читати. Загула рада, мов рій молодий, і тільки чути було: «До Брюховецького». «Годі терпіти. До Брюховецького». «Годі воєводі вклонятися. Годі».

Пильно вслухався в вигуки юрби полковник. Не вперше йому — старому кошовому — на радах таких бувати. Вигуки трохи стихли, і знову заговорив полковник:

— Настає час знову до зброї братись.

І в цю мить усе козацтво витягло з піхов шаблі — заблищала зброя на сонці, звеселилося серце не в одного, повеселішало полковникове обличчя.

— За три дні жду все товариство в гостину до себе з припасами всіма. З кожного десятка в Мерефі лишається п'ятеро. Надійде слушний час, і почнемо.

І знову задзвеніла зброя, вдарили шаблі, і залунало в дворі могутнє: «Згода. Слава полковникові. Згода».

На башті вдарила гармата. Могутній вибух.

А там, за 24 версти, в Харкові в цей час на стінах фортечних пильно вдивлялися в далечінь московські ратні люди.

ПІСЛЯ РАДИ

Закінчилася рада. Знову в світлиці високій Сіркового дому зібралася старшина дрібніші справи обговорити...

Затримав і Левка Жигалка сотник Іван Сербин: «Пожди, ще справа буде». Та Левко лишився й так. Адже ще на раді показав йому товариш Остапа Андрієнка, статечного козака, батька тієї без краю любої дівчини. От і тепер, увійшовши в світлицю, Левко непомітно намагався стати поруч з Андрієнком, щоб заговорити, а там... там видно буде... Тихо гомоніла старшина, мов боялись, що хтось підслухає. Тихо стояв і Левко, розумів-бо, що хвилина незвичайна, що надходить буря, і хто зна, що принесе вона з собою...

Скінчилася коротка, без суперечок нарада. Ще поважніші стали обличчя старшини. Ще тихше на хвилину стало в світлиці. Ще хвилина. І Сірко почав проказувати писареві відповідь Брюховецькому. Слухали пильно всі присутні, слухав і Левко, а слова лягали на серце й мозок... Надходить буря... Надходить люта... Слухає Левко, мов у напівсні, хвилинами забуваючи, де він і чого стоїть. Закінчив Сірко проказувати, схилився писар над паперами, виправляючи на свій штиб канцелярський лист... Ще кілька хвилин, і писар закінчив свою роботу, звівся на ноги й голосно, щоб усім чути, почав читати в напруженій тиші.

«Пану Івану Брюховецькому, гетьману вірного Війська Запорозького, добродію моєму, до мене многомилостивому. Іван Сірко, полковник харківський, низько павши до підніжжя твого, до лиця землі чолом б'ю, причому зичу вашій милості та всьому вірному Війську Запорозькому од Господа Бога доброго здоров'я і всіляких радісних потіх, також над ворогами нашими перемог та одоління, чого зичу вашмості неодмінно, яко собі самому. Через цей лист мій дуже прохаю вашу милість добродія мого, щоб ваша милість ласку свою показали мені та всій братії нашій віри християнської, що перебувають по українних городах землі господарської. Я посилаю до вашій милості вірних двох товаришів моїх, повідомити про те, що на теперішній час в Білгороді жод-

ного чоловіка нема, крім деревенських людей уїзду Білгородського, отже, вашмилості май старання пильне, не відкладаючи на дальші часи, щоб не дали скупчитися війську московському. Мені ж бо полку Полтавського з військом запорозьким тисяч три люду доброго прийшли б од Полтави, полем стягнулись у Мерефу в наступний понеділок, тільки б про те ніхто не відав, крім єдиного Бога і вашої милості, щоб я тут з військом од України тягнув під Харків, щоб не дав увійти ратному люду в місто, бо уже й так немало загинуло.

Тільки в тому дуже прохаю вашу милість, добродія мого і всієї братії нашої милої вірного Війська Запорозького, щоб не було по слободах непотребної шарпанини від війська і щоб ми люд не тривожили. Цьому всьому вашмості, добродію мій, в листі моєму з щирості моєї у всьому віри дай. Бо ж я часу теперішнього правдиве, ей, ей, ей, під втраченням душі моєї Війська Запорозького ніколи не одступаю.

Тільки вашій милості повторюю й по-десяте упрошаю, щоб у найближчий час, не відкладаючи, казали війську скупчитися, а мені в хуткому часу о помочі додавали, щоб не дати війську московському скупчитися, бо вже втрете від князя білгородського пам'ять приходить, щоб і мене не могли зловити, як полковника Рибенського та інших.

Те вашій милості, ознайомивши на той час самого себе та приязні вашмості, добродія мого поручаю.

З Мерефи февраля 26 року 1668-го.

Вашої милості, добродія мого, зичливий приятель і слуга на всьому повольний Іван Сірко, полковник харківський».

Закінчив читати листа писар у мовчазній тиші. Кожен розумів, що рішуча хвилина настала. Кожен розумів, що велика завірюха починається, і кожен думав-гадав, що ж принесе йому його доля. Стояв і Левко, замислившись, аж чує — кличе його та його сусіда мереф'янський сотник ближче до столу підійти. Підійшов швидко, легко ступаючи, мов самі ноги несли. Підійшов ближче... і з здивуванням почув:

— От що, козаки. Оце ти, Остапе, візьмеш цього листа та одвезеш панові гетьманові. У власні руки віддаси і зараз же з відповіддю повертайся. З собою візьмеш цього парубка,— сотник указав на Левка,— та ще з десяток козаків, відпочиньте трохи та над ранок і в дорогу вирушайте. Коні в вас є, та й коні добрі. Отож з Богом у дорогу.

Не встиг Левко і опам'ятатися, як побачив, що сотник дає Остапові в руки листа, Остап обережно приймає його, наче яку коштовну та тендітну річ...

Ще кілька хвилин, і обидва козаки верхи баскими кіньми летіли до Мерефи.

— От що, козаче,— звернувся Остап до Левка,— тобі до Гаврилівки далеченько, а їхати ж треба негайно. Ото їдьмо ж до мене, відпочинемо трохи, наберемо харчів та й у дорогу. Чи згода?

«Згода, згода»,— наче щось заспівало в душі Левковій.

— Згода,— промовив, наче вагаючись він... За кілька хвилин широким рухом відчинив Остап двері своєї хати, запрошуючи гостя. Вже стемніло надворі, почав братися мороз, а в чистій хаті було так тихо, так теплo. Блимав каганець і наче посміхався. У кутку біля верстата сиділа дівчина... Левко в першу хвилину боявся й глянути туди... Біля дівчини на невеличкому ослончикові сиділа стара бабуся...

— Ну, Катре, приймай гостя,— весело загомонів старий. Катря звелася на ноги, глянула на гостя... Один погляд... тільки один, і почервоніла... А гість теж — хоч і запорожець — стояв біля порога й крутив, м'яв шапку в руках.

— Еге, та що це з вами... отакої,— приглядаючись до гостя та до Катрі, посміхаючись, заговорив батько. Ще більше почервоніла Катря, а шапка, мов млинок, закрутилася в руках козачих.

— Так... так... матусю, оце ми з цим козаком сьогодні в дорогу далеку вирушаємо... Отож зберіть нам їсти днів на тричотири. Повечеряємо... я трохи відпочину, та й вирушимо.

— Куди це ви, тату?

— Далеко, доню, далеко... На Гетьманщину їдемо, до самого гетьмана в гості.

— Та ну-бо, тату.

— От тобі й ну-бо... Не віриш. Ось ти в Левка спитай, а то він щось мовчазний дуже сьогодні. Чи ти завжди такий?— і, не чекаючи відповіді, говорив далі:

— Так, доню, до гетьмана, та ще й якого гетьмана... Не просто гетьмана, а боярина... Та йому вже те боярство ні до чого. Ну, так готуйте вечерю. А ти, козаче, сідай до столу, погомонимо трохи, повечеряємо. Катря сусідів покличе, треба ж з людьми поговорити, хто ж зна, що ще буде...

Мов у напівсні сидів Левко... Сьогоднішній день приголомшив його... Він здавна був мрійник... Ще на Запорожжі не раз глузували з нього, та ще й як глузували... А сьогоднішні події — це ж не мрія: ранок, зустріч, рада, лист і нарешті ця тиха хата, стара бабуся, жвавий старий і люба дівчина...

Поприходили сусіди. Стара з Катрею швиденько наготували вечерю, та ще й яку — пісний борщ, холодець з хроном, солоні кавуни. Посідали всі до столу. Почала кружляти чарка від одного до одного. Веселіші стали обличчя, повеселішав ще більше старий. І Левка обгорнув тихий веселий настрій. Він увесь час бачив, як швидко поралася біля печі Катря, бачив, як раз у раз її погляд наче ненавмисне на мить спинявся на ньому...

Розмова ставала жвавіша. Вже всі сусіди знали, що старого Остапа сам полковник до самого гетьмана з листом посилає... Усі сусіди й про раду ранкову знали, отож сьогоднішня бесіда жвава була до безкраю. Кожен не знав, чи доведеться ще коли на житті в такому товаристві бути, значить, пий та гуляй, козаче. Швидше й швидше обходила чарка коло. Жвавіші й жвавіші ставали розмови. Левко вже умовився з своїм сусідом, мереф'янцем, що той завтра вранці поїде в Гаврилівку, перекаже побратимам, щоб вони Левкової хати, млина на річці Люботинці та майна доглядали...

—Ось що, Левку,— звернувся до нього старий,— ти хлопець гарний, мені до вподоби припав... Та чи тільки мені, Катре?

— Та що ви, тату...

— Та от що... Оце сьогодні так ми ніби заручини справляємо... Чи так, козаче?..

Почервонів Левко, почервоніла Катря, засміялися разом, глянувши на них, гості... Кожний згадав свою молодість... Мов десятка три-два скинув кожний...

— Так от, як повернемося живі та здорові, сватів засилай. А то ще Катря в дівках до сивого волосся досидиться.

Мовчки вклонився Левко майбутньому тестеві, а старий, розвеселившись, підморгнув йому... Ще раз засміялись усі гості...

Мов червона троянда, стояла Катря. А Левко вже не міг очей відірвати від неї: «Оце так день... Заручини справляють...»

Забриніла далі бандура, забриніли золоті струни... То один із сусідів заграв нової думи про старого Сірка, славетного кошового, нині полковника харківського.

Та ми ж думали, ой та ми ж думали,
Що то місяць в степу ой зіхожає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар... оступає...

Плакали струни бандури, урвалася жвава розмова, схиливши голови, слухали мереф'янці думи про їхнього полковника...

Та всьому кінець приходить... Закінчилася й вечеря. Почали прощатися люди...

— Ви ж тут стару та доньку мою доглядайте,— прохав, кланяючись, Остап... Розійшлися гості.

— Лягаймо ж спати, Левку... Тобі постелять ось тут, на полу, біля мене. Поспимо трохи, а Катря з старою нам харчів наготують у дорогу.

Ліг спати старий Остап, та не спалося Левкові. Сів він біля столу, завважила те стара бабуся, згадала давні літа свої, зрозуміла, що діється в серці хлопця.

— От що, Катрусю, я й сама усе зберу та наготую... А ти,

може, Левкові нашу садибу покажеш, погомоните хоч трохи, бо ж за гістьми ніколи було.

Спалахнула Катря, та за кілька хвилин стояли вони з Левком в парі на дворі біля дверей надворішніх. І чудові ясні зорі, як тоді у Каневі, знову засяяли над їх головами... І знову, як тоді, як у напівсні... Та тепер ще ближча, ще рідніша вона... Білий місяць своїм срібним сяйвом наче стелив доріжку по небу, набігали хмари-хмариноньки, ховали його на хвилину... І не бачив він тоді, та бачили зорі поцілунки дівочі. Бачили й ховали таємницю... Бачили й ховали, як завжди, як учора, сьогодні. І так у тихій розмові минали години... Перед ранком прокинувся старий Остап... Сіли снідати... Аж заторохтів хтось у віконницю. Вийшов Остап, повернувся зараз же.

— Вже всі зібралися,— промовив,— пора рушати.

Настала хвилина прощання.

І за хвилину в напівпітьмі передранковій виїхали з двору Остапового ріжнаті сани, впряжені добрими кіньми... На них уже чекало 10 вершників... Привіталися й рушили в дорогу. У Левкову шапку з червоним шликом зашила Катря листа полковникового, і тепер Левко, сидячи на санках у напівдрімоті, згадував останній день, згадував усі розмови, усе, що так несподівано сталося, і далека затишна хатина в Гаврилівці здавалася йому далека, далека й чужа. Перед ним у думках стояло: переплисти широке море спершу треба, а тоді вже спокій, тоді вже мирне життя... Під'їхали до брами, спинилися на хвилину... «З листом до гетьмана од його милості пана полковника нашого» ...Забряжчали ключі, забряжчала залізна брама, розчинилася... Посланці до гетьмана опинилися за мереф'янським валом у степу... Досвітня півімла обгортала дорогу... Насуплені стояли дерева... Вже сховався місяць за хмари... Не сміялися зорі... У напівімлі тільки чути було пихтання коней... Тиша стояла навколо... Ось вже сховався й вал мереф'янський, не стало видно й тина на ньому... Далеко лишилася Мерефа позаду... Вперед до гетьмана мчали швидкі коні листа... вперед... А думки Левкові позаду, в Мерефі, там, у тій невеличкій слободі-кріпості, де ото притулилося кілька хатинок... Там у Мерефі думки Левкові... Вперед мчать коні, вперед...

НЕСПОДІВАНА СУТИЧКА

Густий широкий ліс. Похилилися дерева, вкриті білосніжними зимовими квітами. Тиша, тиша навколо. Інколи вибіжить заєць, стане, подивиться, озирнеться і знову шугне кудись далеко-далеко та швидко-швидко через замети снігові. Густий широ-

кий ліс мов спить. Ніщо не порушує тиші... Аж нараз чути тупіт коней. То Сіркові посланці поспішають до гетьмана. Вже минула дрімота, і настав той час, коли товариші по дорозі любо та ласкаво розмовляють один з одним. Старий Остап — цікава до всього людина — почав одразу розпитувати Левка, хто він і звідки. Левко охоче відповідав. Де ж пак не відповідати своєму майбутньому тестеві: «Батько мій були з козаків, та ото якось прийшли на Прилуччину та й сіли на монастирському грунті[7]. Чули, такий там великий монастир є — Густинським називають. Було це ще перед Хмельниччиною. Ото взялися мій батько на новому грунті господарювати, збудували хату та взялися ще й кузню ставити. Вони на Січі жили таки довгенько та й навчилися там ковалювати. Пішло спершу наче все нагаразд. Та раптом умерли моя мати, а нас уже було троє — три хлопці. Я так ще зовсім малий був, матері так, мабуть, що й не пам'ятаю. Це було перше нещастя. А за ним пішло й пішло. Насамперед, як сідали батько на грунт, то їм у монастирі пообіцяли, що доки вони живі будуть, ніякої роботизни та чиншів[8] з них не братимуть. Аж одного дня кличуть батька — це я все з оповідань тільки знаю — до отця ігумена. Пішли вони, вернулися звідти такі люті, що ми всі аж ховатися почали. А то виходить, що наказав їм ігумен, як іншим посполитим, чинш платити. «Годі, каже, тобі дурником тут на монастирському грунті жити. Який ти, каже, козак, як на монастирській землі сидиш. Ти такий ото посполитий, як усі». Почали були батько говорити, та не дали їм. «Як пручатися та бунтувати будеш, то для тебе в монастирському острозі місця чимало найдемо». Ото так і почали батько чинш платити, спершу малий, а далі більший та більший. Минуло років три, аж загадують уже батькові на панщину йти, монастирські городи обробляти. Закипіло в батька на серці, та що робити. «Був би,— кажуть,— сам, подався б, хоч і старий, на Січ, а з вами — дрібними діточками — куди я подінусь. Буду на монастир, на ченців працювати». Ото так батька з козака та на посполитого перевернули. А монастир той багатющий був — землі, землі. А на тій землі монастирське поспольство, що на ченців на панщині працює, що чинші дає. А ченці — куди там польські пани, ще вередливіші, ніж ті. Так і жилося. Аж чуємо, батько щось усе з сусідами радяться, почали до нас у хату люди збиратися, та все чуємо: «Хмельницький, Хмельницький». Одного дня прискакав вершник. Зібрався народ до нашої хати — повне подвір'я, стоять, гомонять, почав вершник якогось листа читати. Замовк народ, слухає, як проказує той вершник слова, не знати, чи читає, чи напам'ять все те знає. Аж як загомонить увесь народ, батько наш на середину вийшли, вклонилися та й почали: «Люди добрі, де тут у нас пани є. Пишеться

там про польських панів, а чим наші ченці гірше їх. Однаково, як і польські, на панщину женуть, чинші побирають, жінок, дітей гвалтують. Ото Хмельницький розбив ляхів-панів, а тепер кличе всіх у козаки писатися. Що ж, ми всі козаки й є. Пише Хмельницький, щоб панів виганяли, владу їхню скидали. Та що ж, ми задніх не будемо пасти. Ото стоїть наш ворог»,— і батько показали пучкою на монастир.

А я, як сьогодні, пам'ятаю — висока стіна з брамами та баштами, а за нею церква з високою-високою дзвіницею. Як показали батько на монастир, усі замовкли, а дехто аж хреститися почав. А батько далі: «Ото наш ворог. Як не знищимо його, то лихо нам буде. Вміли вони, ченці, за польських панів панувати, а тепер теж думають на хитрощі вдатися, щоб у ярмі й далі нас держати. Годі терпіти, годі ченців слухатися. Пора вже чорне ярмо скинути та козаками стати». Загомонів, закричав ще дужче народ. Аж на середину протиснувся якийсь дід. Почав він теж ченців клясти та лаяти. І було за що: старий став немічний, так забрали в нього й грунт, і хату, і ходить тепер він старцювати. А далі другий — в нього ченці доньку згвалтували. А там — все більше й більше. Не про Хмельницького, не про козацтво, а про монастир та ченців бурхлива розмова. Аж бачать усі: їде з монастиря карета ігуменова. Замовкли всі. Під'їздить до двору нашого. Побачив ігумен, що люду багато, вийшов з карети, ледве йде, підійшов до натовпу. «Це й ви тут бунти вчиняєте, бунтівники, ледащі. Хмельницького ждете. Ждіть, ждіть. Та краще не Хмельницького, а Вишневецького з Лубен — той вам покаже, хлопи, волю. Геть забирайтеся звідси негайно». І він підняв свого посоха. Та не встиг він ще слова сказати, як стали перед ним батько... Хвилина мовчання. Важка тиша... І мов грім ударив, упав ігумен на землю, збитий важким кулаком... Мов молотом об ковадло, вдарили батько, заплющивши очі, ігумена... І це стало гаслом... Лавою кинувся народ до монастиря, хапаючи зброю: рушниці, кілки, списи. Побачили вартові на баштах, що щось негаразд, зняли тривогу. Загудів дзвін на дзвіниці, почав бити на сполох... А люди звідусіль біжать до монастиря. А ми — я й брат середній — стоїмо та плачемо, за батька боїмося. А батько попереду, наче помолодшали.

А біля монастиря бій почався. Летять, дзвенять кулі, падають люди. Та заскочені зненацька, недовго чинили ченці опір. Ще кілька хвилин, і лава вкотилася в монастирське подвір'я. Що там було, не знаю добре. Знаю тільки, що били ченців люто, що старий дід допався до шафаря й їздив на ньому, що ховалися ченці, мов горобці в дощ великий, і по льохах, і по коморах, що не було їм милосердя ні від кого. А далі настала

хвилина розплати. Втекли кілька ченців з монастиря і звернулися до козацького полковника по оборону. І ось одного ранку зігнали козаки весь народ знову-таки на наше подвір'я. Так схотів ігумен. Вийшов один з козаків — старший їхній — і почав казати, що монастирські піддані негаразд учинили, бунт знявши, що монастирські піддані й далі повинні монастиреві звикле послушенство віддавати, що з монастирських підданих до війська козачого приймати заборонено. А під кінець почав говорити, що головних привідців заколоту з наказу гетьмана без жодної фолги (потурання) покарають. Аж завмер народ, слухаючи таке. Мов розпеченим залізом провели по його ранах. А ігумен — він теж стояв побіч старшого, осавула якогось — стояв і посміхався солоденькою посмішкою. Тільки червона пляма рожевіла на його обличчі, тільки ця пляма нагадувала про недавній вибух. Та не встиг старший закінчити свою мову, як вийшли з гурту до нього наш батько. Затрусився ігумен, побачивши його. А батько старшого перебивають: «Так ото таку волю дає нам Хмельницький. Так ото так народ з панської неволі визволяєте. Так краще під кримським ханом жити, ніж тут мучитися. Краще...» — й не встигли закінчити... Звів приготований пістоль старший, і впали, мов підрізаний колос, наш батько... Ще солодше посміхнувся ігумен... Заревла була вся громада та кинулася на козаків, та несила була... Так утратив я батька і став сиротою». Спинився тут Левко. Важкі спогади охопили його, аж сльози заблищали в очах. Замислився й старий Остап. Оповідання Левкове нагадало і йому чимало, нагадало і йому про тяжкі втрати, лихі хвилини, і мертва тиша запала на кілька хвилин... Мовчки сиділи Остап з Левком, мовчки їхали вершники — десять молодих козаків з Мерефи та сусідніх хутірців... Зимова тиша панувала навколо... Але ось порідшав ліс. Ясніше стало навкруги. Посланці опинилися вже в Гетьманщині. Край дороги стояв, сховавшись у вишняку, якийсь заїзд. Непривітна, почорніла хатина здавалася козакам напівраєм, бо таки встигли вони й намерзнутися. Короткий відпочинок на дві години здавався найсолодшим за все життя. Левко, трохи попоївши, ліг спати на лаву, і спав мов убитий, спав і не хотів прокидатися. Довго будив його Остап, аж кінець кінцем крізь сон второпав Левко, що їхати далі пора, щоб надвечір доїхати до ближчого сільця.

І знову ліс. Попереду мчать два вершники, розглядають дорогу, за ними ще два, потім санки, на яких по черзі відпочивають вершники, коло санок четверо вершників і позаду два. Адже їхати треба обережно, бо ж тут частенько гуляють ватаги «воровских людей» — там українці, і великороси, і поляки, й хто хоч трапляється. Ще недавно на цій-таки дорозі пограбо-

вано цілу купецьку валку, купців побито, крам забрано. Про це в заїзді розказала козакам старенька вже цокотуха-шинкарка. Розказала так, наче сама там була. Старий Остап уважно вислухав усе те оповідання. Ото й наказав тепер ще обережніши-ми бути...

Кінчався короткий зимовий день. Згасало останнє проміння зимового сонця. Ліс обгортала передвечірня мла. Мчать коні. Вже близько, близько село. Левко верхи їде попереду. І радісно, і тужно йому на серці. Радісно, що світ широкий, що з гаврилівської тиші знову вихопився в світи. Тужно ж, як згадає, що далеко вже лишилася й Гаврилівка з затишною хатиною, й Мерефа з любою дівчиною. Чи увійде та дівчина в хату Левкову як господиня, чи побачить та хатина в своїх стінах чорняву, високу молодицю?..

Ось, ось уже село... Дорога чомусь повужчала ще більше. Стоять по обидва боки високі рідкі сосни. Між соснами та ялинником притулилося сільце. Уже видно десяток низеньких хаток... Видно подвір'я, садки... Знову згадалася Гаврилівка Левкові, і знову охопила його туга, лихе передчуття. В'їхали в село.

— От що, хлопці,— звернувся старий Остап,— ночувати будемо всі в одній хаті. Тут заїзд колись був, ото тепер по старій пам'яті заїздять подорожні до хазяїна. Там і спинимося.

Під'їхали до двору. Вийшов хазяїн, привітався, сказав, що радий таких гостей вітати. А як почув, що вони козаки Сіркового полку, то просто вже й не знав, куди й посадити. Хоч і не сказав старий Остап, чого й за чим вони їдуть, та наче нюхом дізнався чи здогадався хазяїн, узявся догоджати гостям, наказав хазяйці вечерю готувати щонайшвидше. Закипіли галушки, дістала хазяйка капусти, поставила огірків. Пісна їжа, як і годиться. Сіли вечеряти козаки, сіли вечеряти й хазяї. Мовчки вечеряло товариство. А повечерявши, зараз же й спати лягли. Як не випитував хазяїн у старого Остапа, в якій справі їдуть, той йому нічого певного не сказав, аж образився був хазяїн. Полягали спати козаки та одного поставили на варті на подвір'ї, щоб хто часом нападу не вчинив або коней не покрав. Довга зимова ніч. Уже змінилося трое вартових. Тихо, спокійно в сільці. Розказав ще ввечері хазяїн, що московського війська ніде поблизу нема, що з сільця всі пописалися в козаки, щоб не платити чиншів, а люди розказують, що в гетьмана з царським військом бій був, що гетьман сидить у Гадячі та жде підмоги з інших полків. Багато новин порозказував хазяїн. Найбільше Левкові до вподоби припало, як розказував хазяїн про пригоду з одкупником Осташицею. Гетьман Брюховецький на одкуп повіддавав був корчми. Між одкупниками були й

старшини, й міщани, і своє право одкупу використовували вони широко. Міщанство та поспольство позбавлені були права вільно гнати горілку. Оці-о одкупи-оренди, як їх називали, дуже ввірилися поспольству. Ото як почав гетьман Брюховецький повстання, як заклекотіло в Україні, то й не одному одкупникові солоно прийшлося. У селі Матяшівці був одкупник-орендар, міщанин Осташиця. Він, мов пес, стежив, щоб жоден з селян не гнав горілки, щоб і краплі ніхто горілки ніде не дістав, крім як з його оренди. А неслухняних за вказівками Осташиці карав сотник. Так тривало кілька років. Як же почалося повстання, то відразу не про воєводське військо згадали матяшівці, а про свого Осташицю. І що ж би думали? Збіглося кілька матяшівців у корчму, тут-таки в корчмі спіймали Осташицю і згадали йому всі оренди — зганьбили його, одрізали бороду по самісіньке м'ясо. А довга борода — то ж ознака статечного, поважного міщанина. А по деяких місцях ще гірше було одкупникам-орендарям. Ото сьогодні, стоячи на варті, вслуховуючись у нічну тишу, згадував оце оповідання Левко, згадував та посміхався. А там замислився, і думки одна по одній, мов переганяючи одна одну, оповили його... І мимоволі спало Левкові на думку: «Та чи тільки московські воєводи здирщики та хабарники? Адже он і наші теж задніх не пасуть. Адже он оті одкупники-орендарі звідки оборону та захист мали? Від гетьмана та гетьманських полковників. Он звідки. А полковники, хоч би й полтавські, теж людці — воєводам під пару. Всі вони однакові — і воєвода, і старшина, що в панство пнеться. Ще у Брюховецького хоч дехто з запорожців, полковником ставши, не забув старого, а більшість у московські дворяни пропхнутися хоче...» Ото так замисливши, стояв Левко. А далі думки перебігли на далекі рідні слободи Мерефу та Гаврилівку... А далі... Та що говорити... Непомітно минув час варти. А там почало вже поволі світати. Прокинулися козаки і в ранковій півмлі рушили знову в дорогу.

І знову лісова доріжка, снігові замети. І знову навколо ліс. Сумно й тихо. Не схотів Левко сідати на санки, їде верхи, а поруч старий Остап. І знову, як учора, пильно дивляться вершники вперед... Минули три години. Вже зійшло сонце, та невеселе було воно цього зимового дня, сховалося зараз же за хмари. Темно, тихо в лісі... Та раптом старий Остап почав тривожно вслухатися в тишу. Помітив це Левко, помітила й решта.

— Що там? Що чути?— тривожно запитали з санок. Та стало вже чути всім: десь попереду, недалеко хтось стогнав, благав порятунку. Ще ближче, ближче, і вже ясно чути всім: «Рятуйте, хто в Бога вірує... Рятуйте...». Глянули козаки на Остапа, мов питаючи. А той угадав їхні думки.

— Ось що, хлопці. Не забуваймо, що ми — посланці, веземо листа в справах великих. Ото прожогом кидатися в воду не треба. Але й гріха на себе брати не будем. То, мабуть, харцизи[9] на когось напали. Нам з ними не розминутися, коли вони вже тут є. Отож рушаймо вперед, під'їдемо до них потихеньку, і якщо ватага невеличка, вдаримо зненацька. А як велика ватага, бо їх буває в ватагах і сотні по дві-три, тоді треба тікати назад до сільця. Звідти пошлемо когось до містечка, щоб сотник нам більшу охорону дав.

Мов завмерли вершники... Вперед помчали коні. Пістолі та рушниці напоготові. Попереду мчало четверо, між ними й Левко. Мали вони розвідати, що діється. Стогін та зойки затихли. Знову настала тиша. Та обережно мчали доріжкою вершники. Аж ось дерева порідшали. Вершники опинилися на краю галявини. Глянули обережно, стишивши біг коней, з-за дерев і завмерли. На галявині побачили з десяток вершників, одягнених по-різному: хто в свитині, хто в сірячині, а два чи три — в постолах... Харцизи. Багато з них позлазило з коней. А онде посеред галявини стоїть двоє санок, до них прив'язано напівголу людину, а біля неї два-три харцизи щось роблять...

Над'їхала решта козаків. Старий Остап глянув уважно, дав знак злазити з коней... Потихеньку позлазили козаки, поховалися за дерева... «А тепер,— прошепотів Остап,— ударимо разом з рушниць... А там... побачимо». І дав знак. Залунала сальва, пішла луна лісом, покотилися з коня два харцизи, а три піші лягли, мов збиті градом головки маку... Дав ще раз знак рукою Остап, і ще два харцизи впали додолу... «А тепер на коні та вперед, щоб не опам'яталися!»— гукнув Остап. Мить... І вилетіли козаки на галявину... Розгубилися харцизи, без жодного пострілу почали тікати. Ще постріл, і ще двох не стало. Перший вилетів на галявину Левко і зараз же кинувся до санок... Швидко зліз з коня, кинувся до тієї людини... та в ту ж хвилину впав на землю, збитий кулею... То один з харцизів, розгубившись, сховавсь був за санки, думав, що одбиватися будуть його товариші, а далі побачив, що кинули всі його та що надходить неминуча харцизові смерть, звів пістоль, пролунав постріл — і впав молодий козак. Аж потемніло в очах Остапа, як побачив він Левка на землі, кинувся на харциза і порубав його на шматки, а далі кинувся до Левка... Ударила куля Левка в груди, струмком потекла кров з рани, лежав він непритомний... Згадав Остап тепер на старість, як його на Запорожжі вчили рани гоїти, розстебнув сорочку, обмив чистою водою з баклаги рану, перев'язав чистою ганчіркою. А далі взяли товариші Левка й поклали на санки. Тим часом решта товаришів відв'язала від санок напівголу, теж непритомну людину, а біля

санок знайшли ще три трупи, порубані, поколоті. Страшними очима дивилися небіжчики на небо — видно, в лютих муках скінчили вони своє життя. Поскладали козаки трупи на чужі санки, поклали туди й єдиного живого. Далі запрягли в санки коней, що стояли прив'язані біля санок, налякані пострілами, і жалібний похід рушив уперед.

Недалеко край дороги стояв хутірець. Туди рушив Остап з товариством. Полякалися хазяї першої хати, біля якої спинився похід. Розказав Остап про пригоду, знесли з санок Левка і того, другого, невідомого, поклали в хаті на лавах. А тим часом хазяїн помчав на сусідній хутір по діда-знахаря. Минуло півгодини, і в хату ввійшов не старий ще дід, подивився гострими очима на присутніх, перехрестився на ікону та поважно привітався.

— От що, діду,— відразу почав Остап,— вилікуйте цього козака, нічого не пожалію. Та й він сам, як видужає, віддячить. Гляньте-бо на нього. Що з ним робити: чи везти далі до Гадяча, чи тут лишити?

Спокійно, поважно підійшов дід до Левка, глянув на рану, прошепотів щось, щоб ніхто не розібрав нічого, глянув ще раз, перехрестився, ще раз почав шепотіти, далі попрохав усіх на якийсь час вийти. А як увійшли знову всі до хати, сказав:

— Буде жити. Везти не треба. Лишіть у мене. Стане на ноги, та не швидко.

Подякував Остап дідові. А тим часом опам'ятався невідомий, попрохав пити, був він дуже поколотий, побитий та ще й ноги, руки й вуха приморозив. Повість його проста була: він зі своїм товаришем-козаком, як і він, та двома наймитами їхали до Гадяча, хотіли там на торгу побувати. Аж налетіли харцизи, побили тих трьох, а в нього вимучували гроші, думали, що десь у санках приховав, може, де в полозки забив абощо. Розказав і знову знепритомнів.

— Так от що, діду,— сказав Остап,— беріть їх обох до себе, лікуйте. Цей чолов'яга швидко очуняє, а Левко хай лежить, скільки схоче. Оце вам завдаток.— І Остап розв'язав череса, витяг звідти кілька талярів, дав дідові.

— А вас, люди добрі,— звернувся Остап до хазяїна та його брата,— прохаю: сповістіть родичів цих козаків. Хай приїдуть та поховають цих нещасних. Це ж недалеко. А ми, братчики,— звернувся до товариства,— попрощаймося з Левком та й у дорогу далі.

Підійшов Остап до непритомного Левка, поцілував його, аж сльози навернулися, далі взяв Левкову шапку, одяг на себе, йому поклав свою, ще раз попрохав діда доглядати як слід Левка, пообіцяв приїхати, як їхатиме назад з Гадяча. Попрощали-

ся й усі козаки... А Левко лежав на лаві, нічого не чуючи, нічого не бачачи. І за хвилину знову рушили Сіркові посланці в дорогу. Сумно було на душі в кожного. Густий ліс обступив дорогу. Темно й тихо було навкруги... Вперед мчали коні Сіркових посланців... Мовчазні й похмурі сиділи вони на конях. Мовчазний і похмурий сидів на санках Остап. А там з хутора тихо санками віз до себе знахар обох хворих... Напівпритомні, вкриті кожухами, лежали вони на санках один поруч одного, мов брати рідні... Мовчки сидів біля них знахар... Не в гетьмана опинився Левко, а на затишному, далекому від дороги хутірці всього на чотири хати... В одній з тих хат і боровся зі смертю Левко. Важко поранено було його, ще б на два-три пальці вище, і смерть неминуча була б. Та могутній організм Левків боров смерть і перемагав. Минуло кілька тижнів, і одного дня із здивуванням побачив Левко, що лежить він десь у чужій хаті. На стіні висить сила ікон, перед іконою святого Пантелеймона-цілителя блимає лампадка, біля ікон, прикрашених рушниками, висять пучки сухих трав. Безшумно відчинилися двері, і в хату ввійшов старенький дід.

— Де я, діду? Що зі мною?— вперше за всю хворобу заговорив Левко.

— На Остапівському хуторі, синку. Привезли тебе пораненого товариші твої. Оце ти тут і одужав, та й пролежав чимало.

«Так... так...». І неясні спогади зринули в Левковій голові... Рада... Сірко... Катруся... Посол до гетьмана... Ліс... Харцизи... А далі темрява, нічого не пам'ятає.

Підвівся трохи Левко, глянув у віконце, аж знову здивувався. У вікно дивилася ясна весна. Весела весняне повітря наповнене було радісним сонцем. Геть усі куточки обливало воно своїм пишним, жовтогарячим сяйвом... Зеленіла травиця, веселила око. Дивним та любим здавалося все це Левкові. Ото, наче вчора, заснув він під свист зимового вітру в хатині серед заметів снігових, під танок лютої метелиці. Прокинувся — і нема зими, радісно, любо сяє сонце... Весна прийшла, порвала зимові кайдани. Прийшла весна.

— Ой, діду, скільки ж я лежав. Он уже зими немає, весна на дворі. А...— і тут Левко відразу згадав і далеку Гаврилівку, і рідну та любу Мерефу. Що ж діється там?

— Діду, розкажіть-бо, що по світах діється. Що чувати нового?

Сів дід на лавку близько хворого і почав оповідати. Страшні й сумні речі розказував він, і, слухаючи його, то блід, то паленів Левко... Думки Левкові линули туди, де люба дівчина, знайомі слободи, знайомі люди, побратими, товариші. Що з ни-

ми? Де вони? Налетіла буря, налетіла люта, в вихорі страшному зруйнувала все... Швидше ж туди, де після бурі тої пустками страшними слободи стоять. Швидше, швидше...

НОВИЙ ПОЛКОВНИК

Великі події, великі та страшні, відбувалися по всій государевій Україні саме в той час, як Левко на тихому хутірці, в затишній хатині діда-знахаря, гоїв свою рану, боровся зі смертю.

Неясні, тривожні та темні чутки йшли по всій Слобожанщині. Говорилося про Брюховецького, про загин царських воєвод, про те, що всю Гетьманщину охопило повстання. Не було сільця, де б чи зайда-запорожець, чи якийсь невідомий чернець, чи просто якийсь мандрівник-волоцюга своїми оповіданнями не стурбував селян. Нерозривними нитками зв'язана була Слобожанщина з Гетьманщиною. Недавні переселенці з Гетьманщини, слобожани, пильно прислухалися до чуток. Чути й видно було з усього, що ось-ось хвилина і станеться вибух, загравами повстань запалають новопоселені полки. Тривожно, неспокійно було по вкраїнських селах... Тривожно, неспокійно було по великоруських слободах... Ждали вибуху, ждали гасла і знали, хто його дасть... Сірко, харківський полковник. Весь Харківський полк, та й сусідні чекали, куди ж поверне Сірко. І харківський воєвода, і його спільник у роботі — чугуївський воєвода не зводили очей з Мерефи. Звідти, з Сірківки, почнеться повстання або ж ні, його не буде. Не розуміли вони, що й без Сірка все одно утиски всілякі, здирство воєводське, податки непомірні призвели б до повстання. Але добре вони розуміли, що з Сірком на чолі повстання перекинеться на всі полки, що запалає вся государева Україна, що в тому вогні повстань може згоріти воєводська влада над «новоприбулими» черкасами... Настав перший тиждень березня в якомусь смутному чеканні... Обидві сторони мов ще підраховували сили, мов зважували ще, чи час починати бій кривавий, чи ще ні, пождати, почекати. Воєводи чекали на допомогу, на військо з Білгорода, від Григорія Григоровича Ромодановського — воєводи «большого полка». А Сірко — воєводи не знали цього — чекав на військо з Гетьманщини, на гетьманову допомогу.

Так і минали дні в напруженому чеканні. Чи надійде буря, чи пролетить мимо, нічого не зачепивши, нічого не вдіявши... А чутки йшли одна одної неймовірніші, одна одної страшніші. Що ж робилося в Харкові, в цьому осідкові воєводської влади?

У неділю першого березня зійшлися майже всі харків'яни на майдан біля Успенської церкви. Збудували цю церкву з «красного и нового леса» ратні люди ще 1657 року, за першого хар-

ківського крутого воєводи Воїна Селіфонтова. Ратні люди навозили лісу, а якийсь архітектор з черкас, очевидно, приклав свого вміння, і в центрі виросла невеличка, «меж углы 4 сажень», холодна, однопрестольна трьохбанна дерев'яна церква звичайної української архітектури. Дзвіниця теж була дерев'яна, рублена. Коло церкви був цвинтар. Там покоїлись перші поселенці Харкова, наші давні, далекі попередники. Тут поруч лежали й козаки-переселенці, що їх хвилями негод життєвих загнало на Слобожанщину, й московські ратні люди, загнані сюди наказами царськими охороняти кордони. Навколо церкви йшов звичайнісінький тин. Така була ця перша в Харкові церквця, куди зійшлися тепер морозного ранку майже всі харків'яни, щоб послухати грамоту царську, щоб почути, як про це сповіщали вчора все місто воєводські ратні люди — про пільги та милості царські. Які ж пільги дає великий цар московський мешканцям цієї далекої від Москви прикордонної фортеці, кожному ж хотілося чути. Ото тепер терпляче стояла різноманітна юрба коло церкви, терпляче чекала, коли ж закінчиться служба, коли ж нарешті прочитають їм грамоту царську, коли нарешті почують вони, про які новини йдеться.

Статечніші та заможніші проходили просто в церкву. Ось пройшов високий чолов'яга в багатому кармазиновому жупані, оселедець закручений за вухо, хитрі очі ввесь час бігають, ні на кому не спиняються. По юрбі шепіт — «сотник Грицько», «Грицько Донець». Це пройшов харківський сотник Григорій Єрофейович Донець. А ось низько вклоняються люди — йде стара, сивоуса, статечна людина, тверда хода в людини, певно ступає вона, злегка відповідаючи на вітання. Це прийшов до церкви Іван Кривошлик, отаман харківський. Усі новоприхожі городові харківські черкаси поділялися на сотні. На чолі їх стояли сотники — одним з таких сотників і був Грицько Донець. Сотні поділялися на десятки з десятниками на чолі, а на чолі їх усіх стояв отаман. Таким отаманом ще з перших років існування Харкова і був Кривошлик. Бували, правда, роки, що й іншого на отамана обирали. Отаман після воєводи та полковника був найголовніший у Харкові. Сюди прийшов Кривошлик з першими поселенцями, на його очах виростало місто, на його очах заселювалися дикі степи, на його очах творилось нове життя серед широкої степової пустелі та густих вікових лісів. Яскраве, бурхливе було життя в Кривошлика: і Запорожжя, і кримська неволя, і поневіряння від польського пана, що викупив його з неволі, і бурхливі часи Хмельниччини, коли Кривошлик був один з перших у богунських загонах... Бурхливе, яскраве життя було в цього статечного діда. До старості доніс він

бадьорість, свіжість думок та юнацьку непохитність. Поставити б їх поруч з сотником Грицьком, і мов небо від землі, так різнились вони обидва. Та й не любив дуже Кривошлика сотник Грицько, не любив і боявся.

А осьде через юрбу теж протиснувся до церкви низенький чоловічок. Чудно прищулюючи татарські, скошені очі, солоденько посміхаючись навкруги, ввійшов чоловічок у церкву. «Ач, і Федір Ріпка між старшинством походжає»,— загомонів був хтось у юрбі, та нараз замовк, мов злякавшись. А боятися було чого: полковий осавул Федір Ріпка був, може, найбільший багатій на весь Харків. Казали, що відкопав він десь скарб, захований від татар, та й розбагатів з того скарбу. А дехто переказував, що Ріпка, мовляв, років двадцять п'ять тому опинився був у неволі татарській, далі опинився десь аж в Африці, в Марокканському князівстві, прийняв там мусульманство, зіп'явся на ноги та разом з вірменським купецтвом торгував невільниками, розжився на тій торгівлі. Мабуть, так і лишився б Ріпка в тій далекій країні, та посварився з якимсь купцем, справжнім османом, мусив тікати з Марокко до Криму. Звідти, як ішов Тугай-бей в Україну до Хмельницького, вийшов і Ріпка. А далі опинився на якийсь час у Харкові — мріяв, щоб далі у московські гості пробитися, ще соболями та іншим хутром дорогоцінним поторгувати. Ото й жив він у Харкові поки що. Як у кого яке нещастя: жінку в полон забрали татари, чи сина, чи що, то вже йди до Ріпки по гроші, позичати на викуп. Ріпка дасть, та не даром. Лихвар був страшенний. Ото й не любили його харків'яни: і українці, і московські люди. Тільки в одного воєводи запобігав Ріпка ласки, завжди влесливо вклонявся, влесливо посміхався, показуючи свої темні, гнилі зуби, та й гроші воєводі позичав, не нагадуючи про повернення. Минула година, і почався рух у церкві. Вийшов на паперть Кривошлик, вийшли сотники, вийшов і воєвода Лев Андрійович. Біля нього піддячі з приказної ізби. Ще тихше стало в юрбі. З корогвами вийшли на паперть два дячки, між ними, важко ступаючи, мов справжній ведмідь, не вийшов, а виліз на паперть харківський протопоп Захарія Філімонов. Високо піднявши хреста, благословив він усіх присутніх. А юрба вже зняла шапки й почала хреститися. Далі виступив трохи вперед воєвода і голосно, щоб чули й ті, що за тином стояли, не сказав, а прокричав: «Великий государ і великий князь всея Великия, і Малия, і Білия Росії самодержець Олексій Михайлович вам велику милость свою дає». Замовк воєвода, а піддячий розгорнув свиток і почав читати. Далеко лунав голос піддячого в ранковій морозній тиші. А юрба аж завмерла, пильно вбирала в себе слово за словом.

«Божією милостю ми од великого государя й великого князя всея Великия, і Малия, і Білия Росії самодержця, і багатьох держав, і земель східних, і західних, і північних отчича, й дідича, і наслідника, і государя, і обладателя нашого царського величества города Харкова всім тутешнім жителям всякого чину й віку від нас, великого государя, милостиве слово»*.

Насторожено слухала юрба царську грамоту. Ласкаво вона була написана, дуже ласкаво, аж не вірилося, що це пише той же цар, що з його наказу воєводи в шори міцні брали слобожан, податки встановлювали та за свої здирства безкарні бували. Та з кожного рядка, з кожного слова визирала тривога, турбота. Відчував це й піддячий, що читав грамоту, відчував це й воєвода, відчувала й юрба. «М'яко стеле...»— прошепотів крізь зуби Кривошлик. «М'яко стеле...» А піддячий читав:

«Відомо нам, великому государю, нашому царському величеству, нині вчинилося по одписках з наших, великого государя, українських і малоросійських городів воєвод та приказних людей, що Івашко Брюховецький з єдиномишленниками своїми, з полковники та сотники, забувши Господа Бога і своє обіцяння перед святим Євангелієм, нас, великого государя, нашого царського величества, зрадили і розіслали від себе у всі малоросійські городи і жителям всякого чина воровські, прелестні листи...» Піддячий перевів дух, щоб відпочити. На майдані панувала мертва тиша. А він почав далі читати, читав швидко, коли-не-коли спиняючись на нерозбірливому слові.

«А ми, великий государ, наше царське величество, государ християнський, свідчимо Господом Богом, що в нас і на думці того не було, як зрадник Івашко Брюховецький та його сотники, зрадники ж, в прелестних своїх, зрадницьких листах в малоросійські городи до всяких жителів писали на смуту. І бажали ми, великий государ, та й нині бажаємо малоросійських городів жителям всякого чину й віку покою й тишини й благоденствія, а не розлиття християнської крові».

Промайнула посмішка в старого Кривошлика. Чогось тут мимоволі згадав він, як у Переяславі царський посол Бутурлін запевняв Хмельницького: «І більше сих речей одержите від великого государя, коли попросите більшими вас свободами, державами і добрами наділить царське величество, ніж королі польські і старі князі руські». Минуло тільки чотирнадцять років з того часу, і мов у вирі страшному, крутить Україну, крутить страшний вихор і невідомо до чийого берега приб'є. Минають згадка за згадкою в старого Кривошлика. А піддячий читає далі:

---

* Справжньої грамоти до Харкова не надійшло.

«І вам би, города Харкова старшинам, і всім жителям всякого чину й віку, пам'ятаючи своє обіцяння, на нашу государеву милість бути надійними і цій нашій, великого государя, милостивій грамоті вірити, від зрадників одстать і бути в нас, великого государя, під нашою самодержавною високою рукою в вічному підданстві, а зрадника Івашка Брюховецького та його порадників не слухати; а ми з свого государського милосердя вас держати будемо в нашому милостивому жалованні більше прежнього.

Писан в нашому царствующому граді Москві літа від створіння світу 7176 дев'ятнадцятого февраля дня».

Закінчив піддячий читати. Притишено загомоніла юрба. Та нерадісні були обличчя в козаків. Вони ж бо чекали, що в тій грамоті зараз же звільнять їх від чиншів, податків всіляких. Тим більше цього ждали, що тії податки з усіх міст на Харків найбільше припадали. Ждали, що скасовані будуть недоїмитки за минулі роки, а за Харківським полком їх за три роки з 1665-го, коли встановлено податки, зібралося на 1376 крб. 50 коп. Ждали й інших пільг, а натомість почули туманні, невиразні обіцянки про царське «призрѣніе». Невесело стояли козаки. Видно було, як перешіптується один з одним. Бачив це й воєвода, бачив і Кривошлик, бачив і Донець, та кожен тлумачив по-своєму. Почав знову говорити воєвода, вихваляючи царські милості, похмуро слухали його люди, похмуро й почали розходитися після того, як протопоп знову широким рухом поблагословив їх. Повернувся протопоп з корогвами до церкви, а воєвода дав непомітний знак спершу Ріпці, а потім Донцеві. Ріпка зараз же протиснувся до воєводи, а той, мов не дивлячись на нього, промовив: «Сьогодні об 11 годині дня». Глянув Ріпка на воєводу й зрозумів.

Трохи згодом, мов нехотя, наблизився до воєводи й Донець. «Сьогодні о першій годині». Одійшов і Донець, бо бачив, що воєвода не хоче, щоб бачили люди, що він з ним розмовляє. Розійшлися люди, й по всіх хатах, по всьому Харкову тільки й мови було, що про крутійську царську грамоту.

Рушив і воєвода до себе, пішов у приказну ізбу та довго радився з дяком Семеном Беседіним, бо вважав його за найрозумнішого з усіх дяків та піддячих на світі.

Минав день. Ось-ось уже надходив час побачення з Ріпкою. За тих часів години рахували за московським звичаєм так. Сходить сонце — перша година дня, заходить — перша година ночі. Отже, кількість годин мінялася. Так, 1 січня було тільки 8 годин дня та 16 годин ночі. 18 лютого було 11 годин дня та 13 годин ночі. 6 березня — 12 годин дня та 12 годин ночі. Так кожного місяця змінювалася кількість годин нічних та денних. Отже, об 11 годині дня, за годину до заходу сонця, мав прий-

ти Ріпка. Замислено сидів у своїй горниці воєвода. Не дуже розкішна була тая горниця. Адже Харків був незначною фортецею, тут завжди була небезпека татарських нападів, прибутків для воєводи тут теж було менше, ніж деінде, ото й на воєвод сюди призначали людей худородних, незначних. Такий був Лев Андрійович Ситін. Ото житло в нього було не таке розкішне, як у якогось московського боярина, хоч і намагався Лев Андрійович сяк-так у Харкові й з себе великого боярина вдавати. У кутку, як і годиться, стояв кіот та висіла сила ікон, між ними в срібному позолоченому окладі ікона янгола Лева, у срібному ж окладі висіла ікона Знаменія Пречистої Богородиці — «благомольное знамено роду Романовых». Біля кіота стояла «праздничная святыня» — восковий посуд із свяченою водою. Біля однієї ікони висіли соловецькі чотки з риб'ячого зуба. Перед іконами блимало три лампадки. М'яке світло від них лягало по хаті, падало на лисину воєводину, на стіл та лави, що стояли в хаті. Стіл, біля якого сидів воєвода, був простий, дубовий, оббитий простеньким сіреньким сукном. Біля столу стояло кілька стільців-табуретів. Лави були зроблені з широких товстих дощок на глухих ногах з цільної дошки. Дві лави були оббиті суконними полавочниками — середина полавочників була рожева, а кайма чорна. На одній стіні висіло невеличке кругле турецьке люстерко. У кутку стояла й постіль воєводина: зсунуті докупи лавки з подушками, перииою, вкритою ковдрою з звичайного шовку, підбитого лисячим хутром,— це був Ріпчин подарунок. У головах під подушкою стояла найголовніша річ — підголовок — невеличка скриня, ключі від якої завжди при собі тримав воєвода. У тій скрині лежали найголовніші грамоти царські, секретні одписки, найважливіше листування. Як і спати лягав воєвода, то підголовок стояв у нього в головах під подушками. Біля стіни стояла казенка — шафа, клеєна з липових дощок, прироблена до стіни наглухо. Там переховував воєвода казну свою, тобто всі дорогоцінні речі, які були в нього. Іноді ввечері розчиняв воєвода казенку, та мало там лежало казни, мало ще встиг набрати, тільки що ж він приїхав до Харкова. Переглядає, бувало, воєвода тії речі, та й заздрість бере його: згадує, як бачив він колись у рязанського воєводи таку ж казенку — там і перли дорогоцінні, і діаманти, і розкішний посуд, а тут що? І тут воєвода з посмішкою згадав, як йому подарував Ріпка срібну позолочену свистілку — це ж так у великих бояр велося свистіти, щоб слуг покликати, а нащо вона йому? Два холопи є в нього в Харкові — Андрюшка та Митько, та їх ще довго вчити треба, щоб на свист звикли прибігати. Ото й лежить свистілка серед іншого срібного та золотого дріб'язку в казенці.

Сидить воєвода, замислився. Аж нараз під дверима чути стук і улесливий голос: «Господи Ісусе Христе, помилуй нас». Відповідає воєвода: «Амінь», і до горниці, низько до землі кланяючись, увійшов Ріпка.

Ще кілька хвилин, і після перших звичайних розпитувань про здоров'я, про вісті від сім'ї почалася й та розмова, ради якої кликав воєвода до себе Ріпку, про яку радився воєвода з дяком.

— Відомо мені вчинилося, що Івашко Сірко, полковник наш харківський, забувши знову хресне цілування, зрадив його царську величність й хоче на допомогу йти проклятому зрадникові Івашкові Брюховецькому. Відомо мені вчинилося й те, що не сьогодні-завтра він таїтися вже не буде і піде на нас війною.— Воєвода замовк, а Ріпка дивився на нього, всією істотою своєю показував, що він слухає пильно, слова не пропустить.

— Отже, мені,— продовжував воєвода,— вірному холопові його царської величності, дбати й пильно сил докладати треба, щоб цей ворог, ненависник добра, змій злокознений і злолютий, не всіяв в слабих та буїх серцях непотрібних плевел. Ото я й покликав тебе, Федоре Григоровичу, як людину чесну й святолюбиву, на пораду. Треба іншого полковника завтра ж обрати — не зрадника — мерзотного диявола, а вірного слугу царева, непохитного підніжжя його престолу. Треба, щоб той полковник разом зі мною бунтівників-зрадників царських викорінював та нищив, не давав плевелосіятелям проклятим їхнє дійство провадити.

Замовк воєвода на хвилину, уважно мовчав і Ріпка. Видно, зважував усе сказане і не знав ще, до чого йдеться. А воєвода говорив далі:

— Івашка Кривошлика з уряду його теж скинути треба. Непотрібний цей Макіавеллі, Сірківського духу напоєний. Він, як Сірко, іздревле есть непостоянен. Як ти думаєш, Федоре Григоровичу?

— Вірно мислиш, як завжди, боярине Леве Андрійовичу!

— А кого на полковника наставити? Думав я сьогодні, радився, ото й покликав тебе, щоб сказати...— Замовк воєвода знову, ані пари з уст Ріпка.

— Думаю, кращого полковника, як ти, Федоре Григоровичу, не буде. Не пожалій тільки грошей. Вже сьогодні знаєш сам, кого чим привабити: кому борг прости, кому відсоток скинь, а кому й просто дай. Ото ворогів поменшає, а приятелів побільшає. А ми вже люди свої — я допоможу, завтра хай рада відбувається ось тут, біля приказної ізби, а мої ратні люди будуть напоготові. А ти мені теж допоможеш, не забудеш. Так-то, Федоре Григоровичу. А далі з полковника й боярином легко ста-

ти. Адже нагородив великий государ Івашку Брюховецького боярством, чому ж не нагородить він вірного слугу свого.

Сидів Ріпка, слухаючи боярина, а думки несли його далеко. Він — незначна людина, без роду-племені — московський боярин. А перший щабель до цього — харківське полковництво. Недаром, значить, доля занесла його сюди, в це нікчемне місто. Недаром, значить, затримався він тут. Недаром тут просидів ось уже не перший рік. Але як же з Грицьком Донцем? Це ж перший суперник, найстрашніший. І влесливо посміхаючись, дякуючи воєводі за ласку, обіцяючи ніколи не забувати її, Ріпка обережно нагадує воєводі — мовляв, є достойніші, кращі за мене, як-от Донець, наприклад... Та воєвода й про це вже думав, та й не сам, а з дяком — наймудрішим з усіх дяків.

— За це не турбуйся, Федоре Григоровичу. Не будеш з Донцем за харківське полковництво битись. І Донець стане за полковника, десь в іншому місці.

Заспокоївся Ріпка, посміхнувся. Посміхнувся й воєвода. Зрозумів Ріпка посмішку воєводину як натяк, швиденько витяг з кишені тугий черес шовковий, набитий талерами, і, вклонившись, не говорячи півслова, поклав на стіл перед воєводою. Не поспішаючи, узяв воєвода череса зі столу і, посміхаючись, промовив:

— Добрий завдаток... Дякую за ласку, Федоре Григоровичу: ото сьогодні зайде до тебе Донець, ви вдвох до завтрашньої ради все підготуйте. Кого ласкою, а кому просто скажіть: як буде огурятися, сидітиме, аж доки бунт скінчиться, в царевому острозі.

Попрощався Ріпка, полетів, ніг не чуючи під собою, а воєвода чекав уже на другого відвідувача.

Знову стук у двері, знову вітання, та з Донцем розмова ще коротша. «Ти, Григорію, вірний слуга царський. Знаєш-бо й сам, який лютий час переживаємо. М'ятеться народ, забув страх Божий, вірність цареві. Ось і ваш полковник Сірко Івашко став на путь нечестивих, збирається руку свою підіймати проти царських ратних людей. Та Бог, бачачи все благое й зле, воздасть кожному по ділам його. Знищить цареве військо Івашкину гординю. Вже з багатьма ратними людьми йде князь Григорій Григорович Ромодановський промисл чинити над зрадниками. Ото вам, тобі, Григорію, і всім начальним над харківськими черкасами людям, треба вірність свою цареві показати. Скликайте завтра раду, обирайте нового полковника — вірного царської величності. Я, воєвода, вірний холоп царський, раджу тобі, Григорію, та й всіх на полковника... Федора Григоровича Ріпку обрати.

Аж сіпнувся при цих словах Донець, а воєвода, наче не помічаючи, говорив далі:

— Він вірна людина — не зрадник, не бунтівник. Такі люди потрібні царській величності, великому государеві нашому. А про тебе я вже писав князеві Григорію Григоровичу Ромодановському, і він відписав мені, що як втихне смута, то й ти за полковника станеш в якомусь з полків, та, може, й не в нас, тут бідні полки, а десь на Гетьманщині, в багатому полку. Служба за царем не пропадає, а там з полковника й боярином стати можеш.— І тут воєвода — без сорому казка — повторив те, що говорив і Ріпці, щоб довго не думати. А Донець сидів, мов на вугіллі, й кортіло самому за харківського полковника стати, і знав, що грошей в нього менше, ніж у Ріпки, щоб воєводу на свій бік перетягти, а втім, полковництво його не мине, як не тут, то десь у Чернігові, Миргороді — ще краще. Якщо ж, дійсно, на зле піде московським воєводам, то ніколи не пізно, бувши по-старому за сотника, перебігти до Сірка — присилували, мовляв. Ото, може, й краще, щоб поки що на харківське полковництво не пнутися, доки вже не стане видно, хто ж переможе. Додумавшись до цього, відразу заспокоївся Донець. Ще кілька хвилин розмови про те, як підготуватись до ради, і гість пішов, лишився сам господар. Час, уже давно час спати. Та не спиться воєводі, запалив свічку лойову, розгорнув книжку і відразу поринув у читання, смакуючи кожне слово, кожне речення. Поволі читає воєвода: «Весна наречется, яко дева украшена красотою и добротою, сияюще чудне и преславне, яко дивитися всем зрящим доброты ея, любима-бо и сладка всем, родится-бо ся всяко животно в ней радости и веселия исполнено. Сицева есть весна.

Лето же нарицается муж тих, богат и красен, питая многи человека, и смотря о своем дому, и любя дело прилежно, и без лености восстая заутра до вечера, и делая без покоя.

И любя муж лето.

Осень подобна жене уже старе и богате и многочадне, овогда дряхлующи и сетующи, овогда же радующися и веселящися, рекше иногда скудота плод земних и глад человеком, а иногда весела сущи, рекше ведрена и обильна плодом, всем тиха и безмятежна; в ней же жизнь человека.

Зима же подобна жене, мачехе злой, и нестройной, и нежалостливой, яре и немилостиве, егда милует, но и тогда казнит, егда добра, но и тогда знобит, подобно трясавице знобит и гладом морит, и мучит грех ради наших.

Такова есть зима».

Читає воєвода, аж почав сон брати, покликав холопа стелити постелю. Ще кілька хвилин, і солодко спить воєвода. І сняться дивні сни воєводі... Ой, які дивні та любі... Сниться йому, як він виїздить з Харкова крамолу серед черкас та й бун-

тівників-сведенців втихомирювати, приборкувати. Їде він чудовим аргамаком... Кінь аж басує під ним, сипляться іскри з-під ніг... Сяє золотом всипана кульбака, сяє на сонці злотом та сріблом уся збруя... А він, воєвода, сидить на коні спокійний, поважний, в руках — лук турецької роботи... Такий лук бачив колись воєвода в Івана Сірка... Але цей, що в нього, воєводи, ще кращий... Їде воєвода, а за ним військо — стрільці, рейтари, діти боярські, козаки... Чорна хмара суне за ним... Сила люду... А попереду він... А назустріч Сірка Івашки люди ордою сунуть... Чути галас, крики... Б'ють бубни... Дика музика... Спокійно й поважно він, воєвода, оглянувся на своє військо, перехрестився, й задзвеніла стріла з його лука... І бачить воєвода, як у ворожому таборі падає з коня додолу якийсь молодий козак у багатій одежі... Це посол до Сірка од Брюховецького... Пронизала йому стріла воєводина горло, не побачать його більше близькі та любі, а над його трупом почалася сутичка... Скажений бій, хриплять поранені, градом сипляться стріли та кулі, дзвенять шаблі, і серед цього вихору в скаженій різанині він, воєвода, в перших лавах... Ось він врізався в ворожі лави... Ось оточили вороги... Але неспроможні вони встояти проти нього, воєводи... Тікає ворог... Даремне намагається Сірко стримати втікачів... Ось і сам Сірко перед воєводою... Починається герць... «Во ім'я святої єдиноначальної Трійці»,— підіймає воєвода свою шаблю... А військо все завмерло, б'ються вожді... Удар за ударом... Старий рубака Сірко, та... нараз падає він, збитий ударом з коня... Охоплене жахом, тікає військо Сіркове... Сірко в полоні.

І далі сниться воєводі... Він уже не харківський воєвода. Хіба ж можна такого вояку відважного тримати в Харкові, незначному, нікчемному місті... Ні, він уже в Білгороді, на місці князя Григорія Григоровича Ромодановського... Харківський воєвода — то вже його підручний, і він, Лев Андрійович Ситін, тепер може з того харківського воєводи що вгодно зробити...

А далі ще привабливіші картини розгортаються уві сні перед воєводою... Ось він у Москві... Урочистий царський похід на Водохрестя... Ідуть попереду по чотири в ряд стрільці... Одні з золоченими пищалями та гвинтівками, ложа їх прикрашено перламутровими мушлями, другі — з золоченими списами, треті — з чудовими визолоченими протазанами (рід алебарди), ратища алебард обтягнуто жовтим атласом з золотим галуном та прикрашено шовковими китицями. І йде їх близько тисячі... Тут же йдуть п'ятидесятники з алебардами на ратищах чорного дерева, прикрашених срібними китицями.

А за стрільцями йде хресний хід... Ідуть митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, попи, ченці... Мо-

лодші попереду... Корогви, хрести, ікони. Позаду йде патріарх.

А далі йдуть государеві чини — спершу дяки різних приказів, усі в бархатних кафтанах, далі дворяни, стряпчі, стольники в золотах, далі ближні люди, думні дяки та окольничі в багатих шубах... Багатство, сяйво, срібло й злото... аж в очі б'є... А ще далі йде постельничий з царською стряпнею... Поперед нього йде 12 стряпчих — несуть государеве вбрання, що його він міняв на Йордані. Один несе шапку, другий — шубу, третій — посох. Три стряпчих несуть рушник, крісло й балдахін.

А далі йде государ у багатому царському наряді.

У правій руці жезл, весь у дорогих каміннях та злоті... Вся одежа всипана злотом, діамантами, яхонтом, сяє на сонці, переливається різними кольорами... На тії б гроші не одного полоненого можна б викупити. Під руки тримають його два стольники... А поблизу йдуть бояри й думні дворяни в багатих шубах, у високих горлатних шапках... І він, Лев Андрійович Ситін — колись худородний, нікчемний воєвода,— тепер тут між ними... А далі йдуть гості й усяких інших чинів люди. По боках весь похід охороняють од натовпу, «от утеснения нижних чинов людей» стрілецькі полковники в бархатних та об'яринних ферезеях і в турських каптанах... Солодкі сни сняться воєводі...

Ось він ще раз сподобився бачити пресвітлі очі государеві... Він на урочистому обіді в Грановитій палаті. У передньому кутку стоїть царське місце, перед царським місцем на його помості спеціально для урочистого обіду поставлено стіл, кований золотом та сріблом, вкритий чудовим оксамитом. До столу поставлено приступ на два сходи, оббитий кольоровим перським килимом. Цим приступом сходить кравчий, даючи їсти й пити на царський стіл. З правого боку від царського місця йде велика лавка, а вздовж неї стоїть великий стіл, з лівого боку царського місця лавка завертає в куток: тут стоїть ще другий кривий стіл. Обід уже почався. На своєму місці сидить у багатій одежі цар. Коло нього, не одходячи, стоять кравчий з стольником у багатих одежах з золотої та срібної парчі, з довгими комірами, завширшки в півершин. Коміри йдуть униз по спині та унизані перлами. На грудях в стольника хрест-навхрест висять золоті ланцюги з дорогоцінним камінням. У залі стоїть почесна варта: стольники з мечами, в золотих ферезеях та в шапках, а за ними полковники стрілецькі, а на дверях жильці з алебардами в кольорових каптанах. За столами сидить по розрядах, по старшинству, кому де слід, боярство. І ось серед значніших, серед найближчих до царя сидить і він, Лев Андрійович Ситін. Обід почався. Поставлено на столи золотий та срібний посуд. Лежить нарізаний хліб... Стольники,

що подають їсти, пішли по страви. Другі ж принесли в срібних глечиках горілку — «государево винцо». Починається врочиста роздача почеснішим гостям хліба від самого царя. Сидить цар на своєму місці, оббігає поглядом усіх присутніх, спиняється на хвилину його погляд на комусь, і він голосно вимовляє його ім'я. Але що це? Навіть уві сні заметався від щастя воєвода, вірний холоп царський. Він чує, як цар називає його ім'я, як погляди всіх присутніх спиняються на ньому, як із заздрістю глянув на нього сусіда. І ось до нього, Лева Андрійовича, підходить стольник, подає хліб і говорить: «Боярине Леве Андрійовичу, великий государ жалує тебе своїм государевим жалуванням, подає тобі хліб». Звівся на ноги воєвода, встали й усі присутні за столом, кланяється він, приймаючи хліб. Кланяються й усі. А далі починається справжній обід. Цар наказує нести страви... З великою церемонією несе дворецький являти цареві перші блюда. Почався обід зі смаженого лебедя. А далі подавалися страви одна за одною: і гарячі, й холодні, й різні юшки. Все це ставилося одне по одному. Кожен їв, що хотів. Страви гарячі та холодні брали руками. Хоче воєвода підрахувати, скільки страв стоїть на столах. Та не може. Дорахував до 300, та на смажених жайворонках збився. Кинув рахувати. Та й де там було. Вже після перших страв почалася подача вина. Цар посилає почесним гостям кубок фрязького вина: романеї, бастри, рейнського, мальвазії тощо. І знову, охоплений щастям, чує воєвода своє ім'я, і знову підходить стольник, бере з рук у нього воєвода кубок, і по всіх його жилах заграла кров — так звеселило воєводу вино з власних царських рук. Кланяється впоєний щастям і вином воєвода, кланяються гості... Ось уже кілька годин триває обід... Голосніші стали розмови, веселіші стали обличчя... Надходить кінець обіду... Знову врочистий вхід стольників. Несуть вони й ставлять на стіл сахари. І чого тут тільки не бачить воєвода, розбігаються очі, хоче все побачити, все запам'ятати, щоб усе життя потім розказувати. Стоять на столах десятки блюд з різними марципанами. Серед столу стоїть зроблений з цукру Кремль, місто з баштами, з людьми кінними й пішими. Побіч Кремля стоїть великий орел з червоного цукру, а поруч — величезний лебідь. Глянув воєвода й бачить, що в лебедя того пудів два з половиною. А ось стоять голуби навкруги великого герба держави Московської.

Але що це? Глянув воєвода й затремтів. Йому здалося, що зелений великий папуга з цукру підморгнув йому й сміється. «Та ні, то я п'яний»,— заспокоює себе уві сні воєвода. «Ой ні, не п'яний»,— залунав чийсь голос. І затремтів воєвода. Прямо з величезного лебедя, що розпався на шматки, виходить Сірко,

вже заніс свою шаблю над воєводою... У смертельній тузі закричав воєвода і, обливаючись холодним потом, прокинувся. У вікно похмурим світлом дивився ранок.

Настав день метушливий, турботний. Вже з вечора почали й Донець і Ріпка вербувати прихильників, зібрали кількох сотників і десятників і ухвалили з ними, не питаючи отамана, скликати опівдні раду. Скоро зійшло сонце, прокинулось місто, як забігали знову й Донець, і Ріпка, і їхні прихильники по всьому місту, скрізь скликали на раду, декого ласкаво прохали, декого лякали, декому все говорили, декому тільки натякали. Повідомили й Кривошлика, що з бажання кількох сотників та десятників опівдні біля приказної ізби скликається рада. Зрозумів старий Кривошлик, чия це робота, зрозумів, що тая рада все зробить, як воєвода хоче, та й поклав собі не йти на раду, на старість літ не бачити ще одної ганьби. А тим часом Ріпка часу не гаяв. Вже зранку оповістив він багатьох своїх боржників, що він, вважаючи на воєнний час, декому прощає борг, декому відстрочує його, декому прощає відсотки. Для багатьох це була мов знахідка, дехто вже думав, що й зроду-віку не викрутиться з боргів, аж тут на тобі — мов на світ народився. І по багатьох хатах, де до того щодня кляли Ріпку, тепер — непостійна людська натура — вихваляли його щедрість. А Донець теж задніх не пас.

Отже, опівдні біля приказної ізби зібралася рада. Кривошлик не прийшов, не прийшло чимало харків'ян, прихильників Сіркових. Знали-бо вони, що на цій раді скидатимуть Сірка, знали, що проти цього вдіяти нічого не можна, щоб кари лютої не зазнати, а більшість і так думала: «Скидайте, скидайте Сірка, все одно за кілька днів він у Харкові буде, а вашого воєводи сліду не лишиться. Так нащо тії ради». Зате збіглись на раду прихильники Донцеві та Ріпчини, геть чисто всі зійшлися. Ото рада недовго й тривала. Воєвода аж сяяв, бачачи, як мудрі поради дякові справджуються. А хто на раді був не з Ріпчиних приятелів, так і той так думав: «Переможе Сірко — по його буде. А не переможе, то в московського воєводи треба ласки запобігати заздалегідь». А московський воєвода обіцяв від імені царевого ласку велику, пільги по-старому, скасування недоїмитків, козацьку самоуправу, обіцяв багато, нагадуючи і про хресне цілування, і про обіцяння вірно правдою служити. Слухала його рада: хто вірив, хто не вірив, але й той, хто не вірив, удавав, що вірить. Мов по маслу йшло все: скинули Сірка з полковництва. Декому аж моторошно стало, як про це на раді загомоніли. Скинувши Сірка, ухвалили й Кривошлика на жодний уряд не ставити: старий, мовляв, недужий, не впорається з справами. А далі до обрання дійшло. Та й тут недовго

справа стояла: обрали Ріпку за полковника. Стояв Ріпка серед кола, вклонявся на всі чотири боки раді, а представник ради передавав йому знаки його полковничої влади: пернач, спеціально заготовлений ще зранку, бо старий пернач лишився в Сірка. А далі — і це підготував воєвода — загриміли пищалі та рушниці, вітаючи нового полковника, нового голову.

Закінчилася рада тихо-спокійно. Радів воєвода, раділи піддячі, що тепер полковник у Харкові — вірний слуга царський, а не бунтівник неспокійний. Радів і Ріпка — як-не-як уперше в житті за полковника став. Це ж не те, що лихварувати, відсотки дерти, позичені гроші стягати. Та коли б почув Ріпка, що про нього говорять по багатьох козацьких хатах, коли б навіть підслухав одну частинку невеличку, і то б перелякався. Скрізь по всьому Харкову після ради тільки й мови було, що про вчорашнього осавула — сьогоднішнього полковника. Суворої, твердої вдачі був Сірко, не милував він нікого, важку руку його довелося не одному харків'янинові відчути, але пишалися харківські козаки, що в них за полковника колишній кошовий усього Війська Запорозького править. А Ріпка? Хто він, що він? Цього докладно не знали харків'яни. Ото сьогодні по всіх хатах у розмовах про нового полковника висловлювалися такі здогади, наводилися такі пригоди з його життя, що страшно б стало Ріпці, коли б до його вуха хоч один з цих переказів дійшов. Розказували, що Ріпка, мовляв, свою рідну сестру з полону не схотів викупляти. Говорили, що новий полковник з нечистим знається і той йому вказує, де скарби поховано. Дивувалися, як Сірко його у полкові осавули допустив пролізти. Говорили ще багато всякого, але добрим словом майже ніхто не згадував Ріпку. Та проте саме він, а не хто інший, за полковника став.

Після ради запрохав воєвода, тепер уже відверто, до себе й Ріпку, й Донця, й протопопа. Про щось довго радились вони, сидячи біля столу в воєводиній горниці, щось таємниче шепотів воєвода Донцеві, а той покірливо схиляв свою голову. Так, години з півтори тривала ця таємнича рада. Щось шепотів воєвода, підтакував, радісно хитаючи головою, протопоп, і уважно слухали Ріпка й Донець. А далі почалося частування. Уже задеркотіли на вулицях тріскачки — то вийшла нічна сторожа вартувати, дивитися, щоб ніде з світлом не сиділи, щоб ніхто підозрілий вулицями не вештався, а воєвода зі своїми гістьми сидів у себе в горниці. Веселіші, червоніші стали обличчя в усіх присутніх. «Государево винцо» — горілка розв'язувала язики. Повеселішав значно воєвода. Ще хитріші стали очі в Донця, а Ріпка з кожним ковтком повітря ставав усе статечніший та поважніший, як і годиться полковникові. Повеселішав значно й

завжди похмурий протопоп. Довго та нудно розказував він, скільки лиха натерпівся на віку, як доводилося «волочиться» в Білгороді й в Москві, як не один місяць доводилося зранку й на холоді, й на спеці стояти в Москві біля церков з калачем у руках, стояти в юрбі таких же обірваних, голодних попів і ждати, чи не найме хто службу правити. Підходив який-небудь купець, і, мов зграя голодних псів, кидалися попи до нього, вигукуючи: «А то закушу...», мовляв, одкушу калача і, значить, уже сьогодні не могтиму службу правити. Наймай, мовляв, швидше. Розказував він далі, як приволікся він до Харкова та й спинився тут. Багато розказував протопоп. А тим часом гості та й воєвода часу не гаяли. А протопоп усе говорив, спиняючись тільки, щоб перехилити ще один кубок. Перед ним стояв величенький-таки золотий кубок — єдиний золотий посуд, що був у воєводи. Кубка цього подарував воєводі один купець, як переїздив через Харків до Москви. Дуже полюбив його воєвода і завжди залюбки читав напис на ньому: «Истинная любовь уподобится сосуду злату, ему же разбития не бывает, аще погнется, то разумом исправится». Ото сьогодні перед гістьми виставив воєвода й цього кубка. Та час минав — попрощалися гості з хазяїном. Прибрали служники з столу. Підійшов воєвода до кіота, присунув ближче до себе приклонну колодочку (маленьку лавочку, на яку клали земні поклони), віддьорнув завісу, що закривала ікони, й почав молитися. Закінчив він молитву, а служники поставили перед іконами на ніч водолеї — мідяний посуд, куди наливали воду й ставили воскові свічі, щоб не було пожежі, постелили постелю. Бурхливий, тривожний день закінчився. І згадуючи слова протопопа, що, перехиляючи кубка, промовляв: «Иоанн Златоуст рече: добро убо есть человеку пити вино, да веселит в человеце сердце и простирает язык на многие глаголания», солодко посміхаючись, заснув воєвода.

У ПАЩІ ЛЕВОВІЙ

Рано-вранці другого дня, як тільки зійшло сонце, до Мерефи прискакали два вершники. Передній з них, під'їхавши до брами, пильно оглянув усю фортецю. На башті стояла залізна пищаль на валовому станку, готова до бою, та чавунна гармата. По земляному валу ходила сторожа — козаки Сіркового полку з пістолями напоготові. Чулась якась тривога, якийсь неспокій.

Передній вершник, підскакавши до брами, наче замислився на хвилину, та потім відразу почав стукати. На проїзній баш-

ті відразу виросла постать сотника мереф'янського, він упізнав вершника, дав знак відчинити. З скрипом відчинилася залізна брама... Минуло кілька хвилин, і обидва вершники виїхали з Мерефи. Поруч їхав і сотник. Три їздці мчали до Сірківки. Ось уже видно садибу старого Сірка, дерев'яний вал навколо, високу дерев'яну башту над валом. Мовчки в'їхали їздці в подвір'я Сіркове, увійшли в світлицю. Старого Сірка не було в хаті, десь ходив по садибі. Вийшла господиня, привіталася, запрохала сісти, а сама знову десь зникла. Вона почувала себе зле. Тривожний настрій, що відчувався в Сірківці, гнітив її, нервував, вона ходила, мов розгублена, мов шукаючи не знати що. Завжди змучена вкрай після приступів її страшної хвороби, коли в корчах билася вона об землю, лякаючи всіх присутніх своїми муками, вона тепер найбільше боялася, що ось-ось надійде хвилина й знову охопить її та страшна темрява, той жахливий морок, коли вона однією ногою стоїть край смерті. І цей жах перед неминучим мучив її, може, більше, як сама чорна хвороба.

Мовчки сиділи приїжджі, ждали на Сірка. Минуло кілька хвилин, і сотник звернувся до гостей. «Так от що, пане Грицьку, я піду десь з твоїм джурою, знайду пан-отця, скажу йому, які гості в нього». Рипнули двері, і сотник вийшов. Забігали швидко очі в Донця — це ж був він, це ж він, виконуючи таємне доручення воєводине, опинився в Сірківці. Сидів мовчки Донець, а очі бігали швидко по хаті, мов ловили кожну дрібничку, кожну непомітну порошинку. Так завжди було в Донця, коли він хвилювався хоч трохи. Так завжди було, так було й зараз. На мить, щоб заспокоїти себе, спинив він свій погляд на кафельній печі. Розкішна, чудова була та піч у Сірка, не тільки козацьку хату, а й панську, шляхетську могла б прикрасити вона. Відображені на ній були й різні дерева, і різні звірі, й птахи. Були тут і леви, і пардуси, і грифони, і орли, і пелікани — баба-птиця. А ось так цілі сцени, та ще й чудові. Ось жінка сидить біля прялки, а онде цар Давид грає на лірі. Поруч Самсон роздирає левову пащу. А онде на кахлі, поруч з жінкою, видно, як ведмідь дере чоловіка, і підпис до того: «Нікому сказати, уже мені од цього, бачу, помирати». А онде знову кахля чудова: дівчина обіймає козака, і знову підпис: «Братику, давно ми з тобою бачились». А далі знову ведмідь заліз на пасіку, краде мед, а позаду пасічник замахується дубиною, і підпис до того: «Що буде, те буде, а буде те, що Бог дасть».

Прочитав Донець цей підпис і посміхнувся. «А так, що буде, те й буде. Подивимось, хто кого перехитрує. Сірко — хитрий запорожець, воєвода — лукавий москаль, та я — теж не з дурних гречкосіїв», і ця думка заспокоїла вмить Донця. Спо-

кійніше сидів він і розглядав Сіркову світлицю, хоч і бував у ній не раз. Уся світлиця оббита була блакитним сукном. На стелю накладене було піднебення, розмальоване все птахами, квітками, виноградними кетягами. По стінах висіли портрети старих гетьманів — Сагайдачного та Хмельницького — й картини. Був тут малюнок величенький — Ной з сім'єю: старий Ной благословляє своїх синів — Сіма і Яфета, що стоять нерухомо, статечні й поважні, з довгими бородами, з довгим волоссям. Осторонь стоїть тільки що проклятий Хам — чорний, поганий, лихий та лютий на братів і батька. А онде малюнок гавані й широкого моря з кораблями. А онде улюблений Сірків малюнок: козацький бенкет, танки, музика, веселощі, і серед козаків маляр-запорожець змалював і самого Сірка. Чимало ще було в цій світлиці речей, що милували око й тішили серце. Та не встиг — тепер не знати в який раз — подивитись на все сотник Грицько, як у світлицю ввійшов пан полковник з сотником Артемом. Низько вклонився сотник Сіркові, промовляючи звичайні влесливі слова вітання.

— Яким це вітром принесло тебе, пане Грицьку, до нас? Ось уже два дні від харків'ян ні слуху, ні духу. Ми думали, що померли ви всі там або ж.— Сірко посміхнувся й додав:— Воєвода вас на цеп поприпинав.

— Та..,— на мить запнувся Донець,— справи в нас незвичайні, новини прикрі...

— Ну, сідай, сідай, дорогий гостю. Розказуй, що ви там у Харкові наробили, натворили. Послухаємо, що то за справи незвичайні. Сідай і ти, зятю.

Посідали гості до столу. Служниця, низько вклонившись, поставила на стіл карафку тонкого зеленого скла з ручкою, всю помережану тонкими правильними колами. Поставила перед Донцем та зятем Сірковим два високі срібні кубки, а перед Сірком його улюблений кухоль, весь у візерунках. На ньому відображені були якісь фантастичні птахи серед розкішних квіток. Кришка кухля була прикрашена чудовим орнаментом. Кухоль цей дістався Сіркові під час одного з найперших його походів, отже, дорогий був йому, як спогад про молоді далекі літа. Поставила служниця на стіл і закуску до оковитої. Вміла господарювати стара Сірчиха, всього в неї було досталь, отож на столі чимало страв смачних стояло перед гістьми. Стояв тут солоний кавун, капуста з олією, солоні гриби, пироги з горохом, кав'яр осетровий, чимало риби всякої, багато інших пісних страв. Адже було це у Великий піст, а то б неодмінно до оковитої ще б іншу страву подала стара Сірчиха. Звалася ця страва похмілля — навчилася її готувати Сірчиха від одної полоненої московки. Були це нарізані шматочки холодної баранини,

змішані з дрібно порізаними огірками, огірковим розсолом, оцтом та перцем. Цю страву в Москві звичайно їли на похмілля.

Мовчки налив Сірко собі, зятеві та Донцеві горілки, і, промовивши: «У нас у Січі норов — хто «Отче наш» знає, той вранці встав, умиється та й чарки шукає», вихилив свій кухоль одразу. Випив Донець, випив і сотник.

«А тепер поїмо ще трохи та й погомонимо, що там у вас у Харкові зєльная студень,— так Сірко називав, сміючись, воєводу,— виробляє».

Закушував Сірко, закушував Донець, потихеньку їв сотник. Джури Донцевого не було, і це трохи непокоїло Донця. Може, де частують і його в іншому місці, а може, й випитують про Харків. Щось непевна усмішка в Сірка, щось скоса поглядає він — і знову забігали очі в Донця, знов неспокій, тривога охопили його. Не йде в горло їжа, та треба силувати себе, нічим свою тривогу не викрити, не показати. Їдять, не поспішаючи, Сірко й зять, їсть, мов каміння важке ковтає, Донець. Швидше б кінчати справу, швидше б опинитись у Харкові за стінами кріпосними. Помітив Сірко неспокій Донців, помітив і посміхнувся:

— А панові сотникові не терпиться. Швидше хоче свої новини розказати... Ну що ж, тут за чаркою й послухаємо... Розказуй, пане Грицьку, хай вже не мулить тебе.

Настала рішуча хвилина. Нахилившись над столом, притишеним голосом почав розказувати Донець Сіркові, що вчора, мовляв, була рада, що, присилувані воєводою, скинули харків'яни його з полковництва, що обрали нового полковника...

Слухав Сірко Грицькову мову, спокійно хитаючи головою, тільки, як сказав Донець, що на полковника Ріпку обрано, сполум'янів увесь Сірко, та стримався.

А Донець плів далі свою павутину.

— Ото після ради наказав воєвода нікого з Харкова не пускати, їздить сторожа під містом, завертає всіх, б'є немилостиво. Боїться воєвода, щоб чутки ці до Мерефи не дійшли, боїться дуже. Ріпка його підкупив. А найбільше воєвода боїться, щоб ваша милість, ясний полковнику наш, не поїхали до Білгорода зі скаргою на нього за такі вчинки.

Тут Грицько спинився — він уже сказав багато, хай тепер Сірко поговорить, хай розкриє-таки, що він думає робити — чи дійсно таки на війну проти воєводи надумався, чи ще досі вагається. Саме це й доручив харківський воєвода Донцеві вивідати.

Замовк Грицько, та мовчав і Сірко. Почав тоді далі провадити свою мову Донець:

— Усі харків'яни м'ятуться. Кривошлик, наш колишній отаман, послав мене повідомити про ці новини й ради спитати, що робити, як далі бути.

Згадка про Кривошлика прийшлась до речі — це побачив ясно Донець, відчув якось напівсвідомо, відчув водночас, що небезпеки нема, що Сірко нічого про нього не знає. Певніша стала мова в Донця, мовчки слухав Сірко, наче думав про щось далеке і від Харкова, і від Мерефи. Замовк знову Донець. Настала тиша. Та мов думаючи вголос, заговорив Сірко:

— От що, пане Грицьку, знаю я тебе давно, знаю тебе як нашого харківського старшину козацького. Знаю, що й ти, й Кривошлик не спокуситесь, як Ріпка, не продасте мене, як юди, не зрадите. Ото я й кажу так: промине кілька днів, і Харків буде наш. Воєводи й сліду не лишиться. Ми — старшина — будемо панувати, а не московські приказні, здирщики та хабарники воєводи. Ми самі дамо лад і підданому, і козакові, й міщанинові. По всій Україні козача шабля запанує. Там, над Дніпром, буде гетьман, а тут, по цих землях, буду я за найпершого, найбільшого полковника, гетьмана цих земель, а в мене під рукою і ви процвітете, теж при владі найближчі будете. Ото як хочеш — або залишайся тут, у Сірківці, пожди трохи, і рушимо в похід, або ще краще, ще потрібніше: їдь до Харкова назад, не подавай і знаку, що ти проти Ріпки з його приятелями, а тим часом готуйся зустріти мене. Готуй козаків. Як підійде моє військо під Харків, щоб зараз же кидались на московських ратних людей. Я в той день, як вирушати, пришлю тобі звістку. Кажи козакам, щоб кожної хвилини були напоготові до бою рішучого. Скажи все це Кривошликові, разом із ним радься, щоб на краще діло пішло. Як почнеться в місті метушня, як наближусь я до міста, кому ж припадає, як не тобі з Кривошликом або ще хто там є козачої вдачі, воєводу й Ріпку, як скажених собак, забити. Не встоїть сила воєводська проти нас. А не спроможемося власними силами воєвод вигнати, то зробимо, як славної пам'яті гетьман Богдан зробив: до татар по допомогу удамося. Коли б і чорт допомагав людям у крайній їх нужді, то й тим гребувати не годиться, бо кажуть люди: нужда й закон змінює. Отож їдь до Харкова й жди на гасло. Я жду ще війська від гетьмана. Та чи прийде, чи не прийде, починати мушу.

Попрощався Донець, ледве міг потаїти свою радість, попрощався та швидкою ходою подався з світлиці. А біля ганку вже ждав його джура. Вдарили по конях, мов вихор, і вилетіли з Сірківки.

Вискочив Донець із пастки, вискочив ще раз. Наче мішок важенний з піском сипучим зсунувся з плечей, наче помолодшав він, як тільки сховалася Сірківка вдалечині. Мчать коні хитрого хохла з його джурою, мчать до лукавого москаля в Харкові. Достойні один одного воєвода і сотник козацький, достойні... Мчать коні...

Увечорі того ж дня знову зібралася невеличка компанія у воєводи: був тут і Ріпка, був тут і протопоп, був тут і Донець, був тут ще один сотник Костянтин, були й піддячі. Розказав Донець усе чисто воєводі, не сказав тільки, що саме йому доручив Сірко забити воєводу. Не сказав, щоб не наполохати воєводу, щоб не було в того якої підозри. Вдоволений був воєвода, вихваляв Донця, величав його тепер уже не Грицьком, а Григорієм Єрофейовичем, обіцяв нагороди великі. Вдоволений був і Ріпка... Перед небезпекою Сірківського наступу наче ближчі та рідніші один одному стали Ріпка й воєвода — знали-бо обидва, що їм не подарує Сірко образи, їх не помилує. Хвилинами Ріпці так моторошно ставало, як згадував про Сірка. Та робила своє діло горілка. Сьогодні, як і вчора, тільки веселіше ще йшла бесіда. Почалися навіть співи. Співали спершу, за московським звичаєм, тропарів. Починав протопоп, підхоплювали піддячі, а далі співали всі. Співав і Донець, і Ріпка — хоч не знали вони всіх слів, та тягли за іншими. По тропарях прийшла черга до сороміцьких пісень московських. Знову починав протопоп, підхоплювали піддячі й воєвода та сміливіше гули Ріпка з Донцем. І в голові Донця після всіх турбот пережитого дня якось плуталися слова тропарів, сороміцьких московських пісень та перезв'янських вигуків. Тропарем святому Миколі закінчили бесіду гості.

«Правило веры и образ кротости, воздержание учителю, яви тя стаду твоему яко вещей истину»,— ревіли п'яними голосами воєводині гості. А на фортечних баштах вечірню тишу прорізували вигуки вартових.

ЧЕКАЮЧИ МИЛОГО

Холодний та суворий був березень того року. Мов серед зими, лежить окутана сніговою пеленою земля, крижаними кайданами скуто річки та озера, холодом лютим сушить землю москаль — північний сухий вітер, холодом страшним дихає з півночі...

Тихо-тихо по невеличких хатках мереф'янських. Тихо й в Остаповій хаті... Не чути веселого Катрусиного голосу, не чути й бадьорої, певної ходи старого Остапа... Тільки три дні, як повернувся він з подорожі далекої. Багато надивився старий і набачився, краще б і не бачити. Був і в гетьмана, і листа віддав, і назад листа прийняв до Сірка. Та нерадісно йому було весь час, усе думав про Левка, що з ним, чи боре смерть, чи, може, лежить уже де на далекому кладовищі, серед старих, похилених хрестів. Чи приб'є до хреста над козачою могилою знахар хустку — ознаку, що тут козаче тіло поховано, чи, мо-

же, вже й тепер під заметами сніговими й горбка могильного не видно. Ото, їдучи додому, завернув Остап до знахаря, увійшов у хату, подивився пильно та уважно на Левка, що, розметавшись, вкритий кожухом, лежав на лаві напівпритомний, не впізнаючи Остапа. Навшпиньках увійшов знахар, знову заспокоїв Остапа, що хоч і довго боротиметься ще з смертю Левко, та переможе, знову витяг Остап два чи три таляри, дав їх знахареві, прохаючи доглядати якнайпильніше хворого, та й рушив додому.

Радісно зустріли його й стара, і Катря. Та проминули перші хвилини. Розумів старий, що хочеться Катрі швидше щось про Левка почути, та й думав, як його почати. Аж Катря ще раз запитала:

— Ну як же вам їздилося, тату?

Ось тут і довелося Остапові по черзі, докладно розказати все, що в дорозі скоїлося. Як почав він розповідати, як ото натрапили вони на харцизів у лісі, аж завмерла Катря. А як сказав старий, що поранив один з харцизів Левка, збліда відразу, зціпила на мить зуби, щоб не заплакати, та мовчки стояла перед батьком, слухала далі, кусаючи губи. А батько далі вів своє оповідання, мов не помічаючи доньчиної тривоги, розказав і про те, як відвідав Левка, вертаючи додому.

— Так ото через місяць ждати треба Левка. Той дід такий знающий, що й не такого б на ноги поставив, не від однієї б кулі врятував,— посміхаючись, підбадьорював він доньку. Посідали вечеряти.

Нерадісна була та вечеря. Та ще й старий Остап застудився в дорозі, заслаб. Ледве діждалась Катря кінця вечері, постелила батькові спати. Ліг старий, бабуся полізла на піч, аж тоді тихо, щоб ніхто не почув, почала плакати Катря. Дощем нестримним лилися дівочі сльози... Десь далеко любий, десь далеко милий... Чи прийде він ще раз у цю хату, чи обійме ще раз свою любу дівчину... Чи обійме...

Проминуло два дні. Пролежав ці два дні, нікуди не виходив старий. Оце сьогодні тільки покращало трохи йому, відпустила хвороба на час, то й устав увечері він, походжає по хаті... Тихо блимає каганець, ллє невірне світло на кутки хати, на стіл, на лави. Уже лягла спати бабуся, в кутку сидить Катря, вишиває Левкові сорочку. Вишиває, а думки роєм: одна одну переганяє, одна одну витискає. Вишиває Катря сорочку, потихеньку наспівує:

Шовком шила, шовком шила,
Золотом рубила
Задля того козаченька,
Що вірно любила.

Наспівує, і жаль великий охоплює її, жаль стає того козаченька, жаль стає й себе, що нема вже спокою, що посіли серце тривога, неспокій, турботи.

Тихенько співає Катря. Спить спокійно бабуся на печі. Проминули давно вже роки турбот для неї, проминули й зникли. Лишилася тільки стареча мудрість. Та хіба ж молодому на тую мудрість вважати, та хіба ж молодому старечим розумом жити? Спить спокійно бабуся. Тужно співає Катря...

Пливе щука з Кременчука,
Луска на їй сяє,
Хто не знає закохання,
Той лиха не знає,
Пливе щука з Кременчука,
Хвилю розбиває,
Хто не знає закохання,
Той щастя не знає.

Аж нараз почав прислухатися старий Остап, загавкали в дворі собаки. Чути, хтось іде, від собак борониться. Вийшов старий Остап на двір подивитися, хто є, і вернув за хвилину до хати з своїм сусідом Іваном Онищенком, немолодим уже козаком мереф'янським. Привітався сусіда та відразу ж до діла перейшов:

— От що, Остапе. Наказ від полковника нашого, щоб я з тобою зараз же у Сірківку до нього їхав. Справа якась негайна. Отож одягайся та й їдьмо.

Не дуже й дивувався старий Остап, одразу одягся, попрощався з донькою і вийшов з сусідою. Защепнула Катря сінешні двері та й сіла знов вишивати.

Тихо блимав неясним світлом каганець, та молоді, дужі очі були в Катрусі. Не хотілося їй спати, бо ось уже третій день як ляже, то все не спиться їй, а хоч і засне, то страшні сни все сняться. Левко порубаний, постріляний стає перед очима, а далі якісь п'яні страшні люди, наче лізуть вони до Катрусі, хапають її, а Левко стоїть і сміється... Ото й сьогодні не хочеться спати Катрусі, сидить і вишиває... Минає година за годиною. Уже зморилися очі, вже сон починає охоплювати вії, як чує: розчиняються ворота, в'їздить у двір батько. Відчинила двері. Ліг, не кажучи й слова, старий Остап. Погасила каганця Катря, лягла й собі спати. І відразу охопив її, зморену, змучену думками, тяжкий сон.

Спить спокійно бабуся на печі. Спить старий Остап, відпочиває. Спить Катруся.

Тихо, тихо в Остаповій хаті.

Ходить сон коло вікон...

Ходить сон...

У ПАСТЦІ

Настав ранок. Прокинувся старий Остап, прокинулися й баба, й Катруся. Відразу ж наказав старий зібрати йому харчів на день.

— Куди ж це ви, тату, збираєтесь знову? Хіба ж можна так? Три дні пролежали та вже й знову...— загомоніла Катря.

— Не закудикуй, доню. Їду я в Харків. Посилає мене полковник сотникові Грицькові дещо сказати. Так ото з сусідою й їдемо до Харкова. Дізнаємось, що там робиться, чим там дихають, та сьогодні надвечір й додому доб'ємося.

Не розпитувала більше Катря, але з батькового вигляду бачила, що справа якась поважна й непроста, що чимсь стурбований старий батько, та не хоче цього показати, хоче від сім'ї потаїти. Що ж робити?..

Попрощався батько з донькою та з старою. Поклала йому Катря в торбинку на всяк випадок хлібину, огірків, дві цибулини. Рушив старий у дорогу. Якось пустіше стало в хаті, хмарніше на душі в Катрусі. Стривожив її батьків вигляд. Та ще й те помітила Катря, як спинився на порозі старий, обвів поглядом хату, наче прощався з усім, наче востанне дивився на рідних, близьких серцю... Помітила, хоч і не сказала, хоч і не спитала. А серце охопила тривога, страшна турбота. Щось непевне, щось буде... Ой, буде, щось буде...

Дійсно, важку справу доручив старому Сірко. І старий згадував, як учора Сірко говорив йому: «Йди до Харкова, знайди сотника Грицька, покажи йому цього персня мого,— Сірко зняв персня, що ним він, неписьменний, печатав свої папери, і дав старому,— скажи, щоб завтра вночі над ранок ждав мене в гості з товариством. Скажи, щоб готовий був та щоб пам'ятав мої слова про воєводу та Ріпку. Він знає, про що мова йде. Ото виконай це все, як слід, як годиться, і вертай зараз же до Мерефи. Надвечір будеш тут. Усіх сил доклади, щоб побачити сотника, поговорити. Хай же й сотник перекаже тобою, чи готовий він як слід, чи багато сили в Харкові, чи не прийшли нові ратні люди. Хай докладно все розкаже. Він сам добре знає, про що має розказати. Вислухай же уважно все те, щоб нічого не пропустити, та й вертай додому».

Важку справу дав Сірко, і добре знав це Остап. Ось уже кілька день, як у Харкові хапали всіх мереф'ян, що під руку попадали, та не пускали з міста, садовили до приказної ізби. Знав про це Остап, знали й уся Мерефа та Сірківка. А старого Остапа чимало-таки й козаків і міщан знало. Та й сусіду його теж добре-таки знали в Харкові. Але зате й вони добре Харків знали. Хоч і важко було їм таке доручення справити, та

треба було наказ полковників виконати. Старий Остап умовився з сусідою, що вранці виїдуть вони вдвох з Мерефи сусідовими кіньми, узявши з собою сина сусідового. Проїдуть милі півтори, встануть з санок, поїде син сусідів додому, а вони почвалають до Харкова. Надвечір знову мав виїхати сусідів син за милю від Мерефи, зустріти їх і везти відразу ж у Сірківку. Так і зробили. Проїхали мовчки санками верст з 12, злізли з санок, мовчки попрощався з сином сусіда, і рушили в дорогу.

Тиха, пустинна була дорога. Не видно було ані вершників, ані подорожніх, наче вимерло все. Холодний ранок стужею обгортав обох мандрівників, непривітними хмарами вкритий був обрій, в повітрі здіймався легенький-легенький сніжок. Падали снігові пушинки на харківки — барашкові шапки — обох козаків, на їхні плечі, на їхні обличчя, наче загравали з козаками. Та йшли вони мовчки: кожен думав своє, і те своє було спільне.

Як краще до сотника дістатися, як полковникове доручення виконати та й самим щасливо повернутися— ось про що думав кожен. Пройшли верст п'ять.

— Ось що, куме,— раптом повагом заговорив Остап,— йти нам просто так у Харків не можна. Нас зараз же біля брами злапають, а як знайдуть полковникового персня, пропадемо, як рябко в базарі. Так ото я думаю так: ходімо спершу до кума мого Явтуха Андрієнка. Він за Лопанню хутірцем сидить, у Харкові майже щодня буває, знає, що там діється, знає, які там тепер порядки, знає, як до сотника найкраще доступитися. Та до того кум теж з січовиків. Колись, хоч недовго, теж на Запорожжі пожив, та рано одружився. Отож нам боятися його нема чого. Усе зробить, щоб на краще йшло.

Згодився сусіда Остапів на це, і за якісь півтори години вже сиділи обидва козаки в затишній та чепурній хатині Явтуха. Багато новин порозказував старий Явтух, та найбільше вразила мереф'ян звістка, що сотник Грицько з Ріпкою приятелює, що обидва вони у воєводи свої люди. Аж приголомшила спершу ця звістка Остапа, та потім подумав: «Це ж, мабуть, з наказу Сіркового сотник приятеля Ріпчиного удає. Ото хитрий наш полковник — справді характерник, кого хоч обведе». Поговорили ще трохи з Явтухом, а далі Остап щиро розказав, що прийшли вони до сотника з таємним дорученням від Сірка, що треба їм доконечно сотника побачити, що без цього їм вертати додому не можна. Замислився Явтух на хвилину, а далі сказав:

— Що ж, товариство, піду я сам до Харкова, побачу сотника, скажу, що гості з Мерефи є, а там видно буде...

Подякували товаришеві старий Остап з сусідою. Не поспішаючи, одягся Явтух, не поспішаючи, вийшов з двору.

Проминула година-друга. Довго тяглися вони для мереф'ян.

Важко було їм чекати, сидіти, руки склавши. Сиділи мовчки, не було про що говорити, сиділи мовчки та ждали. Аж ось раптом глянув у вікно Остап і бачить: йде у двір Явтух з двома козаками. Забилося серце в Остапа, бачить, нема сотника з ними, що ж це все є, що ж воно буде? Та розчинилися вже двері, і всі троє ввійшли в хатину. Чемно привіталися козаки, а далі один з них притишеним голосом сказав, звертаючись до Остапа:

— Пан сотник послав нас сказати, що він конче хоче бачити вас зараз же. Ото ходімо з нами разом до міста. У нас є папірець на 5 душ козаків, що з ним вільно в місто входити й виходити. Ми вас по розмові з паном сотником і назад проведемо, щоб, бува, яка халепа не трапилась.

Звівся на ноги Остап, одягся швиденько, одягся й сусіда, попрощалися з господарем, подякували за щиру ласку та й пішли, пообіцяли з міста назад до нього повернутися.

Від хутірця до міста було гонів з дванадцять. Мовчки йшли козаки, мовчав і Остап з сусідою. Ось уже наблизилися до дерев'яного мосту через Лопань. Цей міст саме цього року здав воєвода на одкуп одному посадському чугуївцеві, щоб той брав з переїжджих та перехожих мостове. Та сьогодні не сидів одкупник чи якийсь вірник його на мосту, бо ж час був небезпечний, воєнний. Пройшли міст, наблизилися до брами. Розчинилася брама, пропустила козаків і з скрипом тягучим зачинилася знову. Аж тепер відчув і Остап, і товариш його, що йдуть вони назустріч невідомому... Що їх чекає в цьому місті, такому знайомому, такому близькому раніше, а тепер такому страшному... Що їх чекає? Та вороття нема. Спокійною ходою йде Остап, трохи позаду від нього Іван, а харківські козаки попереду, видно, поспішають. Ось уже й двір сотників. Не раз уже раніше доводилося їм бачити, ба навіть бувати в цьому дворі, та сьогодні якийсь страшний здається він, наче пастка, тенета звірині. Увійшли козаки в двір. Зараз же на ганок вийшов Донець, привітався радісно з гістьми, ввів гостей у хату, посадив на покуті, наказав дати горілки з дороги. Випили гості по чарці, закусили таранею... Замовк сотник на хвилину, потім заговорив:

— Кажіть, чого прийшли, а я слухати буду.

Витяг старий Остап персня Сіркового, показав сотникові. Аж зблід спершу сотник, а потім посміхнувся. А старий Остап слово в слово переказав усі Сіркові слова. Говорив старий і дивився на сотника. А Грицько Донець пильно слухав все теє, адже сьогодні ж, ось зараз же треба буде все теє воєводі переказати, нічого не проминути.

Закінчив Остап свою мову. Забігали очі в Донця, помовчав

трохи, а далі почав обережно-обережно випитувати про Мерефу. Та хоч який хитрий був Донець, та ще обережніший був Остап. Він сказав уже сотникові все те, ради чого прислав його Сірко, а тепер була вже черга сотникова говорити, отож старий і давав такі відповіді, що з них нічого не висмокчеш. Помітив це Донець, кинув питати, відразу поліз кудись собі за пазуху, витяг звідти якийсь учетверо зібганий папір і, простягаючи його товаришеві Остаповому, сказав:

— От що, люди добрі. Я вже днів зо три ждав посланців од нашого полковника. Ото й відповідь йому заготував заздалегідь. Візьміть цього листа. Тут усе написано, як і що. Писав це не я, а Івана Васильовича Кривошлика писар, людина надійна, статечна.

Поважно узяв листа в свої руки Іван. Коли б він міг знати в ту хвилину, що дійсно-таки листа того писав не Грицько Донець — неписьменний сотник, а писав його піддячий московський, що добре навчився українського письма, перебуваючи в Києві років з десяток. І писав його з наказу воєводиного, а воєвода з Донцем листа того вдвох та ще з Ріпкою склали, щоб піддурити ще раз Сірка. Та не міг Іван знати того, ото й прийняв він листа обережно з рук Донцевих. А Донець співав далі своє:

— Та ось треба зробити так. Хай один із вас негайно їде додому, листа цього хай везе і віддасть у руки самому Сіркові. Воєвода та Ріпка мені вірять. Ото я дам козаків вирядити за місто, то вони аж під Мерефу і підвезуть, якщо у вас підводи нема. А другий, ну хоч би ти, Остап, хай лишиться тут у мене. Я зараз же піду до Кривошлика, зберу ще кількох сотників, десятників, влаштуємо раду таємну, і на тій раді ти розкажеш оце все, що мені казав, я скажу, що я знаю, і там видніше буде. Зараз же після ради й ти вирушиш до Сірка з листами від ради. Ото ж ходім, Іване, я дам накази козакам тебе відрядити, а ти, Остапе, посидь тут, я трохи згодом пришлю по тебе козака... Ну, так ходімо.

Почав одягатися сотник, а тим часом Остап підійшов до Івана попрощатися, міцно стиснув йому руку, і той відчув у себе на долоні перстень. Непомітно для сотника опустив Іван перстень за халяву. Остапові перстень був уже непотрібний, ото й вирішив він товаришеві своєму передати на всяк випадок: мало що з тії ради може вийти.

Вийшов і Іван, і сотник. Лишився в хаті на самоті Остап, сів на лаву й замислився. Минуле пролітало перед ним, оживало в спогадах, вставали далекі дні дитинства і юнацтва — згадувалися і горе, і радощі.

Буйне, бурхливе життя чоловіче. Ось згадує старий Остап давні, далекі дні. Чудовий літній ранок. Блискучим сяйвом

огорнуло сонце землю, а земля, мов у ніжних обіймах, лежить у світлому, ясному промінні. Виблискує на сонці срібними хвилями річка і несе, мчить свої води кудись далеко-далеко на південь. Він, Остап, молодий парубок, вийшов на степ жито брати. Та й не він сам, а й хазяїни його, в яких за наймита був, і сусіди ближчі. Блищать серпи в руках женців, блищать срібні хвилі водяні, світлим, ясним промінням обливає сонце землю. Ось проминула година роботи, і хтось високо заводить пісню.

Ой, в неділеньку рано-пораненьку
Тай ізібрав женців Коваленко,
Хлопці, дівчата, та все молодії,
Поробив їм серпи, та все золотії.
Ой, повів женців долом-долиною
А на тую пшеничку на озимую:
Ой, жніте, женці, розжинайтеся
І на чорную хмару оглядайтеся,
А я піду додому та поснідаю,
В неділю раненько пообідаю.
Ой, і жнуть женці, розжинаються,
На чорную хмару озираються.
Ой, то ж не хмара — то орда іде,
А Коваленко передок веде.
В'язали руки та скрипицею,
А залили очі та живицею.

Ридає, плаче пісня над ланами... Минають години роботи. Надходить вечір. Змо́рені та веселі вертаються женці додому. Час уже відпочити, час додому. Вертаються женці. Ось де й дідів ліс насупився, край лісу треба простувати женцям, край лісу додому вертати. Завів хтось попереду веселої пісні, весело та бадьоро підхопили всі інші, і знову лунає далеко-далеко голосний, веселий спів. Та раптом урвався спів, заметушились женці на місці... Тривожно зашепотів хтось: «татари, татари»... Дійсно, з лісу, мов з-під землі, виріс невеличкий татарський чамбул. Пролетіло в повітрі кілька стріл. Узялися женці за серпи, кілька хвилин завзятої бійки, і, схоплений за шию арканом, захрипів Остап і впав на землю...

Згадує старий, і аж моторошно стає йому навіть тепер, через багато, багато років.

І далі згадує старий. Невеличкий татарський хутірець під великою Ведмідь-горою. Чудовий літній день, пекуче сонце, блакитне небо, блакитне море. Чому його звуть татари — чорне (кара деніз), воно ж блакитне та ясне. А ліворуч від хутора, на схід, вимальовується чудовий крутий мис. А навкруги розкидано татарські хутірці. Високо в гори погнав овець Остап — він за пастуха править тепер в Османа-аги, його хазяїна, що купив

його на торгу в Бахчисараї. Чудові краєвиди розстеляються під його ногами. Безкрає море мов бавить себе, мов хоче пригорнути, обійняти своїми сріблястими хвилями. Там, десь далеко за морем, чудовий Стамбул — місто, про яке з пошаною говорить і Осман-ага, і його всі сусіди, і всі приїжджі. Там, десь за морем, розкинулась Туреччина, могутня країна. Пасе Остап овець, пильно доглядає, а в уяві стають інші картини. Весняний ранок. Сонце, мов замріяне, дивиться на землю, голубить її ніжним промінням своїм, сяйвом прозоро-золотим. В його сяйві купаються біленькі хатки в вишниках. Коло хаток — квітки, посадила їх дбайлива дівоча рука. Тихо мчить річка прозорі води свої, похилилися верби над нею. І вечорами, скоро зайде сонце, лунають пісні від краю села до краю. Далеко лине Остап у мріях, далеко, далеко. Та раптом згадує дійсність. І огидні стають на мить йому безмірно блакитне небо і безмежно широке море, вся пишна тутешня краса... Поруч з Остапом пасе овець другий чабан татарський, теж з України родом. Та не полонений він. Забрів він, як і багато з України, сам добровільно до Криму та й найнявся в того ж Османа-аги овець пасти, як і Остап. Ото й пасуть вони вдвох тут, на чужині, чужих овець, та Іванові — товариш Остапів так звався — й байдуже теє: і в себе вдома з дитинства пас усе чужих овець, в наймах вік свій поневірявся і по будах, і по винницях, і по броварнях. Вже й мови татарської навчились обоє, і звичаїв тутешніх. І зараз чомусь на старість лізе в голову давня приказка турецька, яку часто любив повторювати їх господар — статечний, поважний татарин: «бір еі шараб ве бір дільбер аврет ікі татли зегір дір» — «добре вино й гарна жінка — то дві солодкі отрути». Так, добре вино й гарна жінка... Але якого вина доведеться скуштувати сьогодні старому? Якого?

Замислився старий. Та ось рипнули двері. До хати ввійшов джура Донців, вклонився й промовив:

— Йдіть, дідусю, негайно до Кривошлика. Там уже всі чекають.

Одягся старий, витяг пістоля з-за пояса, приготував як слід до пострілу, сховав його в рукаві, так і вийшов із хати. Надворі розгодинилося. Почало вже припікати по-весняному сонечко, землю звеселяти. Іде старий Харковом, поспішає. Не знавбо він, що Донець уже зустріч йому готує. Вирядивши Івана, негайно побіг Донець до воєводи. Той негайно покликав і Ріпку. Радилися вони, як у свої руки взяти Остапа.

— Це ж той,— шепотів Ріпка,— що з листами до Брюховецького їздив. Це ж вірник Сіркір, це ж плевелосіятель перший.

Ішов старий Остап Харковом, поспішаючи на раду. Ось уже й хату Кривошликову видно. За старосвітським звичаєм збудував старий отаман свою хату, розмалював її зокола, ото зда-

леку сяяла вона на сонці, аж очі вбирала в себе. Наближається Остап до двору Кривошликового, аж гульк— назустріч іде з десяток ратних людей. Хотів повернути старий назад, не хотів-бо зустрічатися, та ба, й позаду бачить, мов з-під землі виріс десяток кінних козаків. Е, будь що буде, і сміливим кроком повернув старий у перший найближчий двір. Не встиг відчинити хвіртки, як чує оклик: «Гей, ти, старий, стій, підожди, не тікай». Мов не чує Остап, завертає в двір. Бачить, риссю помчали вершники до двору, а один з боярських дітей зняв пістоль й прицілився.

— Стій, кажу тобі, сучий сину, зраднику. Стій, не ворушися,— закричав щосили він.

З цього поклику зрозумів старий, що програно справу, що тут не відкараскаєшся нічим, нічим не обдуриш. Згадав старий в одну мить і всю поведінку Донцеву, згадав і зрозумів, що опинився в пастці. Надходить кінець. Швидко витяг з рукава пістоля, пролунав постріл, заспівала куля. Впав один з вершників з сідла додолу, а Остап витяг з-за пояса другого, теж заздалегідь набитого пістоля. Пролунав другий постріл, упав один з дітей боярських, ударився головою об тин щосили. Упав додолу і в передсмертних корчах почав дряпати пальцями землю. А Остап ішов уже двором швидким кроком до хати. Може, сховають, може, якийсь хід таємний є, а таких ходів чимало було в Харкові — може, ще раз усміхнеться доля. Та в двір улетіли вже вершники. Ще раз почав набивати пістоля старий Остап, та побачив, що пізно: не встигне, сунув його за пояс, швидко вихопив шаблю, притулився міцно-міцно спиною до хати... Градом посипалися удари шабельні. Мов велетень якийсь, одбивався Остап... «Живим треба пса взяти. Живим... Так наказав пан сотник»,— почув він і зрозумів, що муки страшні чекають на нього, що випитуватимуть у нього про Сірка й Мерефу. Зрозумів і ще шаленіше почав одбиватись. Тим часом у двір ускочили й діти боярські. Тісним півколом оточили Остапа, мов вовка. Вже юшить кров з руки, з розсіченої голови, та міцно б'ється Остап. Лежать перед ним уже троє ворогів, одповзають від нього. Брязкіт шабель та стогін лунають у повітрі. Добре б'ється Остап, добре б'ється. Дорого продає життя своє. Ось злетів на землю четвертий... Та один з дітей боярських, оскаженівши в сутичці, відступив на три кроки, звів пістоля, й пролунав постріл. Мов підрізаний стиглий колос, упав старий на землю. Перед очима попливли жовті гарячі кола, а далі нічого не стало... Лежить старий на снігу, а сніг той у кривавих плямах... А на нього, мов хижі звірі, кинулися Донцеві козаки, вивертають всі кишені, шукають персня... Та ба, даремно... Лежить старий Остап, спить сном вічним, спокійним...

А тим часом Явтух у себе на залопанському хуторі ждав гостей мереф'янських... Надходив вечір. Нема нікого. Почав уже турбуватися. Щось сталося непевне? Чи не схоплено їх у місті? Хто ж схопити міг? Тривога обійняла його. Пішов до стайні подивитись. Аж бачить, з міста мчить загін вершників. «До мене, мабуть, до мене»,— умить здогадався Явтух, кинувся до тину, швидко стрибнувши через тин, вискочив до потайного льоху свого, де завжди від татар пересиджував, не встиг і своїх нікого попередити. Сидить Явтух у льосі, аж чує, хтось стукотить у ляду. Прислухався — доньчин голос: «Тату, тату, вилазьте, вже їх нема». Виліз Явтух, та до хати йти побоявся. Може ж де притаїлися вороги та на нього чекають. А десятилітня донька похапцем розказувала, що перетрусили несподівані гості все в хаті, побили матір, забрали четверо найкращих коней та шукали батька по всьому подвір'ї: і в стайні, і в стогах сіна, і на горищі. Не знайшли та з лайкою й від'їхали, лишивши після себе порозкидане чисто все в хаті й на подвір'ї. Тепер уже напевне знав Явтух, що з мереф'янами щось зле сталося, коли й його вже шукають. «Що ж, треба полковника Сірка попередити, треба сказати, що з його послами щось негаразд»,— відразу спало на думку Явтухові. Наказав доньці сказати синові— дванадцятилітньому хлопцеві, щоб осідлав коня, узяв пістолі та й привів сюди.

Минуло чверть години, і, озираючись навкруги, обережно вглядаючись у далечінь, мчав Явтух на Мерефу. А там у цей час клекотіло, як у котлі. Сусіда Остапів передав від Донця листа Сіркові, а в тому листі писалося, що всі харківські й козаки, й міщани готові хоч цієї ж ночі до Сірка пристати, але треба, щоб Сірко прислав до міста десятків зо два найкращих своїх сотників та десятників, щоб вони тут над повстанцями кермо взяли. Писалося в листі докладно й про те, як і куди їх посилати. Прохав ще Донець у листі, щоб обов'язково якогось посланця від самого Брюховецького Сірко до Харкова надіслав. Як побачать, мовляв, харків'яни такого посла, то всі як один до повстання пристануть. Ще чимало було там побажань і прохань. Замислився Сірко. Уже вечір, уже ніч надходить. Час Донцеві підмогу надсилати — збирати... Аж ось ведуть козаки Сіркові Явтуха. Наскочив він неподалеку Мерефи на варту. Схопили його вартові, а він сказав, що має справу негайну до самого полковника, то й привели його до Сірка. Розказав Явтух, що, мовляв, були в нього мереф'яни й не повернулися, здивувався, почувши, що один вже дома, а другого таки й досі нема. Розказав далі, як ото й його трохи не схопили. Розказав усе, що чув про Донця в Харкові. Замислився старий Сірко та й зрозумів, що на Донця покладатися цілком не можна.

Хоч і невідомо, де дівся Остап — може, Донець до того непричетний, хоч, може, то Донець з його полковникового наказу приятелює з воєводою та з Ріпкою, та все ж звірятися на нього не слід. «Вернеться Остап до півночі, значить усе гаразд. Завтра вранці пошлю кого треба до Харкова. Завтра ж і сам до Харкова рушу. Не вернеться — годі на Донця покладатися. Візьму Харків і тоді про все дізнаюсь, як і що, то всіх їх там — і воєводу, і Ріпку, і Донця — на перших же гіллях перевішаю»,— так вирішив відразу Сірко. На тому й стало.

А тим часом у Мерефі в Остаповій хаті блимав каганець, як і звичайно. Наготувала Катря вечерю, як день у день готувала. Повечеряла з бабусею — удвох тільки. Нема старого Остапа. Загавкали собаки в дворі. Аж кинулася Катря, та розчинилися двері, і в хату ввійшов не Остап, а сусіда. Полякалися спершу й стара, й Катря, та заспокоїв їх сусіда, розказав, що він раніше за Остапа з Харкова виїхав, що й Остап незабаром прибуде, хіба що затримається в Сірківці в полковника. Заспокоїлися трохи обоє. Пішов сусіда, і потяглися години чекання. Полізла стара на піч спати, а Катря сидить, шиє, вишиває... Далеко від роботи летять її думки, її мрії. Туди, на далекий хутірець, де лежить хворий Левко. Хвилинами ж згадує батька, і знову прикріше стає чекати, сидіти й виглядати. А батька нема й нема. Уже й світати почало, як на хвилину лягла відпочити Катруся. Нема старого, а знає Катря добре, що не затримався б він у Сірківці й неодмінно прийшов би, щоб її заспокоїти. Лежить Катруся, та сон біжить її очей...

А там, у Харкові, в мерзлій землі, в нашвидку викопаній ямі, спочиває старий Остап та жде до себе друзів... Будуть, будуть друзі...

Вогнями повстань запалає государева Україна, потече кров річками, і не один слобожанин побачить останній день життя свого.

Запалає вогнем повстань государева Україна, вихорем пожеж, скажених, запеклих боїв запалає... На герць стає Сірко з воєводами, на рішучий, запеклий бій...

Лежить Катруся в напівдрімоті, в напівсні... Лежить, а сон тікає очей її... Швидше б надходив день, швидше б ранок надходив... Як тяжко, як сумно...

ПІД СТІНАМИ КРІПОСНИМИ

Настав ранок сумний та хмарний. Рано-вранці скликав Сірко старшинську раду. Були тут і зміївський сотник, і мереф'янський сотник, і сини Сіркові[10], і торський сотник, і ще чимало

старшини. Ухвалила тая рада не таїтися далі, починати скрізь повстання, кликати проти воєвод ставати на бій рішучий. Вся старшина мала пороз'їздитися по своїх полках та сотнях і відразу ж до діла ставати... Та й без неї по місцях клекотіло. Проминув день-другий, і блискавками повстань запалала государева Україна.

Насамперед спалахнуло далеко на південь від Харкова — на Торських соляних озерах. З давніх часів звикли поселенці їздити до Тора по сіль, з давніх часів цілі валки їздили на тії озера сіль брати. Місцеві поселенці здавна з тих озер користалися. Та ось кілька років минуло, як московський цар установив за тую сіль мито непомірне. Багато було клопоту з тим митом, до справжніх бійок доходило, а московські урядовці, призначені відати соляними торськими заводами, своїм здирством ще більше обурення викликали — хотів кожний з них, допавшись до такої вигідної служби, швидше нажитися, швидше кишеню набити. Ото й не диво, що скоро дійшли до Тора чутки про повстання, як скликали місцеві черкаси — так українців воєводи називали — раду, ухвалили до зброї братися. Закінчилася бурхлива рада, й рушили просто з ради на двори московських урядовців. Почалася сутичка, бійка, та боронити урядовців не було кому. Лягли тут трупом «приказный человек» Василь Рибінін та піддячий Іоан Пасін. А торські черкаси, з'єднавшись з царевоборисівськими поселенцями, рушили табором з жінками та дітьми до Мерефи, до Сірка на допомогу. Краснокутські черкаси теж повстали, схопили приказного Трохима Авдієва, віддали його згодом татарам, і був він у полоні аж до 1681 року, коли викупив його син.

Мерефа ставала центром, штабом повстання. Щодня прибували нові й нові загони, щодня надходили нові й нові звістки. Ширилося повстання, нові села, нові райони захоплювало. Повстали маяцькі поселенці, повстали печеніжці, повстали валківці... Скрізь почалося хвилювання, скрізь у вогні повстання гинули московські приказні люди. Тільки декому з них уночі, переодягнувшись, щастило тікати, рятувати життя своє від неминучої смерті...

Почався заколот і в Змієві. На правому березі річки Мжі та Дінця розкинулось це місто, оточене передмістями: Замостєм, Звідками, Піськами. Як на ті часи, була це добра прикордонна фортеця, мало чим і Харкову поступалась. Була в ньому багата государева «зелейная казна» — багато пороху, 290 ядер та 7 чавунних гармат. Спалахнуло повстання в Змієві. Насамперед кинулися повстанці до двору, де жив зміївський піддячий Іван Рудинський. Лиха та негарна то була людина. Багато кривд наробив він, багато лиха накоїв. Був це хабарник великий та су-

тяга. І в Змієві опинився не волею своєю, але заслано його було сюди за всілякі шахрайства. Років 9 перед повстанням у 1659 році, уже прийшов був наказ: його із Змієва за шахрайство вирядити далі («велено змиевскому подьячему Ивашке Рудинскому быть на вечном житье с женою и детьми в Маяцком за его, Ивашково, воровство, что он, Ивашко, своим воровством вымыслом подписался под руку дьяка Степана Федорова»), та якось одкрутився він. Хитрий був старий лис, цей піддячий, чув нюхом, що не на гаразд йдеться. Ото, мабуть, тижнів з півтора не ночував він дома. Була в нього знайома проскурниця Ірина — удова старого попа зміївського Назарія. Жила вона за фортецею. Ото до неї, скоро надходив вечір, крадькома, озираючись прокрадався піддячий. Там і пересиджував ночі. З переляку та з горя не міг довго вечорами заснути в чужій хаті, сидів і читав замусолену книгу «Повесть зело предивная града великого Устюга купца Фомы Грутцына о сыне его Савве, как он даде на себе диаволу рукописание и как избавлен бысть милосердием пресвятой богородицы Казанские». Сидів, читав, проскурниця, лежачи на печі, побожно слухала. Блимав каганчик, сидів біля столу піддячий і вголос, вслухаючись сам у кожне слово, читав поволі, склад за складом. Але читання не заспокоювало його серця. Як наставала ніч, страшно ставало старому лисові, страшно. Давно вже хотів був він утекти з цього клятого міста, від цих клятих хохлів-зрадників, та боявся гніву білгородського могутнього воєводи. «Чого тікав? Хто тебе гнав, що ти кинув государеве місто й утік, кинувши все на поталу?» — ось оцих слів боявся піддячий, боявся й сидів у Змієві.

Так і сьогодні сидів піддячий край столу. На столі стояла чарка, пляшка сивухи, дві тарані та хліб. Читав сьогодні піддячий повість про Івана Грозного, слухала уважно проскурниця. Був уже сьогодні піддячий вельми «прохладен», напідпитку добре, ото й читав так, наче каміння важке перевертав.

«Законному браку сочетася, избра себе он, великий государь, по своему царском удостоинству богомудрую супру...» — і при цих словах почав прислуховуватись піддячий. Здалося йому, наче шум якийсь, гамір почався. Услухався стривожено в тишу нічну кілька хвилин. Та нічого не чути було, заспокоївся і далі: «Аки светлый бисер или анафракс, камень драгий, всечестную откровицу и блаженную дщерь некоего вельможи...». Та в цей час ударив на сполох дзвін у Покровській церкві, почувся тупіт, вигуки, перегукування... Зблід піддячий, зрозумів відразу, що в місті тривога, заколот почався. Одяглася швиденько проскурниця, побігла подивитись, вивідати, що то в місті діється. Вернулася за годину заклопотана, тяжко дихаючи,

ледве говорячи. Невтішні вістки принесла. До міста ввійшов загін сірківських козаків, усе місто збунтувалось. Сотник пристав до повстання. Місто в руках повстанців. Тепер повстанці грабують двір його, піддячого, та інших московських людей. Треба йому швидше тікати, бо знайдуть, уб'ють неодмінно. Треба тікати. Та й сам піддячий бачив, що треба. Нашвидку скинув своє вбрання, а проскурниця вже напасла для нього сірячину звичайну, шапку барашкову — харківку — звичайний черкаський одяг. Скрежечучи зубами, лаючись всілякою «неподобной лаей», переодягався піддячий. За кілька хвилин поринув він у нічній пітьмі. Над ранок, дрижачи від холоду та переляку, проблукавши цілу ніч, прибився він до козачого зміївського Миколаївського монастиря, хоч туди від Змієва тільки 8 верстов було. Тут і дали йому притулок — пристановище. Ченці зміївські хитрої думки були: із Сірком зносини мали та й з московським воєводою у Чугуєві та Харкові зв'язків не рвали. Ждали, хто кого переможе. Ото просидів в монастирі кілька днів піддячий та й дременув далі, на Білгород, до князя Ромодановського. Переодягнений звичайним посполитим, клянучи й себе й усіх на світі, не знаючи, що там у Змієві з сім'єю, брів холодними ночами бідолаха піддячий, аж кінець кінцем наскочив на стрілецький загін, що й відпровадив його до Білгорода. Настав край його стражданням...

А тим часом у Змієві порядкували повстанці, встановивши козацьке самоврядування, за старими своїми звичаями, «по черкасской обыкности». Частина рушила до Мерефи на підмогу Сіркові. Звідусіль стягалося військо до Сірка, звідусіль прибували поселенці, озброєні, піші та кінні. Не тільки по вкраїнських селах, ба навіть по багатьох великоруських поселеннях почалося глухе хвилювання. Серед населення великоруських сел — сведенців, як їх називали,— було дуже багато людей, засланих сюди в ці степи, відкриті для нападів татарських. Засилали їх у кару за найрізноманітніші провини. Були тут і грабіжники, і неслухняні холопи, і навіть політичні злочинці, що насмілювалися проти царської влади або проти особи царя щось сказати. Жити цим сведенцям на нових місцях було тяжко. Повсякчасна небезпека стерегла їх. Щодня, щоночі можна було ждати татарського нападу. Щодня, щоночі треба було бути напоготові. Мусили поселенці важку військову службу одбувати — роз'їздами по степу на варті їздити, різні доручення воєводські справляти. Жити доводилось «с великим береженим неоплошно». Мусили вони тут, серед лісів дрімучих, наново своє хазяйство заводити. Багато з них були «безлошадны», не мали зовсім зерна для посівів. Уряд перші роки мав видавати тее зерно, але доки доходило воно до поселенців, то багато

зерна прилипало до рук різних приказних людей. Воєводи не минали жодної нагоди — де тільки могли, драли та обкрадали сведенців. Не дивно, що й по великоруських слободах почалися заколоти. Та одне було на перешкоді і їм до повстання рішуче пристати. Ще з перших років спільного життя черкас та сведенців на государевій Україні раз у раз траплялися між ними сутички та бійки за землі, за пасіки, за риболовлі. Часто-густо сведенці, що між ними стільки буйних голів було, що їм і втрачати вже нічого було, робили напади на черкаські пасіки та слободи, забивали черкасів. 1659 року так цілий загін в 300 чугуївських дітей боярських ускочив до Харківського міста — посаду. Тут почали вони, мов татари, грабувати, що під руку попаде — з жінок просто з голів здирали очіпки та кораблики, з чоловіків — жупани, шапки. У саму фортецю вскочити не пощастило, бо воєвода позачиняв брами. Тоді рушили чугуївці далі, грабуючи пасіки, відбираючи худобу, коней. Воєводу харківського вони нахвалялись повісити, а що найбільше вразило воєводу, так це те, що чугуївці різали свиней та волів та й їли в Пилипівку. На думку воєводи, це був трохи чи не найбільший злочин чугуївців. Що ж до дрібних нападів, сусідських сварок, їх і перелічити не можна. Черкаси теж мовчки не сиділи, теж не одного сведенця на той світ припровадили. Отже, й не дивно, що хоч почалися заколоти по великоруських поселеннях, хоч і почали сведенці воєводських наказів не слухати, проте й до Сірка не приставали. Найбільше ж спиняло їх те, що ось, мовляв, черкаси повстали, всіх їх зженуть звідси, і лишаться на государевій Україні самі-но сведенці. Та й черкаси, користаючись з нагоди, теж на великоруські поселення зазіхали. Стали ті поселення в Харківському полку, мов оаза, хоч і не зовсім надійна, серед розбурханої стихії, серед розгойданих хвиль широкого повстання.

Надійшло 10 березня. Звідусіль, з різних кутків Харківського полку й до Сірка, й до воєводи доходили найрізноманітніші звістки, то підбадьорювали, то прикро вражали. Сірко збирав сили. Перша мета, що її поставив він,— це захопити Харків, а далі... далі видно буде. Після Харкова прийде черга й до Чугуєва — цього другого осідку воєводської влади на всі новопоселені полки,— після воєводи Ситіна дійде черга й до чугуєвського Рогозіна. Всіх їх винищить Сірко, сам, без воєвод, панувatиме тут. Не таким полковником стане, як ото в Гетьманщині, а першим після гетьмана, наказним гетьманом на всі ці полки. Тоді не 20 дворів підданих, як оце в Сірківці в нього є, а тисячі підданих буде в його волі— першого-ліпшого польського пана заткне за пояса, перед магнатами польськими не пастиме задніх.

Від перебіжчиків з Харкова — козаків та міщан — дізнався Сірко про зраду Донцеву, дізнався, що Донець, Ріпка та воєвода триєдиною трійцею стали, такі приятелі поробилися, що й водою не розіллєш. Лютував старий Сірко, як тільки згадував Донцеве ім'я. Прикріший став він для нього, ніж Ріпка та воєвода. Згадував Сірко останній приїзд Донців та підступний лист його. Якби не випадковість щаслива, був би послав до Харкова, до Донця, кращих людей своїх, і загинули б вони там, як загинув несподіваною смертю старий Остап. Не міг пробачити цієї смерті Сірко. Багато бачив він на своєму віку, не одного разу важкою шаблею в запалі боротьби розрубував черепи ворогам, не одного разу пронизував списом людське тіло і бачив, як у корчах б'ються повалені з коней кулями козаки. Та якось не вражало те старого запорожця. З презирством ставився Сірко до смерті, як усі січовики, а смерть на полі бою— то ж найчесніша, найпочесніша. Та як згадував Сірко, як у чужому дворі, мов вовк у пастці, сконав Остап, лють охоплювала його, страшенна лють. Тоді, в такі хвилини, швидше хотілося опинитися йому в Харкові, швидше побачити, як на шибеницях гойдатиме вітер зрадника Грицька поруч з його приятелями — воєводою та Ріпкою.

Дійшла звістка про смерть старого Остапа й до Мерефи. Почув перший у Сірківці про це старий сусіда Остапів, той, що з ним їздив до Харкова в останню, не скінчену Остапом, подорож. Моторошно, страшно було йому слухати від харків'янина — міщанина-втікача — про останні хвилини життя старого Остапа. Ще страшніше ставало йому, як згадував, що то ж не тільки Остап, а й він сам міг лежати там, у дворі якогось невідомого міщанина, склепивши назавжди очі. Перший і приніс він того ж дня до Мерефи страшну звістку. Тільки на хвилину зайшов він додому і зараз же рушив до сусіди.

Катря з бабусею саме обідали, як увійшов сусіда до хати, низенько вклонився: «Хліб-сіль, сусіди». — «Просимо сідати». Сів до столу на лаву несміливо. Дивився, наче вперше бачив, як стара бабуся обережно, побожно встромляла дерев'яну, чудово вирізьблену ложку в казанок з пісним борщем, брала самуно юшку — квасоля вже не по зубах старій,— обережно тримала ложку над окрайцем хліба, щоб і краплі не впало, обережно збирала крихти хліба, як годиться... Сидів і наче вперше бачив таку картину. Бачив якийсь неспокій, турботу в Катрусі, наче відчувала вона, щось ось ще хвилина і стане перед нею страшна безодня... Батька немає... Страшна втрата...

Мовчки сидів сусіда, не хотів заважати людям — «хай поїдять, а там доведеться сказати». Та як сказати? Може, краще жінку послати. «Хай вона скаже, а я вже потім». Надумав так, звівся на ноги та до бабусі й каже:

— Так от що, бабусю. Мені тут вам як сусідові дещо сказати треба. Так ото доки ви дообідаєте, я піду додому, цілий день не був та й зараз вернуся... Прощавайте.

Швиденько вийшов з хати, щоб не спитали, та все-таки бачив: глянула Катруся, мов спитала: «Що скажеш? Що нового?» Швидко вийшов з хати, гукнув через перелаз жінку — огрядну, не стару ще молодицю, нашвидку розказав їй, в чому справа, і за хвилину з острахом глянув, як розчинилися двері і в хату ввійшла його жінка. Знав-бо, що ще мить і розітнеться в хаті страшний одвічно спів — тужне голосіння.

Минуло три-чотири хвилини. Насмілився ввійти до хати, глянути, подивитись... Лежали покидані в безладді ложки на столі. Парував казанок з кашею. Великий сірий кіт сидів на лаві біля бабусі... Та мов скам'янілі сиділи обоє: і Катря й бабуся... А поруч ридала, не стримуючи сліз, його жінка. Став на порозі. Що вже казати? Ще хвилина, і пронизало серце. Залунав у хаті давній, ще старих, язичницьких часів спів:

Мій таточку, мій ріднесенький,
Мій соловейку сивесенький.
Соловейко в саду та раненько встає,
А батенько в домі та порядки дає.

Тужила, припавши головою до столу, Катря, в риданнях здригалося все її тіло. А стара бабуся сиділа, зціпивши зуби. Одчай безвихідний, страшний сум охопив усю хату. Мовчки стояв біля порога сусіда... Не знав, що робити...

Потяглися з цього дня страшні, сумні дні для осиротілої родини... Та тривожні були ті дні для всієї Мерефи. Щодня проходили через Мерефу озброєні загони, щодня долітали звістки про бої, і не десь далеко, а поблизу, під Мерефою, щодня тривожніше ставало життя.

Надійшло 10 березня, і по всій Мерефі пролунала чутка: сьогодні вночі вирушить полковник на Харків, сьогодні вночі Харків буде наш. Дійшла чутка й до Катрі. Вирішила й вона відразу, як візьмуть Харків, їхати туди, знайти могилу, де поховано батька, та й справити похорон, як годиться... Зранку 10 березня снували через Мерефу й піші й кінні. З ранку й до вечора літали вершники між Мерефою та Сірківкою. Настала ніч тривожна та турботна— ніч рішучого бою. Чий буде Харків завтра вранці? Чий прапор маятиме завтра над містом? Хто переможе — воєвода чи Сірко?

Кілька днів уже, як пощастило Сіркові з Кривошликом зносини зав'язати, та старий харківський отаман переказував, що сам не знає, як буде, сам не відає, чи спроможуться харків'яни

до повстання пристати. Ото треба було йти всліпу — або добути, або дома не бути.

Скоро обгорнула ніч своїм серпанком землю, як тихо-тихо вирушило в темряві нічній кілька сотень з Мерефи. Попереду, верстов на три, їхало кілька роз'їздів, мали вони розвідати, чи нема де ворожих загонів, чи вільна дорога на Харків. Мали вони в темряві нічній підкрастись до сторожі ворожої, схопити, кого пощастить, здобути язика, не дати, щоб у місті довідалися, що саме цієї ночі Сірко йде на Харків.

За передовими роз'їздами на чолі всього війська їхав сам Сірко. Мов на бенкет, убрався старий полковник. Чудовий жеребець черкаської породи вигравав під ним. Злотом сяяла червоного бархату кульбака з лукою, оправленою позолоченим сріблом. Дорогим камінням усипаний був мундштук. По обидва боки кульбаки висіли на пряжках кожані розписні підтебеньки, позаду висіли вкриті червоним сап'яном сакви, прив'язані в ремінних тороках. Спереду кульбаки привішені були кобури для пістолів.

За спиною в Сірка висів сагайдак з стрілами. У руках тримав він лука. Дерев'яна кибита того лука була хитро, мистецьки вирізьблена, м'яка була шовкова тятива. За чудовим блакитним, витканим з шовкового перського сирцю, поясом з позолоченими краями та з довгими шовковими плетеними шнурками по краях заткнутий був пернач — ознака влади полковника. Там же за поясом висіло два прикрашені золотими насічками пістолі. Під пояс вузеньким ременем прив'язана була з лівого боку гостра шабля. Золотом сяяли піхви. Дорогим камінням прикрашена була рукоятка. Чудовий візерунок з арабських літер ішов по краях леза. Шабля та пістолі — то ж найперше багатство козака. Навіть в якогось нетяги, і в того ясна зброя серце звеселяла. Що ж говорити про дуку — багача-полковника.

Поруч з Сірком їхав козак з бунчуком. Хоч і не годилося полковникові бунчука — ознаку влади гетьмана та кошового — при собі мати, та ж Сірко був не звичайний полковник. Завжди в боях все військо знало і бачило, де його вождь. Там, де бунчук, там він. Не одходить бунчужний від полковника ні на хвилину.

А позаду їде — йде військо. Добрі коні в усіх кінних, добра й зброя. Найкращих вибрав Сірко для походу на Харків. Бідніші, без зброї та коней, лишилися в Мерефі, в Сірківці. Думав-бо Сірко, що враз, одним нападом захопить Харків. Ото й лишив більшість піших-пішаниць Мерефу та Сірківку стерегти. Озброєне було військо різно. В багатьох, як і в Сірка, були луки та стріли. Та ще більше мали самопали — кремінні рушниці

та пістолі. Майже в усіх були шаблі та списи. Списи здебільшого були такі: на дерев'яному, в 5 аршин завдовжки, тонкому та легкому ратищі приробленій був вгорі залізний наконечник, а внизу дві невеличкі дірочки для ремінної петлі, яку одягали на ногу, щоб тримати під час їзди конем списа. «Козакові без ратища, як дівчині без намиста»— така навіть приказка була. На деяких ратищах робили ще й залізну перепонку, бо часто траплялось таке: проткне козак ворога списом, а він просунеться, пронизаний списом, аж до самого козака, та ще й іноді шаблею замахується. Ото залізна перепонка внизу наконечника й затримувала таких завзятців, що власної смерті в запалі боротьби не помічали. Деякі списи мали гострі залізні кінці з обох боків, щоб зручніше ними ворогів колоти. Були ще й келепи — бойові залізні молотки на дерев'яній, завдовжки в аршин ручці. З одного боку такий молоток мав тупий обушок, з другого — гострий ніс. Було чимало й різної іншої зброї і «огнистої», і «холодного бою» — і сокири, і ятагани, і кинджали, і мушкети... Серед тих, хто лишився в Мерефі та в таборі під Мерефою, було чимало й таких, що тільки ратище одне з загостреним обсмаленим краєм мали, та й годі.

Везло з собою військо й гармату — дві залізні ковані гармати та одну мідну, з запасом ядер до них.

Тихо посувалося військо вперед. Їхав мовчки знайомою дорогою Сірко. Мовчки їхало козацтво, наближалося до Харкова. Ворога не чути було, ворога не видно.

Ось уже в нічній напівмлі почав виростати Харків. Пильно вдивлявся Сірко в далечінь, не знав-бо, чим привітає його це місто — чи ласкою та привітом, чи кулями та списами. Ось уже видно й саме місто й фортецю. На горбу, на місці старого, давнього городища, що бачило в давні, далекі часи половецькі могутні кочові загони, притулилася бідна прикордонна фортеця. Перед Сірковими очима розстелилася перша перешкода — государеве місто Харків. Дубовий тин оточував місто. Збудовано цей тин — дерев'яну стіну — було так: паралельно одна одній йшли дві вінчасті стіни. Між ними віддалення було всього на товщину огорожі. Ці стіни з'єднувалися одна з одною під прямим кутом поперечними стінами. Отже, утворювалися клітки з дубових паль, і ці клітки засипані були землею та камінням. Тин збудовано було з обламами — дерев'яним бруствером на кріпосній стіні заввишки під груди стрільця.

Над тином здіймалося 10 башт, укритих дранню. Чотири башти — наугольні, як їх називали,— стояли по кутах прямокутника — такої форми була фортеця.

З північного боку посередині стояла Московська проїжджа башта. На вершині башти було шатро. Над ним, на стовпах де-

рев'яних,— покрівля. Під баштою була брама. Біля брами стояла довга (3 аршини) пищаль. Стояла вона на землі — «поземный бой». На башті ж стояла й друга пищаль — «верхний бой».

На схід, вбік р. Харкова, стояла висока наугольна вістова башта. В ній висів присланий з Москви важкий вістовий дзвін. На землі стояла пищаль та ще на цій же башті «в среднем бою» — вістова пищаль.

Далі на південь була середня глуха, непроїжджа башта. Тут теж стояла пищаль.

Далі йшла проїжджа Чугуївська башта з пищаллю. Далі наугольна башта теж з пищаллю. З західного боку фортеці стояла Тайницька башта. У цій башті був тайник, тобто потайний хід до Лопані з колодязем. Хід той ішов на 16 сажнів завдовжки. Та води в тому тайнику не було, бо ввесь колодязь занесений був піском та брудом. За цією баштою йшла знову глуха башта, далі по сусідству з московською— остання наугольна. Між Глухою та Наугольною над брамою на стовпах над тином було шатро.

Найнижчою з усіх башт була Тайницька. Вона мала всього $1\frac{1}{2}$ сажні вишини, а найвища, як і годилося, була вістова, в $6\frac{1}{4}$ сажнів. У кріпосній дерев'яній стіні було три брами: перша брама була на протоці між стінами фортеці, вела вона до р. Лопані й була $1\frac{1}{2}$ сажнів завширшки, друга була в Московській башті, третя — в Чугуївській. Отже, ці башти й називалися проїжджими, через них ішов шлях на Москву та Чугуїв. Замикалися брами на замок, а в двох з них були хвіртки з залізними засувами. Біля кожної брами стояла «ізба» для варти. За кріпосною стіною викопаний був рів у сажень завширшки та завглибшки, без тина, але з честиком, тобто біля рова були забиті невеликі палі одна біля одної в шахматному порядку. Палі ті вбиті були в дубові колоди. Біля честика з двох боків фортеці стояли надолоби — колоди, вкопані сторч в 2 ряди в землю, що стояли близько одна від одної. Надолоби під Харковом були з цепами. Це була стара фортеця. До цієї фортеці в 1663 році воєвода Сухотін прибудував «пригородок» з південного та західного боків. Пригородок теж обнесений був дубовим тином. Це теж була друга, тільки менша дерев'яна стіна кріпосна. У цьому пригородку викопано було 6 колодязів з дуже доброю, смачною водою.Саме в цьому пригородку і жила більшість харківських козаків та міщан. Вони й називали пригородок цей містом, а сама фортеця — то ж був осідок воєводи. Ото в Харкові було дві частини: перша — невеличка, власне, фортеця, друга — власне, місто.

Дивився Сірко пильно на знайому йому та ніколи нелюбу Харківську фортецю, дивився так, наче вперше її бачив. Така

таємнича здавалася вона йому. І сьогодні чогось гостріше бачив він усі хиби в цій фортеці, так, наче він уже був хазяїном її, так, наче він уже замість воєводи порядкує там. Бачив він, що не дуже дбали воєводи, щоб місто могутнішим зробити. «Не таким буде в мене Харків»,— наче шепотіли його уста. Та й справді — по багатьох місцях надолоби погнили та попадали додолу, вода біля рову попідмивала честик, частина башт теж погнила. З багатьох башт вітер позривав покрівлі, покидав додолу. У кількох місцях дощова вода попідмивала стіни. Та не тільки попідмивала, де-не-де і зовсім сажнів на $1\frac{1}{2}$ — 2 дубовий тин — кріпосна стіна — був виломлений водою. Стояв перед Сірком та його військом розхристаний, нечепурний Харків... Дав Сірко знак рукою. Підлетіло два осавули. Дав наказ. Почали розгортатися сотні, оточувати Харків. Головні сили йшли з півдня. Ось уже близько-близько місто. Видно вже, як на стінах блимають, ллють світло в напівпітьму слюдяні ліхтарі з вставленими в них свічками. Чути вже перегукування вартових. Та раптом десь з західного боку почувся брязкіт зброї. Передовий загін наскочив на варту з боярських дітей та гнав її до брами. Відразу мов ожило все навкруги. Ударив на сполох важкий вістовий дзвін на вістовій башті. Відгукнулися відразу дзвони по церквах. Зараз же пролунав вибух — ударила на сполох вістова пищаль. Ожило місто. Ожила фортеця. Забігали по стінах люди. Заблимали вогниками хати по всьому місту. Прокинулося місто.

Уже кілька днів ждав і Ріпка, й воєвода Сірка в гості до себе, тож і готувалися ввесь час. І Донець, і Ріпка всіх сил прикладали, щоб харків'ян заспокоїти, не дати до Сірка пристати. Воєвода дав наказ усім з хуторів під Харковом до міста перебратися, а коли хто не виконає цього наказу, то спалять його хутір, а самого тяжко покарають. Далі ось уж четвертий день з наказу воєводи жінки та діти підозрілих козаків та міщан мусили щоночі з міста до самої фортеці на ночівлю ходити. Це були заручники. Воєвода добре знав, що вже їхні чоловіки ні на яку «шалость» не насміляться. Найбільше боявся воєвода за пригородок — за саме місто. Боявся, що тільки наблизиться Сірко, то пригородок увесь повстане. Отже, воєвода оголосив по всьому місту, що в фортеці в пороховому льосі є сила-силенна бочок з «зельем» — з порохом. А з черкас навіть Ріпка й Донець не знали, які справді порохові запаси є в фортеці. Це була велика таємниця. Воєводам рішуче заборонено було пускати черкас до порохового льоху, тож ніхто й не знав з них, скільки там є пороху. Отож воєвода об'явив, що коли тільки пригородок впустить Сірка, пристане до нього, то він зірве фортецю з пригородком разом у повітря. Загине він, загинуть

ратні люди, але загинуть і всі «зрадники», та й з Сіркового війська чимало пропаде. Так готувався воєвода з Ріпкою та з Донцем. Тож не дивно, що проти волі своєї, проти бажання свого мусили харків'яни боронити від Сірка місто. У передранковій півмлі облягало Сіркове військо Харків. Та списами, стрілами, луками наїжилося місто й фортеця. Мов дзига, літав Ріпка з Донцем, пильно дивився, щоб будь-якого заколоту не почалося. А Сіркове військо ось-ось уже до стін кріпосних підходить. Загули тоді гармати кріпосні. Полетіли ядра. Полетіли хмарою стріли з луків, загриміли пістолі й рушниці. За бруствером на стіні кріпосній стояли харків'яни й московські ратні люди. Напоготові були катки — великі колоди, що лежали нагорі стін та покрівель на баштах. Їх та кам'яні ядра скидали на голови ворогам під час штурму. Гриміли пищалі. Не приймало місто свого полковника старого, не приймало, стрілами з луків, кулями та списами зустрічало.

Знову заревіли пищалі, полетіли ядра 4-, 5-, 3-фунтові. Загриміли рушниці, загриміли гаківниці — полетіли кулі, облиті оловом, понесли смерть Сірковому війську. Та втрат ще не було ні в харків'ян, ні в Сірка. Наче гралися одні з одними. А Сірко все ждав; може, мине хвилина, друга, і почнеться повстання. Не хотілося йому свої сили в боротьбі не з ворогом, а з харківським козацтвом витрачати.

Загриміли знову постріли. Окутані пороховим димом стояли харків'яни на кріпосній стіні. Не один з них радо б стояв не на цій стіні, поруч з ратними людьми, дітьми боярськими, а був би в тому війську, що під стінами цими. Та що робити. Мусить набивати свою рушницю, мусить смерть посилати таким, як і він, поселенцям. Тож не дивно, що чимало куль летіло вгору над головами Сіркових вояків.

А Сірко, сидячи на коні, думав тяжку думу: «Йти на бій — великі втрати будуть. Загине багато козаків, загине й харків'ян чимало. Та хіба в Харкові справа. Харківський воєвода тепер усе одно в пастці, нікуди йому податись, все одно рук моїх не мине. Треба сили зберігати, треба назустріч головному московському війську, що з півночі суне, йти. Як те військо розгромимо, то вже й Харкову, й Чугуєву хоч-не-хоч, а доведеться мені кланятись».

Загриміли знову пищалі. Відповідало на постріли з міста й Сіркове військо. Та ось аж затремтів Сірко — на башті побачив Донця. Звів лука, полетіла стріла, та, мабуть, у перший раз затремтіла рука Сіркова. Схибив старий, ударила стріла не в Донця, а в напис на іконі Богородиці, що висіла над брамою: «Нині тя грішний вижду в образ Діви. Даждь вічно зріти на небесіх живу». «Погана прикмета,— подумав Сірко,— погана».

А стрілянина не вгавала. Потомилися вже пушкарі біля гармат. Понагрівались, аж червоні стали, залізні пищалі. І раптом пролунав страшний вибух — на башті розірвало залізну пищаль, обсмалило пушкарів, пообривало дошки з покрівлі, порозкидало ратних людей. Почалася пожежа. Підбадьорилося Сіркове військо, а в фортеці почалася вже метушня. Та кинувся воєвода з десятком ратних людей, швидко притушив пожежу, і з новою силою почали гриміти пищалі. Бачив Сірко, що треба щось робити, бо вже ближче й ближче падають стріли та ядра, вже є й поранені. Треба або в бій іти, фортецю здобувати, або залишити на якийсь час знову Харків. Швидко об'їхав Сірко свої загони, швидко порадився з сотниками і дав знак... Здивовано дивився воєвода з кріпосної стіни, здивовано дивилися харків'яни й ратні люди, очам не вірив старий Кривошлик... Сіркове військо відходило від Харкова. Маяли прапори над сотнями. Маяв бунчук біля пана полковника. Струнками лавами йшли козаки... Сірко покидав Харків...

Загриміли знову дзвони в харківських церквах... Радісно метушився Ріпка, радісно блищали очі в воєводи...

Похмуро їхало Сіркове козацтво... Невесело було на душі в Сірка — хоч і не поразка, та й не перемога. Бачила старшина, що засумував старий, і хтось із сотників дав знак. Залунала бадьора козацька пісня на славу старого полковника:

Ой, як крикне старий орел, що під хмари в'ється,
Гей, загуло Запорожжя та до Сірка тнеться.
Ой, не вітер в полі грає, не орел літає,
Отож Сірко з товариством на Січі гуляє.
Старий Сірко перед стягом раду оглядає,
Козаченьків привітає, стиха промовляє:
«Гей, молодці-запорожці, татарва лякає.
Не дрімайте, товариші, бо в руки злапає.
Збирайтеся до купоньки та сідлайте коні,
Тії коні вороні, що ждуть на припоні».
Загуділо Запорожжя, як те Чорне море,
Понеслися козаченьки облавою в поле.
Ой, як свисне старий Сірко на конику сивім,
Та спинились запорожці, коней погубивши.
«Ой, батьку наш, отамане, що маєм робити?
Без коней ми, наче орли, що в степу підбиті».
Ой, як крикне наш отаман та й до козаченьків:
«Не журіться, запорожці, друзі молоденькі.
Ой, годі ж вам турбуватись, годі, пани-брати,
А беріте в руки списи, рушайте гармати».
Тож не вітер в полі грає, не орел вітає,
Отож Сірко з товариством по степу літає.

РУЇНА

Повернувся Сірко з-під Харкова. Це була друга невдача, бо лихі вісті з Змієва надійшли, лиха доля спіткала тамтешніх повстанців. Чугуївський воєвода послав своїх ратних людей «для поиску» над змііївцями. Підступило військо під Змііївську фортецю. Почався запеклий бій. Довго одбивалися змііївці, боронили своє місто. Чимало й трупом лягло в тому бою. Та все тісніше оточувало коло ратних людей фортецю, все сильніше та прикріше били ворожі гармати. Несила була встояти, неспромога...

Уже запалала пожежа в самому місті, уже порозвалювані були стіни дерев'яні в кількох місцях, уже виснажились сили оборонців. Побачили змііївці, що край надходить, побачили й ухвалили кидати все й мандрувати до Сірка якнайшвидше, пробитися через ворогів. Настала хвилина страшної розпуки — прощання з рідним містом. Страшний одчай охопив усе місто. У кожному подвір'ї метушилися люди, мов на пожежі. Витягали з хат скрині, одежу, жужмом кидали на вози, знову вбігали в хату, знову вибігали на подвір'я, не знаючи, за що й хапатись. Дехто в себе на городах та подвір'ї нашвидку закопував в ями хатнє збіжжя різне, притоптував, потім присипав землею і поспішав далі. Плакали жінки, плакали діти. Стривожена метушнею ревіла худоба.

Стогін, зойк лунав по всьому місту. Прощалися змііївчани з своїм Змієвом.

До возів прив'язували корів, коней, виносили клунки, бігали з кутка в куток... А тим часом наказ від сотника: «Бути всім напоготові рушати». Попереду перед містом ударив загін козачий на ратних людей, пробив дорогу, відігнав на якийсь час. У самому місті тим часом вантажили на вози порох, ядра, воєнне знадіб'я. Аж ось ударив дзвін на сполох... То було гасло вирушати. Мовчки прощалася в кожній хаті родина з своєю оселею. Мовчки в одну хвилину по всьому Змієву, за старим дідівським звичаєм, перед тим, як рушати в дорогу, посідали люди в останній раз посидіти в своїй хаті. Ще хвилина, і скрізь, з усіх дворів, потяглися вози з жінками, дітьми, з усяким збіжжям... Ще дужче залунав плач по всьому місту... На нове, невідоме життя вирушали поселенці. Довга валка тяглася дорогою. Попереду їхав невеличкий загін, з боків теж охороняли верхівці, йшли й піші біля возів. А позаду ще лишалася в самому місті головна сила. Наказ був триматися ще трохи, потім зняти гармати, як змога буде, та й рушати в дорогу... Та сильніше вдарили ратні люди, сильніше пішли в наступ... Мусили козаки, одбиваючись, кидаючи гармати, одступати... Знову на-

каз сотника «палити місто»... Запалали хати по всьому Змієву, запалали башти, запалала Зміївська дерев'яна фортеця... В пожежі, в диму, в огні вмирав козачий Зміїв...

А на дорозі втікачі вже побачили пожежу... Знову знявся страшний плач... Залунало страшне голосіння... То оплакували вдови забитих чоловіків, то тужили по батьках своїх діти, то зміївчани тужним голосінням у домовину виряджали рідне місто... До Сірка тяглася валка втікачів.

Звідусіль надходили невтішні чутки до Сірка. З півночі сунуло московське військо, вже ввійшли великі загони московські в північні Слобідські полки. Полковники сусідніх полків не ворушилися, боялися до повстання ставати. Втямки їм було, як кілька років тому, за повстання Виговського, теж були почалися заворушення по їхніх полках, та все-таки перемогла сила воєводська. Ото вичікували вони, як справа поверне, а поки що сиділи й мовчали. Звістка про невдачу під Харковом, про те, що Харків не пристав до Сірка, прокотилася скрізь, по всіх новоселених полках. Скрізь звістка ця полохала, лякала. Бачив Сірко, що програє справу, бачила й його старшина. Ото й вирішила старшинська рада, а найбільше Сірко стояв на тому, щоб кинути Слобожанщину і йти на з'єднання з Брюховецьким. «Як Брюховецький переможе воєвод, то вже й на Слобожанщині вони не вдержаться». Так на тому й стали.

Настав страшний день для тих сіл та хуторів, що до повстання пристали. Прийшов наказ од полковника кидати хати, забирати майно й мандрувати на Гетьманщину...

Тихого вечора прощався Сірко з своєю Сірківкою... Стояли вози, навантажені всіляким добром у дворі, чекали хазяїна. А хазяїн ходив по подвір'ї, оглядав усяку дрібницю, наче хотів запам'ятати на все життя. Жаль було кидати Сіркові цей чудовий, затишний куток, та твердо вірив він, що мине час і знову повернеться він сюди...

У хаті одягнена, мов черниця, ходила заклопотана жінка. Усе їй здавалося, що щось забула, чогось не взяла, що треба ще щось пригадати... Не вірила вона в те, що колись прийде час і знову буде вона ось тут, над цією річкою, серед цих чудових гаїв, серед широких лісів, проживати... Знову починається мандрівне життя, знову нема власного кутка, знову, мов вихор, носитиме Сірка по всій Україні, а вона знову десь одна-однісінька, самітня чекатиме, щодня боятиметься, що рипнуть двері і стане на порозі козак та й скаже: «Нема вже в живих отамана... Поховали його буйну голову, та не ми, а хижі вовки-сіроманці»...

Ходила з кутка в куток... Порожньо дивилася хата... Усе добро поскладали на вози, нічого не лишили в хаті, крім лав та

столів. Тільки кахельна піч прикрашала хату. Та з усіх малюнків на ній один особливо врізався сьогодні в пам'ять Сірчихи: стоїть хлопець і пускає мильні баньки, і підпис під ним (хоч і неписьменна, та знала це добре Сірчиха): «Суєта суєт». Таке життя людське — роїлося в неї в голові,— як мильна банька, як бульба на воді...

Аж ось увійшов у світлицю Сірко, за ним обидві доньки. «Сядьмо, щоб усе лихе сідало». Посідали на лави, встали, перехрестилися та й рушили з хати. Посідали жінки на вози, полковник на коня. Через кілька хвилин, оточена вершниками, виїздила родина Сіркова з двору в далеку безвість... Сумно було на серці в Сірчихи, тихенько, щоб не побачив батько, плакали доньки. А суворий батько наче й не помічав їхнього плачу. Їхав та про щось вголос розмовляв з зятем. Виїхали на дорогу. Сіла Сірчиха на віз так, щоб бачити довго-довго свою затишну оселю. Очима, повними сліз, вдивлялася в темряву. Ніколи, ніколи не здавалася їй Сірківка таким раєм на землі, як сьогодні. А Сірківка стояла пусткою, мов місто мертвих. Сумно здіймалася над опустілою садибою дерев'яна башта. Не видно було ані варти, ані гармат. Проїхали ще трохи... і раптом скрикнула в дикім одчаю Сірчиха, скрикнула й забилася в корчах, в страшних конвульсіях. То побачила вона, як раптом з трьох боків запалало подвір'я. Запалав панський будинок, запалали двори підданих, і високо в небо розкидала іскри дерев'яна башта. То з наказу полковника підпалили козаки його садибу, щоб ніхто не жив там, де був-пробував він, Іван Дмитрович Сірко, колишній кошовий, нині полковник харківський. Голосно заплакали обидві дочки, спинилися коні. Б'ючись головою та всім тілом об гострі виступи так-сяк накиданих на віз мішків, лежала Сірчиха. Піна йшла в неї з рота. Хтось уже встиг накинути їй на обличчя чорну хустку. Спинилася вся валка. А старий Сірко наче не помічав того всього. Потихеньку з кількома козаками їхав уперед, тільки послав зятя доглянути, подивитись, що то сталося в обозі... Вже обвалилась башта напівзгоріла, темнішою стала пожежа, хмари диму обволікли всю садибу, а все ще билась у корчах нещасна жінка і плакали коло неї її дочки...

Це Сіркова родина так прощалася зі своєю оселею.

Надійшла черга й до Мерефи. Вирушили в далеку дорогу й усі мереф'яни. На одному возі з бабусею сиділа Катря, їй самій доводилось і кіньми керувати. Позаду одним возом їхав і сусіда з жінкою, з дітьми. Не знав ніхто, куди ж саме їдуть. Знали тільки, що туди, де нема воєвод, вірили чи хотіли вірити, що незабаром повернуться знов до Мерефи.

Тим часом Сірко з головними своїми силами рушив на Геть-

манщину. Скрізь по дорозі руйнував він села та хутори великоруських служилих людей. З боями, мов вихор, пролітали Сіркові загони, йшли на захід, до Брюховецького на підмогу. Та багато поселенців, вирядивши жінок та дітей, не хотіли йти на Гетьманщину, лишалися на Слобожанщині, мандрували лісами та дорогами, чинили повсякчасні напади. Починалася на Слобожанщині партизанська, безнадійна, зате вперта, рішуча боротьба...

Сусіда Катрин, поговоривши ще з кількома хуторянами — старими дідами, вирішив їхати на Валки, під Валками жив у нього якийсь сват на хуторі. Ото до нього й вирішив він простувати. Пристала на ту раду й Катря. Принаймні недалеко від Мерефи житимуть. Поїхали на Валки.

Та не так склалось, як жадалось. Прикра несподіванка спіткала їх. Під'їхали до хутора, аж бачать, порозчинені стоять двері, а надворі ж холод, повибивані шибки в хаті. Приготував пістоль старий сусіда, стали напоготові й хуторяни. Ввійшов у двір — не чути нікого, ввійшов у хату й захолов— лежав на полу зарізаний господар, поруч лежала дружина... Калюжі крові вже позамерзали, видно, не перший день уже лежать забиті... Вийшов назад у двір, гукнув ще двох товаришів своїх, увійшли ті в хату, почали радитися, щоб жінки не чули, що робити... Надходив уже вечір, їхати далі було вночі небезпечно, од гурту ж одбились. Надумав тоді сусіда так: лишатися тут усім, а він над ранок піде до Валок, вивідає, що там діється, а тоді, мабуть, доведеться кудись інде їхати. Так і ухвалили. Стільки подій пережила Катря за останній час, що ніщо її не вражало сильно. Не плакала вона, як із Мерефи їхала, як зі своєю оселею, з батьківською хатою розставалася. Та як увійшла вона в хату, аж здригнулася, побачивши трупи. Здалося їй, що той не відомий їй хуторянин на старого батька схожий, вмить пронизав серце гострий жаль, і заплакала, заридала на всю хату. Підхопили її плач усі жінки, змучені, виморені примусовою подорожжю. А чоловіки стояли й не знали, як заспокоїти. А далі пішло три чоловіки копати яму. Мерзла ще була земля, не відтанула, не швидко йшла робота. Вже стемніло, як винесли приїжджі мертвого господаря й господиню з хати. Не було часу труни робити. Тож довелося кидати їх обох, прочитавши кілька молитов, які знали, в мерзлу землю та засипати землею. Нашвидку зробили з двох дощок хреста, поставили його над горбком землі. Так поховав сусіда Остапів свого свата. Жінки ж, доки чоловіки копали яму та хреста робили, поралися в хаті — цьому притулку їхньому на цю першу ніч не в своїй оселі. Прибрали в хаті, позатуляли вибиті шибки, розпалили навіть у печі, зготували вечерю немудру — галушки-рванці. Повечеря-

ли, підстелили солому та й лягли спати. Катря, зморена, чула крізь сон, як шепотіла її бабуся молитву: «Хрест у головах, хрест у ногах, янголи по боках. Янголи-хранителі, храніть мою душу з вечора до півночі, з півночі до рання, а з рання до скончання віку. Амінь». Лягла спати бабуся. Зморена, змучена, спить Катря. А чоловіки по черзі вартують на подвір'ї біля коней. Стоїть сусіда Остапів на варті, вже швидко ранок надійде, вже примеркли зорі: і Віз, і Волосожар, і Квочка, примеркла й Єрусалимова дорога... Стоїть сусіда на варті з пістолем напоготові. Ще трохи часу, почне розвиднятися, а там у Валки на розвідку треба йти, а потім, мабуть, знов доведеться в дорогу рушати. Стоїть на варті та вже дрімати потроху починає... Аж враз одлетів сон від очей. Почув-бо, що далеко дорогою їдуть вершники, чути тупіт кінський, чути пирхання коней. Насторожився вартовий, вслуховується жадібно в темряву ночі. Хто там— друзі чи вороги, Сіркові козаки чи ратні люди, чи вірні цареві козаки? А тупіт все ближче й ближче. Тихенько ввійшов у хату, побудив чоловіків— усього було їх п'ять немолодих уже дідів. Устали вони, вийшли на подвір'я. Пістолі в руках, шаблі напоготові. «Що робити? Тікати, кидати вози, усе напризволяще? Не можна. Без коней, без возів нікуди не втечеш далеко. Треба ждати. Може, обмине лихо». Так і ухвалили. А тупіт ближче й ближче. Поховалися втікачі за тин. Та чують — і жах обіймає— звертають вершники до хутора. «Певне, ті, що господаря вбили»,— відразу промайнула думка, і ще страшніше стало на серці. Аж ось уже вершники скачуть прямо до хутора. Бачать хуторяни: ратні люди, а з ними й козаків трохи. Треба боронити себе, жінок і дітей. Треба битись, бо все одно жодному мереф'янинові милосердя не буде ні від ратних людей, ні від Ріпчиних козаків. Треба битись... І пролунав перший постріл з 6 пістолів. Упало 3 вершники з коней додолу, помчали лісом полякані коні. Мов зграя горобців, спурхнули вершники й сховались у лісі. «Одбили... Утекли»,— радісно загомоніли хуторяни. Та рано було радіти. Крізь темряву нічну побачили мереф'яни на хвилину, як виповзли з лісу якісь темні постаті, не можна було розібрати, чи то стрільці, чи козаки, і почали оточувати хутір. Зрозуміли хуторяни, що через 2—3 хвилини кинеться ворог на подвір'я. Наказав Іван, сусіда Остапів, розійтися по двоє на кожний куток подвір'я й звідти боронитися. Загриміли знову пістолі... Загриміли ще раз... А ворог крався, у темряві вдивлявся, звідки й скільки є оборонців, та, видно, побачив, зрозумів, що мало, і вдарив і собі з пістолів. Упало двоє мереф'ян, а ратні люди вже біля тину. Не спромога вже пістолями орудувати, до чесної зброї дійшло — до шабель гострих. Перестрибують ратні люди через тин, збіглися мереф'яни

докупи та, одбиваючись шаблями, одходять тихенько до хати... А в хаті вже зойк та стогін. Посхоплювались налякані пострілами жінки та діти. Глянула жінка Іванова в вікно й зомліла... Затряслась стара бабуся... Смерть люта надходить...

Б'ється старий сусіда Остапів, не встигає шабель одбивати, а в самого думка: «Гину, як і Остап, лютою смертю, та він хоч не знав, що сім'ю його чекає... А я...»— і ще лютіше одбивається, ще скаженіше рубає ворогів... Упало ще двоє мереф'ян, обливаючися кров'ю. Тільки сусіда Остапів з одним товаришем добилися до хати. Стали на розчинених дверях, хотіли тут останній бій дати. Та, проколотий списом, упав старий дід-хуторянин з-під Мерефи. Один боєць лишився, одна оборона цілого гурту жінок та дітей мереф'янських. Стояв на порозі, одбивався шаблею від ударів, а лівою рукою витяг пістоля з-за пояса й кинув у хату. «На допомогу, хто може, хто в силах». Та завмерли всі жінки, мов зачаровані. Непритомна лежала стара бабуся... А Іван, сусіда Остапів, утрачав останні сили. З розбитої голови юшила кров, заливала обличчя. На мить ставало, що не бачив нічого. Стояв, мов дуб у негоду. Ще з півхвилини, і впав старий мереф'янин додолу, вдарила фонтаном кров, залила поріг, струмками потекла по долівці... Не знаючи, що робить, схопила пістоля Катруся. А переможці аж завили, мов вовки, з радощів, звалиши старого Івана, і кинулись у хату... Перший влетів у хату огрядний, високий, чорнявий чоловік, син боярський з-під Білгорода. Був-бо це загін дітей боярських, що їздив до Валок на розвідки... Ускочив у хату, не бачачи в напівтемряві нічого, і так не побачив нічого вже до віку свого... Пролунав постріл з пістоля. Упав на землю з страшним зойком. Та його стогін вкрив страшний плач жінок та дітей... Мов звірі, метушилися переможці по хаті. Нашвидку запалили десь видобуту свічку, і перше, що впало їм в око,— це Катруся посеред хати з пістолем у руках... Хвилина, і почалась у хаті страшна розправа, страшна помста за забитих і покалічених мереф'янами товаришів — государевих ратних людей. Впала з розбитим черепом бабуся... Тільки Катрусю та ще двох молодиць й жінку сусіди Остапового лишили живими. Та не на щастя, а на горе їхнє... Мов хижі звірі, кинулися переможці на жінок. І нічого потім не пам'ятала Катруся... Знає, що кинули її на землю, здерли одежу... і попливли жовті кола перед очима. Спершу ще чула поруч якусь боротьбу, благання сусідової жінки, а далі все поринуло, мов у пітьмі, в безодні якійсь.

Очуняла Катруся за кілька годин... Лежала вона зв'язана на власному возі. Був уже ранок. Спершу не зрозуміла, де вона, куди це їде. Аж глянула, поруч виграють кіньми вершники в довгих сукняних каптанах з довгими рукавами, у сукняних

шапках з хутряною випушкою. Побачила й згадала. Згадала й знову зомліла... Проминула година. Лежить Катруся на возі, поворушитися не може, все тіло мов важким оловом налите. Лежить Катруся на возі, змучена, зганьблена, знівечена. Лежить, і єдина думка, одна-однісінька: злізти з воза, підлізти до колеса й розчавити голову об нього, щоб не було більше болю, не було більше страждань, не було більше муки... Ще місяць тому, ось тільки місяць — і як гарно жилося. Як любо, як тихо було в затишній мереф'янській хатині. Тихо в хатині... Спить старий батько, пряде бабуся, а вона сидить у куточку тихенько, вишиває сорочку... А далі з'явився Левко. Який гарний, ой, який гарний. Морозний день, вулиця в заметах і він, знову він... А потім вечір — перший і останній. Він з нею в парі на подвір'ї, ось його уста коло її уст... Ой, як гарно... І заридала, не стримуючи голосу, Катруся. Підлетів вершник, малахаєм ударив щосили: «Не скигли... годі». Стихла... Проклятий Сірко — це ж він привідця всього лиха. Сам десь з військом мандрує, а вона... а батько... а Левко... Заплакала тихо-тихенько Катруся. Різали їй руки вузли вірьовок, хотілося пити, палала, мов залізними обручами скута, голова... «Води, хоч краплину»— та страшно прохати. А поруч, на задньому возі, лежала розхристана, знівечена жінка Івана — їхнього сусіди... Багато знущалися з неї вночі вчора, бачила вона, як на її очах загинув чоловік, загинули малі діти... Не витримав бідний мозок, та й краще. Забула вона про все, лежала на возі розпатлана, розхристана — правдива відьма,— лежала й наспівувала колискової. Здавалось їй, що треба вколисати маленьку Галину...

А котику-кітку,
Та вкрав котик квітку,
Та поніс до Галі,
Та поклав на лаві.
Стала Галя кота бити,
Стала Галя кота вчити:
«Не вчись, коту, красти,
Та вчися робити,
Черевички шити».

Проїхали верстов п'ятнадцять, спинилися відпочити. Розв'язали й полонянок: було їх троє. Одна з молодиць тієї ж ночі померла. Не витримало серце, розірвалося... Дали по шматку хліба й води з баклаги напитись. Полегшало трохи Катрусі. А вершники весело гомоніли, згадуючи, смакуючи подробиці своєї вчорашньої перемоги... Відпочили. А далі знову, як і вночі, тільки ще жахливіше й страшніше почалося знущання... Не боронилася, не боролася вже Катруся. Мовчки лежала, зціпивши зуби, доки не втратила пам'яті знову.

Минуло години дві... Опам'яталася вже на возі. Бачить, знайома дорога — та, якою їхали з Мерефи. Їдуть додому, в Мерефу, але на що цим бородатим вершникам їхня Мерефа. Адже там пустка... Проїхали ще кільки верстов, і побачили полонянки рідну, знайому фортецю. Страшна пожежа поруйнувала її... Стояли напівзгорілі башти. Обгорілими палями дивився в небо дубовий тин. Страшна картина. Заридали відразу всі жінки. Навіть Іванова жінка, й та на хвилину до пам'яті прийшла, згадала страшні всі події і дико, не по-людському заревла, завила.

В'їхали через браму всередину самої фортеці. Один з вершників дав знак спинитись. Стали вози, позлазили вершники з коней, постягали жінок з возів, і, нарешті, зрозуміла Катря, чого їм потрібна була та Мерефа. Заявив їхній десятник, щоб кожна з них повела на своє подвір'я й показала, де їхні батьки й чоловіки добро своє поховали, в ями позакопували... Та не зрозуміла того божевільна жінка Іванова, стояла, дивилася широкими очима навколо, наче силкувалась щось пізнати, й посміхалась... Роздратувала та посмішка десятника, побачив, що нічого від неї не доб'ється... Мить, і впала, забита ударом чекана...

Катря й друга молодиця повели непроханих гостей до себе на подвір'я... Ішла Катря, мов не вона йде, а якась зовсім чужа жінка... То ж тут колись ходила весела Катруся, уквітчана квітками, з подругами своїми, то ж тут у танку веселім сплітались молоді пари, то ж тут, цими вуличками, їздив старий її батько... А тепер не та вже Катруся. Це йде не вона, це йде якась чужа, невідома, тяжким горем прибита жінка... Ось наблизились до знайомого подвір'я. Якимось чудом не торкнулась його пожежа. Стоїть хатинка, як і стояла, кошара для овець, хлів, комора. Та пустка скрізь. І серед цієї пустки вона, а за нею сім бородачів з нагаями в руках, при повній зброї. Зібрала Катря всі сили, повела в куток подвір'я, вказала яму, де закопане було в двох скринях деяке хатнє збіжжя. Кинулися шукати лопат, так-сяк знайшли троє... Стояла Катря край ями, і здавалося, що це їй уже могилу копають, що ось тут, у рідному подвір'ї, й поховають її, бо вже ж жити несила.

Стояла Катря, хитаючись від утоми, а бородачі вже й до скринь допались. Одбивають замки від скринь, хитрі козацькі замки, кращими майстрами полтавськими роблені. Стоїть Катря й бачить, як чужі, ненависні руки в її посагу, в її скринях порядкують. Ось бачить вона свою додільну сорочку, чудово помережану. Ось промайнув рукав другої сорочки, весь вкритий рясними узорами. Ось видно тільки уставки рукава. Ось промайнули крила витканої з одбірної вовни напільної плахти.

А там он мнуть, перекидають чужі руки єдвабну попередницю, гаптовану золотом. Її ще бабусина мати носили. Ось із сміхом викинув з скрині один з дітей боярських чудові чорнобривці— пошиті на високих підборах, на мідних підківках з викарбуваною кривулькою чоботи. Переди їхні — чорні юхтові, а халяви — червоні. Носили такі чоботи, звичайно, заміжні жінки. Носила їх і мати Катрусина.

Бачить Катруся, як жадібно риються руки в сувоях полотна, в запасках, в сорочках, в усьому збіжжі. Бачить Катруся, та що робити. Гине її посаг, та на що він їй тепер. Що ж, все одно — хай проп'ють, проїдять, розмарнують чужі люди те добро, що його ще мати та баба збирали. Хай піде все за вітром, за водою, мов попіл, мов полова. Знівечене життя Катрусине навіки...

Та не запасок, очіпків, корабликів, стьожок різнокольорових потрібно напасникам. Грошей — ось чого треба, чи талерів цісарських, чи єфімків царських, чи турецьких левів— все одно, аби гроші, та більше. Та нема в скринях грошей, геть чисто все обшукали і в скринях, і в ямі. А грошей нема. Годі шукати, вилазять з ями, витягають скрині, і зараз же до Катрусі: «Де гроші... гроші де ти поховала?»

— Нема в мене грошей. Не знаю... Може, й були, так батько вмерли нагло й мені не сказали.

— Брешеш... Все знаєш. Думаєш, не знайдем. Думаєш, язика не розв'яжем. Заговориш, заспіваєш...

Згадала тут Катруся, що бачила, як колись батько в другому кутку подвір'я якусь яму притоптував, повела туди, показала. Почали копати, зняли невеликий шар землі, дивляться — дошки. Кинувся один з дітей боярських, зірвав дошку, аж як ударить задушне повітря звідти, упав непритомний. Полякалися товариші, повідбігали від ями, тільки через хвилину-дві опам'яталися, кинулись до ями, одтягли товариша, почали одливати водою, ледве до пам'яті привели. Кинулися бити Катрусю: «Це ти, відьмо, хотіла до смерті нас призвести. Нічого, не втечеш від нас, не сховаєшся». Далі обережно постягали дошки й побачили, що це звичайнісінька яма для хліба. За тих часів хліб зберігали часто так: у сухому місці викопували круглу, з невеличкою діркою, щоб могла людина пролізти, яму. Яму цю всю добре вимазували глиною, просушували і потім жарко протоплювали, далі давали ямі трохи прохолонути, тоді вже й починали зсипати туди хліб. Як яма була повна, забивали дірку дошками, згори нагортали землю, добре її втоптували врівень з поверхнею. Якщо господареві треба було з такої ями хліб дістати, то він розгортав землю, зривав дошки, але через те, що в ямі повітря було від хліба надзичайно задушне, треба було бути обережним та й дуже. Звичайно, стягали обережно дошки й

зараз же відходили від ями, бо той дух і вбити міг людину. Тільки через деякий час можна було вже вибирати з ями хліб.

Ото на таку яму й наскочила Катря з своїми поводирями. Розлютувалися вони дуже, почали ще дужче з погрозами вимагати від Катрі грошей.

Даремно клялася Катруся, що про жодні гроші не знає, даремно благала пустити її нарешті, дати їй волю. Потягли її до хати, там у хаті вигадали муку. Спершу били по голому тілу нагаями. Здригалося все тіло від ударів. Вся спина, всі ноги вкрилися кривавими смугами. Від муки страшної знепритомніла Катря, та одлили водою. «Ну що, порозумнішала, може?»

«Не знаю нічого... Не можу сказати...» Узяв тоді старший з гурту велику миску, глибоку, поклав на ту миску два рушники й підпалив їх. А два з гурту схопили Катрю, здерли з неї червоні сап'янці й сунули ногами в полум'я. Нелюдським криком закричала Катруся в передсмертнім одчаї. Дав тоді старший знак, витягли Катрю і знову питали про гроші. Та знов мовчала, не знала-бо дійсно, чи сховав десь-таки гроші її старий батько. Мабуть, про це бабуся знала. Та помер він, померла й бабуся, обидва наглою, страшною смертю.

«А, так ти мовчиш і зараз. А нуте, хай удруге скуштує». Запалав огонь, і знову в нечуванім, надлюдськім болю застогнала Катруся... Це було останнє, що вона пам'ятала...

Прокинулась, опам'яталась Катруся після довгого сну... Скільки той сон тривав, не знала — чи скільки хвилин, чи годин, чи днів. Прокинулась і здивовано повела оком по хаті. І в ту ж мить якась жінка підійшла до неї. Глянула Катря: аж це Віврія Овчаренкова, жінка старого приятеля Остапового, Івана Овчаренка, міщанина харківського. Славився цей Іван на весь Харківський полк, що він та жінка такі коци виробляють, що кращих по всій Гетьманщині нема, тож його й коцарем звали. Кілька разів бував Іван, як до Мерефи приїздив, і в Остапа, отож Катря добре знала і його, і його жінку. Як побачила Катря знайому постать, відразу заспокоїлась... А стара Віврія розказала їй зараз же, як ото вона в них у господі в Харкові опинилася.

Того страшного для Катрі дня виїхав з Харкова до Мерефи на розвідку невеличкий загін козаків. Був там і небіж Іванів. Той небіж теж добре знав Остапа. Ото як проїздив загін коло підвір'я Остапового, подумав: «Дай зайду, подивлюся. Може, стара бабуся десь там притаїлась. Чого їй тікати старістю?» Розчинив двері й перелякався. На долівці лежала напівгола дівчина. Глянув на неї, впізнав Катрю, дочку Остапову. Глянув ще раз, і ще страшніше стало. Лежить дівчина, не ворухнеться.

Червоні, сині плями та смуги вкрили всю спину, з-під роздертої плахти видно голі ноги... Не ноги, а страхіття... Подумав ще трохи парубок, а далі вискочив на подвір'я, гукнув на товариша і вже разом з ним хотів до пам'яті привести Катрю, водою одлити, та ніщо не допомагало... Причепили тоді рядно між двома кіньми та й привезли її тоді вдвох до Харкова, до Івана. Тут і поклали. Покликала Вівдя відразу з Залопанського хутора бабу-знахарку Катрю лікувати. Узялася та до справи. Насамперед поклала Катрю на полу головою на схід сонця. Під голови поклала згорнутих кілька сорочок, підіслала соломи, як годиться. Тож тоді звичай такий був та й приказка навіть така: «Хворому чоловікові— солома». Почала знахарка насамперед замовляти кров, що позапікалася в ранах: «Ішли три сестри, несли по три ножі. Сіклись-рубались, а кров не йшла. А ти, червона кров, стань на білій кості»,— зашепотіла похапцем стара знахарка. Далі взялася лікувати Катрусю. Насамперед змазала попечені місця олією густо, рани на спині й по всьому тілі обмила злегка теплою водою. До голови, щоб спинити болі, приклала тільки що витягнений з колодязя мул.

Потім почала переполох присікати. Насамперед напоїла хвору йорданською водою— «переполох того боїться, од того осіда». Потім навхрест обрізала трохи волосся й нігтів хворої, примовляючи швидко, щоб ніхто не розібрав: «Я переполох одбираю од народженої, молитв'яної Катрі, од її рук, од її ніг, од її очей, од її голови, од чорної коси, од білого лиця та од щирого серця. І тепер я цей переполох на червону нитку збираю, і на очерета, і на болота я його зсилаю од народженої Катрі». Потім перев'язала баба одрізане пасмо волосся та нігті червоною ниткою й замазала в глухий кінець дверей, примовляючи: «Як в цьому глухому кінці дверям не одчинятися, так переполохові не обзиватися. Я ж його осиковим колом забиваю і своїми устами заклинаю. Амінь. Тьху, тьху, тьху»,— плюнула тричі баба. Присікла переполох.

Ще довго вовтузилася баба коло хворої. А Катря лежала напівпритомна. Та знову-таки, як і в Левка, не бабині замови та лікування, а молодий організм та невпинний догляд старої Вівді подолали хворобу.

Стара Вівдя не одходила од хворої, пильно доглядала, дбала про неї. Одне горе було в неї з Іваном — не було дітей, тож, мов рідна мати, побивалась вона тепер біля Катрі. Проминуло кілька днів, і спромоглася Катря розказати старій свою страшну пригоду... Ще більший жаль охопив старих, ще ласкавіші стали Вівдя з чоловіком, і в їхній родині почувала себе Катря, мов рідна. Минали дні. Одужала вже Катря, почала вже виходити з хати...

Настала весна... Пізня, холодна весна була того року, довго боролася з зимою та поборола нарешті. Потекли річки, зацвіли гаї та садки... Зник зимовий мороз лютий... Сумна, невесела була ця весна для Катрі. Як тільки одужала, взялася розпитувати людей: хотіла батькову могилу знайти, та кого не питала, кого не розпитувала, ніхто не знав того. Закопали десь Ріпчині козаки тіло старого потай од людей, що й знайти не можна... Закопали й сліду не лишили... Минають дні за днями, сумні та хмарні. Минають тижні. Тільки єдина надія: може, прийде Левко, повернеться до неї... Може, зрозуміє її тугу безвихідну, може, не відсахнеться від неї, не кине її одну, безпорадну серед широкого моря життьового... Може ж, прийде далекий, любий, коханий і змиє ганьбу любов'ю своєю... Адже не винна в тому, що сталось... Адже то вихор страшний, невблаганний схопив, поніс, знівечив...

Чи ж прийде він?.. А тепер сум безвихідний, журба безпорадна.

Ходжу, нуджу, ходжу, нуджу,
Мов те сонце в крузі,
Чи я встаю, чи лягаю,
Завжди серце в тузі.

НА ПОПЕЛИЩІ

Такі страшні речі діялися, доки лежав Левко, борючи смерть, гоячи тяжку рану. Багато розказав йому знахар, та багато й він не знав, надто, що діється там, у Мерефі, під Харковом. Доходили тільки тривожні чутки, а де там правда, де неправда, годі казати. Тож з нетерпінням великим ждав Левко дня, коли він уже стільки сил набереться, щоб у дорогу рушати. Проминуло ще півтора тижня. Зібрався Левко в дорогу. Пообіцяв знахар підвезти його верстов з двадцять, а далі їхати боявся. Настав, нарешті, давно чеканий для Левка ранок...

Рано-вранці, ще тільки сходило сонце, запріг знахар коні, посадив Левка на воза, і поїхав Левко назад, на Мерефу... Весняне сонечко радісно обливало своїм сяйвом землю, зеленіла, раділа сонцеві весняна травиця, чудовими красунями стояли біло-зелені берези, привітно шелестіли своїм листям могутні велетні-дуби. Радісно всміхалась весняному ранкові природа. Та смуток, тяжке передчуття обгортали Левка. Як тоді, так і зараз їхав він туди, у невідоме, у безвість. Як тоді, взимку, так і зараз не знав, що ж там чекає, що знайде. Чи живі його друзі та любі, чи, може, порозкидала їх буря по всіх усюдах, що й не збереш уже довіку.

Проїхали верст з двадцять. Зліз з воза Левко, поцілувався з знахарем, попрощався, мов з батьком рідним.

— Буду, діду, живий, здоровий, віддячу, ніколи не забуду. Прощавайте.

— Прощавай, синку.

Рушили коні, заторохкотіли колеса, і незабаром лишився Левко сам серед лісу вікового. Дав йому знахар у дорогу харчів удосталь: сала, хліба, пирогів з капустою, дві тарані тощо. На воду дав баклагу величеньку, прив'язав її Левко до свого пояса. Дав і маленьку баклажку з оковитою — підкріпитись. Ото про харчі та воду турбуватися не треба було. Пройти треба було верстов з сімдесят, а може, й більше... Левко й думав, потихеньку прислухаючись та озираючись, дійти сьогодні до корчми, де вони відпочивали, розпитати там шинкарку, що діється по світах, одпочити там до вечора, а потім вночі рушити далі в дорогу...

Не поспішаючи, ішов Левко доріжкою. Якось не страшно було йому, що ось він сам серед вікового лісу. Тож він іде на батьківщину друзів та любу дівчину шукати... Швидше б, швидше б тільки добитись, спершу до Мерефи, де Катря, а потім, а потім і додому... Минуло години дві. Сів Левко поїсти трохи, пополуднувати, одрізав скибку хліба, одрізав шматок сала, з'їв, запив водою і далі в дорогу... Ось бачить Левко вбік од дороги трохи — туди теж дорога в'ється — те село, де вони ночували. Та не хоче спинятися Левко, адже про Мерефу й тут, певне, ніхто не знає... Далі, далі в дорогу... Онде видно вже й корчму. Але що ближче підходить Левко, то ясніше бачить. Стала з тієї корчми пустка. Повибиваними шибками світить вона, настіж стоять напіврозламані двері, не чути й не видно жодного руху людського. Побоявся Левко й близько підходити до корчми, може, там хто сидить. Частенько траплялося, що по таких пустках харцизи гнізда звивали. Дорога, якою йшов Левко, завжди була нелюдна, не був це гостинець, що ним здавна їздять купецькі валки, була це новопробита дорога з Мерефи та інших підхарківських слобід на гетьманські полки. Так тут усяке трапитись могло. Обійшов Левко корчму лісом, мов закляте місце, пройшов дорогою ще трохи та й вирішив спинитися, відпочити та вже надвечір рушати в дорогу... Одійшов убік від дороги, натрапив на невеличке озерце з чистою, прозорою водою. Сів над озерцем, замислився. Чиста, прозора вода вабить до себе, та страшно Левкові самому в воду лізти. Адже всяке буває: не одного ж парубка — про це Левко чув, та й не раз— русалки в воді хапали, тягли на чисте піщане дно, і гинув він там страшною смертю. Гинув, сміючись до останньої хвилі життя свого, гинув в обіймах чудових красунь — дівчат

водяних... «Мо, й мене залоскочуть»... Та вабить вода прозора... Сонце вже добре припікає. Де ж таки, вже ж кінець травня, вже час сонцеві ясному силу могутню свою показати... Роздягнувся Левко й поринув за хвилину в прозору, чисту, кришталеву воду... і не жаліє. Холодна вода наче відразу сил нових, бадьорого духу надала. Відчуває Левко в собі мужність та силу, мов цілющої води напився.

Веселіше стало на серці. Вперед, до Мерефи, а там усі перешкоди впадуть перед ним, все переборе, все подолає, а знайде своє щастя, свою любу, знайде на зло ворогам...

Виліз Левко з води, одягнувся швиденько, трохи полежав, розгорнув знову торбу, поклав перед себе на травиці тараню, голівку цибулі, одрізав сала. Справжній обід чи вечеря. Приклався двічі до меншої баклаги — ще веселіше стало на серці. Попоїв трохи, одійшов від озерця вибрати місце, щоб до вечора десь у тіні переспати. Знайшов-таки зручне, затишне місце недалеко озерця, зняв з себе жупана, простелив його, ліг, і зомореного дорогою відразу охопив глибокий сон...

Тихо шелестіли дерева над Левком. Зрідка пробігав вітерець, в його обіймах колихались верхи дерев на хвилину і знов завмирали. Золотило їх сонце ясним, золотим сяйвом своїм, золотило... Раділи дерева сонцеві, радісно приймали його поцілунки. Тож за довгу зиму лютую скучили по ньому, по його пекучих обіймах, раділи, що скинули важкі, зимові кайдани, що вквітчала їх щедра весна рясним, буйно-зеленим листям...

Прокинувся Левко аж надвечір. Спершу спросоння не розібрав, де він, та далі відразу згадав, одягнувся, причепив торбу, шаблю, засунув пістолі за пояс і рушив у дорогу... Іде знову. Сховалося вже давно сонце. Надійшла чудова весняна ніч. Зійшов місяць. Залиті його сяйвом, мов заворожені, стоять дерева, не ворухнуться. І страшно стає Левкові серед цієї тиші. Здається йому, що за кожним деревом стоять якісь невідомі істоти, чекають на нього. Згадав відразу, якось відразу в голові виринули всі найстрашніші оповідання про упирів, вовкулаків, відьом, про всяку нечисту силу. Іде Левко, а оті з дитинства ще чуті оповідання зринають в його пам'яті якось самі собою. Відганяє їх, та не може. Згадуються й бабусині, й матусині оповідання, і сьогодні страшніше стає, ніж тоді за дитинства було. Знав-бо тоді, що сховається за материну спину та й годі, а тепер... Чогось особливо весь час зринає одне бабусине оповідання про мертвякову намітку.

«Гуляла челядь недалеко од гробків; то оце хто-небудь з хлопців напнеться рядном та й ляка; попервах лякались, а там, як обвикли, то ще самі налякають. От і встав заправжній мертвець, встав та й іде до них, а одна дівчина підскочила і схопи-

ла з його намітку. Дивиться, аж воно не таке. Вони— врозтіч, а воно за ними; вони вскочили в хату й заперлись, а воно ходить кругом хати та одно: «Хто взяв мою хаю, той і надіне». Уже й світ, а воно все ходить. Давай вони в хаті кричать. Люди позбігались, узяли попа, всі святощі зібрали, а воно все ходить та: «Хто взяв мою хаю, той і надіне». Кажуть, щоб двері одчинили. Одчинили двері, а воно зразу в хату та й сіло на покуті. «Хто взяв мою хаю, той і надіне». Розібрали, що воно свою намітку просить. Начепили на махові вила та й подають йому. Куди — візьме так до порога й потире. Та так аж до трьох разів. От вони взяли, прив'язали ту дівчину вірьовками. «Піди,— кажуть,— сама надінь на нього». Підступила вона до нього, тільки захотіла надіть, воно як ухватить її — так крізь землю й загуло, і вірьовки не вдержали».

Іде Левко ні живий, ні мертвий. Та нараз одлетіли всі ті спогади, десь далеко попереду почувся кінський тупіт. Швидко, щосили кинувся Левко з дороги, сховався в кущі та й слухає... Аж чує, тупіт ближче й ближче... ще більше зіщулився Левко в своїх кущах. Хто зна, може, й друзі, та як про те дізнатися. Краще пересидіти. Сидить і слухає, та й вмостився так, що й доріжку трохи видно. Бачить, пролітають доріжкою вершники, десятків зо два, на козаків схожі. Хотів був вискочити Левко, гукнути та побоявся. Хто зна, що то за козаки, може, то переодягнені діти боярські. Адже не раз так бувало...

Надумав Левко не йти далі нікуди, тут, де сховався, й спати лягати. Ніч коротка, може, ще засне хоч на годину, й то легше буде. Примостився Левко спати, довго ворочався, ніяк не міг заснути, все різне страхіття на думку приходило, та кінець кінцем заснув тривожним, неспокійним сном. Прокинувся над ранок, побачив уже, як почало сонце на галявини світло своє лити, поїв трохи й у дорогу. Пройшов верстов десять, починаються вже знайомі добре місця. Недалеко вже й Мерефа, ще верст, мабуть, з двадцять усього. Та здумав тоді Левко, що краще спершу не на Мерефу, а на Гаврилівку йти. Адже Гаврилівка стоїть хутірцем серед лісу, осторонь битих шляхів, її воєнна буря могла й не зачепити. А Мерефа — то ж не те. Якщо все гаразд, якщо в Мерефі сірківські козаки, то прийде він на південя пізніше, нічого не станеться. А якщо там уже воєводські ратні люди панують, то раніше, ніж доступитись до Мерефи, треба своїх побратимів добре розпитати. Так і вирішив зробити. Сміливіше йшов Левко знайомими місцями. Тут він знав кожну стежечку, тут заблудитися вже не боявся... Ось підходить він уже близько до Гаврилівки... Ось, ось вийде з лісу й — дома... І радісно, й страшно на серці...

Ось уже виходить на галявину... Зирк перед собою, і... нема нічого. Не видно крайніх хаток, не видно подвір'їв. Стисло Левкові серце, і не пішов, а побіг щосили. Підбігає і бачить... там, де були хатки, купами лежить попіл, каміння, дерев'яні напівобгорілі колоди. Згоріла Гаврилівка. Нема і його хати, і хат побратимів. Згоріло все, лишилося попелище. Не знав же Левко, та й не міг знати, що то харківські козаки під проводом Ріпки та діти боярські виконували волю головного білгородського воєводи, князя Ромодановського. Адже той воєвода наказував обом меншим воєводам — харківському та чугуївському — «над изменниками промыслы, и поиски чинить, и в полон имать, и села и деревни жечь, сколько милосердый Бог поможет». Ото й виконували вони його наказ неухильно...

Стояв Левко серед попелища. Живої душі не видно, не чути. Де ж усі поділися? Чи, може, й вони всі загинули разом із сільцем своїм? Чи повтікали звідси? Надумав тоді Левко зараз же йти в ліс. Верстов за півтори від сільця він і його побратими викопали льох, там дещо з майна свого завжди переховували: кращий посуд, деяку зброю, у скринях одежу всяку... У тому льосі і від татар завжди сховатись можна було. Оце й надумав Левко піти туди, подивитись, може, там хто сховавсь, то й розкаже йому про те, що з хутором їхнім скоїлося.

Пішов Левко до того потайного льоху. Підходить до нього — не видно нікого, одгорнув землю, постукав у ляду ногою — не озивається ніхто. Аж у ту хвилину з кущів голос: «Стій, Левку...» Здригнувся, не впізнав голосу, аж бачить, виходить з-за кущів Омелько, заріс бородою, засмажився страшенно... Поцілувалися побратими, бо вже кожен з них і не гадав, що зустрінуться знову... Помовчали хвилину, наче розглядали один одного, наче думки збирали, а далі посідали на травицю, почали новини один одному розказувати. Розказав Левко свою повіть: як ото їхав він до Гадяча, як поранили його харцизи, як лежав він хворий, тяжко поранений, а далі розпитувати почав. Багато, багато новин було в Омелька. Розказав він і про смерть Остапову— здригнувся, почувши це, Левко,— і про невдачу Сіркову під Харковом, і про те, що Змієв спалили самі повстанці, і про те, що звідусіль на Гетьманщину тікають люди... Розказав, як одного ранку прилетів вершник з Мерефи до Гаврилівки з наказом: зараз же виряджати дітей та жінок в дорогу до Полтавського полку, а чоловікам, крім старих дідів,— до Мерефи, до Сірка на підмогу рушити. «Посадили ми,— розказував Омелько,— жінок та дітей на вози, посклада-ли майно деяке, дещо поховали, у землю позакопували, та й рушили в дорогу. Аж бачимо, з-під Мерефи ціла валка втікачів на Гетьманщину йде. Пристали й наші до них. Ото разом і

рушили. Вирішили ми з Пилипом, нашим братчиком, щоб сім'ї наші у Полтавський полк — у містечко Санжарів — їхали. Там у моєї жінки дядько живе, давно прохав у гості завітати. Попрощалися ми з жінками, а самі з Пилипом рушили до Сірка... Опинилися ми в сотні сина Сіркового — Романа... Де ми тільки не були: і під Харковом бились, і коло Борової, і коло Мартової... І з стрільцями, і з дітьми боярськими, і з Ріпчиними — нового харківського полковника — козаками. Потім ото пішов Сірко з усіма загонами на Гетьманщину. Сказав, що повернеться незабаром, та прийде не сам, із силою великою, може, й з татарською ордою. А наш сотник поділив усіх своїх людей на дві частки: одній наказав з ним на Гетьманщину йти, другій тут, у Харківському полку, лишатися, розійтися невеличкими купами та й не давати й хвилини спокою ворогам. Лишився й я тут. Ось більше як два місяці живемо ми — я та ще десятка три братчиків отут у лісі. Викопали собі дві землянки, зробили тин, насипали вал земляний невеличкий— справжня фортеця. Ото з цієї фортеці вилітаємо щоночі, мов харцизи на здобич. Та вже, певне, незабаром верне Сірко, а там згодом воєводам край настане. Тоді вже загуляємо, нові хати поставимо, входини справлятимемо і хрестини, і родини, все заразом...»

— А хто ж наші хати попалив?— запитав Левко, і відразу в уяві постали купи попелу, обгорілі балки, напівобгорілий сволок якоїсь хати з написом на ньому слов'янськими літерами — постала справжня руїна.

— Та то Ріпка — бодай йому світу не бачити — до воєводи підлабузнюється, щирість свою доводить. Ото порозсилав він своїх козаків. І де тільки наскочать на пусту чи хату, чи хутір, чи сільце, відразу й спалять, бо ж то виходить, що з того села люди до Сірка пристали та й утекли з ним. А харків'янам що: жінки та діти їхні в Харкові, як що до чого, то воєвода їх не помилує. Та ще й те, що бояться вони тепер Сірка, бояться, що не помилує за те, що до нього не пристали.

Так ото одного ранку з місяць тому сидимо ми в лісі, недалеко від Гаврилівки, аж чуємо тупіт. Бачимо, летить сам сотник Грицько, а з ним козаків купа. Підлетіли до нашого хутірця. Пролетіли коло хат... А задні, дивлюсь, палять наші хати... Запалала Гаврилівка, стоїть дим над хутірцем. А я стою та дивлюсь, як горить моя оселя, як зайнялася твоя... Стою, а зробити нічого не можу... Пропав наш хутір.

Запам'ятав я добре тих козаків, що хутір наш спалили... Та й віддячив, так довелося, що віддячив, як слід... Ото як тікали наші з Змієва, покидали там гармати. Так це мені вже пізніше розказали — з Чугуєва приїхали москалі, забрали три гармати, забрали всяке знадіб'я, що лишилося, а 4 гармати кинули, не

змогли взяти. Саме тоді пішли річки, повінь велика настала. Закопали чугуївці тії залізні гармати в землю. Довідався про це харківський воєвода, послав знову Донця тії гармати з землі викопати, забрати. А ми саме тоді аж під Зміїв забились. Приїхали харківські козаки, під самим містом напівзгорілим стали. А ми з лісу наглядаємо. А воно вже надвечір діло було. Дивимось, аж з міста виїздять два вершники — послав їх Донець зі звісткою, потім ми довідалися, до Харкова, що, мовляв, гармати знайшов, відкопав, переночує в Змієві та над ранок до Харкова привезе. Летять вершники, а ми за ними назирці та швидше напереріз. Перерізали шлях, а вони й не знають. Вліз я з товаришем на дуба, що саме край дороги стоїть, сидимо, а в руках у кожного по аркану, щоб стрілянини не вчинити, тривоги не зняти. Летять вони й не відають... а решта наших братчиків уже попереду жде, тільки двох лишили, щоб як назад тікатимуть, якщо нам удвох не пощастить, щоб перейняли. Готова пастка, а вони й не відають, і не знають... Ось-ось наближаються не дуже швидкою риссю, ось-ось порівняються. Як гукну я з дуба: «Стій-бо...», здригнулись обидва, на мить повернули голови, спинились... Це ж тільки мить, а далі як ударять по конях, та пізно... Уже обвили аркани їх шиї, повилітали обидва з кульбак додолу... А ми сміємося, позбігався увесь гурт та й регочеться... А їм не до сміху... Лежать бліді, налякані... Аж приглядаюсь я, а це саме ж ті, що мою оселю палили... От щастя. Як не ждеш, то само прийде... Розпитали ми їх добре, що й як, а далі віддали братчики мені їх. «Що хочеш,— кажуть,— те й роби з ними. Це твоя здобич». Так награвся я з ними, мов кіт з мишею...

Левкові на хвилину аж моторошно стало, як таки-так: це ж вже свій свого, як узяти по правді та подумати, катує та мучить.

Та ще є питання в Левка найбільше, найстрашніше:

— А мереф'яни як, де поділись? А як же дочка старого Остапа?

— Поїхали мереф'яни, як і наші, світ за очі... А де Остапова дочка, не знаю... Поїхала, певне, з ними... Щоправда, розказували мені — тут у нас у ватазі один з-під Валок є,— що наче в хуторі там десь у них знайшли забитих господаря, господиню і цілий гурт утікачів і начебто між ними був старий Іван, сусіда Остапів... то може, й вона там загинула... Тільки б чого їм на тому хуторі опинитись, від гурту одбитися...— Глянув Омелько на Левка і журно посміхнувся, зрозумів, не все сказав йому товариш, зрозумів, що й Остап, і його дочка для Левка не просто знайомі так собі, а близькі люди...— Та не журися, знайдемо, відшукаємо ту кралю... У нас такі братчики, що в

чорта з зубів вихоплять... А ти нахнюпився. Краще ходімо до нашого гурту, до фортеці могутньої, та вкупі й шукатимемо всі... Добре?

— Згода...— Не знав він, що недалеко шукати треба, що в государевому місті Харкові, у нудьзі страшній минають Катрині хмарні, сумні дні...

ОТАМАН ВАТАГИ

Серед вікового дрімучого лісу, де вільно блукали дикі кози, вовки, ведмеді, зубри та сила інших тварин, і великих, і малих, притулилася невеличка січ — пристановище Омелькової ватаги. Туди крізь дикі хащі вів Омелько свого побратима. Йшли вони години зо дві. Стомленому, зомореному Левкові важка та далека дорога здавалася, але мусив іти, не відставати від Омелька. Ось трохи порідшав ліс, і нараз спинився Омелько й закричав: «Пугу-пугу». Поруч з кущів залунало: «Козак з лугу», і незабаром до Левка з Омельком приєднався третій козак. Був це утікач з Маяків. Уся його родина втекла до Гадяцького полку, а він, як ото багато слобожан, не схотів тікати, лишився спершу в Сірковому Романовому загоні, а потім з Омельком в одній ватазі опинилися. Підійшли всі троє до січі — невеличкого острожка. Збудувала цього острожка Омелькова ватага нашвидку, але нагадував він справжню фортецю невеличку. Невеликий земляний вал в 1 аршин заввишки оточував невеличку просторінь. На валу стояв дерев'яний тин, але не по всьому валу. Там, де тину не було, навалені були купами великі дубові нарубані, насічені колоди. Перед валом викопаний був неглибокий рів. Перелізли товариші через рів, увійшли через проломину в тині всередину. Посередині викопано було п'ять землянок. Там спали братчики з ватаги. Кожного разу, як вилітала ватага з свого пристановища, лишалося 10 козаків на варті стерегти свою фортецю. Ото й зараз було в фортеці з Омельком разом 10 чоловік... Між ними Левко впізнав кількох: одного гаврилівця, двох мереф'ян. Та й вони знали Левка. Через це Омелькові довго говорити не доводилось про нього. Повів він його в одну з землянок.

— Лягай спати, коли хочеш з дороги... Поспиш трохи, а там усе товариство збереться. Сьогодні ночуватимемо дома, а завтра вранці — в похід.

Ліг спати Левко на якомусь старенькому коці, в голови поклав свого жупана. Заплющив очі і відразу заснув глибоким сном. Багато снилося йому тієї ночі. То сниться йому, що ось він сидить на возі, а поруч Остап,— сидять, любо розмовляють.

Аж нараз глянув Левко: а то вже не Остап перед ним, а мертвяк з розсіченим на частки черепом. Заметався уві сні Левко, заскреготав зубами, а вже сниться нове, ще страшніше... Ось де біжить лісовою доріжкою Катруся, а за нею якийсь гурт страшних потвор у чудернацьких міхових шапках з хвостиками, з бубнами та сопілками в руках. Кричить Катруся: «Левку... Де ж ти, де?» Хоче крикнути уві сні Левко, та не може. Так цілу ніч давили тяжкі сни Левка... Прокинувся він аж над ранок... Ще не світало сонце, а вже почався рух... Прокинулися ті, що спали надворі, виходили й з землянок... Іржали на припонах біля стовпів коні. Дехто вмивався, дехто чистив свою зброю... У ватазі, де багато було колишніх запорожців, і звичаї запорозькі повелися. На чолі ватаги стояв отаман— ватаг. Ватага поділена була на десятки з десятниками на чолі. Уся ватага була кінна. Перше, про що дбали, як новий чоловік до ватаги ставав, це щоб дістати йому доброго коня— чи черкаської, чи татарської породи.

Уся здобич, що діставалася від нападів, ділилася на рівні пайки, як і на Січі велося.

Прокидалася ватага, а кухар — з кожного десятка по черзі кухарював один — уже порався біля кабиці. У великому чавунному котлі, що на залізних крючках висів на кабиці, готував кухар сніданок — юшку з таранею. Завжди вранці, як ватага була вкупі, готувався спільний сніданок— чи вареники, чи гречані з часником галушки, чи тетеря — житня мука, не дуже густо зварена на сирівці, чи щерба, чи ще що. Цікаву картину являв той сніданок: столів не було, отже, юшку розливав кухар у ваганки — невеличкі дерев'яні коритця. З кожного ваганка їло п'ятеро. Стояли ваганки просто на землі, а навколо їх теж просто на землі, підібгавши ноги, сиділи братчики мовчки й сьорбали юшку. Коло ваганків у великих мисках лежав товсто нарізаний хліб. Тут же стояли й великі зелені бутелі оковитої. Пили її великими дерев'яними михайликами. У такий михайлик звичайних чарок п'ять-шість влазило, недаром говорилося: «А в нього така чарка, що й собака не перескочить». Їли й пили повагом, не поспішаючи... Сидів Левко поруч Омелька й приглядався до товаришів. Показав йому Омелько того валківця, що про забитих мереф'ян розказував. Сидів Левко, їв та пив, як усі, але не терпілося йому. Швидше б сніданок кінчався, швидше б розпитати, поговорити. Поїло товариство, звівся на ноги Омелько, звелися з землі й усі, перехрестилися на схід та за запорозьким звичаєм подякували спершу отаманові, а далі кухареві: «Спасибі, братику, що ти нагодував козаків».

За півгодини після сніданку з фортеці через невеличкий дерев'яний місточок, перекинутий через рів, виїхала ватага. Тіль-

ки чергові лишилися вартувати пристановище. Їхала ватага — так на короткій раді вирішили — аж на два дні, спершу мала пройти під Борове і там пошарпати місцевих дітей боярських, а звідти під Чугуїв перекинутись...

Поруч з Омельком їхав на чудовому коні Левко. У ватаги тепер уже з десяток запасних одбитих коней було, тож Левко міг доброго огиря собі вибрати. Вигравав кінь під Левком, та сумний, невеселий сидів він. Розпитав він таки валківця, і той йому докладно розказав про страшний хутір, де й господар і гості загинули наглою смертю. Зі слів валківця виходило, що дійсно-таки там лежав Іван, сусіда Остапів, лежала там і стара бабуся, дуже схожа на Катрину бабусю. Але дівчини, схожої на Катрю, там серед трупів не було. Запевняв у цьому валківець Левка, тож Левко хотів вірити, що Катря ще жива й здорова, але де вона, де та з ким, коли й бабусі, й сусіди нема, де ж поділась, хто скаже... Виїхала ватага на дорогу... Попереду їхав невеличкий роз'їзд, видивляючись дорогу. Верстов за півтори від нього їхала вся ватага...

Починалось у Левка нове життя, почався перший день у ватазі...

Після цього першого дня проминув не один день і тиждень. Вихорем літала ватага по всьому Харківському полку, чинила напади повсякчасні на окремі невеликі загони, одбивала коней в дітей боярських, брала в полон і забивала і ратних людей, і вірних цареві козаків...

Тим часом надійшли новини великі. Прийшли до гетьмана Брюховецького татари з мурзою Челі-беєм на чолі. «Допомогли колись татари Хмельницькому польських панів виганяти, допоможуть і московських воєвод вигнати»,— так козацька старшина говорила. З'явилися татарські загони й по новопоселених полках государевої України. А далі надійшла новина ще більша: перейшов зі своїм військом на Гетьманщину правобережний гетьман Петро Дорошенко. Під Опішнею зустрілося військо обох гетьманів. Як не крутив Брюховецький, та своїм плазуванням докрутився до того, що тепер у рішучу хвилину повстало його військо, почало кричати: «Ми за гетьманство Брюховецького битися не будемо». Старшини теж почали докоряти йому: «Ми тебе на гетьмана обрали, а ти нічого доброго не вчинив, тільки одне кровопролиття від тебе сталося. Здавай гетьманство». Голота кинулася жакувати вози з майном Брюховецького, знявся у всьому війську страшний заколот. Здумав Брюховецький сховатися, втік до себе в гетьманське шатро, сів на гетьманське крісло, тривожно прислухається, що діється у таборі... І чути йому страшні вигуки, лайки і в тих лайках — його ім'я. Сидить Брюховецький у кріслі, аж гульк...

просто до нього підходить сотник, присланий від Дорошенка... підходить він просто до крісла і з словами: «Йди, кличе тебе до себе гетьман» хапає рукою крісло. Стояв поруч з Брюховецьким його старий, ще з Запорожжя, приятель— запорозький полковник Чугай, не стерпів він такої образи, схопив мушкета і вдарив дулом посланця, аж той на землю повалився. Та в цей момент раптом заревла юрба біля самого намету, частина вбігла в намет, два сотники схопили Брюховецького за руки й потягли до Дорошенка. Дорошенко стояв зі своїми найближчими старшинами на високій Сербинській могилі, так звали цю могилу, бо там поховані були серби, що загинули в війську Виговського у боротьбі проти полтавського полковника Мартина Пушкаря[11]. Підтягли Брюховецького до могили. Побачив його Дорошенко й звернувся до нього:

— Чому ти відповідав мені зухвало й не хотів власною волею віддати своєї булави, коли тебе не хоче за гетьмана мати козацьке товариство?

Не відповів Брюховецький ані півслова. Дав тоді Дорошенко знак рукою, щоб забрали Брюховецького й прикували до гармати. Та по-своєму зрозуміла цей знак розлютована юрба, кинулася відразу на Брюховецького, здерла з нього одежу й почала бити, мов скажену собаку, чим попало. Так загинув Брюховецький страшною смертю[12]. Скрізь про цю смерть по всій Україні чутки пішли. Писав з України до царя московського архієпископ Лазар Баранович: «Погибе память вора твоєго Брюховецького с шумом...» Загинув Брюховецький, та не стихло на Україні. Вигнані були воєводи з усієї Гетьманщини, тільки в трьох містах — Переяславі, Ніжині та Чернігові — сиділи ще. Гірше було по новопоселених полках государевої України. Тут і харківський, і чугуївський воєводи, як і раніше, сиділи, мов більмо на оці...

Пішов Сірко з військом на Гетьманщину, та лишилося ж чимало з його війська в Харківському полку. Скрізь мандрували великі й малі ватаги. Щодня відбувалися сутички між вірними цареві козаками й дітьми боярськими та повстанцями. По великоруських селах теж почалося глухе хвилювання. Влада воєводська тільки на Харків та Чугуїв ширилася. Увесь Харківський полк охоплений був повстанням. На початку літа нова страшна чутка дійшла до воєвод — ідуть татари, а з ними й повстанські загони злучаються... Дійсно, невеличкі татарські загони почали з'являтися по новопоселених полках в государевій Україні. Ще більший розгардіяш пішов. Сведенці — великоруські люди — в Васіщеві, під Чугуєвом й по інших місцях просто говорили: «Потерпимо ще трохи, а там заберемо все своє майно та й повтікаєм. Не можна нам тут серед бунтівни-

ків-черкас сидіти». Мов оази серед розбурханого моря, стояли Харків та Чугуїв. Ще в березні підійшли були сірківські загони під Чугуїв, попалили околиці, забрали в полон чимало ратних людей, та спромігся тоді воєвода Рогозін одбити «изменников черкас», що забули «страх божий и евангельское целованье». Як пішов Сірко з государевої України, взявся чугуївський воєвода до боротьби, скрізь розсилав застави, роз'їзди «поиск чинить» над черкасами. Та як прийшли чутки про татар, сполошився воєвода дуже. І дійсно, незабаром під Чугуєвом з'явилися сподівані гості.

Писав про цей напад чугуївський воєвода до свого найбільшого воєводи— до князя Григорія Григоровича Ромодановського, що саме йшов з московським військом по всій Україні бунт «ускромлять». Писав він йому, що стався напад 17 червня цього 176 року — тоді рахували роки від незнаної ніким події — від створіння світу,— рахували, що минуло 7176 років, для скорочення писали просто 176. Щоб на нашу еру перевести, треба від 7176 одкинути 5508, ото й вийде 1668-й рік.

Писав чугуївський воєвода так: «Приходило під Чугуїв з Ногайськія сторони[13] до кріпостей татар й зрадників черкас чимало, що воювали Харківський та Салтівський уїзди, і стада животинні одігнали. І пішли за річку Донець на Ногайський бік. І я ж того числа посилав за ними з Чугуєва голову стрілецького й козацького. Він, голова, з чугуївцями дійшли в степ за річку Донець на річці Балаклії. І був у них бій з неприятельськими людьми. І на тім бою Сампсона Зорина вбили до смерті, та вбили сина боярського Акінфія Федосова, козака Івашку, стрільця Федора Пукова, та ранили чугуївців різних людей 6 чоловік. З того бою неприятельські люди побігли до Савинського перелазу. І чугуєвець, сотенний голова Олександр Марченко, з чугуївцями тих зрадників черкас і татар дішли в степу проти Савинського перелазу. І був у них бій великий. І милостю Божою їх, неприятельських людей, багатьох побили і стада животинні одбили й остаточний полон, який узятий був в Харківському та Салтівському уїзді. А остаточні неприятельські люди побігли в степ до Ізюмського перелазу».

Так пощастило одбити напад. А тим часом воєвода почав кріпити Чугуїв, лагодити башти, поламаний тин тощо. У старому тайнику з наказу воєводи прочистили колодязь та поруч збудували новий дубовий тайник і викопали ще один колодязь, щоб у разі облоги більше води було в фортеці. Крім того, побудував воєвода нові «отводы и вылазы для обереганья города».

Минув неспокійний, тривожний місяць, і знову 21 серпня через ліси від Мерефи прийшли татари з повстанцями разом. На

цей раз напад несподівано заскочив чугуївців, багато з них було саме в цей час на своїх полях, ото чимало хто не встиг сховатись — опинився в полоні. Рушив воєвода з міста з військом проти татар, наздогнав їх, стався рішучий бій. Пощастило знову воєводі завдати поразки ворогові, захопив він у полон «языков 4 человек татар». Ті на допитах заявили, що їх прийшов цілий великий загін на чолі з мурзою Мустафою... Так тривожно, неспокійно минали дні для Чугуєва та для всього краю...

А Омелькова ватага блукала по всьому Харківському полку. Наскочила вона на сільце Бабаї і зруйнувала його «все без остатку». Бабаївські діти боярські ледве спромоглися, одбиваючись, утекти до Харкова. Разом з татарським невеличким загоном, що з ним прийшло кілька дорошенківських козаків, полетіла ватага на Васіщево, поруйнувала й це сільце. Так, руйнуючи, мов вихор, сільця та хутори великоруські, б'ючись невпинно з ворожими загонами, мандрувала Омелькова ватага. Завжди під час бою, під час рішучої сутички, як сходилися кінні лави — лава на лаву,— поруч отамана, поруч Омелька бився завзято, скажено Левко. Весь час, ось уже кілька місяців, не втрачав Левко надії, що відшукає сліди Катрусині, знайде її. Завжди, коли ватазі щастило брати полонених, Левко допитувався в них, чи не були вони під Валками, чи не знають вони того хутора, де знайшли забитих мереф'ян, чи взагалі натрапляли вони на втікачів з Мерефи. Один з полонених дітей боярських розказав був, що саме в той час, навесні, під Валки ходив загін дітей боярських з-під Білгорода, що повернувся той загін з великою здобиччю і що хтось йому казав, що в Мерефі ту здобич побрали. Це вже був слід, початок сліду. До того цей полонений додав, що цього місяця ті ж таки білгородські діти боярські мають знову на розвідку з Харкова під Валки йти. Надумав тоді Левко весь час по дорозі від Харкова на Валки вартувати. Одібрав він собі з дозволу Омелькового десяток товаришів, що погодилися допомогти йому, і з ними рушив у дорогу. З однієї ватаги стало дві, і в тій другій ватазі за отамана став Левко. Мандрував він з ватагою попід Харковом, хотів-бо якогось «язика» дістати чи з козаків, чи з ратних людей. Та ніяк не щастило йому. Минали дні. Почало вже товариство Левкове нудьгувати, обридло на одному місці тупцювати, аж нарешті прийшов довгочеканий, сподіваний момент...

Було то чудової вересневої ночі... Розташувалася вся ватага Левкова на ночліг у густому дубовому гаю, через який ішла дорога на Валки. Поставив Левко двох на варті, а решта назбирала хмизу в лісі, і трохи згодом запалало багаття. Навкруги вогню лежало товариство, чекало, коли черговий кухар вечерю зготує. А тим часом молоденький парубійко Тиміш Іваненко

розказував усьому гурту речі — одна одної дивніша, одна одної страшніша. Як водиться, почав і кожен собі пригадувати з дитинства чуті оповідання. Як з боку послухав би хто, то подумав, що, певне, людей на світі є менше, ніж упирів, вовкулаків, відьом і рожденних, і навчених, і всякої іншої нечистої сили. Лежить Левко та й слухає, а сусіда його розказує казку:

«Був бідний чоловік, що не мав нічого. Але прийшло йому на думку, що можна з чортом у спілці розжитися. Ото вийшов він на роздоріжжя, викликав його та просить поради. Той каже: «Добре. Запиши свою душу, то все піде, як по маслі». Той хоч-то, не хоч-то, але коли зачав, треба кінчати. Каже: «Добре». Розрізав мезельний палець, підписав контракт на двадцять літ, щоб як вийдуть літа, має його душу взяти. Той каже «добре». «От іди ж, перше зробишся попом, а потім і архієреєм». Чорт, узявши підпис, пішов до пекла хвалитись, а чоловік пішов у світ, щоб святитись. Прийшов, посвячення взяв, але парафії шукає. Хто чортові продався, то чорти йому й помагають: через недовгий час парафію знайшов; зробився з нього піп такий хороший, що й теперішнього за пояс запхав би. Люди його хвалять на всі лади. Ото вмирає архієрей. Зійшлися попи другого обирати, і который що слово скаже, то всі зичать собі того попа, щоб він ними владував. Досить, що згодилися поставити архієреєм і поставили його. Може, він був з 10—15 літ, але приходить речинець йому, тільки 5 днів ще до кінця. Бере той архієрей, робить бенкет для цілого народу, щоб кожний ішов до нього їсти. Як посходилися, він не дає ще їсти, але каже: «Слухайте-но. Що той чоловік варт, що він з бідності душу продає чортам і чорти садовлять його на саме високе місце». Між людьми ніхто не тее нічого не відказав, бо не думали, що він на себе казав. Але один стрілець з-за порога обзивається: «Він буде спасен, як до строку хто йому голову зітне і візьме з собою». Той нічого на тее не відповів та поблагословив їсти»...

Тільки промовив це слово козак, як завиє попереду вовк, а за ним другий. Посхоплювалася вся ватага на ноги— до коней. То ж було гасло. Вартові щось побачили та й скликали всю ватагу. Швидко засипали братчики землею багаття, затушили... Не до вечері було. Аж ось і вартові підбігають. «Іде з Харкова загін дітей боярських, вже наближається»... Щось наче стисло Левка. «Це ж вони — ті, що знають, де Катря. А може, не знають, може, це я даром отут під Харковом який уже час товчуся». Та думати ніколи...

Було тепер в Левковій ватазі всього 16, 6 згодом пристало. Розподілив Левко ватагу на дві частини. Перша мала зустріти дітей боярських несподіваним нападом. Половина повинна бу-

ла ззаду дорогу перерізати. Два братчики вискочили швиденько на дорогу й розкидали по всій дорозі жменями якірці— кінський часник — залізні шипи з трьома кінцями, так зроблені, що як їх не кинеш, а завжди один залізний шип вгору стирчить. За давніх-давніх часів перейняли запорожці цей спосіб від татар, ото і в Левковій ватазі цього кінського часнику було досить... Розташувалося товариство, жде гостей... Ось уже чути пирхання коней, в сяйві місячнім видно десяток вершників, добре озброєних, на гарних конях. Мчать вершники, весело перегукуються, розмовляють... А за стовбурами високих дубів притаїлася, чигає на них смерть... Хвилина, і заспівали пістолі... скажено рванули коні вперед, та... ждали їх якірці. Недаром їх називали козаки кінським часником. Налетіли коні на той часник — на залізні шипи, попробивали копита... а тут ще раз вдарили пістолі... Захиталося троє і впало з коней додолу. Бачив Левко, як упав один з усього розгону на якірець, і з пробитої голови струмком потекла гаряча кров. Кинулися вершники назад тікати, а там уже теж зустріч готова: і якірці, і пістолі. Впало ще троє. Бачать діти боярські, що в пастці опинилися, розгубились, не знають, що робити... Ще постріл, і ще двоє злетіло та впало два коня. Позістрибували тоді з коней, та швидко, мов зайці, убік, у ліс тікати. Та Левко з ватагою напоготові — не дали сховатися. Схопили трьох живими, четвертий одбивався запекло, мужньо — знав-бо, все одно милосердя не буде — і впав, укритий ранами тяжкими... Дав тоді Левко наказ — половити коней, полонених пов'язати, а всіх поранених подобивати шаблями. Захрипіли в передсмертному стогоні два чоловіки, що лежали ниць головами на дорозі. Решта й так була мертва... Дав Левко тоді далі наказ — знову позбирати якірці, підійшов і сам помагати... Підійшов і раптом остовпів... Лежить, здихає поранений кінь... і бачить Левко, пізнає. Це ж той самий кінь, що ним Остап з ним, Левком, їхав до Гадяча санками... Так ось де розгадка... Придивився ще раз... Так, той самий. Онде й тавро Остапове видно. Так... Так... Це не помилка... Так воно й є. Хто ж хазяїн цього коня? Невже один з забитих? А може, з полонених? Промовив до полонених: «Хай кожен з вас покаже, де його кінь є...». Здивовано глянули полонені... «Оце мій...». «Оце мій...». І з радістю бачить Левко, як високий, широкоплечий полоненик вказує на Остапового коня: «А цей мій»... Нічого не сказав Левко, потаїв свої думки на час...

Проминуло кілька хвилин, і ватага рушила вбік від дороги... Прив'язані віряовками до кульбак, бігли полонені поруч з кіньми... А на конях порозвалювалися в кульбаках, напівкуняли козаки... Їхали до своєї нашвидку зробленої січі — кількох зем-

лянок, оточених невеличким валом... Осьде й землянки. Позлазили з коней, розсідлали, пустили пастись під доглядом двох чергових, а тим часом в одній із землянок відбувався допит.

Поодинці вводили в землянку козаки полонених... Допитував Левко, поруч з батогами в руках стояло двоє... Розпитував Левко, як завжди «язиків» доводилося питати,— куди їхали, хто послав, які в Харкові новини, чи багато ратних людей тощо... Питав Левко, а в самого одне питання на думці, та береже його під кінець.

— Ну, а тепер скажи, чоловіче добрий, де ж ти ото коня свого взяв?..

— Якого коня?— спершу був здивувався полонений...

— Та такого, отого, що ним їхав.— І бачить Левко: відразу згадав полонений, та вимовити слово, сказати правду не може чи не хоче. Нарешті зібрався з духом.

— Та цього коня подарував мені свояк мій, сьогодні забитий.

— Так... Так... А де ж він його узяв?..— Не знає полонений, до чого йдеться, та, проте, боїться говорити.

— Ану, хлопці, розв'яжіть «язика».— Опекло страшним болем...

— Так не скажеш... Ану я тобі скажу... Під Валками був ти вже?

— Був...

— Коли був? Кажи правду...

— У березні...

— Так... так... а на хуторі під Валками ти був чи свояк твій?..— Зопалу не зрозумів, де пастка.

— Я не був... то свояк був...

— А, так сам розумієш, про який хутір ідеться... Розказуй-бо швидше, та не соромся. Знаєш-бо, що й дітей, і жінок порізали, нікого не помилували, не пожалували...— Затрясся, як лист, полонений, зблід відразу, зрозумів, що щасливіші ті, хто в бою поліг головою, а в руки не дістався. Але що робити?.. Ще раз пекучим болем обпекло... Чув, як репнула шкіра на спині і потекла тепла юшка. Почав говорити. Розказав, що їхній загін наскочив на хутір, що хуторяни боронились, кількох поранили й забили, отже, розлютовані цим, його товариші порізали всіх у хаті.

— Так... а де дівчину діли?..— Аж тепер зрозумів полонений, до чого йшлося, зрозумів, що сказати правду не можна — все одно смерть люта настигне...

— Яку дівчину? Не було там...— та не встиг закінчити. Кров'ю налились очі в Левка, затрусився весь від гніву:

— Брешеш, собако. Скажеш правду, не буду мучити, накажу

розстріляти. А будеш крутити, брехати, на частки буду різати, на дрібненькі шматочки, у муках скажених помреш, та й твої друзі... Чуєш?..— Зрозумів полонений, що нема рятунку, почав говорити:

— Дівчину й двох жінок привезли до Мерефи показати, де добро їхнє поховали... Там у Мерефі й кинули...

— Як кинули?..

— Кинули й поїхали самі...— А далі, щоб піддобритися до Левка, додав:

— Я її в Харкові бачив ще сьогодні...— Збрехав, бо не бачив він Катрі з того страшного для неї дня... Збрехав, але, брешучи, сказав правду...

Аж затремтів весь Левко, а полонений стояв, похнюпившись... «Може, з радощів помилує, не дасть на кару».

Допитав Левко ще й тих двох. Та ці, як довідався, під Валками навесні не були, тож нецікаво було Левкові їх питати. Закінчився допит. Наказав тоді Левко чотирьом козакам забрати полонених, одвести далі в ліс та й порубати.

Ідуть полонені на страту... Сяє прозорим, ясним сяйвом місяць, тихенький вітерець грає верхами дерев. А дерева стоять, мов заворожені, в білому сяйві... Йдуть полонені... Останні хвилини життя... І майорить перед кожним, мов картина за картиною, розстеляється весь вік його недовгий. Надходить страшна хвилина, заглядає смерть уже у вічі... Мовчки йдуть і козаки... І раптом чує той перший полонений, що з Левком про Валки говорив, що Левкові про Катрю новину велику сказав, чує він, як сповзають вірьовки з рук, прив'язаних ззаду за спиною... Зрозумів, що то як били його, пересікли вірьовки гострими кінцями батогів. Напівсвідомим рухом притиснув позаду руками вірьовки, щоб не помітив ніхто, а сам весь увага, весь напоготові. Ще є надія... Ще є маленька... А товариші його йдуть і ніг не чують... То йдуть не вони. То хтось чужий, незнайомий іде на місце, де за хвилину зникнуть усі межі, що життя ділять від смерті, і ляжуть три трупи в широкому лісі... Ось пройшли ще трохи, і зрозуміли якось усі разом, що за хвилину-дві треба спинятись, що за хвилину-дві треба кінчати...

І раптом... з усієї сили крикнув полоненик і вдарив козака, що йшов поруч нього... Захитався той, упав на землю... А він схопив пістоля і, не бачачи нічого перед себе, кинувся тікати...

Як серед темної, глухої ночі удари дзвону на сполох вмить оживляють село, так і крик, що пролунав серед лісу, порушив відразу нічну, глибоку тишу... Вражені криком, мов від тяжкого сну, прокинулись полонені і кинулися зі зв'язаними руками на козаків... Це був останній бій, остання боротьба. Від страшного болю закричав один з козаків... Схопив його міцно зуба-

ми за горло полонений. Кинулись на допомогу двоє... А втікач мчав. Перші хвилини замішання— тож був порятунок. Мчав лісом швидше дикої кози, швидше оленя... Летів щосили, не бачив ані дерев, ані кущів, анічого перед себе... Швидше, швидше вперед, доки є сили, доки є змога...

І раптом відчув, що уривається земля з-під ніг і падає він в якусь безодню... Та відразу став на ноги, зрозумів зараз же, що провалився в якусь яму в лісі... Таких ям чимало за тих часів робили мисливці на звіра... Відразу зрозумів утікач, що ця яма може стати й за пастку, й за порятунок... Сидів у ній, тремтячи, цокаючи зубами, сторожко прислухаючись до кожного звука...

А тим часом, як ото тікав щосили від сторожі найщасливіший з усього загону дітей боярських, тим часом козаки добили вже третього полоненого, а далі кинулися за втікачем... Та прогавили вони вже перші хвилини... Зник утікач, сховався. Почали шукати. Пошукали з півгодини... Та ліс широкий, хіба знайдеш. Порадились усі троє між собою: чи йти сказати отаманові, що сталось, чи, може, не треба: адже не піде ніхто перевіряти, чи два, чи три трупи лежать у лісі... Хай так і буде, краще нічого не казати, та й годі. Швидше ж треба додому вертатися, щоб підозри жодної не було, що довго барилися. Пішли козаки додому. Перев'язали хусткою горло товаришеві, наказали мовчати. За день, за два загоїться рана, сліду не буде...

А втікач сидів у темній ямі, боявся й поворухнутись... Чи ж буде ця ніч остання в житті, чи побачить ще раз свою родину, свою оселю? Сидів, і думки роєм обганяли одна одну... Потемнішало небо, потемнішало дужче в темній ямі... Хмари вкрили небо... Темно стало в лісі... Зрозумів напівсвідомо, що темрява ця є порятунок, що хмари тії, що чорною пеленою вкрили небо, дарують життя. Зібрав усі сили і виліз із ями й, сторожко прислухаючись, брів лісом на Харків, готовий кожної хвилини, зачувши якусь небезпеку, впасти, прилягти до землі...

У ХАРКОВІ

Проминуло кілька днів... Відійшла Левкова ватага з-під Харкова, пішла на з'єднання з Омельковою... Помітили всі ватажани, що дуже змінився їх отаман. Став мовчазніший, суворіший. То було коли й посміється, жартує, як і всі, а тепер ні пари з уст, мовчить, а як хто говорить з ним, то все здається, що одним вухом Левко слухає, а в друге випускає. Дійсно, з того дня, як сказав полонений, що Катря в Харкові, рої думок невеселих обсіли голову Левкову. Як вона там сама без батька й

бабусі по чужих людях поневіряється? Іноді ж сумнів охоплював Левка: а може, той москаль збрехав, може, хотів до мене піддобритись... Та хотілося вірити Левкові, що Катря жива й тут близько у Харкові коло нього, хотілося вірити, отже й гнав від себе всілякі сумніви ген далеко пріч... Ось уже кілька днів думає Левко, як до Харкова дістатись, любу дівчину побачити... Ось уже кілька днів ходить нахмурений, зажурений... Велика сила в Харкові, не з Левковою ватагою його брати, коли й Сірко з військом нічого не вдіяв... Чекати, доки вернеться Сірко назад під Харків, так доки ж сонце зійде, роса очі виїсть... Довго розкидав думками Левко, аж нарешті надумав.

Одного ранку зібрав Левко всю ватагу на раду.

— Дякую вам, товариство ласкаве,— почав він,— за те, що ви мені в моїм горі допомогти взялись. Дякую вам, що зі мною всі, як один, по-товариському, по-братерському жили, одну хліб-сіль їли, горе й радість ділили, мов брати рідні. Тепер настав час нам розлучитись. Всіх вас прийме Омелько — побратим мій — до себе в ватагу... А я, братчики, піду на розвідку до Харкова, піду дізнатися, чи багато там війська є... Може, зберемо кілька ватаг та несподівано й ударимо на воєводське гніздо прокляте...

Соромився Левко сказати, що йде до Харкова Катрю побачити. Розуміли це й братчики, розуміли, що соромиться їхній отаман правду сказати, та ні слова не промовили. Надумав так зробити, отже, зробить, на що ж зайві слова та розмови... Подякували козаки й собі своєму отаманові, та й по тому...

Надвечір 14 жовтня до мосту через Лопань, тихою ходою шкандибаючи, наблизився якийсь старець-бандурист. Ішов він, видно, здалеку, бо порохом припало все його вбрання: і чоботи, і сірячина, і шапка-бірка, йшов поволі, пильно приглядаючись до фортеці. Перейшов міст, ніхто не спиняв старця — ані вартові козаки, ані московські люди... Тільки один з козаків, сміючись, гукнув старцеві: «Чи не бачив ти, діду, часом Сірка десь у лісі?..» Промовчав старець, аж молодому козакові трохи ніяково стало. Увійшов старець трохи згодом у пригородок. Видно, не вперше бував він у цьому місті, ні в кого не питав дороги, не розпитував, куди йти. Вечірня напівімла вже обгортала місто. Темними шибками дивились хати — заборонив-бо воєвода й полковник, як зайде сонце, світло запалювати по хатах. На колодках біля деяких хат сиділи дівчата й парубки. Лунав веселий гомін, жвава розмова, іноді й сміх гучний розлягався. Наче дратував цей сміх старця, почав швидше, хутчіш шкандибати. На горбку, трохи осторонь від хат, стояла низенька хатинка на курячих лапках. Туди, в двір, зайшов, шкандибаючи, старець. Загавкало два старих-престарих собаки, а на ган-

кові стала, приглядаючись до гостя, старенька бабуся...

— Пустіть-бо, бабусю, до хати переночувати.

Побачила бабуся бандуриста-старця:

— Та йди, чоловіче добрий...

За кілька хвилин стояла перед старцем вечеря — гора вареників з капустою та з сиром. А бабуся — сказано, старі люди — цокотала без перерви, і видно було, що старцеві приємна була та розмова.

— А скажіть-бо, бабусю, чи не знали ви старого Остапа мереф'янського?

— Якого Остапа? Чи не того, що оце його в Харкові навесні забили?— І почала цокотіти далі й про Остапа, що його вона ще замолоду знала, й про смерть страшну. Слухав уважно старець бабусю, аж приємно тій стало, що ось такий слухач знайшовся, що слухає, слухає, не переслухає.

— А в нього, здається, чи син, чи донька була?— знову питає старець, і чомусь бринить голос його тривожно...

— Та так, чоловіче добрий...— І почала стара страшну повість про Катрю. Хто-хто, а вже стара Охрімиха все вивідала від Іванихи Коцарки, про все дізналася... Слухає старець, і не бачить стара, як нижче й нижче схиляє голову на стіл старець, не бачить, як сльози навернулись йому на очі... А стара править своє.

— Ото тепер і живе вона напівбожевільна в Івана Коцаря на тому краю міста...— Аж тут побачила стара, що схилив бандурист свою голову на стіл, й подумала: «Стомився з дороги, певне... Треба постелити, хай спати лягає». Швиденько постелила на підлогу різне дрантя, положила подушки, а бандурист уже прокинувсь, вже підняв свою голову й оглядає, наче досі не бачив, усю хату... Полізла стара на піч і заснула відразу... Та довго не спав, не міг заснути її гість. Лежав і пригадував бабусину жахливу повість. Лежав, а думки тікали геть, не міг зібрати докупи, заспокоїтись. Так ось що сталось: Остап у могилі, а доньку зганьблено, збезчещено... А він, Левко, досі нічого не знав, не відав. Страшна новина, жахлива... Яка ж тепер Катря? Намагався уявити, якою стала, та все в уяві виринала та давня несмілива чорнява дівчина, згадувався останній вечір укупі з нею, з її старим батьком... Все порвав проклятий вихор, все зніс, все знищив.

Довго лежав Левко. Вже як проспівали перші півні, аж тоді заснув тривожним, неспокійним сном.

Настав ранок. Прокинулася бабуся, прокинувся й Левко. Приготувала бабуся сніданок — знову вареники з капустою. Поснідали швиденько. Подякував Левко старій за хліб-сіль, витяг був гроші заплатити, та не схотіла брати стара, відмовила-

ся наодріз. Подякував ще раз, узяв бандуру та й пішов. Хотів був він відразу піти до Івана Коцаря, та бабуся в розмові сказала, що сьогодні торг, тож Іван свої коци продає, а жінка з Катрею помагають. Вирішив йти на торг.

Біля малесенької дерев'яної Миколаївської церкви відбувалися в Харкові щотижневі торги — базари та ярмарки. Ще 1659 року на прохання харків'ян встановлений був Успенський ярмарок, а так само дозволено і харків'янам, «тутешнім» людям, і приїжджим «вести торг всякую неделю по четвергам».

Через воєнну негоду цьогорічну не дуже вдалий був ярмарок та й торги щотижневі підупали. Проте й сьогодні відбувався щотижневий базар. Повиносили харківські ремісники— і бондарі, і гончарі, і лимарі, та й всі інші — свої вироби... Був тут цілий ряд коцарів... Висіли та купами лежали на землі різноманітні килими та коци, а між ними сиділи хазяї або ж їхні жінки. Туди, до того ряду, прямував Левко, тихенько спитав у першого в ряду коцаря, де сидить Іван Коцар. Той показав, і Левко, забуваючи навіть шкандибати, пішов, поспішаючи далі. Ось зараз побачить Катрю... та придивився — сидить коцар між коцами, поруч порається не дуже молода вже жінка, а Катрі не видно... «Прийде, мабуть, пізніше»,— подумав Левко, вибрав собі зручне місце, сів на камені, пристроїв бандуру, й полинули, залунали базаром слова стародавньої думи жалібної:

Ой, у неділю барзо рано-пораненьку да то
не всі дзвони дзвонили,
Як то у крайньому домі отець і мати говорили.
Отець і мати говорили
Та у чужую сторононьку сина випроводжали:
Та іди ж ти, сину, между люде,
Там тобі лучче буде.
Ей, то як то мені, мати, не хотілось у чужій
стороні пробувати:
Будуть мене люди знати,
Будуть мене пришельцем називати.

Співає Левко, а сам усе вбік Івана Коцаря поглядає.

Та то сестра старша коня веде,
Середульшая зброю несе,
Найменшая брата випроводжає
Та словами промовляє:
«Ой, мій братику милий,
Як голубонько сивий.
Відкіль тебе в гості виглядати,
Чи з буйного вою,
Чи з чистого поля,
Чи з славного люду Запорожжя.

Бринять струни бандури, плачуть золотії. Замовк увесь коцарський ряд. Журно хитають головами жінки, посмутилися й чоловіки. На віку ж, як на довгій ниві. Не одному доводилося з сім'єю своєю розлучатись так, як тому хлопцеві молодому...

Затих коцарський ряд, а пісня лунає далі:

Ой, не виглядай мене, сестро,
Ні з буйного вою,
Ані з чистого поля,
Ані з славного люду Запорожжя.

І бачить Левко, як між рядами коцарів йде якась висока дівчина, ось підійшла до Івана Коцаря й стала поруч... Глянув Левко... Вона... Суворе, сумне, бліде обличчя, ні краплиноньки крові... Суворі, сумні очі. Зажурена, засмучена. Вона. Співає Левко, раз у раз на Катрю позирає:

А візьми, сестро, жовтого піску
Та й посій на білому камені,
Та вставай раненько,
Та поливай пісок частенько
Ранніми і вечірніми зорями
Та все своїми дрібними сльозами.

Співає Левко, слухають коцарі бандуриста, слухає й Катря, і здається їй голос знайомий та близький, та не згадає...

Співає Левко, вже стало коло слухачів навкруг нього, вже сипляться гроші, брязкотять, вже так обступили Левка, що й Катрі не видно... Співає Левко й не знає, що небезпека страшна й смертельна на нього чигає...

Кожного ранку, а особливо в базарні дні, виряджав на базар Ріпка своїх кількох вірних слуг. Те ж робив і воєвода. Мали ці людці ходити та прислухатись, чи не говорить хтось чого лихого проти воєводи та полковника. Ото й сьогодні вирядив воєвода на базар кількох дітей боярських... Ходять вони базаром, прислухаються, приглядаються, а між ними й той єдиний, що з цілого загону з пазурів Левкової ватаги видерся. Після страшної ночі, коли пощастило йому від смерті втекти, життя своє врятувати, вдалося йому до Харкова добитися, страшну звістку про загин їхнього загону принести. Тут і лишився він на деякий час. Ото сьогодні ходив він базаром, виконуючи доручення воєводине, та все на базарі було, як завжди: спокійно торгували ремісники, продавали свої вироби, спокійно походжали чумаки біля возів з сіллю... Спокійно походжали покупці, усе було, як завжди. Та й те треба сказати: скоро наближався він до якоїсь купки козаків або міщан, що стояли та жваво розмовляли один з одним, як замовкали всі та

дивилися, наче казали: «Чого тебе, чоловіче, до нас принесло?» Обридло ходить без діла, аж чує: співає бандурист. Може, там що почує? Пішов, став біля бандуриста й слухає. Слухає, а голос знайомий, наче десь недавно чув, та не згадає. Дивно стає навіть, дивиться на бандуриста, та ні... не бачив ніколи. Співає Левко, на слухачів поглядає, аж глянув і скам'янів. Стоїть поруч нього той недавній полонений, стоїть і слухає... Аж застрибало все в очах Левкових... «Що це-бо, що це? Мара? Одсахнися... Так ні — не привид... Він... це він, той самий... Урятувався... не добили...» Співає Левко... Слухає син боярський... Два вороги близько, близько...

Співає Левко... Вабить Катрю знайомий голос, оживають давні спогади про минулі дні щастя, минулі дні безтурботні. Узяла Катря та й собі підійшла до гурту. Співає Левко... Витягла Катря з хустки загорнуту срібну копійку, протислася крізь гурт, хоче кинути копійку старцеві, і в ту мить... зустрівся погляд її з поглядом того сина боярського... Впізнали один одного. Страшні картини ожили в уяві, і вмить з страшним зойком упала Катря на землю непритомна... Побачив Левко любу дівчину біля себе зомлілу, непритомну, побачив і забув усе на світі, рвонувся до неї. «Катрусе... Катрусе...» Здивовано дивилися люди, і згадав у ту хвилину відразу син боярський, де чув він цей голос... Опам'ятався Левко, та було вже пізно...

— Простіть, люди добрі, але вона на мою померлу дочку — Катрею звали — така схожа...

Посміхнувся син боярський, дав знак другому, щось прошепотів тому на вухо, побіг той швиденько, а за хвилину прибіг Іван Коцар з жінкою до Катрі, почали її до пам'яті приводити... Устав Левко на ноги, вклонився людям.

— Прощавайте, вже я награвся... Час відпочити...— Та тільки зробив два кроки, як оточили діти боярські, а той полонений підходить просто й каже:

— Час відпочити... Так час відпочити, ти кажеш,— і хап Левка за бороду. Ахнули люди...

Рвонувся Левко, а в руках у того борода Левкова, і бачать люди, не старий бандурист перед ними, а молодий козак, перебраний старцем... Ахнули люди, рвонувся ще раз Левко, вихопив ножа з халяви і вдарив у груди ворога свого... Потекла струмком гаряча кров на землю, захитався поранений, захитався і впав на землю... А на Левка насіли вже діти боярські, вибили з рук йому ножа, повалили на землю... Збігся весь базар на крик страшний, поставали люди, дивляться, а тим часом Катря до пам'яті прийшла, звелася на ноги, глянула навколо, побачила страшну картину... і з криком: «Рятуйте»... упала знов непритомна... Довелося Іванові з двома сусідами нести її

додому... А Левка збитого, окривавленого тягли, штовхаючи, глузуючи, діти боярські до фортеці...

Розчинилася брама, і опинився Левко в самісінькому воєводському гнізді... Потягли його на государев двір, де жив воєвода, де стояла приказна ізба та льох для в'язнів. Воєводи вдома не було, тож до його приходу вкинули зв'язаного Левка в льох. Темний та брудний був той льох... Не проходило ж туди жодне світло, зроду-віку не заглядало туди ані сонце, ані місяць... Брудно, слизько та мокро було в тому льосі... Сів Левко на вогку землю. Боліли руки, туго зв'язані, щеміли рани, важким оливом налилась голова... Сидить Левко, а в уяві постають події сьогоднішнього бурхливого дня. Згадує Левко зомлілу Катрю... Згадує її суворі очі... Згадує той рух, коли хотіла кинути йому копійку... І жаль, нечуваний жаль охопив Левка, захотілося плакати, скиглити, головою битись об стіни в невимовній тузі... Та заскрипіла ляда, хтось поставив драбину: «Вилазь». Виліз Левко, жмурить очі на сонці, бачить, уже не діти боярські, а козаки оточили його й ведуть... що ж сталося? Та нічого незвичайного. Як повернувся воєвода — десь ходив він тайник оглядати,— доповіли піддячі, що спіймано зухвалого отамана ватаги, яка білгородських дітей боярських розбила, що поранив на смерть цей отаман одного з дітей боярських, коли схопили ті його... Вислухав воєвода повідомлення, відразу наказав послати по Ріпку... Не прийшов, а прилетів Ріпка... Погомоніли трохи з воєводою, і наказав воєвода передати спійманого на суд полковників. Мовляв, він козак, і негоже воєводі в козацькі суди втручатися. Добре знав воєвода, що від Ріпки милосердя нікому не буде. Вже показав Ріпка добре себе, як вірний слуга царський. Із своїм загоном їздив по всьому полку повстанські загони розганяти, повстання втихомирювати, ніде не потурав «зрадникам», а люто карав та катував. Тож не боявся воєвода, що Ріпка на волю Левка випустить.

Потягли Левка до ратуші — ратуша була недалеко від государевого двору, отже недовго прийшлося йти Левкові. Утягли Левка всередину, і відразу почався суд... Судив сам полковник, полковий осавул та полковий хорунжий. Суддя кудись поїхав був та той час. Чув багато Левко про Ріпку, знав, що не вирветься з його рук ніколи, хіба що ще раз усміхнеться доля, отож вирішив не говорити нічого, мовчати. Скипів полковник: «Ти що, онімів з переляку чи що... Та ба, заговориш...», і дав наказ. Наблизився тоді до Левка позичений з Чугуєва на час кат. За тих часів на ката дивилися як на найогиднішу потвору. Серед народу назва «кат» вважалася за «поносное и ненавистное и обще в народе обносилось мерзостно». Ото по багатьох містах ні за які гроші, навіть серед найбільших злочин-

ців, не знаходилося охочого стати катом. Часто доводилося позичати ката на час у сусіднього щасливішого міста. Так було і в Харкові.

Наблизився кат до Левка, й почалася «проба». Почав кат пекти Левка розпаленою «по трикрот з легкости» шиною... Зашкварчало тіло, та вперто мовчав Левко, слова не промовив... Почалася далі проба канчуками, та мовчав Левко. На шматки рвали його тіло канчуки, струмками юшила кров з ран, та стояв Левко мовчки, зціпивши зуби, щоб не застогнати. Розлютувався ще більше Ріпка, наказав присолити рани і бити до нестями... Почалося страшне катування. Від страшного болю прокусив собі Левко губу, полилася кров, і впав Левко додолу, втративши пам'ять... Відтягли Левка знову до льоху, а тим часом судді ухвалили скарати його на горло завтра вранці на світанку.

Настала ніч... Остання для Левка, та й не тільки для нього... Засяяли зорі над містом. Залунали вигуки вартових на баштах. Погасли вогники по всьому місту й фортеці, навіть у дворах піддячих та воєводи, задеренчали в дирчітки нічні вартові. Усе було, як звичайно, як день у день бувало. Та не бачив і не чув нічого того Левко, лежав він у льосі на брудній, мокрій землі. Вогнем горіло все тіло, вогнем горіли незчисленні рани, хвилинами втрачав притомність і поринав у безодню, в небуття. Та знову верталася пам'ять, знову відчував страшний біль у всьому тілі. «Гину... гину в цій пастці... Гину, нема рятунку...» Тільки над ранок почав засипати Левко, та тільки що задрімав, як стукає хтось у ляду. Прокинувсь, бачить двох Ріпчиних козаків, знову ставлять драбину, знову витягають на поверхню. «Наказано тебе до ратуші привести». Пішли, прийшли до ратуші, замкнули Левка в якусь світлицю без вікон і пішли... Сів Левко на долівці та й задрімав, знесилений, зморений. Аж розчинился двері — увійшов протопоп Захарія. Тож завжди до засудженого на смерть присилали якусь духовну особу, щоб вона могла «наставлять на спасительный истиннаго покаяния путь и отводить от богопротивного отчаяния». Почав плести протопоп Левкові всілякі теревені, а Левко лежав на долівці напівпритомний, і здавалося йому, що то не піп, а якийсь величезний тарантул упився в нього і ссе його кров. Страшно стало Левкові, і, не розуміючи, що він робить, зібрав усі сили, розмахнувся й ударив протопопа в обличчя. Аж поточився протопоп, випустив на підлогу хреста, а Левко, знесилений та змучений, впав непритомний. Схопив протопоп хреста, пхнув ногою Левка й швидко вибіг з ратуші... Надходив ранок... Надходив час страти.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

Перед самісіньким ранком задрімав був знову Левко. Та недовго спати йому довелося. Розчинилися двері, увійшов полковий писар з трьма козаками, наказав стати на ноги та йти. Вийшов Левко на ганок, глянув, аж уся фортеця ожила. Скрізь ходять люди, снуються діти боярські, бігають козаки... Рух по всій фортеці. Осіннє сонечко вже позолотило верхи дерев'яних нечупарних башт, золотим сяйвом виблискувало на пищалях... Посміхався осінній ранок сонцеві, мов боявся, що швидко надійдуть хмари, вкриють ясне сонечко, сховають від землі золотисте проміння... Став Левко на ганкові, посміхнувся... Так, такий ясний буде його останній день... Це ж востаннє бачить він сонце, востаннє бачить, як сміється воно привітному, зовсім не осінньому ранкові, це ж востаннє бачить він хмариноньки прозорі на небі... востаннє...

У дворі біля ратуші вишикувалися козаки, похмурі були їхні обличчя, знали-бо, на що їх приведено. Ще з вечора Ріпка з Донцем та з сотником Костянтином вибирали з кожного десятка найнадійніших... Але по довгій нараді вирішили йти до воєводи й прохати його, щоб він дав і своїх людей, бо всяке трапитися може... Тож у дворі стояли юрбою діти боярські... Зійшов Левко з ганку, оточили його з усіх боків козаки з сотником Костянтином на чолі... Рушив похід за фортецю до міста...

Там, на міському майдані, поблизу церкви святого Миколая, мала відбутися страта. Ішов Левко, оточений козаками. Позаду йшли діти боярські. Поруч кіньми вигравали воєвода, Ріпка й Донець. Звідкись протисся до Левка піп у чорних ризах — та вже не Захарія, а якийсь інший — з хрестом у руках, ішов поруч, весь час шепотів якісь молитви, та не чув нічого Левко, дивився навколо... А майдан захряс весь народом. Збігся весь Харків подивитися, як отамана ватаги, що дітей боярських розбила, каратимуть. Урочистий похід вийшов уже за фортецю... Задзвонили дзвони по харківських церквах по мертвому, то дзвонили по Левковій грішній душі... Захрестився весь майдан. Не стримуючи вже себе, заплакало жіноцтво... Спинився похід на хвилину. Почав голосно читати піп якісь молитви. У напруженій тиші під жалібний дзвін лунали слова молитов... Стояв Левко, нічого не розуміючи... Наче не з ним це діється, наче й не його то ховають сьогодні. Рушив похід далі... Лунають дзвони... Йде Левко, в юрбу вдивляється... Може ж, ще раз хоч на мить побачить любе, дороге лице... Йде, в юрбу вдивляється... А в юрбі шепіт, мов перед бурею... Тривожно оглядає юрбу Ріпка, не подобається йому

настрій. «Казав же я, що краще в фортеці, тихенько, без цих всіляких витівок покарати... Так ні,— згадує слова Донцеві та сотника Костянтина,— так не годиться. Треба за старим нашим звичаєм покарати привселюдно... От і карайте. Ще бешкет який розпочнеться... Ну й люди». Під'їхав до воєводи, щось сказав... Зараз же гукнув той десятника, дав наказ, заспокоївся Ріпка.

А тим часом спинився похід, оточили півколом козаки та діти боярські Левка... Виступив з півкола до Левка полковий писар, почав читати присуд. Жадібно вслухалася юрба в напівзрозумілі слова присуду. Швидко, швидко читав писар: «Забігаючи дальшому сваволенству, поневаж срокгая покількакрот сваволя з розпусти свіжо оказалася і по дорогах разбої значні починено...» Уважно слухала юрба... Долітали до неї окремі слова: «Боязні Божої забувши і карання права посполитого... аби скараний був на горло без жодної фолги... душу його поручаючи суду праведному Божію».

Слухала напружено юрба. Один Левко не слухав того, поглядом своїм оббігав юрбу, наче хотів востаннє всіх побачити та всіх запам'ятати...

Закінчив читати присуд писар, повернувся до Левка, питає, чи не має він чогось сказати в останні хвилини життя свого, йдучи до Бога, чи не викриє спільників своїх у Харкові, щоб полегшити гріх свій перед Богом та государем... Огнем запалали очі Левкові, запалало все обличчя, та стримуючи себе, не сказав писареві нічого, подивився навколо, вклонився людові: «Простіть, люди добрі, коли в чому я винний... Не згадуйте лихом». Вклонився на схід, вклонився на захід. Уже готувався сотник Костянтин дати знак козакам бути напоготові, як крізь півколо з страшною силою скочила до Левка Катря, обвела напівбожевільним поглядом юрбу й накинула на шию Левкові червону хустку... Заревів весь майдан страшним ревом...

Був же ж це такий непорушний звичай, і не тільки в нас в Україні: як вели злочинця на смертну кару, то коли яка дівчина накидала на нього хустку, був це знак, що хоче вона за цього присудженого заміж вийти, і тоді мусила влада його від кари звільнити. Чула про цей звичай і Катря й задумала в такий спосіб від кари Левка врятувати...

Заревіла, закричала юрба: «Годі... годі... врятувала... пускайте... годі знущатись...» Тісніше обступили Левка московські ратні люди, а козаки мов зникли, з юрбою злилися... Зблід страшенно Ріпка, стрибнув швидко з коня і, не пам'ятаючи, що робить, навів пістоля... Мов удар грому, пролунав постріл, і впав вражений ворожою кулею Левко... Розітнувся одночасно й другий постріл... Стріляв то Донець... і впала поруч з Левком

його кохана... Донцева куля, призначена Левкові, пронизала її... Страшним зойком залунав майдан, кинулися харків'яни на дітей боярських, а ті вже були напоготові. Залунали постріли, і, пробиваючи дорогу, серед юрби до фортеці сунули ратні люди, з ними йшла купка Ріпчиних козаків, а з ними й Ріпка та воєвода. Назустріч з фортеці вибіг другий загін боярських людей... А на майдані поруч лежало два трупи.

Опівдні того ж дня відбувався у Харкові урочистий похорон... Не бачив ще Харків такого похорону з дня свого заснування... Все місто, і козаки, і міщани, вийшло виряджати Левка й Катрусю в останню їх спільну дорогу... Почався жалібний похід від хати Івана Коцаря. Туди з майдану перенесли трупи, щоб обмити, до похорону прибрати... Задзвонили знову, як і вранці, по всіх церквах дзвони... Тільки мовчала Успенська церква в самій фортеці. Ховало два попи — благовіщенський та миколаївський. Були вони обидва, як скрізь тоді водилося, виборні. Колись ще, років дванадцять-тринадцять тому, заблукали вони — два товариша, дяки-пиворізи сюди до Харкова. Старі вже стали, обридло тинятися по школах та шпиталях різних, холоду й голоду зазнавати, то ж влаштувались біля церков харківських, а далі парафіяни й на попів їх обрали. Прийшли обидва, бо ж несила була громаді перечити, хоч боялись-таки обидва Ріпчиного гніву...

Жалібно лунав дзвін над містом. Тихо тягли санки сиві черкаські воли, а на санках поруч стояло дві труни. Червона китайка вкривала трупи, бо ж в одній лежав козак, а в другій дівчина, що за козака смерть прийняла, загинула від кулі, мов лицар який відважний. Лежали в трунах прибрані по-весільному Левко й Катря. Не судилося їм за життя весілля справити, то ж в домовину виряджали їх, мов на весілля. Лежала Катря вдягнена якнайкраще, у чудово вишитій додільній сорочці, чудовій плахті, в жовтих черевиках. Розплели їй дівчата косу на боки, пов'язали голову шовковою хусткою, поверх неї поклали вінок. Стан підперезали рушником, як на весіллі.

А поруч лежав молодий, теж прибраний, мов на весілля.

За труною на знак того, що ховають козака, несли ратище, поруч їхало верхи кілька вершників...

Тихо сунув жалібний похід до Миколаївської церкви. Там біля церкви поруч в одній ямі мали поховати Левка і Катрю... Хоч не було в них нікого з рідні, та виряджати прийшло все місто. Тихо йшли воли... І раптом почала тужно голосити жінка Іванова... А далі заголосило все жіноцтво. Кожен згадував своє горе. В кожного був хтось близький та рідний, що наложив головою десь у далекому краї: чи на степах запорозьких, чи на турецькій каторзі, чи в далекій північній неволі... Дале-

кою давниною, давніми поганськими часами повіяло на майдані. В єдиний страшний мотив зливався журний дзвін похоронний, тихий церковний спів і голосне, безкрає, в одчаї тужне голосіння... Ховав Харків невідомого йому до сьогодні козака й велику в любові своїй дівчину...

Сторожко дивилися з башт вартові. Неспокій, тривога охопили усе місто й фортецю. А тим часом у приказній ізбі на ослоні сидів воєвода й проказував піддячому одписку. Швидко бігало перо піддячого, швиденько говорив воєвода. Писав він одписку до Білгорода, до тамтешнього більшого воєводи. Писав про сьогоднішній бурхливий день, писав про свої заслуги перед царем та на всі заставки вихваляв свого приятеля Ріпку. «Він полковник у всіх спокусах, аки столб непоколебимый и адамант несокрушимый и верность его зломыслящих людей коварство и злокозная прелесть не могли сокрушить»,— проказував швиденько воєвода. Ледве встигав записувати піддячий. Хотів-бо воєвода зараз же одсилати одписку, не гаяти й години.

А в ратуші радила раду трійця: Ріпка, Донець і сотник Костянтин. Мокрим рядном напосівся Ріпка на обох сотників: «Це все ваші вигадки й витребеньки— старі козацькі звичаї,— передражнював він когось,— хочеш цих звичаїв, так до Сірка, а не хочеш, так всіляку дурість з голови повикидай. Схотіли кари на горло привселюдно, щоб інших налякати, от і налякали, та не знаю кого, чи не самих себе»,— бурчав далі Ріпка. «Налякали... ой налякали...» І не встиг ще щось сказати, як раптом залунав дзвін по померлому... Мимоволі перехрестився Ріпка, перехрестились і сотники, та відразу аж плюнув спересердя полковник... «Це ж, певне, того лобуряку ховають... Мабуть, там люду, люду. Вас тільки, панове, тамечки не стає... Особливо тебе, пане Грицьку...» Побачив, що дошкулив уже добре, й трохи заспокоївся. «Та шутки шутками, а пошли кого-небудь розвідати, що там діється... А нам, мабуть, до вечора носа звідси витикати не варто... Як мине години дві-три, то то вже наше щастя. Втихомиряться, покричать та й порозлазяться по хатах... А не втихомиряться, то пропало все наше добро. Тобі, пане Грицьку, добре, збудував двір у самій фортеці. Живеш тут у воєводи за пазухою, а наші ж хати там — ще пожакують сьогодні харцизи...» Дійсно, одна думка весь час гризла Ріпку, що як кинуться на його подвір'я, що як порозтягають усе добро, а добра ж того там чимало. Аж похолов був спершу від цієї думки Ріпка, й не давала вона йому спокою ні на хвилю... «Ось що, панове,— далі провадив він свою мову,— мине день-два, заспокоїться люд, забуде й про Левка, й про Стецька, й про Горпину, й Марину. Та нам нічого забувати не слід. Усіх при-

відців, усіх навіжених на кару взяти треба. Хай пострибають на тортурах, дурні... А старого пса, старого собаку отамана треба в добрі шори взяти, в такі, щоб не випрснув більше... Заро...» — і не встиг закінчити. Залунали постріли в місті, розляглися луною в фортеці... Аж підстрибнув Ріпка на місці, та враз і заспокоївся... «Це ж уже в яму труни поклали... Ну й добре... За годину видно буде...»

Послав Донець свого джуру та ще одного козака до міста вивідати, що там діється... А в місті дійсно клекотіло. Сьогоднішній вчинок Ріпчин та Донців обурив геть чисто всіх харків'ян. Скрізь у купках йшли розмови. Згадували Ріпчине лихварство, Донцеве підлабузнювання до воєводи... «На холопів хочуть нас перевести, знущатися, як у Москві з простого люду знущаються, у бояри пнуться...» — чулося в одній купці. «Час уже того клятого Ріпку з полковництва скинути; скільки він своїх на смерть покарав, і все ні за що»,— чулося в другій. «Не пристали навесні до Сірка, а тепер ми вже в них у мішку»,— чувся шепіт у третій. Між купками походжав старий отаман, думу важку думав, знав він добре своїх земляків, знав чудово, що погвалтуються трохи сьогодні, а вже надвечір забудуть, а взавтра тому ж Ріпці вклонятимуться. Або сьогодні, або вже ніколи. Надумав нарешті, почав обходити купки людей, прислухатися пильніше до розмов... Постоїть та й відкличе когось: чи десятника якого, чи міщанина, тихенько щось скаже йому та й піде далі...

Надвечір у господі Кривошликовій зібрався чималий гурт людей. Кожен догадувався, про що йтиме мова, чекав тільки, що ж скаже господар — він-бо має розпочати раду. Придивлявся пильно Кривошлик до присутніх, бачив, що не прийшов майже ніхто із старшини полкової, побоялися й тепер слово своє сказати, відчував, що вже тепер прохололо багато, нема того запалу, як вранці... Та не час уже зважувати, час починати... «Панове товариство, не на бенкет веселий скликав сюди вас я, ваш перший отаман... Самі бачите, що в нас у Харкові діється. Прийшли ми сюди від панів лядських рятувати себе, жінок та дітей своїх, а тут бачимо, як з-поміж нас люди в нове панство пнуться. Було так і є на Гетьманщині, й там чимало таких знайшлося, що, вигнавши польського пана, самі в шляхту пнуться або ж у московські дворяни. А в нас уже ті дворяни готові — Ріпка з Донцем та з Костянтином-сотником. Не сьогодні-завтра продадуть усе місто воєводі, не буде в нас вже козачої влади, а буде одна воєводська, а з усіх нас зроблять холопів царських... Не пристали ми до Сірка навесні, зрадили його, тож і караємося за тую зраду. Самі ви знаєте, що це тільки в нас у Харкові та в Чугуєві сидять воєводи... та як

сидять, носа за фортецю бояться виткнути. Ото й надумав я, товариство, сьогодні вночі, як добре поснуть уже люди, захопити всіх тих царевих служків, облягти фортецю... Сили в воєводи мало, сидітиме в фортеці, мов щур у горах, не піде своїм підлизам на допомогу... А вже ж я звістки маю, що йде Сірко з військом великим... Тож недовго триматися доведеться. Та все одно воєводі допомоги нізвідки ждати... Буде наш і воєвода, аби ми схотіли... Так як, братове ласкаві?..» Загомоніла враз уся рада. Почалися палкі суперечки... Звістка про Сірка збентежила декого, знали сувору вдачу старого, знали, що лихо може бути Харкову за весняні події. Кожен бачив на власні очі та чув, що дійсно по всьому Харківському полку мандрують ватаги, татарські загони, що московського війська ось уже кілька місяців не видно й не чути близько, тож слова Кривошликові на родючий грунт упали... Години дві тривала рада, багато було суперечок. Дехто радив підождати Сірка, а тоді вже починати, та ради тієї не приймала більшість, розпалена подіями сьогоднішнього бурхливого дня... Сьогодні вночі почати повстання, одним ударом захопити всіх воєводиних друзів, а потім вдарити й на фортецю, заскочити несподіваним нападом воєводу...

Настала ніч... Погасли вогні по всьому місту... Тільки на кріпосних стінах лили неясне світло в пітьму слюдяні ліхтарі. Лунало перегукування вартових, зливалося з дирчанням дирчіток нічної варти. Спокійно засипав Харків... Не радив воєвода своїх приятелів сьогодні до міста вертати, наказав сторожі пильніше сьогодні вартувати, до сторожі попризначав самих ратних людей. Та не послухали його Ріпка й сотник Костянтин. Від своїх людців довідалися вони, що в місті все спокійно, що після похорону ввійшло життя в звичайне річище... Хотілося полковникові швидше додому вернути, не був уже зранку, не знав, що там з його добром діється... Тож надвечір повернулись і Ріпка, і сотник Костянтин додому. Дуже вихваляв воєвода, прощаючись з ними, сьогоднішній Ріпчин учинок, обіцяв велику нагороду від царя, велику похвалу... Приємно було Ріпці після бурхливого дня слухати це все, а ще приємніше було нарешті до хати своєї добитися. Наказав він одразу сотникові Костянтинові поставити добру сторожу біля двору свого, роздягся швидко й заснув, мой убитий...

Темна ніч обгорнула Харків. Почало засипати місто. Тільки на подвір'ї Кривошликовім метушились якісь тіні, з усіх вуличок простували до нього озброєні люди... Вийшов старий з двома десятниками й похитав журно головою. Небагато зібралося люду, ой небагато. Чимало з тих, що були на раді, не поприходило, по запічках своїх поховалися... Зрозумів старий,

та не час назад повертати... «Треба ще підождати... Мо, зійдеться більше...» Минула година. Спить спокійно Ріпка в своїй новій рубленій хаті, спить спокійно коло жінки сотник Костянтин, спить спокійно Донець, тільки воєводі не спиться. Вийшов на подвір'я, оглянув весь государев двір, підійшов до ближчої брами, постояв трохи, пішов далі сторожу перевіряти... А з двору Кривошликового вже вирушили повстанці. На два невеликих загони розбив старий Кривошлик усіх, що на заклик його відгукнулися, до нього на подвір'я прибули. Рушив один загін до Ріпчиного двору, другий — до сотника Костянтина в гості...

Спокійно спить після тривожного дня Ріпка, розкинувся, розметався на пуховиках, на розкішних подушках. Не знає того, не відає, не відчуває, що вже оточили вороги подвір'я, що вже й варта пристала до них, що веде старий отаман козаків до нього в гості на бенкет кривавий... Спить спокійно Ріпка... Тихо крадуться двором козаки, оточили, обступили хату з усіх боків... Нема вже порятунку, незвідки ждати. Спить Ріпка спокійно, на порозі за дверима, як завжди, лежить джура, єдина вірна Ріпці душа в усьому місті... Сторожко спить джура, мов вірний цеповий собака охороняє сон свого пана. Аж нараз заметався вві сні, зачув-бо чиїсь притишені кроки, схопився швиденько, одлетів сон уже далеко, та не встиг слова сказати, пробі закричати, як упав на землю. Схопили чиїсь дужі руки, затулили рота, зв'язали, кинули щосили об землю.

Спить спокійно Ріпка... Блимає лампадка в кутку. Розвішана дорога зброя на стіні. Чудовими килимами прикрашена хата... Спить Ріпка й чує, хтось сіпає за плече... Розплющив очі, не побачив спершу спросоння. «Це ти, Семене,— так джуру звали,— що сталось?» — та глянув ще раз і скам'янів... Жах смертельний охопив усього, почав труситись, мов у лихоманці... Хоче сказати, хоче закричати... не може. Стоїть перед ним Кривошлик, а з ним козацтво. І мов звідкись здалеку, здалеку чує Ріпка: «Не ждав єси нас в гості, ясний наш пане... Не ждав єси, а ми прийшлисьмо...».

Затремтів ще більше Ріпка, втрачав притомність, скаженим роєм промчали думки... Усе життя, від малку і донині, за хвилю за єдину промайнуло... І чує далі: «Який-бо ти єси козак, ясний наш пане, як смерті ти боїшся... Молись-бо Богові мерщій та й рушиш у дорогу тую, куди ти сам чимало припровадив». Страшні слова... Нема надії... Упав навколішки в куток, почав молитись... Немає слів у цю хвилину... Немає слів... Немає молитов... І з божевільним стогоном упав на землю. Звели на ноги, вже не міг стояти, тряслися ноги, не тримали. Вивели з хати. Ледве йшов, тримали вдвох під руки. З огидою ди-

вився Кривошлик, і посміхалося козацтво. Спинилися на ганкові... «Панове, товариство любе... Так буде всякому, хто в панство пнеться...» Дав знак Кривошлик, і впав з розсіченою головою Ріпка... А в місті вже заблимали вогні, знялась тривога... І раптом ударив на Миколаївській церкві дзвін на сполох і розбудив усеньке місто. Ще хвилина, і озвалася вістова башта; загудів важкий дзвін, заревла на все сонне місто пищаль. Ожило все місто, ожила фортеця... Заметалися вулицями люди. Чимало спросонку думало, що татари наскочили, хапали швидко найцінніші речі, з родиною, з речами до фортеці бігли. А воєвода був уже напоготові, наказав пропускати втікачів, гостинно приймати, назад нікого не випускати і пильно стежити, щоб який загін збройний у фортецю не вскочив... Зачув той дзвін і сотник Костянтин, схопився на ноги, швидко одягся, засунув за пояса пістоль, причепив шаблю... Даремно благала його сотничка не виходити, доки вона не розвідає, що то в місті діється, даремно умовляла... Вибіг швидко на подвір'я, та не встиг зробити й десяти кроків, як бачить: летить в подвір'я ціла юрба... «Стій,— закричав щосили сотник,— стій...» Та даремно... Не спинився ніхто, підбігають ближче й ближче. Зрозумів сотник, що повстання почалося. Знав добре, що кому-кому, а вже йому так даром служба воєводі не минеться, швиденько вихопив пістоля... Пролунав постріл на подвір'ї, упав один із ворогів, та оточило сотника вже коло. Прийшов уже смерті час... Схопився за шаблю, дві хвилини бійки, ударив збоку хтось списом, і поточився сотник, упав на землю... А козаки побігли далі... Лунав над містом дзвін — тривожний та турботний... Замисливсь Кривошлик. Немає сил, щоб і фортецю захопити. Замало сил на бій рішучий стати. Багато в фортецю повтікало, багато по хатах сидять, чекають, хто ж нарешті переможе, а потім усі до переможця прийдуть, щоб запевняти, що вони і тілом, і душею з ним завжди були, і є, і будуть на всі віки...

Тим часом метушня знялась по всьому місту... Дав Кривошлик наказ нікого з міста в фортецю не пускати... та сили не було, щоб скрізь доглянути, усе належне вчинити... Дійшла тривога й до дому, де жив Захарія, той протопоп, що Ріпці й воєводі за першого їх приятеля був і з ними в бесідах не раз бував. Був протопоп цей з тих людців, що то про них писалося не раз таке від влади духовної та світської: «Видим, що в простих людях, особенно же в духовних чинах, укоренилась злоба сатанинская безмерного хмельного упивания». Тож і не диво, що з вечора ще був протопоп вельми прохладен, напідпитку, ще й дуже. Та й як не бути? Трапився гість, знайомий ще з Москви, боярський син Рибалов Феоктист. Закинула йо-

го лиха недоля в Чугуїв, став за вістовщика. І небезпечна, і важка була тая робота... Тож радісно зустрілися обоє... І за вечерею, яка тривала довго-довго, не одну чарку вихилив і протопоп, і гість. На чарці тій такий був напис, що мало пити й не годилось: «Чарка добра человека, пить из нее на здравіе и Бога моля про государево многолетное ево здравіе». Тож і лежали, мов снопи на полі, і гість, і сам хазяїн вельми п'яні... Як залунали дзвони по всьому місту, як скрізь знялась тривога, почула все те попадя найперша, вискочила на двір, услухається, не знає, певно, що, а чує метушню, тривогу, галас... І раптом чує: біжить юрба, і галас, крики: «Сірко з татарами у місті...» Мов навіжена, скочила тут попадя до хати, взялася вмить будити гостя й чоловіка. Та спали кріпким сном обоє... Схопила вмить цеберку й вихлюпнула всю на голови обом... Прокинулись здивовані та люті. Хотів уже бити спересердя протопоп жону свою, та як сказала та: «Сірко...»— протверезіли вмить... «Тікати, швидше-бо тікати»,— і заметалися по хаті так, як вовк, у пастці опинившись. А в хату вбіг дячок: «О прикрі времена... О люті люди... Забили Ріпку вже... поранили на смерть сотника Костянтина... Івашка Кривошлик, з ним Стьопка і Тарас ввесь бунт вчинили... Тікайте, швидше-бо тікайте...» Заметушились, заметались... Ніколи швидко так не бігав протопоп, як ночі тої. Кинувся був він з приятелем враз до брами, та бачить: одганяють козаки утікачів назад, тож зрозумів, що тут нема рятунку... Кинувся знов назад додому, натяг якийсь сіряк поверх одежі і шапку міхову і, користаючись із темряви нічної, зникли обоє в вуличках, що ожили від галасу та гвалту...

Мов коні добрі, так летіли протопоп і приятель його. Де й хміль подівся ввесь... Та скоро опинилися за містом, упав від утоми протопоп на землю, та лютий став тут син боярський, почав штовхати в бік і лаяти, як міг, забув, що гостем був недавно. Підвівся протопоп, і знов почимчикували у дорогу... Над ранок уже прибігли під Чугуїв, схопила їх сторожа кріпосна, і тут настав уже край поневірянням... Сміялися довго ще потому в Чугуєві і воєвода, і піддячі, як згадували хвилю ту, як протопопа увели до міста... Був блідий весь, а піт усе лив струмками, тряслися ноги з переляку і схожий був казна на що в своєму сіряку та в шапці з чужої голови... Та розповів враз протопоп таке, що не до сміху було. «Бунтують в Харкові черкаси, щоб государя зрадити». Відразу дав наказ воєвода збиратися чугуївським людям на Харків йти, на допомогу...

Лунав тривожний дзвін над Харковом всю ніч. Дивилися похмуро вежі кріпосні. Охоплений тривогою, сидів у себе воєвода і радився з Донцем. Боялися обоє, що в місто вскочив вже

Сірко і зараз ударить на фортецю. Та час минав... І зрозумів тоді Донець, що там Сірка нема, що сили в ворогів замало. Від утікачів дізнався, що Ріпки вже нема на світі, і якось радісно на серці стало. Тепер уже він, сотник, стане на чолі. Не сотник буде, а полковник.

На стінах біля веж стояли ратні люди, дав на підмогу їм Донець тих козаків, що у самій фортеці були, поставив їх за наказом воєводи так, щоб купками малими між ратними людьми вони були. Правдиво-бо казав Донцеві воєвода: «Як ворон воронові ока не виклює, так і козак на козака не буде сильно наступати, а конче слід, щоб до оних козаків придані були великоросійські люди, понеже вже при них краще козаки служити будуть».

А в Харкові, у місті, не було ладу. Сумна, страшна недоля, що спіткала і мереф'ян, і валківців, зміївчан ще навесні, премного настрахала всіх харків'ян. Тож до Кривошлика не всі з охотою ішли та приставали. За краще визнавали всі пождати, як воно поверне. «Якби Сірко прийшов, то вже б ми всі за нього стали» — таке не від одного почув старий отаман. Минала ніч, порозсилав отаман варту навколо міста і фортеці, послав двох козаків у ліс під Харків, була-бо чутка, що там стоїть якась ватага. Та проблукали ніч всю козаки, нікого не знайшли, вернули вже над ранок... І зрозумів тоді старий, що справу програно, що ранок принесе лише даремні втрати, зібрав своїх людей... Зійшлося небагато... Недовго рада та тривала. Сумний був отаман, сумні й зажурені були й козаки... «Що ж, братики, програлисьмо ми справу... Мусимо тепер гріхи свої спокутати, а вже ж не милуватиме тепер ні воєвода нас, ні ратні люди, тож приятеля їх забили ми, та ще й якого...» А тут прибігли вартові з Чугуївського шляху: «Іде там вража сила... діти боярські та стрільці ордою сунуть... Певне, хтось вже звістку дав, їх повідомив...»

Заметушились козаки... і зрозумів старий, що час настав для нього прощатися із містом тим, де ось уже прожив майже 15 років... Сюди тоді прийшов ще повний сили, привів з собою втікачів від панства польського, і на цьому місці ще пустку він застав: старе городище з могилами прадавніми незнаних часів стояло тут. Були ліси дрімучі навколо, і сліду не було людського знати. І він з утікачами тими тут оселився, а далі вже і з воєводами довелось справу мати... Сюди прийшов він, повний сили та здоров'я, мав жінку, двох дітей. Їх поховав він тут, у цьому місті... За рік один забрала їх страшна хвороба. Лишився сам, самотній і старий. Єдина втіха та була, що знав у місті цьому він кожний крок, кожну хатину, і знало всяке теж його...

Тепер же він старий, похилий і мусить опустити місто це, рідніше за найрідніші, залишити свою хатину, могили рідних, близьких, дорогих і мандрувати в безвісну путь... Та думать ніколи... Пора збиратись... Дав наказ, і коло тих хаток, що їхні господарі не стерпіли й повстали уночі, почалась метушня, як навесні колись у Мерефі та Змієві. В безвісну путь збиралась козаки, складали на вози всіляке хатнє збіжжя, прив'язували худобу до возів... Хто до сусідів удавався, на схов передавав, що міг... І за короткий час біля подвір'я отамана стояла валка. Зажурені сиділи на возах жінки та діти. А кидати, залишити їх тут ніхто не міг, бо чули добре, як люто катували по інших селах вже жінок «бунтівників», що в ополонки взимку їх саджали, що канчуки на них перебивали, що мордували всяко... Зібралась валка... Вийшов отаман, допомогли й йому нашвидку в путь зібратись, сів на коня, дав знак джурі... метнувся той, і з трьох кутків нашвидку підпалив подвір'я...

Був ранок той похмурий, журний... І в напівтемряві ранковій, мов смолоскип, палала хата... Забив на сполох знову дзвін, знов заревла пищаль, а Кривошлик із товариством вже був на тій дорозі, що на Гетьманщину далекую вела... Знав добре він тепер, що вже кому-кому, а Харкова йому вже не побачить. І тоскно й журно стало на душі. А на возах у сльозах, зажурені сиділи жінки та матері, кляли недолю люту, що їх жене в далеку путь... Коло возів на конях гарцювали батьки й чоловіки... А попереду, мов указував дорогу, старий отаман їхав... Далеко простяглась дорога. І вже з дороги тої ніколи не вертав, ніколи Харків вже не бачив свого отамана, того, хто з перших днів життя нового міста його не зраджував, не продавав і на поталу не давав...

Навіть ім'я Кривошликове забуте стало аж до днесь, і де він згинув: чи де у бійці з ворогами, чи в келії поміж ченцями помер, чи довго ще поневірявся, як Харків кинув, ніхто того не знає і не знав... Єдина є надія, що від тих часів до наших днів дійшли пожовклі папери, і, може, там ім'я Кривошлика воскресне знов, і, може, не один учений згадає отамана старого, що колись повстання підіймав, щоб Харків вільним від влади царської зробити... А може, згасне в безвісті той день, коли старий отаман на чужині загинув десь... Не знаєм ми того, але у той осінній день після повстання загинув Кривошлик для Харкова навіки.

Мандрували втікачі все далі й далі... А Харків ждав гостей з Чугуєва. Обережно просувались діти боярські вперед, не знали-бо, чи справді-таки Сірка немає в місті, ще обережніше підійшли під пригородок та побачили відразу, що нема нікого на сторожі, побачили, що на фортеці, на башті вістовій, має

воєводин прапор. Не вірили спершу чугуївці, що ворога нема, спинились на хвилину, та знов не чути було нікого... Кинулись тоді в місто. Мов вихор, пролетів загін через вузенькі вулички тісні і підлетів до брами... Зраділи вельми у фортеці і воєвода, і Донець. Прийшла їм допомога. Назустріч друзям вийшов із фортеці другий загін, і разом кинулись на місто... Шукали ратні люди пусті хати: порожня хата— значить, зрадник... Вдиралися в ті хати, замки та скрині розбивали, все, що знайшли, то їхня здобич. Тим часом із фортеці до себе, до своїх хат помчали ті, що вночі сховалися в фортеці. Було чимало прикрих сутичок, бо й їхні хати ратні люди грабувати почали... І знявся галас, зойк і бійки почались. Ожив весь Харків... Скрізь лайку чути добірну московську лайку... Ось тягнуть скриню з хати, а в цю хвилину шасть... засапаний хазяїн прибіг з фортеці. Жалко ж праці, тягли, тягли — і раптом кидай. Хазяїн в крик, жінки у плач, а далі різне бувало... та більш до бійки справа йшла. Розлютувалися чугуївці вельми і вряд вже почали іти, скрізь здобич брати... «Хохли то зрадники усі. Їм вірити не можна ні на хвилю...» І раптом запалала хата в однім кутку, потім у другім... у третім. Хто підпалив, чи навмисне, чи ненавмисне?.. Ніхто не знав... Та люта вже пожежа бушувала...

Осінній вітер навісний гнав море полум'я, вогняні іскри розкидав навколо... Заметушився Харків-місто, забігали, заметушились харків'яни, рятуючи своє майно, своє добро...

У попіл, у руїну повернуло вогняне море значну частину міста, ба навіть тин дубовий, що місто хоронив, і той від лютого вогню зазнав чимало шкоди... Та стих на час якийсь скажений вітер, замерло море вогняне, пішли чугуївці із міста до фортеці...

Настала тиша по руїні... Чимало знов тепер жалкувало, що зрадили старого отамана та помочі йому не подали... Та пізно вже було...

Надвечір пройшли містом воєводські слуги, сповіщаючи, що завтра вранці на майдані біля Успенської церкви в фортеці буде молебень — подяка Богові за перемогу, а потім уже ховатимуть урочисто і Ріпку... Оповіщали всіх також, що від сьогодні воєвода Грицька Донця на наказного в Харкові полковника наставив, що мають всі коритися йому та що вже сам великий государ у Харків їм полковника призначить...

Так проминув цей день знаменний... Тепер уже Харків воєводський зовсім став.

Панують у ньому воєводи, а їм Донець найбільший помічник. Колись козак незнаний, неписьменний, у Харкові як хоче порядкує. Тепер вже у пани пропхнувся. До прізвища свого вже

пристебнув друге, і став уже не Донець, а Донець-Захаржевський. Мовляв, він родом з панства неабиякого. Не простий він полковник, як то інші всі, він царський стольник. І царську владу він боронить, захищає. І має від царя за те соболі, сукно та інші подарунки. У розкошах прожив життя усеньке. Як личило за тих часів, до Бога пнувся. Збудував поблизу Харкова він для ченців притулок— Курязький монастир, і перед смертю, щоб теж і Бога обдурити, в ченці постригся. З нащадків же його правдиве панство слобожанське вийшло, і в їхньому ярмі стогнали кріпаки... І в безвісті віків припали пилом та забулись імена тих харків'ян, що в давні тії дні боролися проти нового панства. Лишень старі пожовклії папери, що чудом збереглись до наших днів, ховають імена далеких і безвісних...

АНДРІАН КАЩЕНКО

ЗАПОРОЗЬКА СЛАВА

Історичне оповідання

Було колись — в Україні
Ревіли гармати.
Було колись — запорожці
Вміли панувати.

Т.Шевченко

I

Те, про що я казатиму, діялось за часів Великої Руїни. А сталася та руїна в Україні ось через що.

Славний гетьман наш Богдан Хмельницький більш як за два віки до наших часів огнем і мечем визволив Україну з-під польської кормиги. Але ні з якого боку Україна не мала ніякого захисту, а звідусіль її оточували вороги: з південного боку — татари та турки, зі сходу — Московське царство, а з заходу — Польща. До того ж ще, на лихо нам і собі, польський король не схотів жити поруч з вільною Україною, як з рідною сестрою, та почав знову на нас воювати, щоб під свою владу підхилити.

Тоді Хмельницький, щоб захистити Україну, став з московським царем у спілку, умовившись, що як вороги насідатимуть на Московщину, то Україна б порятунок їй давала, як же хто утискуватиме Україну, то Московщина б їй допомагала.

Спершу Москва, справді, почала за Україну воювати з Польщею, але далі не додержала умови, та й послала сказати польському королеві отак:

«Ніж нам за Україну воювати та кров своїх людей проливати, то краще поділимо її поміж себе. Вона велика — буде й на тебе, й на мене»[1].

На те й король польський згодився, та й розкраяли вони Україну надвоє, а Дніпро зробили межею поміж Польщею та

Московщиною. Та так потайки це зробили, що українці про ту подію не зразу й довідалися.

Таким робом Україна, ставши у спілку з Москвою, не тільки не знайшла собі у неї оборонця своєї волі й незалежності, а, навпаки, придбала ще й другого гнобителя, ще могутнішого за Польщу, так що після того, коли хто з гетьманів намагався знову визволити Україну від неволі, як-от, наприклад, Петро Дорошенко, то на нього накидалася не сама Польща, як було раніше, а вже вдвох з Московщиною.

Богдана Хмельницького під час поділу України на світі вже не було, і наша Батьківщина, що тільки недавно визволилася з неволі, не мала ще часу упорядкуватись і зміцніти, а через те й не мала змоги міцно стати за свою волю, єдність і незалежність, не мала змоги подужати двох могутніх сусідніх ворогів... І почалося в Україні лихоліття, що народ прозвав «Великою Руїною».

На правому боці Дніпра козаки обирали одного гетьмана, а на лівому треба було обирати іншого, бо цей мусив присягати королеві, а той цареві.

Гетьмани забували, що вони брати, і кожний мав на думці, щоб опанувати другою половиною України. Через те вони починали воювати поміж себе, піднімаючи братів на братів... І точилася по Україні братня кров, руйнувалися оселі і міста, а діди й жінки козачі тинялися по руїнах, поки не вмирали з безхліб'я.

Люди лютували на своїх гетьманів, не розуміючи, з чого пішли ті розрухи й усобиці, та скинувши одного гетьмана, обирали собі іншого... Але після цього ставало ще гірше, бо на Україні одразу бувало по три й по чотири гетьмани, і всі вони поміж себе воювали.

У такі смутні часи на необоронену Україну набігали хижі татарські орди, що пробували у Криму та по степах — від Дунаю вздовж Чорного моря аж до Кубані. Татарва забрала у неволю з сіл і міст України стільки людей, скільки хотіла.

Сусіди, що поділили Україну поміж себе, не мали сили й бажання захистити її від татар; гетьманам же українським забороняли узброювати багато козаків, бо боялися, щоб не скинула Україна з себе того ярма, що вони на неї наділи.

На Запорожжі у ті тяжкі часи був кошовим славний лицар Іван Дмитрович Сірко.

Ще за покійного гетьмана Богдана Хмельницького бився Сірко з ворогами своєї землі і тоді ще здобув собі велику славу поміж козаками. Після смерті Хмеля, як пішов розрух між гетьманами, Сірко завжди давав потугу тому, хто, як він розумів, бився за правду; прочувши ж, що польський воєвода Чер-

нецький зруйнував оселю покійного Богдана Суботів і викинув геть з домовини його останки, Сірко з низовим товариством запорозьким грізною карою пройшов по Україні, руйнуючи польські замки, випалюючи панські будинки і геть проганяючи польське військо.

Перекидаючись з запорожцями з одного краю України до другого, Сірко не забув і про третього одвічного ворога України, бусурмена, і через те ніколи не кидав з очей татарської орди. Як тільки було орда лагодилася набігати на християнські землі, він залишав усе і йшов перестрівати орду; а як коли не постерігав перепинити її на поході з Криму, то сам вкидався у необоронені татарські землі, щоб орда, почувши про те, повертала назад.

Не один раз воював Сірко Крим і морем. Не один раз ходив він байдаками у лимани, під турецький Очаків, під Аккерман і дунайські міста. Якби описати все те, що Сірко на своєму віку наробив, та полічити всю ту шкоду, що він чинив бусурменам, то певно, що не вистачило б ані паперу, ані кульок на щотах. Через те у своєму оповіданні ми зачіпаємо тільки дещо з останніх років його життя.

За все довге життя Сірко не знав невдачі. Його орлині очі, здається, бачили те, що робилося по чужих землях, а вуха чули те, про що радились його далекі вороги. Він угадував їх думки і попереджав їх заміри раніше, ніж вороги налагоджувалися наскочити на славне Запорожжя.

Старість, що вже притрусила «оселедець» славного запорожця сніговою порошею, не перепиняла йому військової праці, і він гарцював на своєму сивому огирі поруч з молодиками, витолочуючи копитами запорозьких коней татарські степи і добуваючи вічну славу козацтву і всій Україні.

II

За часів славного кошового Сірка та за гетьмана чигиринського[2] Дорошенка, недалеко від значного міста Умані, у селі, рясно помереженому зеленими садками, жила удова козака Чміля Пріська з дочкою Санькою. Пріська зосталась після чоловіка ще молодою, але заміж не пішла, а господарювала сама біля свого господарства та ростила, як квіточку, дочку Саню, яка зосталась після батька на десятому році.

Минуло шість років, і Санька виросла, розквітчалася дівочою красою. Моторно працює вона весь день, допомагаючи матері, а увечері весело співає з подругами на вулиці пісень, грається у гуси, у горидуба і, мов метелик, крутиться поміж

молоддю... А тут почав уже задивлятись на неї бравий парубок з їхнього ж села Грицько Зачепа.

Щодалі, то все частіше Грицько біля Саньки, та все пильніш зазирає їй у вічі, а Санька з того погляду мліє... і любо їй те... і Грицька вона не цурається.

Одного вечора, як парубки з дівчатами грали на леваді у горидуба, Санька, тікаючи від Грицька, забігла аж за кущі, але Грицькові того тільки було й треба: він спіймав її там, міцно стулив в обіймах та й поцілував. Спалахнуло з того серце дівчини коханням, і через кілька днів обіцяла вона Грицькові стати за дружину, а через два тижні після того подавала вже й рушники.

Любо та тихо кохались молодята, Санька і Грицько, нетерпляче чекаючи Покрови[3], коли мали спаруватися навіки... Але не так склалося, як жадалося: насунулося лихо і загубило їхню долю. Набігла на Україну орда, та так набігла зненацька, що не тільки по селах, а навіть і в самій Умані не вспіли люди ані узброїтись, ані поховатись, і поки почули про орду, то вже їхні оселі полум'ям пойнялися.

Зачувши на селі гвалт і побачивши татар, Грицько Зачепа вхопив батькову шаблю і кинувся до хати своєї милої, але там уже господарювали невірні.

Ватажок татарського загону, що набіг на село, бравий молодий татарин Джумалі Ага на очах Грицька, мов хижий шуліка, вхопив його Саню і скрутив їй за спину руки.

Грицько бачив, як нещасна Саньчина мати зубами, мов вовчиця,укусила невірного за руку, але не вспів він до них доскочити, як мати лежала вже долі мертва, а Саньку Джумалі Ага держав зомлілу в обіймах. Лютою звіркою кинувся був Грицько на бусурмена, але того захистила ціла купа татар з гострими шаблями.

Бачачи свою милу у руках бусурмена, Грицько був байдужий до того, скільки навколо неї ворогів. Він почув тільки, що треба рятувати кохану дівчину. Це почуття дало йому нелюдську міць, і він, махнувши двічі важкою шаблею, зняв голови двом невірним... але тут його вхопили ззаду за ноги, звалили на землю і надавили так, що йому забило дух.

Прочуняв Грицько тільки від гострого болю. Це його били батогами, щоб він устав; але встати йому було нелегко, бо його руки скручені за спину і зв'язані.

«Боже мій, де Саня?» — було першою Грицьковою думкою... Спромогшись підвестись, він озирнувся навкруги.

Але милої його вже не було поблизу. Він тільки бачив, як посеред полум'я і крові татари ловили людей, що метушилися, мов вівці по кошарі. Хто оборонявся, того вбивали, а хто не

мав чим оборонятись, того в'язали і батогами гнали на майдан, немов отару... Дівчат і молодь — всіх в'язали і виводили у другий бік за село.

Не багато ще минуло часу, і на тому місці, де поміж зеленими садками жовтіли солом'яні стріхи хат, зосталися тільки роззявлені печі та підіймалися від них угору чорні димарі. Поміж тими руїнами, по вулицях і дворищах валялися порізані та замордовані люди, та де-не-де тинялися старі, непотрібні татарам діди та баби.

Через годину Санька у гурті з десятьма іншими дівчатами бігла по степу за конем Джумалі Аги, прив'язана до сідла довгою сирицею. Поруч бігли гурти полонянок і полоняників за другими татарами, а щоб ясир, як звали татари живу здобич, не дуже заважав коням, позад всякої копи їхав татарин і підганяв полоняників, б'ючи їх по плечах довгим батогом. Все поле, скільки оком глянь, було вкрите такими гуртами, і що далі вони бігли, то полоняників все більшало.

Так гнали Саньку півдня. Ноженята її, хоч і були обуті в черевики, але змулились у кров: по литках, обідраних будяками, точилася мазка, покроплюючи степову траву червоними рисками; на спині і плечах її сорочка теж червоніла від крові, що виприскувала після кожного стьобка батогом. У роті дівчини запеклася смага, а рожеві губоньки почорніли і порепались... Проте Санька не почувала всього того, бо мука серця пекла її дужче, ніж боліло тіло.

«Чому не вбили мене заразом з матір'ю? — тужила нещасна дівчина.— За що мушу погибати без родини і без милого, на чужій стороні, у тяжкій неволі?»

В серці дівчини стояло все одне питання: чи живий її милий і де він? З цим питанням зверталася вона і до сонця, що всю ту кривду бачило з неба, і до орла, що високо кружляв попід хмарою, і до вітру, що подихав на неї теплом... але нізвідки одмови їй не було.

А тим часом милий її так само біг, як і вона; і у нього теж по плечах червоніла мазка, як і в неї. Ще недавно він був зовсім близько від своєї милої, тепер же їх відрізав уже цілий кряж, бо чоловічий ясир гнали прудчіш, ніж жіночий.

«Боже мій! Невже я ніколи більше його не побачу?» — схаменулася Саня... І так здавило те питання її серце розпукою, що вона непритомна впала на землю.

Але орда поспішала. Набравши стільки полоняників, вона була вже не здатна до бою, а козацькі коні прудкі, і де були зараз козаки, того татари не знали. Була чутка ще у Криму, що Дорошенко б'ється аж по той бік Дніпра з москалями; де ж був Сірко з запорожцями, про́ те і в Криму не було звістки.

Орда поспішала, і гаятись було ніколи... І от уже ляснув довгий батіг татарина, щоб підвести зомлілу дівчину, але тут саме поглянув назад Джумалі Ага і спинив підняту руку ката.

Джумалі Ага вже не вперше обертався в сідлі до своїх полонянок, придивляючись до їхньої вроди, і його приваблювала чорнява, кароока і стрункa Санька; її ж невимовне горе і розпука пройняли навіть і його дике серце. Через це, бачачи дівчину зомлілою, він одв'язав її від сідла і посадовив поперед себе на коня.

Так, тримаючи молоду дівчину за стан, віз татарин Саньку розлогими степами до рідного йому Криму. І що далі, то дужче вабило Джумалі до цієї дівчини, і він, сам того не помічаючи, все міцніше притуляв до себе її теплий дівочий стан.

Але Саньці рука бусурмена, що горнула її до себе, здавалася холодною гадюкою. Вона знала, що він лихий розлучник, і почувати біля себе його тіло їй було важче, ніж бігти поміж колючими будяками. Молода дівчина помічала, що татарина вабить до неї, і її брав жах, що вона, необоронена, скоро буде в його влади.

III

Так гнали невільників до Дніпра, де татарам треба було перевозитись на їхню сторону.

Орда боялася йти степами на Кизи-Кермен*, де у татар був добрий перевіз, бо тим шляхом доводилося б прямувати недалеко від Запорозької Січі, а це було небезпечно. Через те татарський ватажок вирішив перевезтись через Дніпро на кримську сторону вище Січі, щоб тоді вже йти лівим берегом безпечно і не поспішаючи. З цими думками простувала орда до того місця на Дніпрі, де недалеко від правого берега лежить Монастирський острів, а біля берега до наших часів уже виріс город Катеринослав[5].

Прудко тут линули води старого Дніпра, обминаючи скелі вкритого дубом і вербами острова, що бачив на собі чимало вже народів. Бачив він скіфів, половців і печенігів; бачив Святослава, князя київського, українського; бачив і славних гетьманів козацьких: Дашкевича, Байду і Сагайдачного[6], бачив і бідну сірому, що тікала з України на Запорожжя. Всім їм Монастирський острів давав безпечне місце на спочинок і сушняку з свого лісу на паливо.

Від цього острова Дніпро прямує до високих, піскуватих ку-

* Турецька фортеця, де тепер город Берислав у Таврії[4].

чугур стародавнього міста Огріня, де з рудими дніпровськими хвилями збігаються білі, немов молочні, води річки Самари.

Поки дотягали татари замордований і знесилений жіночий ясир до цього міста, більша половина орди з чоловічим ясирем вже два дні була на березі, біля Монастирського острова. Татари збирали тут берегами, де знаходили, рибальські байди й рубали ліс, з колод в'язали плоти, щоб завтра почати перевозитись на той бік.

Але орел України, січовий батько Сірко, не дрімав. Не дурно всі вважали його за великого характерника. Якась невідома сила подала йому звістку не тільки про те, що орда набігла на Україну, але й про те, що вона буде вертатись не на Кизи-Кермен, як найбільше бувало, а на Огрінь... І вже Сірко, мов той вовк, підкрадався до того місця.

Кошовий запорозький Сірко не любив брати у походи великого війська, кажучи, що на війні не той перемагає, у кого більше війська, а той, у кого військо жвавіше й відважніше, а сам ватажок знає, що робить. І от тепер, доки татари лагодились до переправи, Сірко з двома тисячами січовиків перевізся у порогах на лівий бік Дніпра і вже сидів біля Огріня, у лісі, на Кінському острові, що межився з Огрінью невеличкою протокою. З цього місця він стежив за всяким порухом ворогів.

Всієї орди було тут тисяч двадцять, і не менше того було з нею полоняників. Три дні стояла орда біля Монастирського острова, а ранком чєтвертого дня сріблястий Дніпро зачорнів від плотів і байдаків, що темною хмарою сунулися від острова до Огріня.

Першого дня перевезли татари тисяч п'ять орди, і вона отаборилась недалеко від берега, на піскуватих кучугурах Огріня. Сірко бачив те і розглядав уночі, як і де стоїть татарська варта, але козаків не рушив з місця, бо не прийшов ще до того час.

Другого дня почала орда перевозити невільників і за день перевезла їх теж тисяч п'ять.

Знову не рушиться Сірко з місця, хоч деякі молодші козаки й гомоніли поміж себе, що розумніше було б вирізати цю орду зараз, ніж сидіти у лісі, поки орди переїде на цей бік стільки, що її й не здолаеш.

— Ой, батьку!— озвавсь до кошового зовсім ще молодий козак.— Перевезуть татари завтра ще сюди війська!

Сірко одразу вгадав, що молодому козакові боязко зчепитися з великою силою бусурменів на смертельну січу, бо не звикла ще його рука різати людей, не звикла й душа його мати своє існування ні за що, але він не виявляв своєї зневаги до легкодухого, і тільки очі його, що зоріли з-під рясних сивих брів, наче усміхнулися на промову козака.

— А перевезуть, сину, перевезуть!— одмовив спокійно Сірко, виймаючи з рота люльку.— А ти що думаєш?

— Та наче дуже їх тоді буде багато! — одмовив козак, не дивлячись кошовому в очі.

Сидячи на поваленому вихорем дубі, Сірко спокійно смоктав свою люльку, наче зовсім не зважаючи на те, що за дві версти від нього стояло вороже військо.

— А ти чого ж, сину, сюди прийшов? — спитав він козака.— Може, галушки їсти разом з татарами, та боїшся, що на всіх не достане, якщо бусурменів побільшає... Чи, може, їх бити?

— Авжеж бити!— одмовив козак зовсім уже винувато.

— А як бити, то тобі ж зручніш буде, коли ворогів побільшає... більше й переб'еш!

Після такої відповіді козак не знав уже, куди подіти очі, і заховався поміж купками товариства.

На третій день на кучугури справді переїхало ще п'ять тисяч орди, а на четвертий — стільки ж невільників. Наближався п'ятий день, і Сірко сам став трохи неспокійний, не знаючи, що тепер повезуть татари. Якщо орду, думав він, то йому трудно буде здолати п'ятнадцять тисяч ворогів, як же невільників, то він вирятує земляків аж на п'ять тисяч душ більше, ніж зміг би вирятувати сьогодні. Сірко покладав так, що орда більше боїться погоні ззаду, аніж сподівається спіткати козаків на лівому боці Дніпра, і через те завтра перевозитиме не військо, а невільників.

Сірко й на цей раз, як і завжди, вгадав думки ворогів. На п'ятий день татари справді перевезли ще п'ять тисяч невільників.

Тут, на кучугурах, був вже і Грицько Зачепа; Санька ж, що прибула пізніше, зоставалася, на лихо, на тому боці.

Нестерпучі муки приймали невільники. Скручені за спиною руки їх потерпли і були нечулі. Ретязі переїли тіло мало не до кості, і через те долоні і пучки у всіх посиніли і набрякли, мов колоди. Ноги були позбивані і змуляні у кров, а спини укрилися від батогів кривавим струпом.

Такий був і Грицько. На одному з кучугурів, недалеко від берега, він лежав на піску поруч з другими невільниками, встромивши очі у високе, темне північне небо, що дивилося на нього безліччю промінястих зірок, що були і там, де він був вільним, на Україні під Уманню.

«Вони всі тут,— сказав собі Грицько.— Всі, що тільки недавно дивились на нас з милою, коли ми вдвох сиділи під вербою рідного села! А ось і Волосожар, що його все Саня звала своїм. Тільки однієї зірки немає: немає моєї зірки, моєї милої дівчини!»

«Боже милосердний! — питав далі Грицько.— Невже я не побачу більше своєї Сані? Невже не побачу рідної України? Невже ти, Боже, не зглянешся на нас безщасних і не даси нам порятунку? За віщо ж ми мусимо загибати?»

І нестерпима жадоба волі охопила душу козака.

— Брате!— прошепотів він до полоняника, що лежав поруч.— Розв'яжи мені ретязі або перегризи — я хочу втекти!

— Заріжуть, брате!

— Краще смерть, ніж зла неволя!

— Правда твоя, брате... Краще вмерти!

І товариші перегризли один одному ремінці, що переїдали їхнє тіло.

Руки розв'язані... але вони не слухаються, вони, мов мертві. Козаки, лежачи, потайки розтирають собі руки, щоб ніхто не наглядав... А табір спить. Не чути нікого... Тільки вітерець шелестить по шелюгах червоною таволгою та інколи вирветься з душі невольника стогін пекучої муки.

Але що за галас і кінське тупотіння зачулося від лісу? То вихорем летить Сірко з січовиками на поснулий татарський табір і несе з собою тим, що були вільні, смерть, а тим, що приймали муку, радісну волю.

Деякі з вартових татар хоч і встигли стрельнути, щоб дати табору звістку про ворога, але було пізно: січовики вже вскочили у табір і настромляли татар на свої довгі списи.

— Слава тобі, Боже,— наші!— скрикнули полоняники і почали один одному розв'язувати руки, а Зачепа вже вхопив татарську шаблю і вже рубав татарву.

У таборі збився невимовний гвалт. Татари кинулися хто до коней, що паслися табуном осторонь, хто до Дніпра, щоб сісти на байдаки, а більшість спросоння метушилась поміж невільниками, не розуміючи, що сталося і що треба робити, і дуже небагато було таких, які вспіли узброїтись і стати купками до бою.

Сірко все передчував, що буде. Через те табун татарський вже був загнаний запорожцями на Кінський острів, і всі татари, що побігли до табуна, наскочили на козацьку залогу і полягли трупом. До Дніпра татари бігли даремно, бо байдаки на ніч переїхали на другий бік; ті ж з татар, що стали до бою, хоч і були добре озброєні і завзяті, але вони були піші і стояли одрізними купками, через те їм було неможливо вдержати запорожців, і скоро всі вони покотом полягли по кучугурах.

Через півгодини запорожці вже безупинно крутилися вихорем по табору, ганяючи решту татар по кучугурах, аже поки вже не стало кого ганяти.

Так полягло біля Огріня десять тисяч татарських вояків,

глибоко змочивши жовтий пісок своєю кров'ю; а мало не п'ятнадцять тисяч українців славили тут милосердного Господа і кланялися славному Сіркові за те, що повернув їх на волю.

Минуло з того більше двох віків, а й досі по тих кучугурах, як низовий вітер перевіє пісок з одного місця на друге, виявляється багато цільних людських кістяків, укритих клоччями шовкових татарських халатів, що й досі не зовсім зотліли. Тут, по кучугурах, люди збирають всяку татарську зброю, і мало не у всякій хаті Огріня можна знайти або рихву з стріли, або шматок іржавої шаблі. Коли ж зайде ніч, ніхто з селян не насміє піти на це велике татарське кладовище, а як кому трапиться повз ті кучугури проходити, то й той з жахом поспішає до своєї хати.

Половина татарської орди, що зосталася з рештою невільників на правому боці Дніпра, подалася степом на південь, на Кизи-Кермен і Тавань.

Щоб і на тому шляху перешкодити орді, Сірко послав до Січі наказ, щоб перестріли орду на Базавлуці або на Кам'янці.

Уклонився тут Грицько Зачепа Сіркові:

— Мила моя на тім боці, пане кошовий! Не дай загинути у неволі молодій душі! Дозволь мені бігти з товариством до Січі і далі — навперейми орді, свою милу рятувати!

— А що ж, козаче,— відповів Сірко,— татарський табун великий! Бери коня, який любий, і нехай тобі Бог допомагає!

Обрав Грицько доброго коня, біг тим конем на Січ і далі аж на річку Кам'янку, але не судилося йому догнати Джумалі Агу, що віз його милу на своєму коневі. Тільки скрізь степами бачили козаки багато невільницького трупа... Це татари, поспішаючи до Криму, рубали голови тим полоняникам і полонянкам, які вже не мали сили бігти.

Побував після того Зачепа під Уманню, куди його манила надія на те, що Санька якось залишилася у рідному селі, та не знайшовши її там, покинув свого старого батька на людей і подався на Запорожжя, сподіваючись, що колись-то Сірко поведе січовиків у самий Крим, як уже й водив до того, і що тоді, може, трапиться йому випадок знайти і вирятувати з неволі свою милу.

IV

У ті ж самі смутні часи на нашій безталанній Україні, у Мишуриному Розі, що й тепер ще стоїть над Дніпром, жив старий козак Омелько Шкандиба з жінкою Одаркою, дочкою Марійкою і приймаком Іваном.

Приймак цей був сином козака Шевчика, товариша-побратима Шкандиби. Шевчик і Шкандиба замолоду не козакували, а з своїми батьками працювали на запорозькому перевозі через Дніпро, що з давньої давнини був тут, між Мишуриним Рогом і Кереволочиною. Тільки як піднявся Богдан Хмельницький на ляхів і почався великий рух усього українського поспільства, покинули Шевчик і Шкандиба своїх жінок і дітей на батьків, а самі купно з усіма іншими лоцманами рушили у похід і були з Богданом під Корсунем і під Збаражем, добуваючи волю всій великій Україні.

Багато полягло на очах козаків ворогів України, і нарешті загнали козаки всіх ляхів аж за річку Случ, під саму Варшаву.

Не подужавши здолати силою великого натиску українського люду і не маючи розуму, щоб залишити Україну вільною і жити з нею, як з рідною сестрою, поляки пішли на зраду. Впрохавши Богдана на замирення, вони зібрали велике військо і несподівано пішли на Україну війною. Хмельницький тим часом, довіряючись польському королеві, що вже замирився, послав частину козаків з своїм сином Тимошем визволяти з-під турецької кормиги Волощину, запорожців вернув до Січі, а поспільство розпустив по селах сіяти хліб. Через це, коли король польський увійшов з військом в українські землі, гетьман не зміг виставити проти нього стільки козаків, скільки було треба, і ляхи, напавши на козацький табір під Берестечком, перемогли нас і мало не половину козацького війська поклали трупом.

Зостався на тому полі і козак Шевчик, бо йому куля влучила у самі груди. Омелька Шкандибу тут теж було поранено кулею, тільки в ногу, і він, хоч і через превелику силу, а все ж врятувався з того лихого місця через ліси і болота.

Мало не через півроку дошкандибав Омелько до рідної оселі, перележуючи по хатах добрих людей, поки підгоювалась пораза. Вдома почув він, що Шевчикова жінка тим часом померла, і через те, пам'ятаючи свого побратима, Шевчик узяв його сина Івана, що зостався сиротою, до себе у прийми.

Омелькова жінка була людина щира. Вона зраділа, що по хаті забігало хлоп'я, і її Марійці стало тепер веселіше, бо було з ким бавитись.

Шкандиба хоч і шкандибав від своєї поразки, але знову взявся до свого діла: сів на дуба і почав, як і раніш, перевозити чумаків і всяких подорожніх людей через Дніпро у Переволочану й Полтавщину, і повелося в його хаті знову лагідне життя рік за роком.

Тим часом Іван підростав і вже давно помогав названому батькові на перевозі. Ще минуло кілька років, і з хлоп'я став

бравий та дужий козак. Вже закручує він чорного вуса, часто сідлає вороного коня і привчається козакувати.

Піднялася й дочка Шкандибина Марійка і розквітчалася дівочою красою, мов квітка степова під теплим промінням весняного сонця. Гнучка, з рожевими губоньками і веселим поглядом, вона прикрашала батькову хату, як промінь сонця прикрашає блакитне небо. Не гадаючи про лихо, задивляється Марійка на чорновусого Івана, коли той, загнувши шапку набакир, виграє було на коні, набираючись козацького хисту.

Але гукнув з Чигирина гетьман Петро Дорошенко, щоб ставало козацтво знову за волю рідного краю, за неньку Україну битись, і поклик той увірвав лагідне та щасливе життя Шкандибиної сім'ї, бо Іван Шевчик мусив іти у військо.

Як прийшов час розлучатись Іванові й Марійці, тоді тільки зрозуміли молодята, як щиро один в одного закохалися. Гіркими сльозами плаче Марійка, припавши Іванові на груди, не одірветься й козак від милої дівчини, щоб на коня сісти.

Бачачи таке, старі й собі плачуть та дітей втішають, а нарешті й поблагословили їх святою іконою, щоб, як повернеться Іван з походу, зараз їм і шлюб узяти.

Не слід козакові, як кажуть, «слини розпускати». Здавив Іван своє серце, спинив сльози, що підступали до горла, міцно ще раз стиснув у обіймах свою милу, сів на коня і вкрив вулицю курявою.

Минув тяжкий рік. Облягли Дорошенка вороги з усіх боків. Московське військо давило Україну з-під Дніпра, польське — руйнувало Волинь і Київщину, а султан турецький знищував Поділля. Люто відбивався гетьман, але, знемігши, замирився з султаном та прохав його помочі проти Польщі й Московщини.

Як відійшли вороги з України, почали й козаки повертатись додому. Їде на вороному коні з походу і Іван Шевчик, та щось кінь його спотикається, недобре віщує.

Під Черкасами почув вже Шевчик, що поки вони воювали за Дніпром з москалями, на Україну набігла орда і багато побрала людей у неволю; проїхавши ж на південь ще три дні, Іван уже сам бачив попалені ордою села.

Скоро дістався і до Мишуриного Рогу, та тільки не весілля справляє, а пекучі сльози ковтає... Знайшов він Шкандибу з старою жінкою у безверхій хаті, та не знайшов біля них своєї коханої дівчини, своєї названої сестри, своєї нареченої Марійки...

Тяжко ридала і побивалася Марійчина мати Одарка, оповідаючи Іванові про лиху годину, про люту Божу кару, як на її очах скрутили татари її рідну єдину дитину і потягли у злу неволю.

Тяжко тужив Іван, але не довго. Серце козака спалахнуло помстою... На ясні очі його насупилися чорні брові, зуби зціпилися, а рука прикипіла до гострої шаблі... Такий через два дні виїздив Шевчик з рідного міста на Запорозьку Січ.

«Там,— міркував Шевчик так само, як міркував і Грицько Зачепа,— там гуляє по степах з січовиками славний Сірко! Там трапиться не один випадок помститися ворогові. Там він розжене і знищить ворожу силу ж і, може, якщо допоможе Милосердний, вирятує свою милу!»

V

Поки в Україні чинилися такі лихі події, у Туреччині, у Стамбулі, царював великий і могучий султан Махмуд IV[7].

Туреччина в ті часи була величезним і переважнішим царством. На суходолі у турецького султана була безліч війська, а моря Чорне і Середземне були рясно вкриті його галерами — кораблями. Не було на всьому світі такого володаря, такого царя, щоб наважився піти на нього війною, а всі сусідні царі й королі платили йому щороку данину за те тільки, щоб султан не воював їхніх земель, не руйнував міст і не забирав людей у неволю.

За ці останніх три роки, воюючи польського короля і московського царя, а разом з ними й Україну, султан поруйнував сімнадцять українських міст, сам король польський трохи не став його бранцем. Ніхто вже не насмілювався і в думці покладати, щоб наблизитись зі своїм військом до його земель, і тільки запорожці з своїм невсипучим кошовим Сірком не давали султанові спокою, набігаючи то байдаками на чорноморські і дунайські турецькі міста, то кіньми на улуси і міста його вірних підручних — татар.

То там, то тут встромляла невеличка запорозька громада гострого цвяшка у велике мусульманське тіло, дратуючи султана, як дратує іноді невеличка куслива муха людину, що хоче спати.

Поруйнувавши українські міста і примусивши гетьмана Дорошенка стати з ним до спілки, султан Махмуд замислив прилучити до себе й запорожців. З такою думкою вирядив він на Запорожжя посланців і писав до козаків такі слова (звичайні в грамотах турецьких султанів):

«Я, султан турецький, Магометів син, брат сонцю і місяцю, нащадок і ставленик Бога, володар царств — Македонського, Вавілонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, державець над державцями, надзвичайний ли-

цар, якого ніхто не переможе, доглядач самого Бога, надія і втіха мусульман, смута і великий заступник християн — наказую вам, запорозькі козаки, підкоритися під мою руку по доброй волі і без ніякого змагання і мене вашими нападами не обурювати. Султан турецький Махмуд четвертий».

Кошовий Сірко, повернувшись з-під Огріня, де вигубив татарську орду, застав на Січі саме з цим листом султанових посланців, що прибули із Стамбула до Січі галерою Чорним морем та гирлом дніпровським.

Хто хоч раз бачив турецький Стамбул, тому Запорозька Січ, що була тоді біля річки Чортомлик, де тепер стоїть слобода Капулівка і де надгробок кошового Сірка нагадує про славне минуле цього міста, здалась би не те що невеличкою, але зовсім нікчемною.

Не глибокі були Січові окопи, а стіни й башти, поплетені з лози й набиті землею, здавалися тому, хто бачив турецькі фортеці, іграшкою. На доброго лицаря здавалося б, що ці окопи й стіни конем можна перескочити.

У захисті невисоких січових стін стояла невеличка церковка, мов капличка, а наперед від церкви розкидані були тридцять вісім довгих хат, або куренів. Від середини Січі до її краю добрий козак, здається, й камінцем би докинув. От і вся Січ! Дванадцять гармат по стінах — от і все її риштування.

— Невже ж,— дивувались султанські посланці,— це та велика Запорозька Січ, що три віки чинить нам такі шкоди, що навіть у самому Стамбулі нам небезпечно спати.., і яку ми за три віки не спромоглися зруйнувати? Невже та сама, що три століття стремить тут, на Дніпрі, посеред наших земель і коле наше тіло, мов цвяшок, що з чобота в'ївся у ступню, що не дає нам безпечно виводити з України ясир і що з гетьманом Хмельницьким завалила Польщу?

— Це вона і є, та Січ! Не дивуйтесь, бо міць її не в окопах, стінах і риштуванні, а в міці — душі тих волелюбних людей, що живуть по січових куренях, а найбільше по плавнях, степах й байраках під поглядом блакитного неба та подихом вільного повітря.

Султан турецький Махмуд не вгадав того могутнього духу запорожців і своїм посланням до них тільки виставив себе на глум усьому світові.

Коли військовий писар за наказом Сірка голосно вичитав султанського листа на раді, що зібралась посеред січового майдану, товариство зашуміло і обурилося, мов те море в бурю.

— Як?— гукали запорожці.— Покоритися бусурменові, одвічному ворогові Христа і всього хрещеного люду?.. Підхилитися під того, хто катує і мордує у неволі тисячі людей з на-

шої рідної України? Не буде цього! Не діждеться поганий!

— Зараз пиши, пане писарю, відпис!— гукали інші.— Нехай сперше поцілує нас ось куди!— і козаки показували руками собі за спину.

Почекавши, поки козаки викричались і нагомонілись, кошовий підняв догори булаву, і зараз на січовому майдані стало так тихо, наче всім заціпило.

— А слухайте, панове-товариство!— промовив Сірко.— Чи не написати нам султанові отак, як казатиму, а ви, панове, підказуйте від себе, хто що знає!

І Сірко, а також і інші гострі на язик січовики, пригадуючи у веселій розмові одне слово гостріше за друге, один вираз кучерявіший за другий, зложили турецькому султанові отакого листа:

«Ти, шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти у бісового батька лицар, коли ти голим тілом їжака не вб'єш? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не вартий ти синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею й водою будемо битись з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіяка, самого аспида нащадок і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобилячий хвіст, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день у нас такий, як і в вас, поцілуй же ось куди нас!.. Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошом запорозьким».

Писар згорнув листа і приклав до нього велику червону військову печать.

Вже кошовий попрощався з товариством, пішов у паланку і, закликавши туди султанських посланців, доручив їм свою відповідь... Вже посланці пішли на свою галеру, щоб плисти Дніпром до Чорного моря і далі до великого Стамбула, а у Січі ще довго стояв регіт — так догодив товариству батько кошовий своєю відповіддю.

VI

У славному Стамбулі, у величезному палаці, що красувався на березі чарівного Босфору, сидить на м'якому троні серед простої горниці султан Махмуд. Грізно супить він чоло,

несамовито поводить навколо очима і з серця трясе бородою. Не вгамувало його й те, що візир привів на майдан десять запорозьких бранців, захоплених в Україні під Ладижином, і на очах всесильного султана люто катував їх на смерть. Він лютує.

Минає вже третій день, як султан не їсть, не п'є і не пускає нікого перед свої ясні очі. Немилий йому став і кальян з запашним тютюном... Не вабить його чарівна краса молодих, як весняний ранок, чарівниць, позбираних задля його похоті з усього світу, і він вже три ночі не був у гаремі.

Сумно у великому, як море, Стамбулі. Не чуть ніде музики. Геть аж у Скутуру загнали вуличних танцюристок, щоб, крий Боже, не вразили вони душі султана своїми співами та сміхом.

Величезний палац султанський немовби завмер. Тільки царедворці, тремтячи, прислухались під дверима султанських покоїв, благаючи всемогутнього Магомета, щоб угамував він серце падишаха і одхилив від них лихо.

— Що скоїлось?— питали один одного смутні царедворці, не відаючи, яку відповідь отримав султан від запорожців.— Чи не зрадила султанові яка з чорнооких чарівниць? Чи не переміг хто його славного війська?

Ні, не може йому зрадити ні одна з коханок, бо їх невсипуче пильнують вірні і лютi євнухи. Та й не вразило б це так серця падишаха. Знявши голову зрадниці, він і хвилини б не нудьгував за нею, бо у гаремі його більше тисячі жінок і дівчат, одна одної миліша, одна одної чарівніша... І військо його, як і до цього було, могуче, непереможне і грізне всьому світові.

Царедворці не знали, що йому, тому султанові, який держить під п'ятою пів-Азії, всю Африку, греків, сербів, болгарів, волохів і венгрів, що роздавив венедів і гішпанців, що торік тільки підкорив під себе пів-України, що бере данину з польських королів і німецьких цісарів,— йому кошовий запорозький Сірко не тільки що не хоче коритись, але нахабно у вічі сміється і могучому султанові, синові Магомета, пише такі образливі слова, що він, султан, не хоче й згадувати. З того часу, як світ стоїть, ніхто не чув про таке нахабство, і через те не дивно, що Сіркова відповідь гострим цвяхом увійшла у серце султана.

Нарешті він грізно ляснув у долоні. З'явився царедворець і впав перед падишахом чолом на землю. Султан звелів покликати великого візира і наказав йому таку свою волю.

«Всім посланцям, що, може, чули, яку відповідь дав йому, султанові, кошовий запорозький Сірко, урізати язика, щоб не змогли вони про те, що чули, розказати; на Запорожжя послати велике військо, щоб зруйнувати Січ і скасувати кодло непо-

кірливих харцизів навіки; Сірка ж привезти у Стамбул живого, щоб зміг він сам, султан, своєю власною рукою його катувати і, глузуючи з його лютої муки, у вічі йому дивитись, нагадуючи йому його нахабні й образливі речі».

— О сонце південне! — відповів візир.— Надія і втіха правовірних! Заспокой своє серце... Все буде так, як ти, премудрий, повелів.

Минуло кілька місяців, як сказав султан те грізне слово, і от уже біжать по широкому Чорному морю шістдесят турецьких галер під білими парусами, мов табун білокрилих гусей. Тихо подихає над морем південний вітерець, наганяючи дрібну хвилю на кримські скелі і підганяючи ті галери до північного берега.

Рясно вбрані галери киндяками, а чердаки їх позастелені різнокольоровими килимами. І біжать вони весело та гоже, мов поїжджани після шлюбу до весільної хати.

На цих галерах пливе грізне військо султана, власника Чорного моря. На них пливе велика сила найкращих, виборних яничарів з п'ятнадцятьма значними башами і найстаршим башею, славним лицарем Асланом. Це пливе кара і смерть непокірливим запорожцям і їх завзятому кошовому Сіркові.

VII

Гомонить багатий і славний Бахчисарай, найбільше татарське місто і столиця кримського хана. По вулицях його і майданах кишать татарські вояки і смугляві яничари, що прибули з Стамбула. Поміж них виграють на конях значні мурзи, аги й беки. Як вогонь, баскі їх коні, як жар, горить на конях дорога збруя, як сонце, сяють по зброї дорогі самоцвіти.

Один перед одним вихваляються мурзи своїми кіньми й збруєю, своєю вдачею й звитяжністю, а деякі молодші виїздять за браму у чисте поле, щоб там на роздоллі розважити гарячих коней і помірятися хистом.

Тут, за брамою, і молодий, жвавий, якого ми знаєм з початку цього оповідання, Джумалі Ага. Тільки не втішається він ні своїм баским вороним конем, ні своїм юнацтвом. Він тихо їздить по полю, немов знехотя дивлячись на герць звитяжців.

Чого ж смутний Джумалі Ага? Чому невеселий?.. А того смутний він, що за наказом хана покинув у Ак-Мечеті свою молоду коханку, карооку чарівницю Амину, що була колись в Україні дівчиною Санькою і нареченою козака Грицька Зачепи, а тепер стала його жінкою. А сталося це ось як.

Ми залишили Саньку, коли вона їхала по степах на коні

Джумалі Аги і вжахалася, що зостанеться колись необоронена на волю його. Жах той був даремний. Джумалі Ага хоч і здавався на війні хижим і диким, але у житті він був добрий, мав лицарську вдачу і через те не хотів силою брати дівочого кохання.

Повернувши до Дніпра, де на орду наскочив Сірко, Джумалі віз Саньку далі і встигнув добігти до Кизи-Керменя раніш, ніж прибігли навперейми їм запорожці. За Кизи-Керменем ще не один день довелося їхати дівчині з татарином і не одну ніч бути серед широкого степу або у темному байраці з ним на самоті, але ніякої наруги від татарина Санька не зазнала. Він навіть догоджав їй, як знав, і коли вона не схотіла їсти пареної під сідлом конини, що їли у поході всі татари, Джумалі добув їй від татарських чабанів ягня і пік його м'ясо над вугіллям. Після вечері ж, як не було близько води, він привозив їй воду конем у боклазі. Не раз траплялося, що й у день, під велику спеку, він, показуючи на свій боклаг, питав Саньку, чи не хоче вона пити.

Все те Саньку спершу дивувало, і хоч це залицяння татарина було їй нелюбе, але мимохіть вона перестала його боятись, а його рука, що цілі дні держала її за стан, вже не здавалася їй такою холодною і осоружною.

Приїхавши до своєї оселі у Ак-Мечеть, Джумалі оселив Саньку у своєму конакові окремо від своїх жінок і щодня провідував її, розважаючи чим і як знав і навчаючи її говорити по-татарському.

Санька плакала і тужила. Обличчя милого не зникало ще з її очей, і дрібні сльози немало днів лилися з них.

Джумалі щодня приносив їй всяких ласощів і все умовляв не сумувати і забути свій рідний край, все те, що минуло, бо до нього вороття вже не може бути.

Санька довго не розуміла його мови, але почувала, що його речі були щирі і що він кохає її, але не як хижа тварюка, а як правдива людина.

Так минуло півроку. Обличчя милого Грицька з його чорними, палкими очима ввижалось ще дівчині, але вже немовби через якесь темне запинало, а його теплі обійми і палкі поцілунки хоч і почувалися ще, але більше тільки вві сні.

Молоде дівоче серце жадало милування і життя, але де ж знайти те милування, коли немає у неї неньки, щоб приголубила свою рідну дитину, немає милого, щоб пригорнув свою кохану і пригрів коло свого серця... і немає ні одної прихильної до неї людини, опріч Джумалі.

А той все дужче закохувався у Саньку. Рудоволосі татарки обридли йому, чорнява ж врода молодої українки опанувала

всім його серцем. Що не день, то він все довше сидів у Саньчиній горниці, навчаючи її балакати своєю мовою, і через півроку Санька вже зрозуміла з речей Джумалі, що він кохає її, як нікого ще не кохав, і благає стати йому за жінку. Він нахвалявся вирядити своїх жінок на свій хутір і жити тільки з нею, як велить її християнський закон.

Щиро плакала Санька, прощаючись думкою з своїм нареченим, а Джумалі милував її, як малу дитину, цілував її в устоньки і у плачучі очі... Дівчина не мала сили відпихнути цього чоловіка і відцуратися його милування... Вона віддалася Джумалі, і з Саньки стала Аминою.

Небагато ще прожив Джумалі з Аминою, і як прийшов наказ від хана, щоб прибути у Бахчисарай на велику раду, все серце і тіло його були виповнені коханням до неї... Тим-то й невеселий і смутний був Джумалі, їздячи навколо Бахчисарая і дивлячись на герць татарських та турецьких звитяжців, бо всі його думки, мрії й бажання були у Ак-Мечеті, коло любої його молодиці, чарівної Амини.

Поки турецька і татарська молодь вигравала кіньми у полі, за брамою старого Бахчисарая, до ханського палацу зібралися всі мурзи з Криму, з ногайської і буджацької орди, і всі паші, що прибули з Стамбула з яничарами.

Тут, поміж веселими водограями, у захисті високих тополь, поважно сиділи вони на дорогих килимах, підібгавши під себе ноги, знехотя видихали з рота дим пахучого кальяну і тихо поміж себе розмовляли, ледве повертаючи один до одного свої довгі сиві бороди.

Тут же на шовкових подушках сидів хан Мурат-Гірей, власник чарівного Криму і всіх степів, що облягли Чорне море з північної сторони від Дунаю аж до Кубані, а поруч нього сидів славний лицар, права рука могучого султана Аслан-паша.

Це хан Мурат-Гірей зібрав велику раду, щоб купно всім умовитись, як вчинити те велике діло, що намислив падишах.

— Слухайте мене, всі правовірні! — поважно почав говорити хан.— Ніхто не підлічить, скільки вже разів ставала зима і скільки разів всемогутній Аллах убирав степи зеленим килимом з того часу, як великий Батий мечем звоював ці землі і вселив по них наших предків. Безпечно вони тут господарювали, випасуючи великі тютюнища і сади невільниками-гяурами, яких безперепонно брали з лядських, московських, а найбільше зж українських земель. І були ми багаті, а гареми наші були повні молодих, чарівних полонянок...

Але минула та щаслива пора на очах наших. Мало не тридцять років уже, як з'явився на Запорожжі козак Сірко. Не дає він нам, як рані, безпечно ходити на московські й українські

міста. Давно не було жодного походу, щоб не наробив Сірко нам або на поході, або на Дніпрі, на перевозі, великої шкоди.

Всяк з вас чув і знає, скільки він погубив наших братів і дітей, скільки потопив людей у лимані і в Чорному морі з галерами, скільки поруйнував і попалив наших улусів і міст, яку велику силу правовірних збавив він на Огріні і скільки розкидав порізаних по степах і байраках. Стогін і плач посиротілих дітей і жінок братів наших луною розлягаються по наших землях. Скоро наш багатий Крим зовсім зубожіє, бо не тільки не маємо ми невільників і невільниць на продаж у Стамбул, Яф і Єгипет, але нема кому засівати свої поля, розводити сади і будувати міста та оселі.

Через все це Сірко так запишався, що не хоче коритися не тільки мені, могутньому ханові, а навіть великому нашому падишаху. Але прийшов час, щоб видерти цей цвяшок з нашого серця і знову відчинити двері на Україну, Польщу й Московщину. Премудрий султан, надія і заступник наш, прислав п'ятнадцять тисяч найкращих яничарів зі славним лицарем Асланом-пашею, щоб ми купно з ними до ноги вирізали запорожців і зруйнували Січ так, щоб потім не знати було від неї і сліду.

Тепер ви знаєте, навіщо я вас зібрав. Поміркуйте ж, мудрі паші й мурзи, як вірніше й зручніше справити нам це діло!

Довго радилися турецькі й татарські вельможі і намислили так: щоб не мав змоги Сірко з запорожцями утікти з Січі Дніпром на байдаках, треба дочекатись зими, поки мороз закує Дніпро у міцні кайдани... От тоді-то хан з усією ордою і яничарами мусив потайно наскочити до Січі і виконати волю султана.

До такої думки звертав раду і сам хан, бо знав, що перед християнським Різдвом більша частина запорожців розходилася по Україні долежувати, як вони казали, зиму; ті ж, які залишалися на Січі, зрадівши святу, з ранку до ночі пили горілку.

Вирішивши це діло, хан розпустив своїх мурзів і беків по їх оселях аж до зими, і Джумалі Ага другого ж дня обнімав свою милу Амину...

А та вже щиро кохала свого чоловіка і, здавалося, зовсім забула своє горе і була щаслива.

VIII

Безжурно спали запорожці на третю ніч святого Різдва по своїх куренях. Добре батько кошовий уконтентував товариство. Не один кухоль горілки випили вони за ці дні. Жваво вигравали поміж куренями бандури, і люто вибивали козаки гопака на мерзлій землі.

Спить тепер товариство і гадки не має про те, що лютий, одвічний ворог козацький, бусурмен, чорною хмарою наближається до Січі... що мине ще кілька хвилин, і поллється гаряча козацька кров, геть покотяться шибай-голови, а могучі душі полинуть до Бога, у горішнє царство.

Спить і старий кошовий Сірко. За довгий свій вік не одну вищербив він шаблю об ворожу кість і збрую, а скільки заїздив він добрих коней, вихорем бігаючи по диких степах, того не підлічить вже ані сам Сірко, ані хто інший. Час уже й відпочити старим кісткам.

Руйнуючи шляхетські міста й замчища, потопляючи і захоплюючи турецькі галери, багато бачив Сірко у своїх руках золота й всякого коштовного скарбу. Чимало і всяких подарунків з превеликою шанобою вручали йому з посланцями польський король, татарський хан, турецький султан і навіть цісар далекої німецької землі, бо всі від нього собі допомоги сподівалися, визнаючи ту допомогу дуже коштовною... Але не поманулася душа цього певного козака на розкоші і ласощі, і все, що Сірко добував, розділяв він на товариство, дарував на Межигірського Спаса, на Самарську — Миколаївську пустинь та святу січову Покрову, а найбільше укладав у військову скарбницю... І от вже й старість, а спить правдивий лицар-козак на твердому ліжку, вкритий простим кожухом, у тому курені, у якому перебував ще й за молоді літа, відділений від товариства тільки невеличкою загородкою.

А тим часом хан з усім турецьким і татарським військом підійшов до гори, що була за дві версти від Січі. Тут стояла січова варта і фігура, але вартові теж добре посвяткували і тепер, залізши у бурдюг, такого давали хропака, що татари зачули їх мало не за півгонів.

Злапавши запорозьких вартових і пов'язавши їм руки, татари почали допитувати, як увійти у Січ потайно, щоб не робити гвалту і не сполохати заздалегідь запорожців.

У всіх вартових, що не встигли ще проспатись, у голові такі гули чмелі, що татар вони мали за мару, за жарти сатани, і на всі питання вони тільки шепотіли: «Свят, свят!»

Тоді татари, виділивши наймолодшого з запорожців, почали на його очах катувати його товаришів, допитуючись про Січ... Їм по черзі випікали очі, різали їх тіло, тягли з них жили... Давно вийшов з сердешних хміль, але не таковські були запорожці, щоб зрадити товариству: вони всі, один за одним, вмерли у лютих муках, не сказавши й слова. Тоді приступили кати до наймолодшого козака з червоним від вогню шилом, погрожуючи, що як не скаже про те, як увійти в Січ, перш за все випікти йому очі.

Жахнулося серце молодого козака, бо ще не загартував він своєї душі, як загартували старші козаки, і він видав ворогам, що всі брами, які є у січових стінах, замкнуті, а що, опріч брам, є у Січі невеличкий пролаз у тій стіні, що виходить до річки Чортомлик, і хвіртка у тому пролазі ніколи не замикається, бо через неї козаки ходять по воду.

Вивідавши це, хан і Аслан-паша порадились і вирішили так, що Аслан-паша з яничарами увійде в Січ через пролаз і почне вирізувати запорожців по куренях, а хан з ордою обляже Січ з поля, щоб не дати втікти з неї жодній живій душі.

Спить старий Сірко і не чує, що вже хан тісно облягає Січ, а яничари, виходячи один за одним через пролаз, вже тісними натовпами обступили всі курені і червою кишать по січових вулицях і на майдані... Хоч і великий ти, Сірко, характерник, але, мабуть, тепер прийшов і твій останній час!

Та не допустив могучий Бог християнський, щоб сталося ганебне діло, нараяне ханові шайтаном... Не вмістила Січ такої великої сили яничарів. Вже повні і майдан, і вулиці, і всі січові закутки; вже сперлися яничари так, що важко й дихати, а від річки ще й ще пруть яничари. Нема куди вже продратись Аслану-паші, щоб дати знак до різанини, і мовчки стоять яничари і паші, приперті до стін куренів, марно чекаючи наказу свого верховоди Аслана.

А козаки сплять і не чують нічого.

Спав у тому самому курені, де спав і кошовий, молодий січовик Іван Шевчик, якого ми вже бачили у Мишуриному Розі і який тільки рік, як прибув до Січі. І ввижається йому спочатку любий і веселий, а далі тяжкий сон. Ввижається Шевчикові та кохана дівчина, з якою він зріс, з якою бавився, пустував і співав на вулиці пісні... Ввижається, немовби вона, його мила Марійка, сидить поруч нього під вишнею батькового садка, весело та любо зазирає йому у вічі, пригортається до нього своїм гнучким, теплим станом і, жартуючи, накручує його чорного вуса на свою маленьку пучку... З-під високого неба на них дивиться срібний місяць, а на кущі біля них чарівник-соловейко виспівує свою чудову пісню, немов радіючи їхньому коханню...

Тільки недовго бачив козак той чарівний сон. Ввижається йому, немовби встає край неба чорна хмара і наступає все ближче та вище, облягаючи ясне сонце і ховаючи його у темряві. От уже й зовсім світ затлумився... Тільки почуває Шевчик, що то не хмара заступила світ сонця, а орда татарська сховала від нього любу Марійку... І навіть чує вже козак, як стогне його мила від тяжкої муки і кличе його, щоб ішов її рятувати.

Здавило Шевчикові серце, і, схопившись з твердого ліжка, припав він до кватирки вікна, щоб передихати... Але й тут мара! Тут перед його очима стоять його люті вороги, бусурмени.

Протер козак очі, перехрестивсь, але мара не зникала... вороги тут — на очах. Тоді Шевчик кинувся будити козаків і кошового.

— До зброї!— гукнув Сірко, схопившись.— Ставайте по десятеро до вікон, а останні набивайте рушниці!

— Відчиняйте вікна!— гукнув він знову, коли все вже було споряджене.— Привітайте непроханих гостей!

Минула хвилина, і весь Сірків курінь, мов блискавкою, пройнявся від стрілянини. Несе кожна куля смерть і двом, і трьом яничарам. Заметушилися невірні, хочуть і собі стріляти, так не можуть за тіснотою рушниць до плеча узяти. Хутко подають задні козаки переднім набиті рушниці, і не змовкає й на хвилину та смертельна стрілянина.

Прокинулися тим часом від пострілів і по інших куренях, і пішла стрілянина по всій Січі.

Метушиться султанське військо. У пітьмі й тісноті стріляють яничари то у небо, то у своїх передніх, а козацькі кулі несуть їм смерть з усіх боків, бо курені розкидані по всій Січі.

Небагато минуло часу — взяв яничарів жах, і почали вони бігати поміж куренями, мов вівці по кошарі, падаючи на купи трупів і давлячи один одного.

Чує хан, що схопилася у Січі велика колотнеча, і радіє, покладаючи на думці, що прийшов запорожцям край і що от-от почнуть вони з Січі вибігати йому до рук. Про те тільки він турбувався, щоб не вбили у колотнечі й Сірка, і що, крий Боже, не зможе він через те живого привезти його перед ясні очі султана.

Ще минуло кілька хвилин, і стало яничарів у Січі рідіти, вулиці ж і майдан все рясніше трупами вкривалися. Тоді, бачачи, що козацькі кулі з одного куреня можуть влучати у другий і робити шкоду своїм, звелів Сірко спинити пальбу і виходити з куренів до ручного бою. Давно нетерпляче дожидав Шевчик цього наказу. Серце козака давно кипіло помстою, і ті смерті, що він розкидав з своєї рушниці, не вдовольнили його пекучої муки. Перехрестився Шевчик, хутко вискочив з куреня і кинувся рубати яничарів своєю гострою, важкою шаблею, скрикуючи у своєму серці: «За Марійку, за Марійку!», і серце його втішалося мукою й жахом ворогів його, бусурменів, що розлучили його з милою.

Мов сполохані ягнята, бігають невірні попід стінами Січі, шукаючи, як вискочити у степ, але обидві брами замкнуті, пролаз же, яким увійшли яничари у Січ, завалили вони своїми тру-

пами. Декотрі з яничарів спромоглися-таки через стіни перелізти, але й тих здебільше татари постріляли, вважаючи їх у пітьмі за втікачів — запорожців.

Не один Шевчик помстився тут за свою милу. Тут же поміж куренями навалює купи бусурменського трупа і Саньчин милий, Грицько Зачепа. Він теж весь рік був на Січі, сподіваючись часу помсти... І от бажаний час прийшов.

— Втішалися, погані, красою моєї милої, впивайтесь же тепер своєю кров'ю!— так гукав Зачепа, ганяючись поміж трупів за яничарами.

Дістався до одного кутка, де яничари сперлися купою, а вороги вже кинулись було до нього, щоб добити... Але те вгляділ Шевчик, який був недалеко. Він миттю сягнув до тієї купи з окривавленою шаблею і захистив козака, поки той підвівся. Тоді кинулися обидва козаки поруч битися з невірними і серед цього кривавого поля побратались.

Доти яничари метушилися по Січі, поки залишилась їх невелика купка; тоді, піднявши руки догори, благали про милосердя.

Де ж був той, що згубив таке голінне військо султана? Де був Аслан-паша? Він з останньою тисячею яничарів не зміг увійти у Січ за тіснотою: коли почалася стрілянина, яничари запакували пролаз своїми трупами, давлячи один одного так, що продратись у Січ було вже неможливо. Скоро від втікачів, що перелазили через стіни, почув він, що загинуло все його славне військо, і Аслан-паша, передчуваючи собі неминучу смерть від султана, сам простромив собі серце гострим мечем.

Вжахнувся хан Мурат-Гірей, почувши такі вісті. Тільки шайтан, міркував він, зміг би викоренити у півгодини таке велике і славне військо, якими були турецькі яничари.

— Сірко — шайтан!— голосно крикнув він. — І несила людям його перемогти!

З тими словами хан перший повернув коня до Криму; за ним кинулися мурзи, аги й беки разом з усією ордою... і аж поки добігли вони до Перекопу, все здавалося ханові, що чубатий шайтан Сірко хапає його за плечі.

IX

Сірко, не гаючись, спорядив у похід тисячу козаків і світом кинувся з ними наздоганяти хана, щоб дати йому за його ганебний вчинок запорозької дяки; останні ж запорожці, діждавшись світу, взялися порядкувати Січ. Але ця річ була нелегка. По Січі валялася така сила трупів, що поховати їх у ями було зовсім неможливо. Виволочити трупи у степ і кинути на пота-

лу звіреві та птиці теж не годилося, бо повесні з трупів пішов би дух і у Січі виникли б пошесті. Через те запорозька старшина, порадившись з товариством, вирішила виволочити всі трупи на Чортомлик і спустити в ополонку.

Але й це останнє зробити було нелегко, бо за ніч залиті кров'ю тіла змерзлися цілими купами та ще й попримерзали до землі.

На цій роботі застав надвечір товариство кошовий Сірко. Він не зміг догнати хана і через те повертався до Січі дуже похмурий, насупивши сиві брови аж на самі очі.

Углядівши, що товариство морочиться біля трупів, не знаючи, що робити і як одідрати яничарів один від одного, він сердито гукнув:

— Чого вовтузитесь? Рубайте погане падло сокирами на шматки!

— Розумний ти... рубайте!— пробубонів до нього підстаркуватий козак.— А штанів турецьких скільки попсуєш та зброї всякої.

Дуже шкодували запорожці, що мало чим можна було з яничарів покористуватись через мороз, та нічого робити; три дні вони рубали мерзлі трупи та, тягаючи їх кіньми до ополонок, спускали під лід, щоб Дніпро поніс невірних турчинів геть з запорозької землі у лиман та Чорне море, до туредьких берегів.

Сірко довго після того ходив по Січі похмурий. Йому мало, що вигубив він ціле військо турецького султана, що вилив стільки крові, що залив усю Січ і підтопив нею навіть святу Божу церкву... що навалив по Січі такі скирти поганих трупів, що за три дні не вправилися запорожці виволочити їх геть. Йому ще не досить! Не такий Сірко запеклий, щоб вгамував він на цьому своє серце... І от, поховавши з великою шанобою тих з товариства, що полягли, обороняючи свою матір Січ, прибравши Січ від поганих трупів бусурменських і від крові і віддавши купно з усім козацтвом хвалу Милосердному, почав Сірко думати, як скарати хана, щоб не кортіло йому вдруге потайно підкрастись до Січі.

Всю зиму Сірко ходив невеселий, як подихнуло ж від Чорного моря теплом і Дніпро, скинувши з себе біле запинало, засинів, прояснів і Сірків погляд. Рясні брови його вже не ховали очей, а піднялися вище до шапки; зігнута вже старістю спина вирівнялась, і сам він через те мов виріс і орлом походжав по Січі, порядкуючи і в пушкарні, і в скарбниці, і в пекарнях, а часом навідуючись несподівано і на Шамбаш приглянути, чи гаразд шорники лагодять сідла та іншу збрую і чи не гаються шевці, вистачаючи козакам чоботи і одежу... І лихо було тому, кого Сірко у будень спіткає п'яним.

— Яке сьогодні свято?— спитає було кошовий з посміхом. — Скажи, голубчику, будь ласка, бо я вже старий, дурний, та й забув! Чи, може, це ти з походу повернувся, гуляєш?

Хміль одразу виходив з гулящого, бо знав він, що кошовий зараз накаже йти до пушкарні, а там надають таких київ, що й у місяць не вилежишся.

«Вже батько Сірко щось надумав,— гомоніли поміж себе січовики,— бо не дурно вже бадьориться і сивим вусом сміється».

І справді, щось надумав Сірко, бо послав в Україну коней скупляти і козаків скликати, а січовикам звелів, щоб все було напоготові до походу.

— Козацтво! Годі вже спати та спати!

Бачать, що намислив кошовий щось надзвичайне, бо у ватаги на рибальство у дніпровські плавні та лимани, куди запорожці виїздили щороку, він вирядив тільки старих та покалічених; здорових же та молодь залишив на Січі. Всі стали поважні і лагодилися до походу.

Радіє Іван Шевчик, повеселішав Грицько Зачепа. Хоч немало вони скарали у Січі бусурменів, але то була тільки помста, тепер же, як вони у думці покладали, наближався час іти шукати, а може й вирятувати своїх наречених. Сірко хоч не казав, куди саме вестиме козаків, але всі так міркували, що нікуди більше йому збиратись, як на Крим.

Грицько й Іван вже розказали один одному про своє лихо, виявили свої думки й надії і цілували святий хрест на побратимство, щоб битись поруч і один за одного, як випаде пригода, хоч і вмерти.

Нетерпляче дожидаючись походу, вони добре вигострили свої шаблі, списи і ножі і гарно попротирали пушниці й пістолі.

Надійшло й жадане літо. З України потроху прибуло козацтво. Небагато було таких, що їхали кіньми і мали свою зброю, більше ж прибувало Дніпром, на дубах. Ці останні більше були голоколінчики, сірома, що опріч драної сорочки та шмаття від штанів, нічого на них не було. Всіх їх треба було одягти і озброїти з військової скарбниці. Але ніхто не залишився ні без одежі, ні без зброї, і навіть всякому було доручено коня, бо Сірко знав, як за ті смутні часи зубожіло українське козацтво, і не дурно всю зиму й весну клопотався, щоб придбали і коней, і зброї.

Одного ранку, як тільки зайнялася рожева зоря, вдарив довбиш у котли, і через півгодини запорожці, мов мурашня, вкрили поле попереду Січі і ставали куренями кінь до коня. Курінні отамани, полковники й інша старшина порядкували всяк біля своєї ватаги. Біля кожного курінного високо на легкому вітер-

ці маяла корогва: червона, синя, зелена або іншого кольору, щоб всякий козак і у поході, і серед лютої січі бачив, де його отаман.

От виїхав на білому коні і славний Сірко... Міцно сидить він своїм важким тілом на баскому огирі, оглядаючи орлиним оком своє військо. Сиві вуса, брови і оселедець прикрашають його запалене сонцем обличчя, і вся постать Сіркова така ще могуча, що навряд чи знайшовся б хто охочий вийти з ним на герць. Позад Сірка, на вітерці, вигравав чорним волосом бунчук, а поруч маяла велика біла військова корогва і мов скликала козаків до кошового з усіх боків.

Оглядівши військо і побалакавши дещо з старшиною, зняв кошовий шапку і, повернувшись до святої Покрови, перехрестився. І все козацтво, слідом за кошовим, здіймало шапки і мовчки кланялося й хрестилося у той бік, де на сонці золотом вигравав хрест січової церкви.

Мовчки Сірко махнув рукою, і передня ватага рушила у похід. За нею рушив сам кошовий, а за ним — і все Військо Запорозьке.

Поважно їхав Сірко. На вустах його і в очах не було того посміху, який добре знала вся Січ. Він почував вагу цього часу, у який приймав на себе життя і майбутнє всього війська, і ніхто з козаків не посмів порушити величність тієї хвилини сміхом, жартами або піснею, так що перші часи походу всі їхали мовчки.

Недалеко від Січі перевезлося козацьке військо на той бік Дніпра, а звідти повів кошовий козаків не на Крим, а геть у Ногайські степи. Козаки цьому дивувалися, але ніхто не посмів спитати кошового, куди він їх веде, бо знали, що Сірко не відповість і слова, тільки гляне на цікавого, та так гляне, що той не знатиме, куди з сорому й очі сховати.

Довгою гадюкою в'ється Запорозьке Військо по степах та байраках, геть обминаючи татарські улуси, щоб не подали татари звістки у Крим про похід. Січ і Дніпро вже далеко, а навкруги степ, як море...

Бадьоро й весело йдуть козаки. Навіщо їм знати куди вони йдуть? Їх веде сам Сірко, а де Сірко, там і слава, і вдача. П'ятдесят ще й три рази водив вже Сірко запорожців у походи, і не було й разу, щоб не приніс він до Січі здобичі й слави. Тільки орли з-під високого блакитного неба бачать, де йде Сіркове військо, і стежать за ним, бо знають, що куди повів Сірко січовиків, там досить буде солодкого людського трупу.

На третій день перед очима запорожців розістлалося Гниле море. Молоді козаки, а з ними разом Шевчик і Зачепа дуже дивувалися тому, що кошовий привів їх до цього міста, де вони

не бачили ні байдаків, ні якої деревини, щоб поробити плоти для перевозу. Тільки бувалі запорожці та ті, кому доводилося тікати з кримської неволі, знали, що у цьому місці через все море, що, мабуть, з версту було завширшки, можна було не те що конем, але й пішки перебрести на Кримську сторону.

Сірко не повів козаків на Перекоп, бо знав, що там, на межимор'ї, понароблювано таких фортець, що не зруйнувати їх і з найбільшими гарматами, і понакопувано таких рівчаків, що не закидати їх і за тиждень. До того ж він міркував, що поки б він бився під Перекопом, хан спромігся б зібрати удесятеро більше війська, ніж було його у козаків. Через це Сірко і йшов крадькома до Гнилого моря, щоб, перейшовши його, несподівано вскочити у Крим.

Перейшовши на кримську сторону, зібрав Сірко всіх козаків на раду і почав казати, куди і на що веде Запорозьке Військо.

— Знаєте ви всі, панове товариство, славне Військо Запорозьке,— казав Сірко до козаків,— як на святе Різдво, потайно, мов злодій, уночі підкрався до нашої Січі одвічний ворог наш, кримський хан, з великим військом турецького султана і з своєю ордою!

Незважаючи на те що в Січі не було й половини козаків, Господь Милосердний та свята Покрова захистили нас, замутили ханові розум і дали нам змогу оборонити нашу матір Січ. Але за такі ганебні заміри треба ще хану віддячити. Треба струсити його поганий Крим так, щоб і довіку не наважився він запорожців чіпати.

Тепер слухайте, панове, як я покладав на думці це діло обробити! Я з частиною війська зостануся тут, щоб боронити броду, а вас, брати-отамани, з усіма козаками я розділю на п'ять найбільших татарських міст: Ак-Мечеть, Бахчисарай, Козлов, Карасубазар та Кафу. Шулікою впадіть ви на ті міста... Нещадно карайте бусурменів і визволяйте з неволі хрещених! Та не гайтесь, діти, через здобич! На все це маєте ви тільки чотири дні, на п'ятий же день, кого не буде тут, той загине у бусурменській неволі, бо на шостий день хан спроможеться підняти і привести сюди сто тисяч орди!

Закінчивши промову, кошовий запитав, чи добре він казав і чи всім те до вподоби.

Козаки знали, що не гуляти йшли до Криму з своїм завзятим кошовим, а битись з невірними і що всякому випаде так, як Бог дасть, як то кажуть: «Кому слави здобути, а кому й живим не бути». Через те, недовго міркуючи, козацтво почало підкидати шапки, гукаючи:

— Добре, батько, кажеш! Добре! Віддячимо невірним!

X

Безпечно спить хан. Глибокими рівчаками відрізав він Крим від степів. Міцні й високі мурованні стіни Перекопу. Грізно виглядають по стінах чорні жерла гармат. Пильнує по баштах невсипуща варта. Нема чого наважатись ворогові здолати ці перепони.

З усіх боків Криму розляглося синє море, а по морю гуляють турецькі галери. Спи безпечно, хан! Ні з якого боку не підступе до тебе ворог.

Спить і ханський гарем. Тільки неспокійний і гнітючий сон чарівниць, у яких силоміць беруть кохання! Часто ввижається їм рідна оселя у своїй країні, батько й мати, що пестували їх змалку, а може, й очі милого, з яким не судилося зазнати кохання.

Кидається тут у гаремі по білому ліжку і сердешна Марійка, Шевчикова мила. Йде другий рік, як вона у неволі. Як доволокли її знесилену до Криму, то продали багатому старому татарину, що мав недалеко від Бахчисарая, на березі невеличкої річки Качі, великі сади й тютюнища. Тут, у цього татарина, вона й пробула більше року.

Нелегка була робота невільників. Чоловіки били ломами кам'януватий грунт, а жінки й дівчата виймали велике каміння, відносили його геть з поля і викладали з каменюк по межі поля і при дорозі невисокі стіни. Ті каменюки, які були крихкі, вони мусили дробити і переміщувати з землею. Так оброблялося поле під тютюнище. Від цієї праці руки і ноги нівечилися у кров. До того ж ніяких черевиків невільницям не давали, бо об гостре дрібне каміння черевики і чоботи дуже швидко шарпалися на шкоду хазяїнові, до невільничих ніг хазяїнам було байдуже.

Спини і плечі невільників і невільниць і тут не загоювалися, бо як не роби, а доглядачі завжди знайдуть, за що оперезати невільницю батогом, так саме, як ледачий хурщик знайде, за що бити навіть і тих коней, які зовсім добре везуть.

Виготувавши поле, Марійка з іншими невільницями садила тютюнову розсаду і поливала тютюнище, щовечора носячи воду з річки. Ця робота хоч і була звична кожній українській дівчині, але тут доводилося ходити по гострому камінню і на круту гору — камінці часто котилися вниз, нога́ човгала, вода розливалася, і зараз батіг доглядача ляскав по спині.

Але найгірше було невільникам уночі. Боячись, щоб вони не втекли або не вбили хазяїна, на всіх невільників на ніч надівали кайдани і замикали у льохи, де вони і спали долі серед всякої нечистоти. На невільниць хоч кайданів і не надівали, але

теж замикали окремо від чоловіків у льохи або у повітки, де спати доводилося або на камінні, або на телячих і овечих з'їдах, у нечистотах.

Через небагато вже тижнів біле Марійчине тіло стало таке брудне, що здавалось чорним, на руках поробилися ціпки, а на ногах наріс леп. Але й це все не врятувало Марійку від гарему.

Одного літнього вечора хан Мурат-Гірей виїхав верхи проїхатись понад чарівними берегами річки Качі і подивитися на печерні городки давніх народів, що й тепер зацікавлюють і дивують всяких мандрівців і туристів. На Марійчине лихо, вона несла з Качі воду на тютюнище саме тоді, як берегом проїздив хан. Простеживши за нею очима, хан обернувся до мурзи, що їхав позад нього, і щось до того промовив. З того слова Марійчина доля була вирішена. Цього ж вечора її відділили від інших невільниць і привезли у Бахчисарай до ханського гарему.

З того дня минав вже місяць. Марійку годують всякими солодощами, банять щодня і мастять пахучими мазями її тіло, щоб пом'якшити руки й ноги і погоїти струп'я. Вона знає, до чого її готують і через що їй така шана, честь і пестування... і серце її ниє й сумує.

Одного дня євнух сказав Марійці, що завтра надвечір вона мусить іти полоскатись під водограй. Марійка вже чула у гаремі, що туди щодня ходять полоскатись то дівчата, то жінки іноді по одній, а іноді по дві і по три одразу, але що означає то полоскання, вона не знала і міркувала так, що під водограєм всі, що живуть у гаремі, купаються по черзі.

Сьогодні надвечір, коли ще сонце не заходило, стара служниця, татарка, вивела Марійку на малий двір ханського палацу. Тут, осторонь, під високими струнками тополями був невеликий водозбір, а біля краю того водозброу Марійка побачила водограй, що точив прозорі, мов сльози, краплини холодної води. Знявши одежу, Марійка ввійшла у неглибокий водозбір і охоче полоскалася у свіжій воді після спеки літнього дня. Вона підставляла долоні під краплини, що падали з водограю і гралася, мов дитина, не почуваючи, що на неї, нагу, давно крізь потайне віконце дивиться старий хан своїм неситим оком.

Цей водозбір і водограй намислив зробити один з татарських ханів, щоб дивитися на красу своїх жінок і коханок. До водограю виходило потайне віконце з ханського покою, і хан Мурат-Гірей визначав час, у який мали виводити сюди купатись чарівниць з його гарему... А щоб вода не ховала від його очей краси жіночого тіла, водозбір був зроблений занадто мілкий.

Довго цю ніч після того купання Марійка не спала. Коли вона верталася з двору до своєї горниці, ханські жінки поміж се-

бе пошепки балакали, і їй вчулося, як одна, покивуючи на неї головою, сказала по-татарському другій:

— Сьогодні — до неї!

Ці слова, мов ножем, полоснули її по серцю, і воно заболіло недобрим віщуванням, що сьогодні та ніч, коли примусять її віддати свій вінок дівочий і своє молоде тіло на наругу старому ласунові.

Лежачи тепер на м'яких шовкових подушках, вона думала про те, яка б вона була щаслива, якби змога їй, замість цього м'якого ліжка, з дорогих килимів і подушок, лежати на голій лаві своєї рідної хати, поклавши голову на коліна рідної ненъки! Як охоче проміняла б вона всі ці бусурменські ласощі на окраєць рідної паляниці!

Вона з охотою повернулася б тепер і в неволю, до татарина на тютюнище, бо там хоч і важко було тілові, але легше душі. Там вона була не одинока. Там чимало було таких, як і вона, безщасних, відлучених від матерів і навіть від малих дітей... Було з ким побалакати, поскаржитись на лиху долю, поплакати, згадати рідний край свій, вільну волю, батька, матір і милого... Тут же, замкнута у цю розкішну, але прокляту горницю, вона не має до кого промовити слово, не має від кого почути жалісливу одмову і співчуття.

І тріпоче молоде дівоче тіло на цьому незвичному, душному м'якому ліжку, як маленька рибонька, викинута хвилею на берег з рідної води.

«О мамо, матінко!..— скрикнула дівчина у півсні.— Порятуй свою дитину!»

А далеко від Криму, в Україні, тяжкою тугою тужить стара Марійчина мати, згадуючи свою любу доню, свою кров і тіло... І не раз, уставши поночі, запалює вона перед Святим образом страсну свічку і навколішках простоює ночі, благаючи Бога, щоб вернув їй з неволі рідну дитину...

Марійчина душа бачить рідну матір і тихішає... Сон спадає на її очі...

І сниться Марійці чорнобровий козак, її наречений Іван. Начеб любо вони сидять у садочку. Ласкаво дивляться на неї його чорні очі... Міцно пригортає він її до свого серця... Як палко її цілує! О Боже, як любо!.. Яка вона щаслива!..

Але брязнуло щось біля дверей, і скрикнула Марійка, скочивши з ліжка, мов сполохана пташка з теплого гніздечка. Гучно б'ється і тріпоче її маленьке серденятко, прислухаючись, чи не йде кат-хан її мордувати...

І не обдурило дівчину її серце: це увійшов хан. Невеликий на зріст, із зігнутою спиною, він стояв перед Марійкою в довгому білому халаті і золотом гаптованих чоботях. Його довга,

сива, скуйовджена борода висіла до поясу, а вузькі очі дивилися на дівчину хижо і хтиво.

З галасом кинулася Марійка у куток, обгортаючи себе запиналом, дівоче ж її серце несподівано зміцнилося рішучістю не датись ханові.

— Чого лякаєшся, божевільна?— сказав з посміхом хан, наближаючись до Марійки. Він надивився цього дня на її молоде гнучке тіло, і його хижі очі ще й тепер, крізь запинало, бачили дівчину нагою. Він нетерпляче простягає до Марійки свої жовті, цупкі руки, щоб взяти її в обійми. Але гнучке молоде Марійчине тіло... Мов той в'юн, вприснула вона з рук ласуна і прожогом кинулась у другий куток.

Знову наближається до Марійки хан, мов той кіт, спостерігаючи, щоб мишенятко не втекло у який бік. От він притиснув уже дівчину в куток і міцно обхопив руками. Він почуває вже тепло молодого її тіла, що тріпоче у його обіймах. Але, мов кішка, вкусила Марійка хана за руку і знову, випручавшись, відбігла до другого кутка.

Люто дивляться тепер очі хана на непокірливу дівчину.

— Ти пошкодуеш, норовиста дівко, що не ласкава до свого властителя! Ну, то може іншим разом ти будеш покірливіша.

Сказавши так, хан, трясучи з пересердя бородою і грюкнувши дверима, вийшов з Марійчиного покою.

Тільки що зачинилися за ханом двері, як до Марійки вскочили двоє євнухів і, скрутивши їй руки, понесли з покою і в одній сорочці вкинули у темний льох, де кати вже чекали її з батогами.

XI

Орлами розлетілися запорожці від Гнилого моря по Криму. Нічого щадити коней: тут безліч татарських і арабських скакунів, один одного краще... Бери, скількимога і охота!

Як малі курчата розлітаються по закутках, зачувши гулкі крила шулік, так кинулися врозтіч від запорожців сполохані татари. Але козацькі коні прудкі, а татари не озброєні. Безліч падає їх трупом по улусах і степах. Тільки багатих мурзів беруть козаки у полон, щоб потім мати за них викуп.

Не встигли добігти гінці до хана, щоб дати звістку про лихо, як три великі ватаги козаків наблизились уже до Ак-Мечеті.

У передній ватазі були й побратими — Шевчик і Зачепа. У кожному улусі, що рясно були розкидані по степу, вони сподівалися знайти своїх дівчат і, під'їжджаючи до осель, випереджали товариство.

Вже чимало спіткали козаки хрещеного люду, невільників з усяких земель, і найбільше своїх земляків-українців. Усі невільники, де хто б не був, чи на роботі в полі, чи по улусах, зразу стали вільними, бо татари кидали все, що мали, і рятували тільки свої душі. Всіх таких невільників козаки направляли до того міста, де отаборився Сірко, самі ж безупинно бігли далі.

На шляху, біля Ак-Мечеті, полковники козацьких ватаг кинули жереб, якій ватазі руйнувати Ак-Мечеть, якій бігти далі, до Бахчисарая, а якій — у третю сторону, на Козлов. Четверта ж і п'ята ватаги ще від моря пішли іншим шляхом на Карасубазар і Кафу. За жеребом випало так, що Зачепа і Шевчик з середньою ватагою пішли до Бахчисарая.

Тим часом у Ак-Мечеті ще ніхто не чув про запорожців, і життя там йшло, як і завжди.

Тихо було і в конаку Джумалі Аги. Хоч і не великі його покої, але молода жінка Амина чепурненько вбрала їх килимами, саєтовими запиналами та рушниками, що вже тут вимережила рідною українською мережкою.

Минув уже рік з того часу, як Санька стала Аминою і жінкою Джумалі Аги. За цей рік молодиця зазнала чимало щастя. Джумалі Ага любив її вірно, жалував, не допускав до роботи, відхиляв від неї всякі турботи, і молодиця почала звикати до того, що вона татарка. Нарешті в неї знайшовся хлопець, і ця дитина вже навіки з'єднала її з чоловіком татарином. Правда, інколи зітхала вона, згадуючи свою неньку і рідне село, але знала, що може побачити їх тільки на тому світі. Брав її сум іноді й за коханим Грицьком, але вона була впевнена, що і він або вбитий, або де-небудь конає у неволі. Через те вона і нареченого свого, Грицька, згадувала тепер так, як згадують дорогих людей, що вмерли.

Серце Саньчине не почувало, що той, кого вона згадує як покійного, сам тепер на баскому коні їде недалеко від неї, обминаючи Ак-Мечеть, і прямує на Бахчисарай. Вона зараз безпечно сиділа долі, на різнокольоровому килимі, бавлячись з маленьким своїм сином Гасаном, що вже простягав до неї рученята. Тут же біля них сидів на м'якій софі, підібравши під себе ноги, Джумалі Ага і, спокійно пахкаючи кальян, не зводив очей зі своєї чепурної молодиці, втішуючись серцем на її вроду і на любого свого сина Гасана.

Але цей спокій і щастя в одну мить зникли як дим. В покій вбігла служниця, репетуючи, що вулицями стріляють і люди бігають, мов несамовиті.

Джумалі вибіг на вулицю, але раптом повернувся. Він побачив, що в місті козаки, що вони ріжуть і б'ють людей, палять будинки.

Мов крейда, зблідла Амина, почувши таку вість. Нею опанувало те почуття, яке добре знають злодії, застукані з награбованим добром. Вона одразу зрозуміла, що її щастя було непевне, не правдиве, а наче крадене, бо його не можна було виявити своїм братам-козакам. Про те ж, що б з цими козаками вона мусила повернутися до рідного села, у неї й думки не було... її доля тут, де любий Джумалі, тут її і втіха — маленький Гасан.

«О всемогутній Аллах і пророк Махмуд!» — благав Джумалі, здіймаючи руки догори.— Навчіть мене, невартого, що робити, як рятувати те щастя, що ви мені подарували: мою кохану Амину і любого Гасана!»

Серцем Джумалі опанувала розпука. Врятувати жінку з дитиною і втекти всім до Бахчисарая вже не було ніякого способу. Заховати їх теж нікуди, бо козаки знайдуть і поріжуть. Він метушився по покою, не можучи нічого надумати для порятунку, і ламав собі руки.

Жіночий розум меткіший... Амина вже опанувала своїми думками і вже намислила, як переховати своє крадене щастя.

— Не побивайся, мій любий, і заспокойся!..— казала вона, припадаючи до чоловіка. Не бійся за нас... Я скажу козакам, що була зневолена до любощів і через те придбала дитину. Мені не зроблять нічого, хіба що примусять вертатись в Україну. Але ти з ханом збирай швидше орду і вертайся відібрати нас від козаків!

Все ближче галас. Повз двір біжать хто кіньми, а хто й пішки неозброєні татари. Ще мине яка хвилина — і козаки будуть тут.

Але Джумалі вже на стайні. Він бере найкращого огиря і на неосідланому вихорем вибігає з Ак-Мечеті й прямує до Бахчисарая, щоб поспіти туди раніш за запорожців.

Гучно б'є копитами прудкий кінь тверду землю й несе Джумалі все далі від Амини. Вже бовваніють край неба таємні сині гори Чатирдаг і Бабуган, а позад нього й обабіч хмарою встає дим від великих пожеж... То палають ті улуси й міста, які вже проминули козаки.

Палає і Ак-Мечеть. А що робить Амина? Амина знову перекинулася в Саньку. Не маючи ніякої української одежі, щоб переодягтись, вона здіймає з голови татарське жовте запинало і запинається їм знову, тільки вже не по-татарському, а так, як в Україні запинаються молодиці. Вона вибігає до козаків назустріч, ніби радіючи, і хреститься, щоб її не полічили за бусурменку та не вбили так, як вбивали всіх татарів. Радісним словом вітає вона козаків, закликає до покоїв, годує чебуреками й шашликами, розпитуючи про славне місто Умань і про рідне своє село... Так урятувала Амина життя собі й своїй дитині.

Три дні бенкетували запорожці у Ак-Мечеті, чекаючи, поки повернуться ті ватаги, що пішли на Бахчисарай і Козлов, а на четвертий день, як тільки прийшла звістка, що з Бахчисарая запорожці вже йдуть, зібрали всіх останніх невірних, які не встигли ні втекти, ні поховатись, пов'язали татарських коней, багато всякого добра і з усім тим рушили до Сіркового коша.

Визволених невільників була чимала юрба, і тут поміж ними йшла і Санька з дитиною на руках.

Серце у Саньки нудьгувало і жахалося через те, що не біжить досі ханське військо і її чоловік Джумалі, щоб бити запорожців і рятувати її від тих, що були колись їй братами.

XII

Вжахнувся хан, почувши, що Сірко в Криму і що козаки біжать мало не слідом за гінцями. Не було ніякої надії, щоб встигнути зібрати військо і відборонитися у Бахчисараї... Розсилає хан гінців по всіх межгір'ях і у велику Бельбекську долину, де найгустіш були татарські улуси, і наказує, щоб всі татари чимдуж озброювалися і поспішали у ту долину, до міста Кокозів.

Щемить серце старого хана за Бахчисараєм, спадщиною великих предків, але мусить він його залишити, мусить покинути на поталу неситому ворогові. На один тільки день раніше довідайся він про козацький наскок, і ніякого б лиха не було. Він встиг би зібрати орду, оборонити свій Бахчисарай і прогнати, а може, й забрати у неволю всіх запорожців.

От підводять вже ханові білого коня, і він разом з підручними мурзами виїздить геть зі своєї столиці у межгір'я, за річку Качу, до Бельбека й Кокозів.

У завжди тихому дворі ханського палацу тепер, мов у мурашнику. Сюди в'їздять десятки гарб і сотні мулів. На них челядь кладе і в'ючить всяке добро, а євнухи садовлять по гарбах жінок і дівчат з ханського гарему. Те ж робиться по будинках значних мурзів, беків і всіх заможних татарів.

Але де взяти стільки гарб, стільки коней і мулів, щоб можна було підняти все те добро, всі скарби, все те золото й срібло, що віками награбовувалося мало не з усього світу і звозилося до цього розбійницького кубла?.. Зостався мало не весь Бахчисарай на здобич запорожцям.

Скільки світ стоїть, не бачив Бахчисарай ворожої сили... Нехай же уклонить тепер свої струнке башти, з місяцем наверху, перед святим хрестом. Звик він, гордий, приймати дітей України як невільників, нехай же привітає тепер їх як переможців!

Нехай відчиняє, невірний, свої темні льохи і випускає замордований хрещений люд на Божий світ, на вільну волю.

Мов сарана, розсипалися запорожці по вулицях ханської столиці, вишукуючи бусурменів і випускаючи на волю невільників.

Небагато у Бахчисараї знайшли козаки бусурменів, бо мало не всі вони встигли утекти; зате багато знайшли всякого добра, скарбу і коштовної зброї.

Беруть козаки все, що тільки можуть узяти. Скидають зі своїх коней прості сідла, застеляють коням спини татарськими, золотом гаптованими чепраками; замість своїх сідел беруть татарські, сріблом та золотом ковані, з литими срібними стременами; беруть дорогі шаблі й чингали з піхвами, обкладеними самоцвітами; деруть на онучі коштовні шовкові халати; геть скидають свою одежу і вбираються у саєтову і кармазинову бусурменську. Чимало досталося тут козакам і московського срібного й золотого посуду. Були тут і московські срібні братини з корчиками, і високі польські кухлі, і пугирі, і німецькі келихи. Все те добро пакують козаки у шовкові халати, в'ючать на коней, а важкими килимами, що ніяк узяти, вулиці вистеляють.

Всі козаки беруть собі добро і набивають кишені червінцями й самоцвітами, тільки двоє козаків не беруть нічого. Ті козаки — побратими Шевчик та Зачепа. Їм не треба ні золота, ні срібла. Вони бігають вузькими вулицями Бахчисарая, зазираючи у всякий двір, у всякий куток. Вони розбивають брами, ламають і викручують защепи, відчиняють льохи і комори, але не за добром... Вони шукають тих, що дорожчі їм за всяке добро, що причарували їх своїми пекучими очима і примусили забути все на світі і йти хоч і на край світу, хоч і на смерть, аби їх ще раз побачити. Вони шукають Саньку і Марійку.

Чимало вже випустили вони на білий світ невільників і невільниць, багато знайшли замордованих, змарнілих дівчат, але тих, кого шукали, не знайшли.

Збентежені й шалені добігають вони до великого ханського палацу і оббігають разом з товариством спорожнілі ханські покої, дивуючись на бусурменські розкоші й примхи... От і гаремні покої, де ще зараз було повно безталанних чарівниць; але тепер тут немає нікого... тільки по кімнатах розкидане всяке жіноче вбрання: хустки, чадри, запинала та купами лежать шовкові подушки і килими, яких нікуди вже було євнухам узяти.

Вибігли козаки геть з душних, поганих покоїв на двір шукати невільницьких льохів і тут біля саду спіткали старого невільника.

Це був дід Панас з України, що пробув у неволі вже сорок років. Його захоплено у неволю тоді, як запорожці виїздили Дніпром, на байдаках, у лиман і, спаливши Очаків, верталися до Січі. А сталася та пригода через те, що розбило хвилею у лимані той байдак, на якому був Панас, і на дошці того байдака його, ледве живого, викинуло на Кримський берег.

Через кілька років неволі взяли його до ханського двору як доброго садівинка і пристановили до ханського саду. Тепер же, через велику старість і неміч, Панаса вже кілька років як пустили на волю.

Побачив старий невільник козацьку шапку, запорозький оселедець і завзяту лицарську постать рідних січовиків, пригадав свої молоді літа й рідну Україну, і потекли дрібні сльози зі старих його очей.

— Де невільники, діду?— питають його Іван і Грицько.

Хутко, незважаючи на старість, веде Панас козаків до великого льоху. Гуртом розбивають вони важку браму... Розчинилася вона, і скам'яніли козаки.

Так ось вона, неволя бусурменська — розлука християнська! — стогоном вирвалося з козацьких грудей.

Зі світу бачать козаки тільки густий морок, чують важкий дух, брязкання залізних кайданів, стогін недужих і замордованих на смерть, і радісний поклик тих з невільників, що вже впізнали озброєних запорожців і зрозуміли, що це прийшла їх давно жадана воля.

— Марійко!— гукає Шевчик.

— Саню!— кличе Зачепа.

Але під низькою стелею мура і серед великого галасу, що збився у льосі, козаки самі не чують свого поклику.

Один по одному виходять з льоху в'язні на світ і цілують своїх братів по хресту, вмиваючись сльозами. Всі муки, всі образи і знущання, що вони перетерпіли у неволі, зразу встали перед очима їх... І не йняли вони самі собі віри, що мали силу все те перетерпіти і пережити. Останні сили відлинули від замордованих, і багато їх, виходячи з льоху, падали непритомні на землю.

Пішли козаки у льох глибше. Придивилися очі до темряви і бачать, що за цим льохом є ще другий, суміжний, далі й третій — і всі три льохи повні живого трупу. Тут лежали і живі люди, окуті міцним сном після насилу важкої праці, тут були хворі такі, що сподівалися вже останнього свого часу, погибаючи у своїй нечисті. Подекуди люди були приковані до стін важкими ланцюгами. Це ті, непокірливі, в котрих ніякі батоги, ніякі катування й муки не могли знищити Божого духу і перетворити людину у тварюку... ті, чиї могучі душі й досі ще пру-

чалися на волю із замордованого тіла, примушуючи своїх власників не коритись насиллю й кривді і підмовляти до того й товариство.

Скрізь по льохах гукали Іван і Грицько своїх милих, але все було марно: вони не почули любих голосів.

Тоді повів Панас козаків ще до інших льохів, а сам, забувши про старість, розпитував про рідну Україну, про те, хто тепер держить гетьманську булаву, хто полковником у його рідній Білій Церкві, хто кошовим на Запорожжі... і Христом-Богом благав, щоб не покинули козаки його старого загинути в чужій стороні, у поганій неволі, без сповіді й святого причастя, а щоб узяли з собою і вивели в рідну землю.

Розчиняються всі невільницькі льохи по ханському подвір'ї, але ніде не знаходять козаки ані Марійки, ані Саньки... І важко старому Панасові у своїй радості дивитися на їхнє горе.

— А чи дуже хороші ваші дівчата?— питає він нарешті козаків.

— Моя, як метелик, чепурна і, як зоря, хороша!— одмовляє Іван.

— А над мою кращої, мабуть, немає на всій Україні! — каже Грицько.

— Ну так не по льохах шукайте, козаки, а по гаремах!— сказав Панас, сумно хитаючи головою.— А гарем тільки зараз повезли гарбами у межгір'я!

Ударила кров у серце козакам. Знову сідають вони на коней і знову бігають по Бахчисараю та гукають до товариства, щоб приставали до них і допомогли догнати хана й вирятувати дівчат з гарему.

Не довго довелося й скликати. На всяке діло між запорожцями завжди були охочі, і через кілька хвилин чимало козаків, залишивши або передавши товариству здобуте добро, пристали до Зачепи й Шевчика. Ще хвилина, і вже несуть їх коні у межгір'я, підіймаючись крученим шляхом все вище та вище у гори й покидаючи Бахчисарай далеко внизу, наче під ногами.

XIII

Голосно йде луна по межгір'ю, понад річкою Качею, від скрипу немащених гарб, що довгою стьожкою простяглися попід скелями.

Тісними купами сидять по гарбах ханські жінки й невільниці, зап'яті білими запиналами. Вони щасливі сьогодні, бо хоч і не зовсім на волі, але все ж бачать Божий світ з його чарівною красою. Вони бачать блакитне небо, веселі, зелені гори з вели-

чезними скелями, що звисли над шляхом і зазирають у прозорі води невеличкої річки, у ясні сади з височенними тополями, що вкрили всі долини, і всяких кольорів квітки, що дивляться на них своїми веселими очима з обох боків шляху... Вони почувають, як повіває вільний вітерець, той самий вітерець, що може тільки вчора був у їх рідних країнах, колихав вербу біля рідної хати, обвівав обличчя рідної неньки або цілував уста любого парубка... Вони чули, як щебече і воркує вільне птаство, впиваючись коханням і щастям теплого дня... І все те збуджувало у безталанних невільниць жагу, що давно вже було завмерла по їх замордованих душах, і вони линуть думками у рідні краї і переживають давно минуле, але досі любе й дороге.

Не забув хан і про непокірливу Марійку. Її змагання і незгоди тільки роздратували його хить, і він у думках смакував її дівоцтво. Не відступиться тепер старий ласун від цієї дівчини і не випустить її на волю, як не випускає кіт на волю мишенятко, коли загнав уже в його тіло свої гострі пазурі. Тим-то тепер обабіч тієї гарби, на якій лежить Марійка, їде цілий десяток євнухів і вартових, пильнуючи її, як своє око.

Марійку після вчорашньої ночі витягли з льоху недужу і, оббанивши пошматовану батогом спину, поклали на задню гарбу.

Не дивиться Марійка на чарівні краєвиди межгір'я, не слухає вона і пташиних пісень. Серцем її опанувала розпука. Вона з очима загорнулася в запинала і лежить чолом на подушці, гадаючи тільки про те, яку б собі смерть заподіяти, щоб врятуватися і від лютого катування, і від знущання над своєю душею і дівочим тілом. Не почуває її серце, що милий її тут, близько, що вона не марно приймала муку, бо він її не забув, що мине може кілька хвилин — і він буде біля неї.

А милий, справді, близько. Вже винесли козаків добрі коні високо на кряж, звідки видно всю зелену долину Качі. Але тут козаки зупинилися, не знаючи, в який бік повертати і як знайти ханський обоз по цих скелястих байраках. І хто його знає, чи знайшли б козаки той обоз, коли б чуже козацьке вухо не почуло, як далеко десь і глибоко в долині лунає рипіння незмащених гарб.

— Там, там вони!— гукають ватажки запорозької чати Шевчик і Зачепа і миттю кидаються поміж скелями в долину.

Ближче і дуже чуть гарби, хоч скелі й ховають їх від козацьких очей. Ще хвилина, і запорожці, мов вихор, закрутилися біля ханського обозу.

Кинулися геть євнухи і варта, але мало кому довелося втекти. Мов звір, лютує Шевчик, рубаючи євнухів гострою шаблею, незважаючи на їх благання про милосердя, бо в козаків немає милосердя до катів-бусурменів... Смерть усім!

Тут, серед стогнів і гвалту, почувсь Шевчикові знайомий, любий поклик:

— Івась!

Спустилася окривавлена шабля, і промінь Божого духу заграв у осатанілій душі козака.

Оглянувся Шевчик на той поклик і бачить на гарбі, скинувши геть білі запинала, стоїть його Марійка, його мила й наречена і тремтячи простягає до нього руки.

— Серце мое! Марійка моя кохана!— гукнув Іван і, зскочивши з коня, зняв Марійку з гарби до себе на руки, мов дитину.

— Щастя ж мое! Бажаний мій! Не забув свою Марійку! — насилу вимовляла Марійка, припадаючи до милого... І побігли сльози, але солодкі, бо це були сльози радісні, що полегшують душу і піднімають її до неба.

Міцно пригортають закохані одне одного до серця, прислухаючись, як воно б'ється у грудях любої людини, і палко зазирають один одному в любі очі, а через очі і в саму душу... Де ж поділися Марійчині муки?.. Куди відлинула Іванова нудьга? Мить одна — і все те зникло, мов і не було ніколи ні неволі, ні нудьги, а одвіку було тільки саме щастя!

Не скоро Шевчик згадав про свого побратима.

— Чи знайшов же й він тут свою милу? Чи й він такий же щасливий?

А Грицько стояв оддалік з журбою на чолі... Він не знайшов тієї, кого шукав, і навіть втрачав уже останню надію, щоб знайти.

XIV

Ой, не гайтесь, запорожці, та поспішайте додому, бо збігається до хана у гори превелика орда.

Довідавшись, яким шляхом ускочили запорожці в Крим, хан на третій день, не дожидаючись, поки збереться вся орда, взяв ті двадцять тисяч комонників, які вже вспіли збігтися, і рушив з ними до Гнилого моря, маючи таку думку, щоб, заступивши брід, яким перейшли козаки море, не випустити з Криму й жодного з них. Через день за ним слідом мав іти його підручний мурза ще з такою ж великою ордою, яка за день і за ніч мала зібратися. Таким чином хан сподівався згубити Сірка з усім Запорозьким Військом, бо пробитися з Криму через стіни і окопи Перекопу, під утиском ззаду великої орди хана, нічого було й намірятись; до броду ж хан мав певну надію запорожців не допустити.

Але хоч і хитрий старий хан, та не мудріший за Сірка. Старий запорозький кошовий вгадав, що робитиме хан ще тоді, як тільки зібрався у похід, і через те він не тільки що не покинув броду, але на всі боки перед нього поробив окопи.

Надійшов п'ятий день після того, як запорожці пішли руйнувати кримські міста... Той саме день, у який всі запорожці мусили зійтися до броду.

Десь опівдні вгледів Сірко, що наближається з південного краю велике військо, а коли почало те військо наближатись, то він упевнився, що то не товариство йшло, а вороже військо.

— Ну діти!— сказав Сірко до козаків, розставляючи їх по окопах.— Або поляжемо тут всі, як батьки наші за волю й товариство полягали, або діждемось, поки надійде товариство!

І згадуючи минулі славні події батьків та дідів за Сагайдачного, Самійла Кішку і Хмельницького, міцно стояло козацтво, обороняючи окопи біля броду.

Роздивившись, що запорожців не більше як дві тисячі, татари кидалися на окопи мов скажені, але запорожці, підпустивши їх мало не до рівчаків, зустрічали стрілянином з рушниць, і тоді ті, поливаючи окопи кров'ю, повертали назад.

Так кидалися татари на окопи багато разів, і не один раз уже траплялося, що, незважаючи на стрілянину, вони штурмували деякі з окопів і вибивали у тому місці всіх оборонців; але Сірко в ту ж мить набігав у середину окопу з комонними козаками і вибивав або витоптував кіньми всіх татар, які не поспішали втекти.

Уже не одну годину б'ється Сірко з ордою. Перед окопами і по рівчаках вже лежать купи татарського трупу; чимало вже полягло тут і товариства. Кров християнська, зливаючись з бусурменською, збігає з окопів у синє море. Знемоглися вже козаки, одначе ні у кого немає думки про те, щоб рятувати свої душі і покинути товариство ворогові на поталу.

Тим часом отамани, пам'ятаючи наказ кошового, повертались з кримських міст до броду.

Женуть козаки превеликі табуни коней і самі йдуть о двокінь, накладених усяким добром. Ведуть запорожці з Криму сім тисяч своїх врятованих з неволі земляків і шість тисяч бусурменських полонеників.

Сходяться запорозькі ватаги з усіх боків... але немає часу козакам привітатись або роздивлятись, яке хто доскочив добро і здобич, бо прибіг козак з передньої чати і привіз звістку про те, що біля броду іде велика валка і орда зовсім утиснула кошового з його невеликою частиною товариства.

Гаятись було ніколи, і отаман, порадившись і заховавши весь ясир і здобич позаду, рушили з козаками до броду; щоб обду-

рити ж хана і щоб подумав він, ніби це не козаки йдуть, а татари, підняли вони ханські корогви, що здобули в Бахчисараї.

Бачачи здалека свої корогви, хан справді подумав, що то зібралось і підходить ще частина його війська, і радів, що одразу тепер задавить запорожців, але скоро козаки наблизились і вихорем налетіли на орду ззаду. У ханському війську збилося велике безладдя й мішанина. Передні татарські ватаги, не бачачи, що робиться ззаду, ще лізли на окопи, задні ж кинулися вже навтіки, вкриваючи поле своїм трупом.

Мов люта звірюка, набіг на татар Грицько Зачепа. Запеклося ще дужче його серце помстою до бусурменів через те, що не знайшов він своєї. Йому тепер було однаково, чи жити, чи вмерти, і, дивлячись грізно й похмуро, мов Божа кара, він розкидав навкруги себе смерть своїм довгим списом і гострою шаблею. Поруч нього і ззаду лавою бігли козаки, витоптуючи копитами своїх коней легкодухих втікачів.

Але не всі й татари легкодухі. Є й поміж ними славні й завзяті звитяжці, що не тільки зненацька вміють на ворогів набігати, але вміють і у вічі смерті без жаху зазирати. Хто й не вірив би цьому, то сьогодні мусив би упевнитись, побачивши, як лізли татари на окопи Сіркового коша.

Найлютіший з усіх татар сьогодні Джумалі Ага. Він знав, що там, у козацькому таборі, його щастя і світ його очей, кохана жінка Амина, з його кревним сином. У тих двох істотах, Аміні і Гасанові, все його життя, і без них немає йому живому вороття з цього скривавленого поля. Через те Джумалі непохитно вирішив або пробитись між ворогами до козацького табору й відняти Амину, або покласти тут свою голову. Через те завзято б'ється Джумалі, і не одна вже чубата голова покотилась на зелену траву від його кривої шаблі.

Тут, на цьому окривавленому полі, недалеко від свого побратима гарцював і Іван Шевчик. Тільки сьогодні він б'ється зовсім неохоче і наче не своєю рукою.

Через що ж неохоче б'ється Шевчик? Чи він не здужає, чи, може, втомилась молодецька рука, як рубав він понад Качою?.. Ні, не слабий він, і рука молодецька вже давно відпочила, а тільки пом'якшало його серце, і вся душа лине туди, назад, у табір, де покинув він наречену. Марійчині карі очі і рожеві губи кличуть його геть з цього проклятого поля, де стільки крові й муки, туди до себе, у табір, де чекають його святе кохання й милощі.

Забув козак запорозький статут — не знатись з дівчатами й жінками. Замислився він про Марійку, милуючи її у своїх думках, і, турбуючись, щоб там, у таборі, не скоїлось з нею чого лихого, він трохи відбився від товариства вбік і не вгледів, що

прямує на нього завзятий Джумалі Ага. От-от уже він близько... вже шабля бусурмена блиснула над козацькою головою... і тільки тоді опам'ятався Шевчик.

Опам'ятався, та було трохи пізно, бо хоч і встиг він підняти свою шаблю вгору і захистити нею голову, але ворог влучив його у плече...

Облився козак своєю кров'ю, але, незважаючи на те, зчіпився з татарином битись. Б'ються звитяжці хвилину й другу! Слабішає Шевчик, стікаючи кров'ю. От уже почуває він, що скоро випаде шабля з його знесиленої руки і зніме лютий бусурмен його молоду голову. І нудьга, смертельна нудьга взяла молодого козака за серце...

«Як? Вмерти тепер, коли відшукав він свою милу? Коли діждався своєї долі, свого щастя й радості?.. Боже, поможи, дай сили! Дай ще пожити... зазнати щастя, кохання!» — так благає Бога Шевчик і, згадавши про побратима, з мукою й надією шукає він його очима.

Проте Зачепа й сам побачив лихо і вихорем летів до бійців... Ще мить — і затріпотів завзятий Джумалі Ага на гострому списі Зачепи. Впав татарський звитяжець з коня на зелену траву, поливаючи її гарячою кров'ю, і смерть, смерть невблаганна, немилосердна почала спускати на його очі своє чорне запинало.

— Амина, Амина!..— хрипіли його похолодівші вуста, та ніхто вже не почув, що хотів сказати Джумалі своїй дружині в останню хвилину свого життя.

Схилившись з коня, дивиться Грицько, як гаснуть очі у бусурменського звитяжця, але не почуває його серце, що це ті самі очі, що їх цілувала Саня, та сама його мила, що цілувала колись і його, Грицькові, очі.

Радій же, козаче! Ти помстився за своє зруйноване щастя, ти вбив свого розлучника і супротивця.

Але Грицько не знає того. Його серце ще не вдовольнилося кров'ю... І покинувши мертвого Джумалі, він знову кинувся доганяти татар.

Знесилений Шевчик повернув тим часом коня до табору. Козаки пробігли далі, і скоро Джумалі зостався один лежати у цьому кутку зеленого поля.

І лежить нерухомо татарський звитяжець на м'якій траві. Дивляться його широко розплющені очі на блакитне небо, але не бачать його; високо вип'ялись молодецькі груди, але не тріпоче в них молоде серце, бо покинула вже душа тіло звитяжця і полинула десь шукати горішнього царства.

А недалеко від того місця, у козацькому таборі, між великою купою полонених, тяжко тужить молода, побусурменена українка Санька і благає Бога, щоб дав він перемогу татарам

над козаками. Вона забула про те, що козаки — її брати і по вірі, і по рідній землі, і бажає їм загибелі, бо як не станеться того, то не бачити вже їй свого любого чоловіка Джумалі.

Тільки навдивовижу тут сталося диво. У великому смутку і замішанні забула українка Санька про те, що давно вже зламала вона святий хрест і побусурменилась, та й почала молитися праведному Богові християнському, тому Богові, якому молилась змалку, як поруч із матір'ю щовечора стояла перед образами навколішках.

Далі схаменулась бусурменка, що християнський Бог не схоче пособляти бусурменам, і почала про те саме молитися Аллахові й Магометові... Так розідралася надвоє і загинула душа цієї нещасної людини, що відцуралась своєї віри і своєї рідної України.

Не дійшли до неба такі нерозумні благання побусурмененої Саньки: не татари здолали козаків, а козаки вигубили велике бусурменське військо і геть в гори прогнали хана з рештою його орди.

XV

Високо держить чоло славний кошовий запорозький Сірко. Радісно сяють його очі, оглядаючи криваве поле. Те байдуже, що поміж кількома тисячами повбиваних татар лежить мало не сімсот козаків славного Війська Запорозького. Серце старого запорожця не сумує з того, а радіє і пишається. Воно щасливе з того, що не зрадили козаки стародавнім звичаям, не покинули товариство в пригоді і не осоромили козацької слави, слави Війська Запорозького. Не жахає Сірка страта життя кількох сот своїх козаків, а хоч і своє власне, а жахає страта слави, бо люди, міркував він, народяться нові, славу ж треба здобувати, і народ, який занапастить свою славу, не легко й не скоро здобуде її знову, а може, й навіки лишиться легкодухим, конаючи у чужому ярмі.

Давши козакам після бойовища кілька годин відпочити, Сірко тут же в окопах з великою честю і з пальбою поховав козаків, що поклали свої голови за славу рідної України, а після того вночі перейшов на північну сторону Гнилого моря.

На другий день знову Сірко серед степу. Скільки оком глянь, простяглось його військо. За військом ідуть побраті у полон бусурмени, за бусурменами — визволені з неволі християни; ще далі — великі табуни захоплених коней з усяким добром, а аж там, що вже й зовсім оком не досягнеш, ще йде частина Запорозького війська.

Весело йдуть козаки. Далеко по безкрайому степу лунають голосні пісні про запорозьке вільне життя, про козацьку славу, про вірне кохання й про недолю України у січах з бусурменами-татарами та турками. Немало посиротіло по Україні за три віки малих дітей і безліч загинуло українського люду у тяжкій неволі, поки тепер славний кошовий запорозький Сірко надщербив-таки міць кримської орди. Як же й не радіти після того козакам? Як не радіти їм тепер, коли несуть вони з собою не тільки велику славу, але й велике багатство, якого не прогуляти, мабуть, за все своє життя, бо, не рахуючи скарбів і коней, що побрали запорожці, ще женуть вони силу заможних татар, за яких хан мусить заплатити добрий викуп.

От проминув уже Сірко й татарський Колончак, де козаки знову займали великі гурти татарської худоби і, наблизившись до Чорної долини, отаборився на ніч, звелівши варити вечерю й пекти баранів стільки, щоб дістало не тільки на військо, але й на весь ясир.

Тут за вечерею почув Сірко лиху звістку. Почув він, як поміж себе гомоніли козаки, що не всі українці, визволені з неволі, радіють тому, а ще є й такі, що вже побусурменились і клянуть запорожців за те, що ті ведуть їх з Криму, що всі побусурменені шкодують за Кримом, де у них зостались оселі, скарб, а де у кого так жінки, а у жінок чоловіки, бо всякому, хто ламав хрест, давали у Криму грунт і як чоловікові — то жінку бусурменку, а як молодиці або дівчині — то чоловіка бусурмена.

Ця лиха звістка гадюкою впилася Сіркові у серце.

«Як же,— питав він себе,— мусить жити нещасна Україна, коли її діти цураються її, продають її за ласощі й розкоші, перекидаються хто в ляха, хто в москаля, а хто навіть і в татарина, аби тим досягти собі легшої долі?»

І старий козак зрозумів, що не через Польщу або Москву гине його рідний край, а через себелюбство й легкодухість його дітей. Тепер Сіркові очевидячки стало, що гетьман Брюховецький та Попович (Самойлович) відрікалися від вільностей й українського люду не через що інше, як через бажання добути собі тим ласку і подарунки від московського царя. Він зрозумів, що через себелюбство, слідом за гетьманами, пішла мало не вся козацька старшина, що полізла у пани, відцуравшись своїх рідних братів, а дехто й рідної мови. Тепер йому визначилось, що його рідна Україна через те зневолюється, що половина старшини козацької перекуплена або підмогоричена московськими подарунками; що на ті подарунки московські боляри відбирають грунти і маєтки від тих з українців, які ще не хочуть зректися своїх вільностей, і роздають ті грунти старши-

ні, що продає волю свого рідного краю; що через те і постала руїна в Україні, що вся старшина дбає тільки про себе; що тая отрута себелюбства опанувала не тільки українською старшиною, а навіть поспільством, тобто селянами, бо й ті, як він тепер почув, цураються свого рідного краю для лакомства нещасного, поганого і тим знищують останню надію на вільне, власне і незалежне існування України.

І пройнялося залізне Сіркове серце великою помстою до тих, що зрадили своїй вірі й своєму рідному краєві.

Не спав Сірко всю цю ніч під впливом тих тяжких думок, раннім же ранком звелів він зібрати до гурту всіх врятованих з Криму українців і сказав до них таке слово:

— Чув я, брати мої й сестри, що не всі ви радієте серцем, йдучи у рідні землі, а що є й такі між вами, що шкодують за Кримом. Так от що я скажу: силувати не буду нікого, бо яку ж з вас матиме користь рідна країна, коли приведу вас до неї силою... Хто хоче йти у рідний край, то ставайте праворуч, а хто хоче повернутись до Криму, переходьте ліворуч!

І перейшли праворуч всі босоногі, голоколінники, замордовані невільники й невільниці, а ліворуч — убраті в гарне, здебільшого татарське вбрання.

Ще дужче засмутилося Сіркове серце, коли перелічив він лівобочних, бо їх було аж три тисячі, тобто мало не половина всіх, що вдавали з себе християн. Проте, здавивши своє серце, Сірко сказав:

— Ну що ж, коли відцуралися вже ви своєї родини і рідного краю, то йдіть собі, куди знаєте!

І ніхто, чуючи ці слова і бачачи у ту мить старого кошового, не вгадав би, яке пекло обурювало його серце і що він надумав вчинити.

Маючи ще надію, що не зможуть ці люди, що повернули вже від нього й пішли у південну сторону, по своїй волі відцуратися рідної землі, святої церкви, гробків своїх батьків і хат, де матері породили їх на світ, зійшов Сірко на високу могилу і дивився услід полоняникам, чи справді вони підуть до Криму, чи, може, повернуть в Україну... А душа старого козака нудьгувала і благала Господа, щоб прихилив він хрещених до рідного краю і повернув їх назад в Україну... Але не вернулися перевертні... Поспішаючи до Криму, вони скоро зникли за кряжем.

А хто ж це поспішає попереду усіх зрадників з малою дитиною на руках?.. Це Грицькова наречена. Вона не знає свого лиха. Не знає, що того, до кого вона так поспішає, вже немає на світі... І біжить вона, не терплячи з'єднатись зі своїм чоловіком.

Вогнем печуть Сіркові очі те місце, де зникли зрадники. Все пекло, що палало в серці, тепер в його очах. Це зразу побачи-

ли отамани, коли Сірко покликав їх до себе, і вгадали, що буде якесь лихо.

— А беріть, брати-отамани,— сказав Сірко,— три тисячі наймолодших козаків, доженіть тих, що продали святий хрест і рідний край наш — Україну — за ласощі бусурменські, та всіх у пень порубайте!

Здригнулися отамани, що таку силу людей треба вигубити, але ніхто й словом кошовому не суперечив, бо всім було відомо, що за зраду Батьківщині повинно зрадника карати на горло. Тільки один курінний спитав:

— Навіщо ж так багато козаків брати?

— На те,— відповів Сірко,— щоб більше козаків бачило, що буває тим, хто відрікається своєї рідної землі.

Мовчки відібрали отамани молодих козаків з усіх куренів, не кажучи, на що й до чого. Визначили йти і Грицькові Зачепі. Попав би й Іван Шевчик у ту ватагу, так не вигоїлась ще його рука, бо рана у плечі була глибока.

Іван тепер лежить у таборі. Марійка прослала йому на зеленій траві з-під його сідла чепрак, а у голови підмостила сідло, і Іванові любо так лежати. Любо через те, що його мила тут, біля нього, ластівкою припадає, рану оббанює, кривавицю поцілунками висушує. І рана та йому не болить, і охочий він був би так лежати все своє життя, щоб дивитись на свою дівчину і все слухати, як вона щебече, оповідаючи про своє життя у неволі.

Марійка вже розповіла своєму милому все, що було: і як її захопили татари, і як вона пробувала у неволі, і як нарешті ханові в око впала.

Почувши оповідання про ту останню ніч, Іван вхопився за шаблю, але Марійка весело його заспокоїла:

— Все те, любий мій, минулося, і честі своєї я не стеряла! Господь дав мені силу, а ти, коханий, поспів вирятувати!

Сама Марійка розпитувала про матір і батька, про те, коли саме Іван був востаннє у рідному місті, Мишуриному Розі. У таких розмовах минали хвилини, й години, і цілі дні, але закохані того не помічали... Їм здавалось, що то була все одна хвилина.

Вибігли отамани з молодими козаками на кряж. Поперед них розстилалась розлога Чорна долина, а по зеленій траві тієї долини, мов комашня, чорніли ті, що були колись їх братами і земляками, а тепер стали ворогами. Тільки тепер, показуючи на чорну комашню, отамани виявили, що всіх тих зрадників, потурнаків, Сірко звелів скарати смертю.

І біжить уже та кара до нещасних, мов слухняна куля, випалена з Сіркової влучної рушниці... І падають уже задні втікачі, поливаючи кров'ю зелену траву долини, падають тепер побусурменені зрадники навколішки, хрестяться і присягаються знову хрест прийняти, аби їх було помилувано... Але немає їм покути і прощення, бо немає й того, хто один мав силу спинити цю кару і подарувати їм життя... Прощайте всі надії на долю й життя!.. Смерть чекає всіх!..

Туманіють Грицькові очі, бачачи кров беззбройних. Немає в його очах того пекучого погляду, яким він дивився, воюючи з ворогами. Немає тієї й міці в руці і того хисткого заміру, що був завжди. Не боязкий Грицько Зачепа, а весь тремтить і не насміє глянути в вічі тим беззбройним, яких він рубає шаблею... От когось набіг його кінь... Ще підняв Грицько окривавлену шаблю...

— Гриць!— почувся несамовитий скрик.

Козак глянув і впізнав ту, кого кохав, кого шукав. Впізнав нещасний свою Саню, свою милу, по якій так боліло і нудьгувало його серце... Вона стояла, затуляючи дитину рукою, а в очах її Грицько побачив і смертельний жах, і благання.. Благання простити її за зраду йому, Грицькові, і за зраду рідній Україні... і подарувати життя їй і дитині!..

— Саню!— хотів промовити козак, але не вимовив цього слова — вуста його заніміли...

Впала з руки козака гостра шабля додолу, і скам'янів він, не зводячи очей з тієї, що була його милою і йому обіцялася, але тепер з дитиною на руках бігла до Криму.

І зрозумів козак все. Зрозумів, що Санька не його, що вона побусурменилась, а його забула, що він мусить, за наказом кошового, вбити її, як зрадницю, і що він цього не зробить... Не зробить через те, що немає в світі такої сили, щоб примусила його встромити шаблю у те серце, яке він кохав і кохає ще й зараз. Але не може ж він і зрадником стати і не послухати наказу кошового...

Всі ці думки прудкою й пекучою блискавкою промайнули в голові козака й запеклись у серці... І сталося недобре діло... Грицько витяг з халяви ножа, встромив його собі в серце, що не мало вже сили жити, і мертвий впав з коня, заливши гарячою кров'ю ту, через кого загинув.

Не надовго й Санька пережила того, кому зрадила, бо тут же зняли їй голову інші козаки.

Їде Сірко чистим полем, схилившись до сідла, і думає тяжку думу... Думу про розідраний надвоє його рідний край — Україну, колись вільну й багату, а тепер поруйновану, зубожену, зневолену і покривджену навіть своїми дітьми. Він знає, що йо-

го слава не врятує Україну від недалекого сконання, бо тією славою користується не Україна, а Московське царство... І гнітить його серце думка про темрявою вкрите майбутнє рідної України.

З тими думками над'їхав Сірко до долини, що була рясно засіяна безголовим трупом побусурменених християн, і з жалем у серці та сльозою на очах промовив:

— Простіть мене, брати мої! Але краще вам спати тут до страшного суду Господнього, аніж розплоджуватись у Криму на безголов'я рідній нашій землі, а собі, без святого хреста, на вічну погибель!

І поїхав засмучений кошовий геть від Чорної долини і, піднявши своє військо, хутко повів його до Січі.

XVI

Ой п'є в Січі козацтво, гуляє... та батька свого старого характерника Сірка славить-прославляє. Тужить хан кримський, тиняючись по зруйнованому Бахчисараю, та Сірка кляне-проклинає. Скреготить зубами султан Махмуд у Стамбулі, знявши спересердя голову своєму візирю. Клюють орли і чорні крюки тіло зрадливої Саньки, що лежить у Чорній долині поруч з трупом загубленого нею козака Зачепи. А Шевчик Іван з своєю вірною дівчиною Марійкою вже до рідного села під'їжджає, батькові й матері рідну дитину вертає і, взявши її за білу рученьку, веде до святої Божої церкви чесний шлюб узяти.

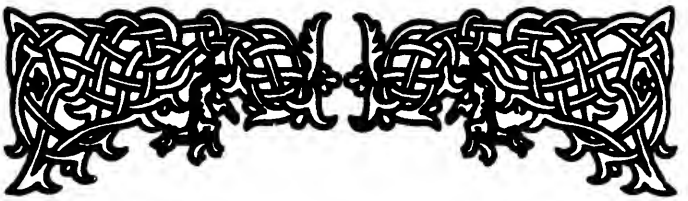

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

РУЇНА

ГЕТЬМАНУВАННЯ ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО

I

Після того як було замордовано Брюховецького, Дорошенко питав величезний натовп козаків і народу, що були на Опошнянському полі: «А з ким же тепер будемо єднатися: чи з москалями, чи з поляками, чи з турками?» Невиразними і неясними криками відповідав натовп, але ж з того Дорошенко міг зрозуміти, що народ більш схиляється до єднання з турками. Українці не коштували ще солодощів кормиги турецької, а проти воєвод і ратних людей московських були озвірені, тим-то й не висловили бажання, так, як колись за Хмельницького, щоб лишитися під рукою царя московського. Український літописець Величко розповідає[1], що того дня, як було вбито Брюховецького, війська обох гетьманів, що недавно ще ворогували, об'єдналися. На мировій козаки перепилися, загомоніли і почали на Дорошенка нарікати; чутно навіть було похвалки — замордувати його. Дорошенко звелів викотити ще кілька бочок горілки, щоб тим більше ще прихилити до себе козаків і перепоїти їх до безпам'яті. Сам гетьман виїхав у другий кінець табору, та там і перебував аж доти, доки колотнеча не втихомирилась. Другого дня він звелів збиратися в дорогу і рушив на Котельву, щоб Ромодановського звідтіля прогнати.

Та вже не було кого проганяти, бо нікого вже не було. Ромодановський й сам відступив. Тоді Дорошенко рушив на Гадяч і звелів по околиці руйнувати маєтності Брюховецького. В Гадячі він забрав полонених москалів, жінку Брюховецького і

опанував усе рухоме добро замордованого гетьмана. Ромодановський з Котельви прямував до Путивля. Кажуть, що у Дорошенка було на думці наздогнати його, та перешкодила йому несподівана звістка з Чигирина, що жінка його стала йому невірною, спізналася з кимось «молодим», як каже літопис Самовидця: «Через пліт скочила з молодшим». Дорошенко нашвидку поїхав до Чигирина, а до свого повернення замість себе зробив наказним гетьманом над військом по лівому боці Дніпра Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, колишнього полковника чернігівського, зробленого нещодавно генеральним осавулом[2]. В Гадячі, що за Брюховецького став столицею Лівобережної України, Дорошенко лишив брата свого Андрія, гетьманового намісника. Війську гетьман звелів вкінець вигнати царських воєвод і ратних людей, які ще були по трьох містах: у Переяславі, Ніжині і в Чернігові.

Спочатку Дорошенкові здавалося, що по Лівобережжю народ любить його. Така думка була і в декого іншого, але виявилося, що насправді так воно не було. Доки був живий Брюховецький, огидливість до нього спонукала людей пристати до кого-небудь іншого. Отже, коли осоружного Брюховецького спекалися, так ні для старшини, ні для козаків, а для поспільства і поготів той, хто вдатний був заступити Брюховецького, не був неодмінно вже тільки сам Дорошенко. Перш за все проти нього були запорожці. На Січі був писарем Суховієнко, людина лукава і вдатна вабити до себе товариство. Коло нього і скупчилися ті запорожці, що не воліли коритися Дорошенкові. Прокинулася думка помститись за Брюховецького. Замордований гетьман раз у раз був до запорожців прихильним; зате ж і на Січі лишилися у нього прихильники і приятелі навіть тоді, коли вже скрізь по Україні його зненавиділи. Ще з того часу, як Богдана Хмельницького, котрий втік на Січ від переслідування Потоцького, січовики обрали на гетьмана, запорожці показували замір вибирати гетьманів всієї України, і не були вони прихильними до тих гетьманів, яких обирала Україна без участі Січі.

Суховієнко доводив товариству, що коли вже немає в Україні гетьмана, так настановити нового повинна славна Січ. Товариство пристало до такої поради і обрало на гетьмана Суховієнка. Він обіцяв запорожцям, що йтиме шляхом Брюховецького, що за підмогою татар та турків проводитиме далі розпочату Брюховецьким справу визволення України з-під кормиги московської. Січовики вирядили Суховієнка до хана кримського і просили, щоб затвердив його гетьманом. Ханові це лестило, бо з цього він нібито ставав меценатом і Запорожжя, і України. Хан ласкаво привітав Суховієнка, затвердив його геть-

маном; вирядив з ним двох султанів з ордою і написав Дорошенкові наказ, щоб той з військом своїм рушив на Лівобережжя і пристав до Суховієнка. У Дорошенка й на думці не було поступатися гетьманською владою Суховієнкові і коритися ханові. Однак звістка про суховієнкові заходи до самого серця пройняла честолюбного Дорошенка. Він вирядив брата свого Грицька на Лівобережну Україну, а сам затаборував біля Сокирної; це сталося у перші дні вересня. З Дорошенком були полки: Уманський, Черкаський, Торговицький, Білоцерківський, Паволоцький, Корсунський, Чигиринський, Кальницький та полк з охочих наймитів, що звався серденецьким, або сердюками (мабуть, таке прізвище дано через те, що першим його полковником був Серденя). Через ченця з Києво-Кирилівського монастиря Єзекиїла, присланого київським воєводою Шереметєвим (Дорошенко листувався з останнім), виводив перед ним нещирість єпископа Мефодія і запевняв, що все правобережне козацтво воліє пристати під руку царя московського. Тоді, лишившись у своєму шатрі на самоті з Єзекиїлом, Дорошенко, вихопивши з піхов шаблю, мовив: «Зарікаюся оцією шаблею, що переверну весь Крим догори ногами, отак, як мій дід з чотирма тисячами весь Крим знівечив. Калга ще у мене в руках». Оце промовляючи, Дорошенко скреготів зубами і далі казав: «Я піду за Дніпро війною, та не проти царських ратних людей, а на свого ворога нового Суховієнка, настановленого ханом на гетьманство. У нього печатка, наділена від хана кримського, не така, як була завсіди у запорожців: там був чоловік з мушкетом, а у нього на печатці сагайдак та стріли; за Суховієнком не всі запорожці — половина за ним, а друга за мною! Ті запорожці, що не хочуть, аби Суховієнко гетьманував, писали до мене, щоб я приходив до Дніпра; там збереться Чорна рада, а вони суховієнкові стріли і сагайдак поламають». Козаки переказували отцю Єзекиїлу, буцімто Дорошенко так лютував на хана кримського за ласку його до Суховієнка, що бив по тварі посланця султана Калги, кажучи до нього: «Скажи своєму султанові чи шайтанові, що й йому отаке буде».

Прикрі звістки доходили тоді до Дорошенка: ніби Суховієнко посилав до падишаха турецького просити, щоб затвердив вибір його на гетьмана, казали навіть, що Суховієнко перейшов на мусульманство, але ці чутки нічим не підтверджувались.

Лівобережна Україна, як тільки вийшов з неї Дорошенко, почала схилятися до згоди з Москвою. Ромодановський, довідавшись, що з Дорошенком не доведеться йому битися, рушив на Ніжин. Тоді саме ті козаки, що ворогували проти Москви, добували ніжинський замок: там, запершись, сидів воєвода Ржевський[3]. Козаки, побачивши, що позаду них Ромодановсь-

кий з військом, відступили, а вслід їм порозбігалася і людність ніжинська. Місто лишилося без оборони. Московські ратні люди спалили місто. Тоді Ромодановський рушив на Чернігів, налягаючи на Многогрішного, котрого Дорошенко залишив наказним гетьманом.

Наказний гетьман щогодини сподівався допомоги, обіцяної Дорошенком, і слав до нього гінця за гінцем; наостанку, вже тоді, коли дійшов до Чернігова, прийшла до нього, як це він сам казав, гетьманова відповідь: «Обороняйтеся самі».

Тим часом Ромодановський прийшов в Чернігів: тут вже царські ратні люди спалили частину міста, так зване «Нове місто», і турбували бомбами середину міста — «Старе місто». Тоді Дем'ян Многогрішний надіслав до нього сказати, що годі їм битися, він віддасть Чернігів. Ромодановський послухався, випустив Многогрішного з його козаками, а сам пішов в Чернігів і там з'єднався з Толстим. Таким чином визволив він Толстого[4] з довгої облоги.

А Дем'ян пішов на Седнів. Тут він побачився з стародубським полковником Рославченком. Отут вони й кинули перше зерно згоди з Москвою. От яким робом зростало потім вже те зерно. Поміж тих українців, яких Брюховецький посадив у в'язницю, сидів Дем'янів рідний брат Василь: його тримали у Гадячі в острозі за те, що він так бив свою жінку, що загнав її в могилу. За тиждень до своєї смерті Брюховецький перегнав його у містечко Веприк. Після Брюховецького правив Гадячем Андрій Дорошенко: він покликав до себе Василя Многогрішного і наказав йому їхати до гетьмана Дорошенка, котрий тоді саме, зараз після замордування Брюховецького, простував походом під Котельву. Василь метикував собі, що задніпрянський гетьман рушив проти Московщини, але не подужає її, і тоді негаразд буде тим, про яких стане відомо, що вони ворогували з Москвою. І от замість того, щоб їхати до гетьмана, Василь Многогрішний повернув до Миколаївського монастиря, що стояв між Коропом та Сосницею. По дорозі, в Коропі, він зустрівся з Матвієм Гвинтівкою — за наказом Брюховецького той сидів в острозі у Ніжині, по замордуванні Брюховецького його випустили, і він їхав до Коропа. Отож Многогрішний і Гвинтівка, порадившись собі вдвох, вирішили, що ліпше і безпечніше буде звернути на стару стежку і погодитися з Москвою. Тоді вони поїхали до Дем'яна в Седнів і довідалися, що й Дем'ян такої самої думки, як і вони. Взявши Дем'яна, подалися вони з ним до Новгорода-Сіверського. Сюди поприїздив ще дехто з лівобережної старшини. У Новгороді жив тоді архієпископ Лазар Баранович[5], людина, яку вельми шанували не тільки в Україні, але й у всій Московщині.

Дем'ян скликав раду. «Покинув нас Дорошенко,— казав Дем'ян до ради.— Обіцяв дати допомогу, та й не прислав: ледве, мабуть, чи й можна покладати на нього яку надію. Нема що більш робити, як вдатися до ласки царя, а не то москалі весь край наш зруйнують, знівечать; боронити нас ніхто не стане. Насамперед треба нам обрати старшого, наказного гетьмана, щоб він від усіх нас завів з Москвою зносини».

Літописець український розповідає, що ця рада відбувалася в зачиненому дворі, котрий вартувало товариство охочих, яке служило у Дем'яна. (Того часу полковники козацькі почали власним коштом утримувати такі товариства на відміну від козаків тих полків, в яких вони полковникували.) Ця умова, яка, на думку літописця, сприяла тому, що старшина, яка була на раді, годила самому Дем'янові і почала прохати його, щоб став він за старшого. Літописець додає, що Дем'ян цурався і відмовлявся так, як стара дівчина відмовляє гарному женихові. Дем'ян погодився, буцімто піддаючись під чужу волю, хоча тоді ніхто інший, як сам він, правив усіма так, як сам того бажав.

Дем'ян почав титулуватися гетьманом сіверським. Насамперед він вдався до Лазаря Барановича, прохаючи, щоб став за посередника між Україною і Москвою.

26 вересня Дем'ян писав до архієпископа Лазаря, що коли цар вибачить усе те, що скоїлося через баламутство Брюховецького, і забере своїх ратних людей з Переяслава, Ніжина і Чернігова, то козаки всього Лівобережжя готові вклонитися цареві і служити йому. Одержавши цей лист, Баранович послав до царя Олексія грамоту, незвичайно оздоблену квітками риторики, котрою видавалися всі писання цього духовного мудреця свого часу. Архієпископ прохав у царя пощади і прощення козакам і додав, що «рід сей (козаки) хоч і завзятий, але коли захоче кому служити, так робить щиро, не щадячи життя власного». Це такий «рід», що більш за все в світі шанує волю і «без нужди не воює». На доказ чого от хоч би поляки: доки з ними працювали козаки, так вони і біля Хотина, і по інших місцях чинили славні події, а як Військо Запорозьке відцуралося від поляків, тоді на поляків злидні напали.

Ласкава царська відповідь прийшла незабаром: цар погоджувався знов прийняти козаків під свою ласку. Дем'ян Многогрішний, діставши отаку відповідь через Барановича, знов писав до нього, що військо козацьке дякує за ласку, але ж під рукою царя хоче перебувати не інакше, як за статтями, складеними за Богдана Хмельницького, і щоб цар звелів повиводити своє військо з міст українських. Тоді обіцяв Дем'ян переманити під царя не тільки Лівобережну Україну, але й Правобережжя.

Згодом відрядили до Москви посланцями Дем'янового брата Василя і Матвія Гвинтівку. Мабуть, навмисне обрали таких, що зазнали кривди від Брюховецького.

Після того як ті посланці висловилися в Москві, надійшла до Лазаря Барановича царська грамота, писана 9 листопада; цар вибачав козаків і все поспільство лівобережне і, прощаючи провинність, скоєну через баламутство зрадника Брюховецького, наказав заприсягти на певну, не зрадливу покірливість «богохранимій» державі царській.

Тим часом Дорошенко, відрядивши за Дніпро свого брата Григорія, сам зупинився туди йти, бо прийшла до нього звістка, що його наказний гетьман Дем'ян пристає під царську руку. Виходило таке, що Дорошенкові треба оборонятися і проти Суховієнка, котрого обрали запорожці і котрий здобувся на підпору в Криму, і проти Многогрішного з усіма його прихильниками, що тягли до Московщини. Мусив Дорошенко викручуватись й перед Москвою, й перед Польщею, й перед Кримом. Він почав влещувати Москві і запевняти, що воліє пристати до царя: він написав до боярина Шереметєва, що, бачачи приязнь між царем московським і королем польським, хоче поводитися з москалями в любові і згоді, ще ліпших, ніж попередні; запевняв, що з татарами вже розцурався і б'е їх, а що ходив за Дніпро, так то тому, що полковники вимагали, щоб визволив їх від зрадника Брюховецького. До Котельви ходив через те, що Ромодановський почав налягати на це місто; от він, Дорошенко, і визволив Котельву, але не стежив царського війська. А коли народ Лівобережної України, скинувши з гетьманства зрадника Брюховецького, обрав його на гетьмана, так на те вже була воля Божа. Нарешті Дорошенко прохав Шереметєва не посилати до українських міст царського війська і додержуватися з ним, гетьманом, приязні і згоди. Шереметєв відписав до нього надвоє: прикинувся, ніби йме йому віри, але потроху доводив, що тямить його викручування. Вирядженим Дорошенком брат його Григорій вибрав собі резиденцією Козелець. Шереметєв відрядив до нього ротмістра Рославлєва, щоб напутив заприсягти цареві, що про це Григорій і сам писав до Шереметєва. Однак коли Рославлєв заходився про це балакати, Григорій мовив до нього:

— З якої неволі я присягатиму? Я людина вольна; як орел сизий, літаю.

— А ти ж писав про це до боярина,— відповів йому Рославлєв.

— Я писав,— мовив Григорій,— щоб він з нами колотнечі не заводив. Чому у нас нема ладу? Тому, що нас трудно зневолити, ми стоїмо за наші козацькі вольності. За них усі ми до ос-

таннього поляжемо; а от коли цар накаже повиводити з наших українських міст ратних людей його та воєвод, ну тоді інша річ! Ми раді слухати царя, а Військо Запорозьке задля Московщини — суща стіна мурована.

Переписуючись з Дорошенками, Шереметєв листувався і з поляками, котрі вороже ставилися до Дорошенка. Він покликав польського полковника Пиво-Запольського і вирядив його з ратними людьми у ті українські міста, що попристававали до Дорошенка. Засилав Шереметєв листи і до білоцерківського коменданта — ті листи попали в руки дорошенківських козаків. Гетьман за ті листи дорікав Шереметєву, що він шукає погибелі йому і козакам його. Отаким чином і Дорошенко, і Шереметєв коїли один одному капості, вдаючи в листах, ніби вони приятелюють. Митрополит Осип Тукальський вдав тоді з себе посередника, запевняючи Шереметєва, що Дорошенкові вчинки— чисто вчинки сущого «раба» обох монархів, бо він «визволяв християн від погуби, а царських ратних людей обороняв від орди». Тукальський радив Шереметєву не віддавати Києва полякам, гнобителям віри православної, а віддати його Війську Запорозькому. Шереметєв на те відповів: «Києва ми не віддамо нікому і не вийдемо з нього, доки в нас душа в тілі».

У Дорошенка був перехоплений лист єпископа Мефодія до Брюховецького: з листа знати було, що єпископ не сприяє Москві і заодно з гетьманом-зрадником. Дорошенко переслав той лист до Шереметєва, і він став одним з головніших доказів проти Мефодія. В листі тому було написано таке:

«Бога ради не піддавайся. Бачу я, що річ іде не про ремінець, а про всю нашу шкуру. Знати, що отой чесний Нащокін гне на те, щоб і вас, а вкупі з вами і нас, залигавши за шию, віддати полякам. Як вгадати: може, чи не на те й присягався? Але бо чимало є таких ознак, що за нас торгуються; вже ліпше було й не приманювати нас, ніж отак нещиро з нами чинити. Справді, вельми пильно треба тобі озиратися; та й на запорожців уважай! А коли скільки запорожців вийшло, зміцнюйся; опріч того, й по містах порубіжних своїх людей постав, щоб більш їх Москва не забирала. Моя порада така: хто тоне, той і за бритву держиться». Далі в тому листі Мефодій радить Брюховецькому, нібито за приводом якої справи військової вирядити Дворецького посланцем до царя, щоб там розвідав, що замишляють Нащокін і бояри московські. «І то не добра ознака,— пише Мефодій,— що Шереметєв найледачіших з поляків ласкаво приймає й трактує їх; бідних людей мордує, а поляків шанує, з гармат палячи, а козаків, хоч би які вони чесні були, гірше собак лядських вважають, та ще, як казав мені Дворецький, і похваляються на козаків не добре. І з Дорошенком вони зси-

лаються, а ти ні про що, проте, не відаєш. Єсть чутка, що Тяпкін[6] з Дорошенком десь мають з'їхатися, а тебе, мабуть, про це не звіщають. Господь знає, до чого це все, мабуть, що нам на лихо». Далі Мефодій радить Брюховецькому стерегтися Нащокіна і не відважуватися їздити до нього, хоч би він і кликав гетьмана. Наказуючи своєму гінцеві, пану Романовському, висловити гетьманові подробиці важкої справи, Мефодій в кінці свого листа додає: «Я тобі свою думку виявляю, що мені любий мій рідний край. Не приведи Господи, щоб, залигавши нас за шию, полякам віддавати або до Москви водити! Ліпше смерть, ніж лихе життя. Отже, ти стережись, щоб часом, Боже борони, не заходилися і коло тебе так, як коло небіжчика Барабаша: на московський віз скинуть та й відвезуть полякам замість подарунка».

Посилаючи цей лист, Дорошенко писав до Шереметєва: «Мефодій був головним привідцею всякого лиха: він підвів до зради і небіжчика Брюховецького. Тепер він присягається, буцімто не знав, не відав; кланяється, бо сподівається, що проти нього нема ні доказів, ні свідків, а оце власноручне його писання і видає його. Нехай же правда неправедному соромить очі».

Мефодій тоді був у Києві: ось чого він прибув туди.

Відаємо, що він жив у Ніжині. Як розпочалася ворохобня і дочулися у Ніжині, що в Прилуках воєвода піддався козакам, так Мефодій гадав перекинутися до Києва, щоб тим показати урядові московському, що він не причетний до ворохобні, здобутків котрої він ще не тямив. В Київ його не пустили. Тоді він хотів дістатися до своєї маєтності— Ушні. Козаки провели його туди; він вдавав, що їде не з доброї волі, а кориться лишень силі. Тоді саме, як Мефодій виїздив з Ніжина, воєвода ніжинський Ржевський стояв на валу; єпископ попрощався з ним знаками. Ледве від'їхав Мефодій кілька верст за Ніжин, як стало йому чутно гуркіт бою, що розпочався у Ніжині.

Недовго просидів Мефодій в Ушні. Дем'ян Многогрішний забрав його з дітьми і відвіз в Чернігів. Тут єпископ пересидів під вартою чотири тижні. Того часу син його з батьковими листами їздив до Тукальського і до Дорошенка. Коли йняти віри Мефодію, так він тими листами усовіщував не давати Брюховецькому допомоги проти московського війська. Ледве дістався до Чигирина Мефодіїв син, як його замкнено там в острог. В Чигирині так само, як і по містах Лівобережної України, не любили цього єпископа.

З Чернігова Многогрішний випровадив єпископа до Седнева: тут він перебував доти, доки Дорошенко рушив походом на Лівобережну Україну. Біля Пирятина Дорошенко зупинився і заодно з Тукальським вирядив чигиринського ігумена з полков-

ником Петрановським, щоб привезли Мефодія в табір до Дорошенка. Привезли і за наказом Дорошенка відправили Мефодія до Чигирина: тут засадили його під варту в монастир, а дітей його ченці зі своїми челядниками відвезли до митрополита. На другий день Тукальський послав до Мефодія відібрати в нього єпископську мантію. Посланий до нього чернець мовив йому: «Митрополит велів тобі сказати, що ти не гідний бути єпископом: по-перше, за те, що ти прийняв посвячення від московського патріарха, а по-друге — за те, що ти цареві московському служиш і не зичиш добра гетьману Дорошенкові і митрополиту Осипу: ті, що бажають нам добра, давно вже пишуть до них, прохаючи у митрополита благословення. Так чинить і архієпископ Лазар Баранович, і печерського монастиря архімандрит, і всі ігумени київські; а ти цього не робиш, тому ти й сану свого не достоїн єси». Так розповідає сам Мефодій, але ж його свідченню не можна йняти повної віри, найбільше там, де він видає себе за прихильника московського уряду, і за ту прихильність на нього й нападають. Після невдачі замірів Брюховецького єпископові треба було удавати з себе прихильника Москви.

З чигиринського монастиря перевезли Мефодія до монастиря в Умань, щоб і там його держали під вартою. Але чернець Митрофан та архідиякон Лаврін — Мефодієві прислужники,— взявши у єпископового сина 30 червінців, доклали ще власних 40 крб., придбали на ці гроші коней і екіпаж, та, розпитавши, якими об'їздками безпечніше дістатися до Києва, і заздалегідь умовившись з Мефодієм, під'їхали до того монастиря, де сидів єпископ. Мефодій перепоїв ченців, що вартували його. Коли п'яна сторожа заснула, єпископ уночі крадькома вийшов з монастиря, сів на готовий вже екіпаж і гаразд дістався до Києва. Він вдався до Шереметєва як безталанний бранець, що втік з неволі, котру притерпів за вірність цареві. Щоб запевнити свою вірність, Мефодій першим ділом оклепав київських духовних: печерського архімандрита Інокентія Гізеля, ігуменів з монастирів: Миколаївського — Олексія Тура; Михайлівського — Федосія Сафоновича; Кирилівського — Мелетія Дзика; Братського — Варлаама Ясинського; Видубецького — Федосія Углицького; Межигірського — Івана Станіславського та ще київського війта і чимало міщан. На всіх на них Мефодій клепав, що вони мають зносини з Дорошенком і з Тукальським. Усі оклепані відкидали Мефодіїв оговір; духовні запевняли, що вони мали зносини з Дорошенком єдине з приводу монастирських дібр, що були на правому боці Дніпра, але ж про те відав воєвода. Всі вони висловили, що навпаки: нелад і баламутство пішли по Україні з того часу, як Мефодій повернувся з Москви і

видав свою доню за гетьманового небожа. Таким чином, випало так, що Мефодій з винуватця і докажчика мусив опинитися в становищі людини, котрій треба стало виправдовуватися. Шереметєв взяв Мефодія на допит. Єпископ викручувався, усякими заходами доводив, що не причетний до зради, а хоча він і зійшовся з Брюховецьким, так тим він тільки волив волю царя, бо цар звелів йому погодитися з гетьманом. Опріч цього, голова московських стрільців Лопатін теж свідчив на Мефодія. Ще тоді, як був він, Лопатін, у Ніжині, так укупі з воєводою ніжинським чув від Мефодія недобрі речі. Шереметєв намірkував, що йому як миряниновi не годиться зводити з Лопатіним віч-на-віч особу духовну. Тоді саме до Шереметєва прийшла відповідь Дорошенкова з наведеним вище листом Мефодія до Брюховецького. Шереметєв розгорівся проти Мефодія, особливо вичитавши в тому листі образливі речі про себе. Він віддав Мефодія під варту. Незабаром вартові сотники і стрільці доносили, що Мефодій каже, буцімто король польський, під'юджений Дорошенком, заборонив пропускати по Дніпру запас хліба задля царського війська у Києві. Воєвода Шереметєв спитав про це у Мефодія: єпископ відповів, що навпаки, йому про те розповідав ще в Чернігові вартовий ротмістр Солнцев. Шереметєв тоді поміркував, що коли розійдеться по людях чутка про оті Мефодієві розмови, то з того вийде «великое сумнительство» і ратні люди не сподіватимуться вже, що прийдуть їм харчі. Отож воєвода й став на тому, щоб випровадити єпископа в Москву, і писав туди, «в Малоросійський приказ»[7], що ігумени монастирів київських, київський війт і бурмістри свідчать, що ворохобня розпочалася з того часу, як Мефодій зійшовся з Брюховецьким; тим-то він, Шереметєв, боїться, щоб єпископ у Києві не накоїв якої-небудь ворохобні, через те й виряджає його до великого державця.

В Москву повіз Мефодія водою по Дніпру стрілецький голова Мещеринов. Коли він зі своїм узником приплив до старого Бихова, так комендант бихівський, польський служивець, казав йому: «Я служу однаково, що своєму королю, що твоєму цареві, і мушу застерегти тебе, щоб ти не плив на Могильов; там мужики своєвільні і єпископа у тебе відіб'ють. За день до твого приїзду прибігло на двох конях два ченці з Києва до Могильова, щоб там збаламутити і підняти народ, відняти у тебе єпископа». Мещеринов повернув на Чауси. Мефодій тоді мовив до нього: «Бог до вас добрий! Гаразд, що ви не поїхали на Могильов, а то б самі побачили, що там з вами сталося».

В Москві взяли Мефодія на допит. Він нічогісінько на себе не сказав. Його виправили до Новоспаського монастиря на заточення. На цьому й скінчилися історичні вчинки цього чоловіка.

II

17 листопада 1668 р. прибув до Дорошенка посланець Шереметєва підполковник Гаврило Подимов. Він повинен був вдатися до гетьмана, щоб уклав і прислав ті умови, на яких хоче гетьманувати на Лівобережній Україні під рукою царя.

Дорошенко мовив до Подимова: «Я щиро бажаю з усіма містами обох боків Дніпра перебувати під високодержавною рукою царською; але тільки за умовою, щоб нігде по наших містах, ні на правому, ні на лівому боці, царських воєвод і ратних людей не було; щоб містами правили полковники та старшина козацька і Біла Церква щоб була під моєю гетьманською рукою. Коли ж по містах будуть воєводи, так жодним чином не можна нам бути підданими царя. А під рукою у короля ми нізащо не хочемо бути, луччо вже будемо під бусурманами. Нехай вже в одному Києві будуть царські воєводи і ратні люди, бо ми самі не спроможемося удержати Київ. Київ мусить цар, з нашої-таки волі, взяти під свою руку і не віддавати його королю і сенаторам, щоб над церквами не було наруги, а люди щоб не зазнавали утисків; бо весь народ український в одно каже: за Київ стоятимемо і вмиратимемо, а полякам його не віддамо. Та в Польщі нині і короля нема».

Подимов натякнув, що пристати гетьманові під царську руку перешкоджає приязнь гетьмана до татар. На це Дорошенко відповів йому: «Була колись у нас з ними приязнь і присяга була, але ми побачили, що татари непевні: людей наших почали вони полонити, от ми за це й будемо їх бити».

Через військового суддю Олишевського гетьман послав до Шереметєва тимчасові умови згоди: воєводи і ратні люди царські нехай лишаються, але тільки на час, та й то ще, щоб перебували з козаками в згоді, дружно і надавали допомоги проти бусурманів і своєвільників. Між останніми Дорошенко вказав на Думитрашку Райча, що зі своїм Переяславським полком пристав до Суховієнка.

— Дивно мені,— говорив Шереметєв Олишевському,— чого оце хоче гетьман Петро Дорофейович! І що доброго вийде з того, коли царських воєвод і ратних людей по ваших містах не буде? Тепер такий смутний час, що коли б не було в Переяславі царського воєводи і ратних людей, то Переяслав давно б вже був у руках татар; бо Думитрашко Райч злигався з ними; тоді б усі ви з Переяслава зазнали від татар великих утисків; бусурмани всіх би вас, не минаючи й немовлят, перегнали б до Криму. Воєвод і ратних людей поприймав цар, щоб обороняти край від бусурманів, і вони їх кілька разів били.

Олишевський на це відповів Шереметєву:

— Гетьман Петро Дорошенко змагається тому, щоб виведено з України воєвод і ратних людей, що за минулого часу король польський звелів з Корсуня, з Умані і з Чигирина повиводити своїх ратних людей і тим звеселив український народ.

— Справді що так,— відповів іронічно Шереметєв,— де бачили ми торік; тільки що вийшов комендант з Чигирина в Польщу, гетьман зараз зібрав татар і рушив з ними на Польщу; та чимало тоді міст, сіл і хуторів зруйнував. Боязко, щоб і на лівому боці Дніпра таке не сталося, коли ми виведемо воєвод і ратних людей.

Невдовзі після цього Шереметєв вирядив Подимова до Дем'яна Многогрішного запевнити іменем київського воєводи, що вільності козацькі нічим від царя не були порушені, а вигадав про це зрадник Брюховецький, єпископ Мефодій та Василь Дворецький; а що в Україну прислав цар воєвод і ратних людей, так цього ж прохав сам «вор и клятвопреступник Івашка Брюховецький» на те, щоб українців обороняти від бусурманів. Коли ж з того сталося що-будь негаразд, так сталося воно більш не через кого, як через Брюховецького ж таки і за його проханням.

Дійшла до Дем'яна Многогрішного грамота і від царя, писана 1 грудня; цар усовіщував наказного сіверського гетьмана «не йняти віри «богосварным» улещуванням Суховієнка і спільника його Калги-султана і, де трапиться, бити «богопротивных агарян»[8]; не слухати нерозумних промов шахраїв, коли вони, сприяючи зрадникам, почнуть людей добрих баламутити злодійськими вигадками».

Майже тоді саме, як Дорошенко вів переговори з Шереметєвим, він іншою стежкою завів зносини з московським урядом через українсько-руського шляхтича Теофіла Бобровича. Бобрович за наказом царя вів переговори з гетьмановим братом Андрієм. Гетьман Дорошенко і через брата добивався того самого, про що писав і до Шереметєва: щоб по містах українських не було ні воєвод, ні московського війська; але, листуючись з Шереметєвим, гетьман не сперечався проти того, щоб у Києві був воєвода московський. Тепер же брат його Андрій від його імені говорив Бобровичу: «За нашим віковічним звичаєм, де живуть козаки, там не повинно бути воєводи: над містом більшим — полковник; над меншим — сотник чи отаман, а над простонароддям — війт. Коли цар пристане на оці умови, гетьман зараз рушить в похід і зійдеться з Ромодановським. Ми не хочемо вимагати від царя ні грошей, ні соболів; ми волимо служити довіку і готові йти на кожного ворога царського за наші вільності, і з скарбу царського не хочемо брати жодної копійки. А з поспільства ми самі збиратимемо податки і будемо по-

силати до царя. Під руку Польщі ми нізащо в світі не хочемо і просимо Києва полякам не віддавати».

За Київ усі козаки у Гадячі завзято стояли. «Київ,— кричали вони,— наша мати. Всі головами поляжемо, а Києва королю не віддамо. Коли цар накаже повиводити з Києва своє військо, ми й самі за нього справимося, а вже полякам Києвом не володіти».

«Коли ми почнемо від поляків відбиватися, так ми через те роз'єму не зрушимо,— говорив Андрій Дорошенко.— Нехай посланці великих державців з'їздяться та умовляються на вічну згоду, а гетьман прохатиме, щоб Києва полякам не віддавали. Коли ж поляки силоміць прийдуть до Києва чи в Україну, ми шаблями будемо оборонятися. Тоді поляки швидше погодяться з царем, Бог так пом'якшить їм серце, що вони й самі нас покинуть».

Після отих переговорів Боброви́ч 23 листопада розіслав по українських містах універсали до духовенства і до мирян, усовіщуючи бути вірними цареві, не піддаватися на улещування ворога Суховієнка, а триматися Дорошенка. Перегодом він поїхав до Москви піклуватися там, щоб затвердили вільності Війська Запорозького.

Так-от ми бачимо, що на лівому боці Дніпра, після того як скинули там Брюховецького, виступило аж три чоловіка, охочих орудувати гетьманською булавою: Дорошенко, Многогрішний і Суховієнко. Перші два хотіли придбати гетьманську владу з рук царя. Коли б Дорошенкові, що гетьманував уже на Правобережній Україні, поталанило було зробитися гетьманом і на Лівобережжі, то вже те саме знехтувало б фактично силу і вагу Андрусівської угоди і Україна, поділена цією угодою на дві країни, знов з'єдналась би в одну. Дорошенко був би одночасно підданком двох державців: як гетьман правобережний підлягав би королю польському, а як гетьман Лівобережної України— царю московському. Чудно б воно було, а тим часом трохи-трохи так не сталося. А вже ж коли б і сталося так, то ненадовго. Ледве чи пристали б на це поляки, а коли б і пристали, маючи на думці які-небудь потайні надії, то все-таки ця подія зробилася б джерелом нової небезпечності і війни. В українців занадто вже багацько накипіло ненависті до поляків; народне повстання ще не потухло зовсім, воно б знов зайнялося на правому боці Дніпра, а певна річ, що лівобережні козаки почали б допомагати своїм братам. Не можна б було й Дорошенкові лишитися байдужим до такої народної боротьби, та й московський уряд затягся б до неї, хоч би й проти власної волі. Дорошенкові і взагалі українцям, що не спекалися ще зовсім польського втручання, вельми хотілося затягти Московщину у війну з Польщею.

Бачили ми, що вже й тепер Дорошенко через брата свого Андрія переказував москалям, щоб не винуватили козаків, коли розпочнуть війну з поляками. Москалі все те розуміли, та не хотіли здіймати колотнечу з Польщею, тим-то, ластячи Дорошенка, мало на нього покладалися і розраховували на нього мало. Хоч він і запевняв, що готовий вірно і щиро служити цареві православному, але тому не можна було йняти віри вже через те саме лишень, що дійсні вчинки його не вдовольняли змаганням царя московського. Дорошенко не випустив на волю царських воєвод, заарештованих народом і повіддаваних йому, а погнав їх на правий бік Дніпра. Кілька разів уряд московський прохав його випустити тих воєвод, він хоч і давав обіцянки, але тримав воєвод під вартою і двох з них — Скуратова і Клокачова — навіть в кайданах. Опріч того, Лазар Баранович подав Москві звістку, що нещодавно приїздив до Дорошенка посланець турецький розвідати в Україні, чи вся старшина волить пристати під султана турецького. І всі відповіли, що бажають того. Тим-то уряд московський, незважаючи на переговори свої через Бобровича про гетьманування Дорошенка на Лівобережній Україні, схилявся більш до того, щоб гетьманом Лівобережжя посадовити Дем'яна Многогрішного, тим паче що вибір на гетьмана Многогрішного не повів би за собою незгоди з Польщею, а цієї незгоди Москва вельми не хотіла. До того ж Дем'ян свою прихильність до Москви засвідчив вже й тим, що випустив з-під варти всіх царських людей, які були в Борзні, Сосниці і в Погарі. А Дорошенко так навпаки: він не випускав царських воєвод, та ще перед посланцями царськими дударився, що доволі вже догодив цареві і тим, що «полонених воєвод не повіддавав татарам». За Многогрішного стояв Баранович, а цей зумів своїми красномовними писаннями причарувати царя Олексія і придбати собі шанобу в Москві. Шереметєв і собі лащив Многогрішного, звав його своїм приятелем і добряче писав про нього в Москву до «Малоросійського приказу». Сам Дорошенко, хоч і був супротивником йому, шукаючи собі гетьманської булави, але на око був привітним до нього, не ворогуючи: напучував його бути вірним до царя московського, бити невіру і запевняв, що й сам він з Правобережжя готовий пристати під царську руку, аби тільки по містах українських не було царських воєвод і ратних людей. Таким чином, обидва претенденти на гетьманство влещувалися до одного і того самого царя. Третій претендент, Суховієнко, був ворогом і московської, і польської кормиги, жодної протекції у них не шукав, а жадав України вільної і цілком самостійної; він опирався на спілку з Кримом.

Суховієнко таборував в урочищі Липова Долина, на східному боці України; з ним був і Калга-султан, у котрого, коли

йняти віри йому самому, була велика сила війська. За Суховієнка стояли полки Полтавський, Миргородський, Лубенський і Переяславський. І Дем'янові Многогрішному, і Петру Дорошенкові Суховієнко був ворогом. Цілу осінь він піклувався прихилити до себе північну Лівобережну Україну, що корилася Многогрішному, але не поталанило йому, і в кінці грудня він рушив проти Дорошенка. Переправившись через Дніпро, Суховієнко взяв на Чигирин. Дорошенко заздалегідь розвідав про його заходи, чекав на нього і біля Чигирина розстановив своє військо так, що суховієнківці опинились і спереду, і ззаду, і з боків між дорошенківцями. Більша половина татар покинула Суховієнка. Чимало й козаків покидали його; лишилося у нього не більше десятої частини того війська, що перейшло з ним на правий берег Дніпра.

Перший захід захопити Чигирин не вдався: Суховієнко і Калга мусили відступити за річку Тясьмин, а там напав на них Сірко з запорожцями і геть чисто побив їх, злучившись з Григорієм Дорошенком, котрий нещодавно прибув з Козельця. Суховієнкові козаки покинули його і попристававали до Сірка. Суховієнко втік, з ним пішло, як одні звістки кажуть, 5, а другі — 15 нібито чоловіків. Татари, ремствуючи на невдачу, забрали Суховієнка як бранця і повели його до Криму вкупі з Гречаним, що був писарем у Брюховецького. Ті козаки, що пристали до Дорошенка, привезли йому Суховієнкову скриню з паперами, корогви і бубон.

Оця Суховієнкова невдача поталанила була на час Дорошенковій долі. З усієї Правобережної України поз'їжджалися до Чигирина полковники, сотники і вся старшина, кланялися Дорошенкові і признавали його своїм головою. Та й по Лівобережній Україні по різних містах показувалася між людьми охота признати Дорошенка за гетьмана. «Він людина, стоюща того,— говорили про нього,— з роду споконвічно козацького і до війни тямущий; а Дем'ян що?! Мужичий син — Дем'ян! Дорошенко нехай гетьманує над обома берегами Дніпра, як колись гетьманував преславної пам'яті Богдан Хмельницький над усією Україною». На Різдвяні свята з різних міст Переяславського полку поприходили до Дорошенка подарунки животиною та хутрами лисячими і кунячими.

1 січня 1669 р. Дорошенко видав до народу Лівобережної України універсал, сповіщаючи, що побив свого ворога Суховієнка і що все Військо Запорозьке порадило дотримуватися доброї згоди з Москвою, але з умовою, щоб по Україні царських воєвод і ратних людей не було. Гетьман усовіщував народ не сваритися з москалями і пропускати всіх москалів, що приїздять в Україну, і не відмовляти їм хліба-солі.

Бажання спекатися з України московських воєвод і ратних людей так обгорнуло весь народ український, що Дем'ян Многогрішний, виряджаючи своїх послів до Москви з проханням скликати раду для вибору гетьмана, мусив головним чином держати мову про воєвод та про ратних людей.

На лихо, громадське життя в Україні склалося ось як: коли українці вдавалися до уряду московського по якийсь лад, що вважали корисним задля народу, а уряд московський вважав, що той самий лад йому не зовсім на руку, то поміж українців зараз знаходилися такі людці, що починали підлабузнюватися під погляди московські і показувати урядові власну прихильність і вірність до Москви. А що таким шляхом можна було вибитися вгору, те доводив усім ніжинський протопоп Максим Филимонович, швидко виведений на єпископа Мефодія. Правда, йому бракувало розуму встояти на тій височині, якої досяг, але приклад його все-таки був спокусливим. Стежкою цього Максима-Мефодія загадався йти і протопоп Семен Адамович, сподіваючись на ліпший успіх, покладаючись на власний розум. Його вирядили в Москву з послами Василем Многогрішним та Матвієм Гвинтівкою. Повернувшись з Москви в Україну, Адамович почав вдаватися з листами до царя і до впливових помічників царських: до боярина Богдана Хитрово, до думних дяків Герасима Дохтурова та Лукіяна Голосова. В писаннях своїх Адамович чорнив наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного і архієпископа Лазаря Барановича. Протопоп дорікав, нібито Дем'ян шість тижнів тримав його під вартою за те, що він хотів переслати в Москву відписку воєводи ніжинського Ржевського. Дем'ян заборонив би то йому писати в Москву і до воєвод, похваляючись, коли не послухається, покарати за те на горло, та й не пускав його нікуди. Тим-то не було у нього, протопопа, спроможності виявити Дем'янові надужиття. З доносу протопопа знано, що ті надужиття були ось які: «Гетьман бере з народу непомірно великі податки: з вінницького казана мужик платить по рублю, козак і піп— половину рубля, з сохи, з коня, з вола, з млина— з усього бере, і вже немало тисяч зібрав і все міняє їх на червінці. Отакими поборами гетьман так озвірив проти себе і мужиків, і козаків, що ті хочуть утікати до землі цісарської. Я його усовіщував, та він не хоче слухатися мене, і на Божого помазаника, і на царство православне несе такі ганебні слова, що мені як священикові і писати їх соромно».

Про архієпископа Адамович писав таке: «Архієпископ ось як сприяє цареві: каже, треба, мов, щоб на нашій Україні й нога московська не стояла, а коли цар не повиводить з наших міст своїх ратних людей, тоді гетьман хоч і сам поляже, то й царст-

во ж Московське занапастить». Відаючи, що українські посли прохатимуть у царя, щоб позабирав з України воєвод і ратних людей, протопоп благав царя не забирати їх з Ніжина, Чернігова, з Переяслава і з Остра. Козаки скаржилися на царських воєвод і ратних людей за своєвольство, а протопоп, навпаки, запевняв, що народ аж голосить та кричить, «не хочачи перебувати під козацькою неволею, як Ізраїль під єгипетською», а тільки й благає Бога про те, щоб перебувати під рукою царя московського. «Не тільки що не треба виводити воєвод, а треба б ще нових поприсилати до Глухова і до Гадяча, тоді б козакам годі було б бріскувати; а то їх там жменя, а вони куйовдять нісенітниці, ніби такі, що перемогли і одоліли, та й вимагають таких статей, яких і спочатку ніколи не було, навіть тоді, як ще усі козаки держалися купи і не йшли врозтіч. «Повідомляю державця,— писав Адамович,— що розумні козаки, котрі не забули про присягу, а з ними і міщани і вся чернь голосно гомонять: коли цар повиводить з українських міст воєвод і ратних людей, так вони не хочуть тут жити, а повтікають хто в московські українні міста, а хто за Дніпро — до міст королівських». Далі протопоп ворогами влади московської називав Забілу і Гвинтівку з товариством, що повинні були прибути до Москви як посланці Війська Запорозького. Адамович напучував заарештувати їх і між іншим додав, що наказний гетьман і архієпископ зі своїми однодумцями хочуть зараз зрадити цареві і з'єднатися з татарами, коли тільки цар не вдовольнить цілком їх волі, яку повідають в Москві посланці їх. Того ж місяця, коли протопоп писав свої доноси, прийшов в Москву до «Приказу» донос і від ченця з Межигірського монастиря Анатолія; цей обносив усе духовенство київське, а найбільше людей, що правили монастирями.

Уряд московський не настільки йняв віри цим доносам, щоб зважати на них в своїх заходах і вчинках, але ж мав їх на думці як не зайве остереження про свою обачність. Уряд не карав доношиків і не видавав їх, тим паче що протопоп до боярина Матвієва писав: «Листа мого не вели об'являти; а то як довідаються, зараз мене на смерть покарають». Уряд московський доноси оті ховав, як кажуть в Московщині, «під сукно» до того слушного часу, коли самі вчинки покажуть, скільки правди в доносах.

III

Посланцями в Москву вирядили: архієпископ Лазар Баранович — ігумена з Маклаківського монастиря Єремію з одним ченцем-попом і з дияконом, а наказний гетьман Многогріш-

ний — генерального обозного[9] Петра Забілу, генерального осавула Матвія Гвинтівку і генерального суддю Івана Домонтовича. До них приставлено було шістьох сотників, двох отаманів, двох війтів — від міщан і поспільства, одного бурмістра, одного суддю полкового, підписка військового та 46 простих козаків.

19 січня 1669 р. посланці вперше зупинилися перед «Малоросійським приказом». Боярин Богдан Хитрово в промові до них нагадав усю історію Гетьманщини від часу Богдана Хмельницького і доводив, що все, що повигадував Брюховецький, було неправда, пущена тільки на те, щоб скоїти колотнечу.

Посланці подали своє прохання зі статтями. Головне бажання їх було, щоб по українських містах притьмом не було ні воєвод, ні ратних людей московських. Українці не змагалися, що за першою умовою Хмельницького з Московщиною була згода на те, щоб в Переяславі, Чернігові і Ніжині були воєводи московські, але ж ті воєводи і царські ратні люди замість сподіваної від них оборони краю заподівали в Україні погибель і руїну. Вони не приподоблялися до українських звичаїв, а допікали людям частими крадіжками, підпалюваннями, душегубствами і різними муками бідного народу. Коли ж українці позивали ратних людей у воєвод, так воєводи замість справедливого розсуду тільки тягали позви. От через що й пішла остання колотнеча і зрада Брюховецького. Тим-то українці благали позабирати з України воєвод і ратних людей і більш вже ніколи не присилати їх, податки ж, які там припадатимуть з України в скарб царський, збиратимуть гетьмани через своїх людей і посилатимуть в Москву. Але такі податки, щоб збирати їх з успіхом і щоб вони не давили народ, треба збирати не зараз, а перегодивши якийсь час, за яким український народ поправиться трохи з убожества і досягне ліпшого добробуту. Тоді і ціле Військо Запорозьке, користуючись з своїх вільностей, не піддаватиметься зраді, а перебуватиме певним до царя стало і нестеменно.

Оця стаття була Москві не до смаку. Уряд московський вважав своїх воєвод в Україні за такий найважніший орган, що тримав в покірливості до центральної влади московської край, з'єднаний з доброї своєї волі. Досвід останніх літ показував, що застосувати в Україні оту воєводську організацію ще вельми рано, але ж уряд московський жадав зберегти хоча б те, що вже було заведене ним в Україні ще до Брюховецького і що, здавалося йому, могло б і далі існувати безпечно. От чому на статтю послів України дано відповідь невиразну і хистку: цар наказав бути воєводам по тих тільки містах України, де він визнає те «пристойным», і то не всюди, де їх позаводили за час

від Переяславської угоди з Хмельницьким до останньої війни. Прецінь же про цю річ відклали балакати на раді, а раду ту гадали скликати тієї ще зими.

Посли українські вимагали повернути гармати, що українці купили собі, або поздобували на війні у поляків, або за останній час під колотнечу. Москалі позабирали їх собі; прохали знов вернути дзвони і речі церковні, що позахоплювали москалі в Україні; визволити з неволі українців, яких поневолив Ромодановський під час походу задля втихомирення колотнечі Брюховецького. На це згодилися в Москві, але з умовою, щоб українці подали реєстр усього, що було де і коли заграбоване, а про полонених відповіли, що на прохання гетьмана Дем'яна визволено вже 569 чоловік, а останні, які ще є, то ті будуть визволені. Старшині, мабуть, припало до смаку, що за Брюховецького зроблено з неї «дворян», бо й нині вона прохала надати гетьманові право вдатися до царя про надання його підручним «дворянства» і тих, кого зробить цар дворянами (шляхтою), наділяти селами і млинами. Уряд московський і на це пристав, що цар своїми грамотами (універсалами) затверджуватиме гетьманові наділи.

Посланці прохали ще, щоб усі козаки були звільнені від постою і підвід і щоб ті відбутки справляли едине самі мужики. Прохали, щоб за гетьманом і старшиною було право зносин з державами чужоземними. На це в Москві не погодилися, кажучи, що й спочатку такого права не було за гетьманом; одначе пообіцяли, що коли траплятимуться в справах українських з'їзди з комісарами польськими або ханськими, так до таких з'їздів пускатимуть і гетьманових заступників. Посланці порушили питання про Київ, вони висловилися, що не воліли б віддавати Київ полякам; послам відомо, що сейм польський порадив повернути на латинські костьоли всі церкви православні і порозвозити з Києва по різних містах Польщі мощі чудотворців київських. Що такі наміри справді є, посли показали листи до печерського архімандрита. Посланцям відповіли на це, що ті листи непевні і покладатися на них не можна, бо невідомо, від кого вони прийшли і хто їх писав. Посланці нарікали на Теофила Бобровича, що він зрадник потайний, а на доказ того подали «влесливий» лист, буцімто писаний Бобровичем і розповсюджений в народі. В тому листі була ганьба на Андрусівську угоду і заклик до народу, щоб він змагався проти лиходійної політики сусідніх державців, які надвоє розпаювали Україну. Ще прохали посланці, щоб уряд московський не приймав доносів від протопопа ніжинського Семена Адамовича, бо він під'юджує до колотнечі. Про Бобровича відповідали послам українським, що цар наказав повернути його в Москву, але

листу, нібито Бобровича, мабуть, не дойняли віри, бо ні з чого не знати, щоб над Бобровичем було якесь слідство. Про Адамовича відповіли, що він не під'юджував і не писав такого нічого, а приїздив він до Москви прохати царя за гетьмана і за Військо Запорозьке. Отже, тоді саме, як послам давали таку відповідь у тому ж таки «Приказі», був вже протопопів донос. Заступники київських і ніжинських міщан, що поприїжджали з посланцями, привезли статті, прохаючи, щоб уряд московський визволив міщан від суду воєвод московських і від постою жовнірів московських, бо вони робили над людьми насильства. На це в Москві відповіли, що усі статті про міщан накаже цар роздивитися на тій раді, що буде.

23 січня знов покликали посланців до «Приказу».

— Як на вашу думку,— спитав у них боярин Хитрово,— де ліпше припадає відбутися раді?

Посланці відповідали:

— Про це ми не радилися поміж себе: нехай поміркуємо і завтра відповімо вам. Ми виберемо два чи три міста; ліпше, щоб рада відбулася десь в затишку; мабуть, так, щоб де біля Десни, тільки щоб Чорної ради не було та щоб на раді були самі полковники з старшиною. Чорній раді не можна бути, бо міста наші поруйновані; з'їдеться багацько народу, то й коней нічим буде харчувати. Ми вже обрали собі на гетьмана Дем'яна Многогрішного і просимо — нехай би цар казав дати йому булаву і коругов.

Другого дня послів знов покликали і оповістили, що цар своїми послами на раду вирядить боярина князя Григорія Ромодановського, стольника Артамона Матвієва і дяка Григорія Богданова. Рада нехай буде в Батурині, на раду покликати старшину козацьку і міщанську, а Чорної ради щоб не було.

25 січня знов побачились вони. Побалакавши про деякі подробиці, спитали у посланців: «А які ви маєте докази на письмі проти єпископа Мефодія і проти протопопа Семена?»

Посланці на те відповідали:

— З собою жодних доказів не маємо, а на раді добудемо їх. Ми певне знаємо, що у гетьмана Брюховецького з Мефодієм, і з протопопом, і з Ромодановським була одна думка. Гетьман тоді посилав в Москву бунчужного[10] Івана Поповича з арматним писарем Ничипором і потім казав, буцім вони говорили йому, що чули від бояр, нібито царю України не треба.

На це їм відповіли: «Можна б вам і самим зрозуміти, що це діло занадто чудне, а коли вам говорив такі речі Івашка Брюховецький, так це він єдине для того, щоб баламутити вас».

Наостанку посланці прохали визволити з полону тих українців, які перебували в неволі по дворах боярських, і поверну-

ти українським купцям те добро, що повіднімали в них під час смут. Посланцям на все давали добрі обіцянки.

Теофил Бобрович перебував в Гадячі. Туди він приїхав 10 січня і привіз ласкаві царські листи до гадячан, до полтавського полковника і до війтів і поспільства в Ромен, Зіньків, Лубни, Опішню, Комишню, Сорочинці, Дригайлів, Рашевку і Веприк. Цар звелів визволити всіх українців, позабираних через смуту в Білгороді, Сумах і по інших містах. 11 січня на раді в Гадячі зачитали царські листи, що попривозив Бобрович, гомоніли сюди й туди і казали Бобровичу, щоб він їхав в Чигирин до гетьмана Дорошенка. Бобрович змагався, що не можна йому їхати, доки не дадуть йому отаманів. Дехто шепнув йому на вухо: коли ти поїдеш до Петра Дорошенка, так вскочиш навіки в неволю, а коли що, то й головою поляжеш. Не йми ти віри Дорошенкові: він списується з турецьким султаном, і навесні поллється кров. Сам гетьманів Дорошенків брат надвоє поводився з Бобровичем. Покликав його на обід до себе, але за обідом, наперекір звичаю, не випили за здоров'я царя, а 17 січня Бобрович був у церкві на літургії і спостерігав, що на єктеніях не молилися за царя, а згадували гетьмана Петра як голову України. Бобровичу висловили, що так звелів митрополит Осип: він нібито наказав вважати за єретиків усіх тих попів, що висвятив єпископ Мефодій, і вимагав, щоб вони, коли хочуть бути попами, ставилися до нього по-іншому на посвячення. Бобрович здогадався, що починається щось недобре; аманатів йому не дали; тоді він став гадати, щоб яким-небудь чином вибратися з Гадяча, і попросився на якийсь час до Кам'яного і до Лебедина. Його не пустили та ще й вартових до нього приставили. Вартові не вельми пильнували. 23 січня він пішов нібито в гості до одного гадяцького міщанина та й втік до Кам'яного. Звідти він написав до Андрія Дорошенка, що вчинив так через те, що його не пускали по добрій волі, а йому треба було по царських справах. Він прохав Дорошенка зберегти його добро, яке лишилося у Гадячі, і обіцяв, що повернеться, як тільки покличе його гетьман. Андрій Дорошенко відповідав йому, чого він тікав нишком, коли проти нього ні в кого лихої думки не було: усі піклуються про те, щоб справу довести до згоди, і радив йому, не боячись нічого, повернутися до Гадяча. Але стережучись, щоб Бобрович не понаписував чого лихого до московського уряду, Андрій писав до Ромодановського, що Бобровичу в Гадячі нічого лихого ніхто не вдіяв, опріч шанування, а він взяв та й втік без жодної причини на те.

В Кам'яному Бобрович сидів до 3 лютого, доки прийшов до нього лист від гетьмана. Гетьман ласкаво кликав його до себе в Чигирин. Бобрович той лист переслав до Москви і написав,

що в Чигирин йому не можна їхати, бо довідався він, що до гетьмана приїхали посланці: цісарський, литовський і від татар— білгородський. «Без царського універсалу назвуть мене пройдисвітом,— писав Бобрович,— і не дадуть мені побалакати з гетьманом сам на сам. Здається, ліпше буде допомагати лівобережним тільки, а від правобережних відкинутись; народ все лукавий і влесливий: доки надопікав їм Суховієнко, вони липнули до нього, і Дорошенко Андрій видавав листи, зазиваючи усіх на вірність до царя; а як перемогли Суховієнка, тоді Андрій Дорошенко почав говорити інше; все на гетьмана тільки звертає і каже: де буде гетьман, там і ми будемо. Доки Суховієнко бився з татарами, Дорошенко давав пільги усім царським ратним людям, яких позабирали в полон,— брав тільки з них присягу, що не повтікають. А як побили Суховієнка, тоді Дорошенко усіх їх позакидав в острог, та ще й позабивав в колодки». Про це писали до Бобровича полонені воєводи.

Гетьман Дорошенко, довідавшись, що лівобережні міста вдалися до царя, звелів брату своєму Андрію продати все добро, яке є в нього в Гадячі, забрати московського посланця Бобровича і приїздити з ним до Чигирина. Бобрович на зазив Андрія Дорошенка не поїхав, змагаючись, що немає у нього на те наказу царського. Гадаючи, що Дорошенко може повезти його силоміць, він приміркував собі втікти до Москви, хоч би за те й розгнівався цар. Але нічого того не сталося, бо Бобровичу велено було з Москви приїздити туди. От на цьому і закінчилися заходи Бобровича погодити уряд московський з правобережним гетьманом.

Тим часом гетьман Дорошенко іншою стежкою розпочав зносини з Москвою, через князя Ромодановського, що стояв тоді з царським військом в Суджі. Ромодановський вирядив до Дорошенка ротмістра Карпа Бабкіна прохати, щоб визволив з полону царських воєвод і ратних людей, між котрими був син Скуратова, товариша князя Ромодановського. Дорошенко відповів: «Відомі тобі наші звичаї: в нашій Україні не так, як у вас в Московщині: у вас, що звелить цар, те й робиться, а у нас без ради полковників і товариства нічого чинити не можна. Бранці ваші, щоб ти знав, не в неволі, а живуть собі на волі, з нашої ласки і прихильності. От незабаром, дасть Бог, проженемо з нашої землі ворога-бусурмана, тоді покличемо усіх полковників, зберемо раду та, порадившись, і випустимо з полону вашого Григорія Скуратова, воєвод і ратних людей і нікого з них не затримаємо.

Дорошенко тоді ж таки випустив з полону полковника Гульця з наймитом і прапорщика Тараса Смирнова. Посланцю Бабкіну гетьман сказав: «Коли ваш цар визволить усіх наших ук-

раїнців, яких позабирали ви в полон, тоді й ми усіх ваших випустимо. Між полоненими українцями, визволення котрих найбільше добивався гетьман Дорошенко, були полковники: прилуцький — Чернявський, іркліївський — Попкевич, суддя — Незаймай, писар — Шийкевич і знаменитий Тимофій Цицура, що був тоді на засланні в Томську. Багацько було й інших. Московських бранців було у Дорошенка 70; з них 34 тримали в Брацлаві, а останніх — в Чигирині. Про бранців чигиринських Бабкін писав так: «Царських людей гетьман велів годувати, наділив їх кожухами і чобітьми і кличе часто до себе на обід. Але таку ласку показували бранцям доти тільки, доки Дорошенко боявся Суховієнка, а коли зовсім відбився від нього, то цілком інакше стали поводитися з полоненими москалями».

IV

З 12 лютого 1669 р. почали в Москві готуватися до ради, що мала обрати гетьмана Лівобережної України. За наказом царя репрезентантами верховної влади московської на раду призначено князя Григорія Ромодановського, а в товариші йому — стольника Артамона Матвєєва і дяка Богданова; задля обережності виряджено з ними піших і кінних ратних людей, стольників, стряпчих, дворян і інших; з'їхатися їм призначено було до Севська, туди приїхав Матвєєв і дожидався Ромодановського з Суджі.

Звістка про заходи Москви обрати нового гетьмана для Лівобережної України прикро вразила Дорошенка. Він спостеріг тут перешкоду зробитися йому гетьманом всієї України. «Дивуюся я,— писав він до Ромодановського,— що твоя милість, відаючи, що я — гетьман обох сторін України, листується з Дем'яном Многогрішним, нашим гетьманом наказним. Годилося б твоїй милості з твоєю сердечною християнською любов'ю жадати, щоб і висока честь царська, і слава Війська Запорозького були незрушені, а не того, щоб роз'єднати Україну, котра споконвіку була єдиною. Прошу тебе, щоб повідомив про все, що тобі наказав цар, не наказного гетьмана, а мене. Що вийде з того, що робитиметься потай мене, про те твоя мудра голова нехай сама доміркується».

Відповіді на цей лист не надійшло.

Подібне писав тоді Дорошенко і до Шереметєва. Він повідомляв його, що, скликавши раду, хотів вирядити до царя просьбу, аж ось довідався, що з наказним гетьманом, колишнім полковником чернігівським, заводяться потайні зносини. На думку Дорошенка, Дем'ян походив на тих закутних геть-

манчат, що після смерті Богдана Хмельницького ради своєї власної користі оголошували себе гетьманами і коїли усобицю. Дорошенко прохав Шереметєва, щоб про всі важні справи вдавалися до нього як до гетьмана дійсного, а не до наказних і щоб клейнодів військових нікому не віддавано, доки не повернуться посланці його, яких він вирядить до царя після ради. На цей лист Шереметєв відповідав, що з Дем'яном жодних потайних умов нема, а українці лівобережних міст вдавалися до царя, щоб він не боронив відбутися раді відповідно стародавнім козацьким звичаям.

«Тебе,— писав Шереметєв,— дивують вчинки Дем'янові, так само і ми дивуємось, що ти пишеш до нас, бажаєш підданства, а листуєшся з царем турецьким, відряджаєш до нього своїх посланців, і від нього до тебе посланці часто їздять, а ти нам про те й не пишеш». Писав Дорошенко і до Многогрішного, вказував йому, що Україна бідує через розтич; цілий край зруйновано, велику силу українців позасилано у Сибір і до інших країн царства Московського. «Правда,— писав він,— воно добре діло жити в згоді з Москвою і перебувати під рукою у царя православного, та тільки не за такими умовами, на які пристав Брюховецький». Дорошенко радив Многогрішному вирядити своїх посланців на раду, що повинна зібратися на першому тижні Великого посту в Корсуні. Многогрішний Дорошенків лист, писаний 15 лютого, переслав у Москву і радив, щоб Дорошенкові ні в чому не йняли віри, бо він зсилається з турками і якісь там умови з ними складає. Запевняючи, що він готовий лити кров за царські вигоди, Дем'ян додавав, що він своїми заходами привів під руку царя московського полковників: київського Солонину і переяславського Думитрашку Райча.

Ті посланці, що їздили до Москви в січні, не привезли певної відповіді, де збереться рада. Дем'ян радив Ромодановському, що найліпше буде справити раду в Новгороді-Сіверському, щоб на раду міг прибути архієпископ Лазар Баранович, бо це людина старого віку і благе здоров'я його не дасть йому поїхати далеко. Ромодановський відповідав, що цар казав скликати раду в Глухові, куди найзручніше приїхати з інших міст українських; князь зазивав Многогрішного їхати до Глухова, кликати туди полковників, старшину і міщан, він додав, що про все те написано і до Барановича.

Дем'ян послухався і 27 лютого приїхав до Глухова. Лазар Баранович писав, що «тяжка путь лякає його, недужого, але справа вибору гетьмана, як Божа справа, примушує його поїхати».

1 березня приїхали до Глухова і московські посланці. Дем'ян Многогрішний з старшиною і з козаками зустрів їх за три чи,

може, й за чотири версти за містом. Князь Ромодановський взяв Дем'яна до себе в карету. В міській брамі зустрів їх соборний протопоп з попами і міщанами. Повстававши з екіпажів, посланці познаменувались до чудотворного образа Спаса, що привезли з собою із Севська; понесли образ в собор, відправили там молебень, а потім князь Ромодановський велів той образ постановити у себе в дворі.

На другий день Дем'ян удвох з осавулом Гвинтівкою приїхали до Ромодановського. Князь велів голосно вичитати статті умови, які повинна була затвердити рада, а потім говорив: «Ви пишете, буцімто на польському сеймі приражено було благочестиві церкви повернути на костьоли; але ж в третій статті Андрусівської угоди виразно стоїть, щоб українцям вільно триматися грецької релігії. Коли ж поляки роблять утиск церквам, так наш великий державець накаже своїм заступникам на з'їзді з поляками домагатися, щоб утисків не було. Про те, що вчинить з'їзд, гетьман і старшина довідаються від тих своїх посланців, яких вирядять до з'їзду. Спишіть і дайте вашим посланцям статті, і нам про те скажете, щоб ми повідали про них великому державцеві. Посланці ваші приходитимуть до польських посланців і радитимуться з ними про ваші військові справи з волі царя, але ж з посланцями вони не сидітимуть, бо польські посланці змагаються і кажуть, що ніколи не бувало, щоб вкупі з ними сиділи посланці Війська Запорозького. Нам запевне відомо, що польські сенатори писали до Дорошенка і кликали його заступників на «елєкцію» (вибір короля). А все ж, коли кличуть на елєкцію, так не заборонять їм там сидіти, і місце для них знайдеться».

На це Ромодановський відповів: «Заступники царські побалакають про це з заступниками польськими, але тепер про це не можна писати, бо польські посланці цього не хочуть. От ви просили, щоб вам у Москві дали дім, де б квартирували ваші українці, що приїздитимуть в Москву. Отже, виберіть собі чоловіка значного, розумного і обачного, нехай він живе в тому домі, а ви до нього й писатимете про ваші справи, які вам треба буде: він буде вашим заступником. Цього заступника перемінятимете щороку». Архієпископ Баранович приїхав до Глухова 3 березня. Князь Ромодановський царським іменем спитав архієпископа про його здоров'я; висловив потім, що цар прощає вину українського народу. За це прощення подякували. Потім боярин промовив: «Великий державець, його царське Величество звелів, щоб ви, за вашими правами і вольностями, обрали собі на гетьмана того, хто вам сподобається».

Обозний, судді, полковники і вся старшина і чернь висловили, що гетьманом обирають Дем'яна Многогрішного. Ніхто не

змагався; знати було, що заздалегідь це усе було вже готове; знати було, що вибір на раді буде тільки формою. Тоді почали читати статті угоди, за якою Україна з'єдналася з царем на підданство довіку, але коли почали читати, щоб в Переяславі, Ніжині і по інших містах були воєводи і ратні люди, уся рада голосно загомоніла.

Старшини змагалися і говорили: «Ми писали до царя, щоб воєводи були тільки в Києві, а в Ніжині, Переяславі і по інших містах щоб їх не було, бо воєводи і царські ратні люди заподівають великі кривди».

Князь Ромодановський на те відповів: «Царю відомо, чого ви прохали, але ж великий державець наказує, щоб воєводи і ратні люди були і в Ніжині, і в Переяславі, і по деяких інших містах; ця річ потрібна і для тебе, гетьмане, і для всіх українців, щоб обороняли вас від ворогів, та й під час проїзду до Києва і до тебе, гетьмане, чи суходолом, чи водою царські люди забезпечуватимуть проїжджих, а вже ж не на те воєводи і ратні люди, щоб заподівали людям кривди. Ти, гетьмане, і ви, старшина, самі добре тямите, що українські люди легкодухі, усяким баламутствам ймуть віри; легко йдуть на всякі влесливості, до злодіїв пристають, а людей неповинних, що не пристають до їх думок, руйнують. Он хоч би й Петро Дорошенко! На тому боці Дніпра іменує себе гетьманом і підлягає під султана турецького. Он Василь Полянський був у нього в Чигирині, так власними очима бачив, як приїздив до нього турецький посланець, і чув, як Дорошенко визнавав себе підданком турецьким. Він і на цей бік Дніпра людей своїх підсилає, та одних по-злодійськи влещує, а других страхом і війною лякає і примушує приставати під його руку. Вже чимало міст на цьому боці тягнуть за ним руку. В Переяславі, і в Ніжині, і по інших містах — руїна; люди порозбігалися куди очі; міста обезлюдніли; коли по тих містах не буде воєвод і ратних людей, так не можна буде повертатися назад тим людям, що повтікали. Дорошенко, довідавшись, що воєвод і ратних людей там нема, поприсилає своїх задніпрянських козаків і заселить ті міста своїми людьми; тоді поневолі ті міста будуть дорошенковими, і він «укупі з собою приведе їх під руку до султана турецького; тоді тобі, гетьмане, і всій старшині підуть великі утиски і від турків, і від хана, і від Дорошенка. Та ще і от що ми вам усім скажемо: цар наш посилав до султана свого стольника Опанаса Нестерова, і він казав туркам, щоб українських міст і Запорожжя до себе під руку не приймали; турки на те відповідали, що по яких містах не буде царських воєвод і ті міста побажають йти під руку до турка, так він, турок, їх прийматиме. Тобі, гетьмане, і вам, старшина, треба б над цим поміркувати та й постерегтись:

головніші і важніші міста українські треба зміцнити в своїх руках, а не попускати в чужі руки, щоб через те самим вам утисків не зазнати і не проливати крові, вертаючи ті міста назад».

Українці не змагалися, одначе і згоди на те не дали, а мовили, що про цю річ поміркують і побалакають поміж себе. Почали читати другу статтю. Гетьман нагадав, що просили царя, щоб Києва не віддавати полякам, вважаючи на православну віру. Ромодановський на те царським іменем відповів: «Самі ви знаєте, на який термін умовилися віддати Київ, але через деякі причини Києва не віддамо, аж доки не з'їдуться польські заступники, і на з'їзді побалакаємо про Київ, і про те ви довідаєтесь від своїх посланців. Говорите ви ще про церкви Божі та про благочестиву віру, що утискають уніати, але про це треба говорити не вам, а правобережцям. Самі ви відаєте, що правобережці ще до Андрусівської угоди самі відкинулися від царя, а не цар їх повіддавав; не через чию, як через їх вину і Андрусівська угода склалася».

Гетьман на це промовив: «Ми певне знаємо, що правобережці самі пристали до польського короля і що цар їх не віддавав. Коли на з'їзді прирадять віддати Київ полякам, то на те воля царська, аби тільки поляки не гнобили благочестивої віри і церков Божих на унію не віддавали. Коли віддадуть Київ, так можна буде царю зробити митрополію в Переяславі».

— Зручніше бути митрополії в Чернігові,— промовив Лазар Баранович,— Чернігів старіший за Переяслав, і князівство тут було давніше.

Як скінчили читати статті, гетьман мовив: «Не бороніть нам ці статті взяти до себе; ми їх перечитаємо у себе на дворі й порадимося; та які статті здадуться нам не відповідними, про те ми напишемо до царя».

Царські посланці на це погодилися.

На другий день, 4 березня, прийшов до Ромодановського обозний Забіла з генеральними осавулами і полковниками і мовив: «Пан гетьман прислав нас до тебе сказати, що ті статті, що взяв він учора в тебе, він перечитав з усією старшиною. В тих статтях написано, щоб царські воєводи і ратні люди були в Переяславі і по інших наших містах; а ми як спочатку прохали в царя, так і тепер стоїмо на тому, щоб цього не було. Про це і прийшли ми прохати тебе і про інше, що тут написане».

Боярин звелів взяти у них прохання і мовив: «Щоб вивести воєвод і ратних людей з ваших міст, так це річ неможлива; а про що інше тут просите, так про те буде до вас відповідь». Козаки в тому проханні бажали, щоб зберігалося козацьке добро; щоб добро убитих на війні козаків переходило їх вдовам; щоб вдови користувалися усіма козацькими пільгами, доки жи-

ві або доки поберуться вдруге з некозаками; прохали, щоб царські гонці не брали силоміць підвід, а вдавалися по них до міської старшини; щоб козацького війська реєстрового було не менше 40 000; щоб під час ворожого нападу приходила допомога ратними людьми, не гаючись; щоб позабирані воєводами під час колотнечі гармати повертали назад; щоб людям посполитим, зважаючи на заподіяну їм руїну, дана була пільга на п'ять років, а коли через цю пільгу чого бракуватиме на платню реєстровим козакам, так те додати з царського скарбу.

Тоді ж таки старшини повідали, що на з'їзд посланців вони обрали заступниками ніжинського полкового суддю Федора Завадзького, Лавріна Артеменка, Леонтія Полуботка і Ярему Яременка.

5 березня прийшли до Ромодановського гетьман і архієпископ Лазар Баранович. Боярин мовив до них: «Був у мене обозний з полковниками, і прохали, щоб воєвод і ратних людей царських повиводити з Переяслава і з інших ваших міст за півроку чи за рік, коли ваші лівобережці утихомиряться і стануть вірно служити нашому цареві; але ця річ неможлива, нема про що й говорити». Гетьман знов почав балакати про те, як московські воєводи й ратні люди кривдять українців, лають козаків, крадуть, підпалюють умисне за те, щоб під час пожежі зручніше було красти, тим-то козацька старшина і просить повиводити з України московських воєвод і ратних людей. «Нехай цар буде собі певен, що ми служитимемо йому, не вагаючись, і на зраду не підемо».

Боярин відповів: «Досі ваші козаки і міщани не скаржились до царя на воєвод і ратних людей; великий державець наказав, щоб воєводи не втручалися в ваші права і суди, не тільки в козацькі, але і в міщанські; судіться ви собі за вашими стародавніми правами і вольностями. Кажете ви, що наші люди крадуть і підпалюють, так і на це ніхто з вас не скаржився, а то б ми нарядили слідство і покарали злодіїв. Видима річ, що це ви тепер тільки вигадали те, щоб спекатися воєвод. Ви собі і в думці не кладіть, щоб ми повиводили ратних людей з ваших міст. Яку безпеку ви можете дати, що в українських містах ніхто не зрадить, не повіддають міст ворогам і служитимуть цареві вірно?»

Гетьман і старшина не тямили, що на це й казати, а боярин мовив далі: «Ще й попереду цього гетьман Богдан Хмельницький поєднався з нашим царем і довіку служив йому вірно. А потім що сталося? Були у вас гетьмани: Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький; умовлялися вони, власною рукою підписували умови, заприсяглися перед святим Євангелієм, клялися власними душами, а потім все те позабу-

вали та й зрадили. Хіба давно Брюховецький велів побити в містах воєвод царських і ратних людей? Отож, вбачаючи з вашого боку таку непевність, не можна вже вам йняти віри. Ти, гетьмане, і ви, старшина, кажете, що беретеся оберігати ваші міста власними людьми. Неможлива це річ: і ми, і ви самі добре тямите і бачите, що коїться на тому боці Дніпра по українських містах. Козаки і міщани слухаються там не тебе, Дем'яне, а Дорошенка і проти царя ворогують. Коли б і по тих містах, про які ви кажете, та не було царських людей ратних, то й там було б те саме, що діють тепер полтавці, миргородці та інші. Гетьмане і ви, старшина! Не здіймайте ви більше речі, щоб повиводити воєвод і ратних людей. Самі ви писали через посланців ваших, що в усьому покладаєтесь на волю царську. Як всесильний Бог поклав цареві на серце, так він і чинитиме. Хіба не так ви писали?»

Архієпископ згодився і мовив: «Коли нам чинять утиски, так як же нам мовчати і не нарікати? Тепер, може б, написати в статтях отак, що ти з нами про цю річ не умовляєшся; і ви, і ми стоїмо на своєму запекло, але нам не заборонено буде вдатися до царя, щоб повиводив ратних людей своїх і воєвод».

Ромодановський на це не згодився і мовив навідруб: «Про це не тільки писати, але й говорити з вами більше не хочу».

Прощаючись, гетьман мовив: «Сьогодні ввечері ми з старшиною і виборними козаками порадимося про це гаразд, а з нашої розмови бачу я й сам, що без воєвод і ратних людей не можна».

Другого дня (6 березня) рано-вранці в суботу, другого тижня Великого посту, козаки і Ромодановський підписали угоду, зложену з 27 статей. Великої ваги була на той час стаття 22-а. Від часу Богдана Хмельницького уряд український прямував обмежувати кількість козаків і зробити з них людей привілейованих. Таке прямування перейшло як спадщина від польської шляхти. Уряд московський сприяв йому, але у народу українського звіку був інший ідеал: щоб в Україні всі були рівними козаками; з народу раз у раз видавалися такі голови, що змагалися проти привілеїв, називали себе козаками, збиралися в купи і безчинствували; переважно то були наймити, люди безземельні, що заробляли собі хліб у багатіїв, працюючи по винницях та по селітряних буртах. Козацька старшина раз у раз нарікала, що ця голота заподіває лихо козакам. Тепер почали заводити осібне козацьке військо — компанійське. На перший раз гадали набрати тільки тисячу компанійців і поставити над ними полковника. Обов'язком їх буде спиняти і гамувати посполитих, що перлися в козаки. Нова інституція незабаром розвинулася, і всі полковники почали заводити в своїх полках

компанійців. Перегодом побачимо, що через кілька років сама старшина впевнилася, що неминуче треба скасувати цю інституцію, але натомість з'явилися охочі, або наймити з козаків, а ще більше з чужинців. Відкинувши змагання про вивід воєвод, звелено було останні статті завести до зшитків. В усьому здалися на царську волю, підписали і підписані статті віддали Ромодановському, котрий відповів, що про ті статті, які подали йому, буде ласкава відповідь тоді, як їх подадуть цареві. Разом із статтями, що стосувалися Війська Запорозького, тобто козаків, були на раді скомпоновані статті про ніжинських і київських міщан. Місто Ніжин, здаючись на руїну, якої зазнало під час останньої усобиці, прохало собі пільги на 15, а для своєї волості— на 5 років; далі прохало затвердити його давнє право на прибуток з торгів, з продажу дьогтю, пива і горілки. Міщани за себе і за посполитих прохали, щоб козаки не втручалися до їхніх розпорядків і не були збирачами. Того часу по Лівобережній Україні багацько було захожих з правого берега; вони, доки не посідали власними оселями, харчувалися громадським коштом і часом коїли всякі безчинства. Голота, так писали в проханні, не вдовольняється зі своїх заробітків, а силує міщан і селян. Київські міщани прохали більше за себе, щоб визволили їх з обов'язку давати підводи та звільнили від своєвільних царських людей ратних. Наостанку прохали задля Києва пільги: 5 років не платити податків на царя.

Ромодановський звелів встановити перед собором аналой і покласти на нього чудотворний образ Спаса, а на столі, біля аналоя, поклав гетьманську булаву і корогви. Сюди прийшли Дем'ян, старшина, виборні козаки і міщани. Архієпископ голосно прочитав молитву. Ромодановський промовив коротко, що на прохання, привезене Петром Забілою, великий державець звелів йому, боярину, бути присутнім на раді, котра зібралась, щоб обрати гетьмана відповідно правам і вольностям українським. Дем'ян Многогрішний тепер тільки формально мусив виконати звичай приймання гетьманського уряду. Петро Забіла підніс до нового гетьмана булаву.

— Я не бажаю гетьманувати,— промовив звичайним чином Многогрішний,— але коли військо, уподобавши мене, за своїми правами і вольностями козацькими обирає мене на гетьмана, так не можна мені змагатися і не прийняти булави і корогви. Та тільки я вам заздалегідь кажу: до великого державця Лівобережна Україна і Військо Запорозьке пристають навіки служити так, як про те писано в статтях, власними руками нашими підписаних. Я обіцяю великому державцеві і його наступникам служити вірно, не вагаючись, не зраджуючи, і не хочу чинити такої зради, яку вчинили попередні гетьмани. І ви, котрі буде-

те біля мене, мусите служити йому вірно; жодним баламутствам і влесливостям не йняти віри.

Обозний Петро Забіла іменем ради промовив: «Усі ми волимо з тобою, гетьманом, перебувати підданками великого державця і служити йому вірно; в тому готові і заприсягти перед Євангелієм. А ти, Дем'яне, булаву і корогву від нас приймай і будь нашим гетьманом».

Дем'ян взяв булаву і корогву, а Ромодановський вручив йому царський універсал на гетьманський уряд. Усі поздоровляли нового гетьмана. Ромодановський промовив: «Гетьмане Дем'яне! Будь здоров на гетьманському уряді з усією старшиною і з усім Військом Запорозьким лівого боку Дніпра. Служи великому державцеві вірно, йди до соборної церкви та там перед чудотворним Спасом і на святому Євангелії зложи присягу».

Дем'ян подякував боярину і мовив: «Ніколи я того не зроблю, що зробив Брюховецький, зрадивши великому державцеві. Я служитиму цареві вірно, доки мого віку».

Тоді голосно перечитали нові статті. Боярин спитав: чи чули статті? Козаки відповіли, що чули. Всі пішли до церкви і там заприсягли. До присяги приводив архієпископ Лазар Баранович.

Другого дня, в неділю, архієпископ посвятив гетьманські клейноди і промовив до нового гетьмана напучення.

8 березня Ромодановський послав до Москви звістку, що рада закінчилася; не потаївся і з тим, що козаки наполягали, але він відмовив, щоб повиводити з України воєвод і ратних людей. Того ж дня і гетьман надіслав листа до царя, запевняв, що служитиме вірно, але не наважився писати при вивід воєвод і ратних людей, а благав звеліти, щоб військо московське допомагало Україні, коли нападуть на неї вороги. Боярин послав накази до воєвод в Чернігів, Ніжин і Переяслав, щоб там поприводили до присяги козаків і міщан. А 9 березня Ромодановський вдався з листом до Дорошенка: писав, що гетьмана вже обрали, і прохав повернути на правий бік тих своєвольців, що попереходили на Лівобережжя. Тоді ж таки і Баранович написав до Дорошенка, що як би то воно було добре, коли б уся Україна була під рукою царя православного, а бути їй під турком — це просто лихо: «У них, у турків, є віщування, що пропадуть вони від руського народу, дай Боже це швидше! На цю справу нехай Господь підійме Військо Запорозьке. Писав до Дорошенка і новий гетьман, що як би то воно добре було, коли б весь український народ був під рукою одного монарха, та, мабуть, нема на те волі Божої. «Живи ж з нами по-приятельськи. Перебуваючи нам під царем московським, а вам — під ко-

ролем польським, треба жити в згоді». Многогрішний прохав Дорошенка вивести з Лівобережної України своє військо, а коли того не вчинить, так він зі своїм та з царським військом виженуть геть «нелюбих гостей». Написав новий гетьман і до непокірливого йому лубенського полковника, напучував його відцуратися від Дорошенка, пристати під регімент його, Дем'яна, і заприсягти на підданство цареві, а не то «нехай же не дивується, коли станеться що-небудь прикре».

8 березня Ромодановський за звичаєм зробив гетьману, старшині і полковникам подарунки соболями, а вони йому подарували коней. Потім він рушив з Глухова, а гетьман і старшина провели його 3 версти за місто.

V

Хоч яким осоружним повинен був показатися Дорошенкові вибір Многогрішного, але московський уряд вдавав з себе, що приятелює з правобережним гетьманом. В листі до нього 26 лютого цар хвалив його за те, що не повіддавав татарам полонених воєвод, і прохав визволити їх з полону. В березні архімандрит Києво-Печерської лаври Гізель послав у подарунок до царя Олексія свою книжку «Мир чоловіка з Богом» і захожувався схилити царя до митрополита Осипа Тукальського, Дорошенкового приятеля. Гізель писав до царя: «Накажи отсего доброго мужа посадовити на митрополію в Києві і вчинити відповідно його сану вшанування. Сподіваюся, що тоді між козаками вагання не буде і не тягтимуть вони до поєднання з турками, та й для вашого величества він буде потрібен: чоловік він вельми вчений, розумний, зазнав на собі всякого гнобительства і наклепу іновірних». Пильнував Гізель тоді ж таки помирити з Тукальським і архієпископа Лазаря Барановича: у листах він докоряв йому за те, що під'юджував проти Тукальського царя Олексія і московських державних урядників, а по своїй єпархії заборонив молитися за митрополита Тукальського; тим часом митрополит завжди на богослужінні поминав Лазаря. Гізель запевняв, що Тукальський щиро бажає з'єднання Правобережної України з Московщиною. І сам Тукальський 10 квітня, прохаючи царя Олексія, щоб не змагався осісти йому в своїй митрополії, сипав бажання, щоб весь український народ, що перебуває під рукою Польщі, з'єднався з Московщиною, зберігши свої споконвічні права і звичаї.

Одначе такі приязні відносини до Московської держави не відповідали заходам тодішньої московської політики. Дорошенко і Тукальський хоч і висловлювали бажання слухатися

царя, але нехтували Андрусівську угоду, бо вона розпаювала політичну і урядову єдність обох половин України. А Москва, вважаючи Дніпро межею між Московською державою і Польщею, не хотіла й чути про народне змагання, щоб Україна була єдиною. Найщирішим бажанням Дорошенка і Тукальського було, щоб козацтво і з ним уся Україна, перебуваючи під рукою царя московського, нестеменно користувалися своїми національними правами і звичаями. Отже, уряд московський міркував собі по-іншому: в нього була думка підбити під себе Україну так, щоб повагом знівечити геть чисто усі різниці між нею і Московщиною. Москва рахувала, що коли по Україні пануватиме нестеменно її народно-національний лад, так вона не буде міцно з'єднана з Московщиною і такий чи інший захід московського уряду може збентежити Україну і викликати зраду. Досвід політичного вагання зміцнив в Москві думку, що українцям не треба йняти віри; тим-то і не могли придбати собі прихильності в Москві ті українці, що були завзятими прихильниками національних прав. У Москві Тукальського вважали прихильником Дорошенка, такою людиною, яка вище над усе становить добро свого рідного краю. Тому-то й не могли москалі згодитися, щоб він переїхав до Києва, і вигадали такі причини: що, мов, між урядами московським і польським умовлено справити з'їзд заступників і там радитимуться про Київ; що на тому з'їзді прирадять, про те оповістять митрополита.

Хоч Дорошенко Москві, а Москва Дорошенкові показувала приязнь, але щирості між ними зовсім не було. Дорошенко не йняв віри Москві через те, що сама ж таки вона і під'юдила Брюховецького прохати у неї вирядити в Україну воєвод, а коли народ сам розправився з тими воєводами, так вона ж, Москва, і слухати не хотіла бажання народного, щоб повиводити воєвод з України. Москва не йняла віри Дорошенкові через те, що до неї приходили звістки, що Дорошенко якось не певне ставиться до султана турецького. У Дорошенка 12 березня була біля Корсуня рада, біля річки Росави, і про це дійшли в Москву непевні звістки; з них Москва виводила, що Правобережна Україна має на думці об'єднатися з Туреччиною. Рада та стояла 10 днів: там зібралося чоловік з п'ятсот козаків з правобережних та чоловік з двадцять з полків лівобережних. Шереметєв підіслав туди київських козаків, і вони б то між лівобережними бачили лубенського полковника Гамалію і одинадцять запорожців. З Дорошенком був на раді і турецький посланець, котрого гетьман в Чигирині три дні шанував бенкетами і стрільбою. На раді перечитали грамоту, привезену оцим посланцем; цар турецький умовляв, щоб українська земля пристала до Туреччини на такому праві, як земля Волоська. Козакам

це сподобалося. Рада прирадила лишитися в приязні з турками, одначе не заприсягали на це.

У квітні вирядили в Москву генерального суддю Івана Самойловича, щоб затвердити чолобитну, зложену на глухівських статтях. Він привіз звістку, що Дорошенко, відкинувшись від християнського державця, короля польського, пристав до турецького султана, котрий подарував йому ферезь; ту ферезь Дорошенко надівав на раді в Корсуні. Щоб запевнити, що це правда, привезли в Москву того козака, який особисто бачив і чув усе, що діялося на раді у Дорошенка. Дорошенків писар Буркевич, листуючись з Дем'яном, признавався, що вони, правобережці, справді пристають до царя турецького, але ж це не значить, що вони наосліп закладають свої шиї в турецьке ярмо, а чинять це вони через те, щоб спекатися раз у раз нападів татарських. «Татари,— писав він,— видаючи з себе наших приятелів, руйнують наш край; тисячами забирають людей наших в полон, а монархи християнські не ласкаві до козаків, будують проти них фортеці; не дають нам волі воювати і шкодять самі собі, хоч і гадають, що ніби їм з того якась користь є. Цар турецький ледве чи не цілим світом орудує; військову своєму платить добре, харчі дає добрі, та турки ліпше за всіх знають, як треба людьми і землями орудувати».

Тоді ж привезено в приказ умови, зложені Дорошенком з Туреччиною. Спочатку в тих статтях стояло, що Дорошенко єднається з Туреччиною прикладом славної пам'яті Богдана Хмельницького. Коли треба буде, козаки готові стояти за султана проти всякого ворога і прохають султана, щоб і він наказав своїм військам — кримським, черкеським, нагайським, буджацьким — приходити на поміч козакам і під той час бути під рукою гетьмана так само, наче козацьке військо. Султан на доказ спілки пришле гетьманові корогву, що по-турецьки зветься «туй», і булаву. Далі в умові козаки говорили, що вони не хочуть бути ні невільниками, ні данниками, але жадають лишитися людьми вільними, неоподаткованими. Війська турецькі і татарські, входячи в Україну, не мають права будувати мечеті, не повинні руйнувати й грабувати українські церкви або повертати їх на мечеті; так само не повинні грабувати добро приватне, пустошити міста і полонити людей, а хто таке чинитиме, того можна вбити. Так само щодо волохів і до молдаван, що приходитимуть в Україну. Попи українські повинні залежати від царгородського патріарха, а правитиме ними митрополит, постановлений з волі гетьмана. Ніхто не може зсадити гетьмана, доки він живий, з його уряду, а коли хто з козаків почне скликати зборища проти нього, так ми всі одностайно встанемо на ворогів гетьмана. Хоч народ український поділився між двома

державами, але ж усі українці тримаються віри, єдиної з греками, навіть поза межами України, за дванадцять миль від Києва — до Перемишля і Самбора, з одного боку; з другого — до річки Вісли; з третього — до Мінська, а з четвертого — до Сівська і Путивля. Сподіваємося, що всі козаки будуть заодно з нами, а гетьман з Божою поміччю піклуватиметься, щоб визволити з неволі усіх українців, і всі вони не повинні лиходіяти проти султана і хана татарського. Коли ж ті, що попристават до поляків або до Москви, будуть примушені своїми державцями чинити лихо тим людям, що під рукою царя турецького, так ми обіцяємось не підтримувати з ними жодної спілки і будемо силою змагатися проти них. Козаки нехай не нападають на турецьких підданків, що живуть біля річок Деркуса і Бугу і поблизу міста Сочави. Так як наш народ інакше не вміє говорити, як мовою рідною, то гетьман просить, щоб посланці турецькі вміли говорити по-українськи. Орді татарській, що приходитиме під час війни в Україну, не можна ставати постоєм по селах і містах, де вона сама схоче, і забирати у людей, що захоче, а мусить вона перебувати там, де скаже гетьман, і вдовольнятися тими харчами, які положить гетьман. Так само й козаки, коли їх покличуть на допомогу султанові, мусять контентуватися з того, на що султан призволить. Коли козак судитиметься з турком, то кожний з них відповідає перед своєю старшиною і карається відповідно своєму вчинку. Султан турецький і хан татарський, не порозумівшись з гетьманом і з Військом Запорозьким, не повинні умовлятися з сусідніми і близькими державцями, найпаче з царем московським і з королем польським. Коли ж султан турецький або хан татарський складуть умову з ворогами України або з ким іншим таку, що буде шкідливою Війську Запорозькому, то гетьман таку умову вважатиме нікчемною. Коли Військо Запорозьке за підмогою турків добуде собі яке місто чи село, то воно лишиться під рукою гетьмана, а не Туреччини і залога турецька не повинна там бути.

Ця умова не була обмежена тільки самою лишень Україною і тим, що безпосередньо стосувалося її: козаки вимагали ще дечого і для благочестивої церкви поза Україною в межах турецької держави, вимагали, щоб патріарха царгородського обирав собор архієреїв і щоб кожний патріарх нестеменно перебував в своєму сані довіку, а хто з духовних відважиться підкупом та хабарями добиватися цього сану, того треба карати. Щоб убезпечити силу цієї умови, в кінці її було постановлено: коли б султан або хан не схотіли додержуватися цієї умови в її істинному розумінні, або ж загадалися повернути козаків на своїх підданих або данників, або коли б вони забажали по-сво-

єму схочу зсадити гетьмана, а натомість посадити кого іншого, або руйнувати монастирі і церкви, будувати мечеті, міняти митрополитів, збирати з українського народу харчі, ячмінь, овес, дрова і т. ін., або взагалі заходились би чинити щось невідповідне цій умові, то гетьман і Військо Запорозьке піклуватимуться про себе іншими заходами, але не воюючи проти султана, не здіймаючи рук проти Туреччини ворожим звичаєм, хіба вже до того примусять їх воєнні вчинки турків або татар.

Трудно тепер запевне сказати, чи ця умова була дійсною; певне тільки те, що її скомпонували українці, і знати з неї, чого жадали задля України ті люди, яких не вдовольняла тоді політична доля України і які кидалися скрізь, де тільки, на їх думку, можна було запобігти допомоги, щоб виконати заповітну думку про політичну самостійність України.

Москва, одержавши від Многогрішного ці звістки, була задоволена тодішнім урядом лівобережним, випустила з Сибіру позасиланих туди українців за час Брюховецького і обіцялася визволити і останніх. Не так легко виконали вони обіцянку цареві про повернення в Україну позабираних москалями гармат і церковних речей: довго ще переписувались про це, кілька разів гетьман скаржився то на того, то на цього воєводу за невороття.

З'єднанням Дорошенка з Туреччиною не спекався правобережний гетьман від суперника. Марне турецькі посланці після Корсунської ради усовіщували хана, щоб жив у згоді з Дорошенком. Хан не слухав їх поради і не зважав на гнів турецького султана. Дорошенко після Корсунської ради вирядив на Запорожжя своїх посланців, але кошовий звелів їх повішати на вербах. Суховієнко, після того як побив його Сірко, втратив був і своє гетьманство і свою вагу; але 25 квітня 1660 р. на раді біля річки Чортомлик запорожці знову обрали його на гетьмана. З полків лівобережних були ще заодно з Суховієнком Полтавський, Миргородський і Лубенський. На Січі разом з Суховієнком перебував тоді і здружився з ним прилуцький полковник Лазар Горленко. В Прилуках скоїлася ворохобня: якийсь Іван Кошовий прогнав Горленка з полковницького уряду, а сам став полковникувати; незабаром і його прогнали; замість нього став полковником Маценко. Горленко перебував собі у Суховієнка і у листі до Маценка підмовляв його пристати до Суховієнка. Такі підмови до полків Прилуцького і Переяславського посилав і хан Адиль-Гірей. Переяславський полковник Думитрашко Райч, котрий нещодавно пристав до царя, тепер знов став потурати Суховієнкові і зсилатися з ним. Дем'ян Многогрішний, таким чином, бачив, що влада його зменшується, що він опинився на перехресному вогні і мусить

він мірятися і з Суховієнком, і з Дорошенком. Царських ратних людей ніяким чином не міг він випрохати, тим-то і взявся він до приятельських зносин з Суховієнком. Дем'ян листовно усовіщував Суховієнка і все товариство Січове відцуратися від татар і пристати під руку царя московського.

На Дем'янове щастя, Суховієнко мало був прихильним до такої поради, але він бажав спочатку упоратися з Дорошенком. Дорошенко нещодавно переміг його, і він на нього за те вельми ремствував. Після свого обрання на гетьмана вдруге Суховієнко спочатку писав Дорошенкові, щоб він прибув на Січ і привіз клейноди гетьманські, що забрав у Брюховецького, та й покорився волі Війська Запорозького, котрому належало вільними голосами обрати гетьмана. Коли ж він змагатиметься, не послухає, так Суховієнко похвалявся йти на нього війною з татарами.

Через це Дорошенко знову сподівався на нові заходи Суховієнка проти нього. Тоді саме уряд московський знов надіслав до нього прохання — визволити полонених воєвод. Дорошенко відповідав, що радий би він давно це вчинити, але без волі ради того не сміє: жінки, брати і діти тих українців, яких московський уряд позапроторював в далекі кутки своєї держави, раз у раз намагаються, щоб не визволяв полонених москалів доти, доки не будуть визволені українці. Одначе з тих бранців, що були в Чигирині, Дорошенко випустив Приклонського, Огарьова і Скуратова, визволив і жіноцтво, полонене з родинами воєвод, випустив і дочку Брюховецького, жінки останнього тоді вже не було на світі. На Великдень Дорошенко звелів розкувати і інших бранців, дозволив їм ходити на волі; але хто його зна, через що інші, а між ними й сестра Брюховецького сиділи в тюрмі.

В травні знов надійшов до Дорошенка лист з Москви: просили знов про визволення бранців, і цього разу Дорошенко не вволив волі московського уряду, навпаки — виряджав своїх підручників на Лівобережжя бунтувати народ. Дві ватаги охочих козаків — одна під проводом колишнього лубенського полковника Григорія Гамалії, друга під рукою Дорошенкового осавула Манжоса — переправилися через Дніпро і заходжувалися добути Лубни. Вони умовляли лубенців знову прийняти до себе Гамалію за полковника. Лубенці не послухалися і відповідали: «Дорошенко заприсягав турецькому султанові, вбирався в жупан, що прислав султан, і цілував султанову грамоту, і Гамалія з ним робив те ж саме. Не хочемо ми його». Обраний лубенцями на полковника Пилип Плис прислав до Многогрішного оповістити, що він зі своїми полчанами пристає під руку царя московського. Згодом побачимо, що це була сама лишень

примана. Полковник полтавський Кублицький теж почав був схилятися на московський бік, але через кілька днів замість нього став полковникувати Филон Гаркуша і ставився до Дем'яна вороже і різко. Полковник миргородський Гладченко вперто стояв за Дорошенка. Одначе ж полтавці і миргородці, ворогуючи проти Многогрішного, трималися Суховієнка, а не Дорошенка.

В Києві сталася переміна: Шереметєва Москва забрала, замість нього посадили князя Григорія Козловського. Новий воєвода повідомляв московський уряд, що в Києві бракує ратних людей, а тим часом підходить термін, щоб відповідно Андрусівській угоді віддати Київ полякам: можна сподіватися, що поляки заходяться захопити Київ. Над Україною все більш та більш густішали хмари. Тривожилися тоді й царські воєводи, що перебували по містах в Україні, а царські ратні люди все втікали та втікали з війська. Воєводи жахалися, що коли нападе ворог, то ні з ким буде оборонятися. Оце такі були обставини, які не сприяли утихомиритися Україні, не сприяли вони й гетьманові Дем'яну Многогрішному зміцнити свою владу.

VI

Знаємо вже, що багато разів уряд московський посилав гінців до Дорошенка вимагати, щоб визволив тих воєвод, що перебували в неволі. За тим самим приїхав до нього в липні 1669 р. і стрілецький голова Шилов. Гетьман мовив до нього: «Цар випустив з неволі мого брата Грицька, а я після того випустив більш як сотню москалів-бранців, а останніх ще досі не випустив — сталося так не з моєї волі; із сльозами в очах про це благають жінки і діти тих українців, що й досі сидять в неволі в Московській державі. Але нині на бажання великого державця випущу і їх». Зараз же Дорошенко казав розкувати трьох чоловік і віддав їх Шилову; потім, коли виїздив Шилов, так разом з ним вирядив до Києва Федора Коробку, котрий привіз туди 27 чоловік полонених «служилых» москалів і 9 боярських слуг. Сталося це саме тоді, як татари, що допомагали Суховієнкові, підходили до Чигирина. Отаким чином Дорошенко бажав вдруге довести, що він пильнує догодити цареві московському саме в той час, коли супротивник загрожує йому самому. Випустивши воєвод, Дорошенко виходив на бій з татарами, та несила його була, і мусив він повернутися, відійшовши до річки Росави. Тут напав на нього Суховієнко з запорожцями. Тоді Суховієнко вважав, що за ними більша сила, ніж за Дорошенком; за ним були запорожці, а на Лівобережжі полки:

Полтавський, Миргородський і Лубенський; останній нещодавно пристав був до царя, але знов перейшов до Суховієнка. Більш за все бадьорила Суховієнка певність в тому, що значна сила правобережців покине Дорошенка і пристане до нього, бо за приятелювання Дорошенка з турками починалися вже поміж козаків нарікання. Правобережці гомоніли: «Як же це так: Дорошенко без дозволу всього війська добивається собі панування, виправляє собі вічного гетьманування, тим самим він повертає Україну на підданство до царя бусурманського. Як же з того не боліти серцю у всякого, хто народився християнином!»

Тоді саме, як Суховієнко йшов на Дорошенка, цей сподівався від султана через посланця клейнодів: булави, бунчука і корогов, але посланцеві не можна було зручно швидко прибути; він зупинився у Цекунівці по той бік Дністра. З Дорошенком були полки Черкаський, Чигиринський, Канівський і Білоцерківський, а інші правобережні полки — Уманський, Кальницький, Паволоцький і Корсунський — пристали до Суховієнка і вимагали, щоб замість Дорошенка знов обрати гетьмана вільними голосами, вважаючи Дорошенка за відметчика. Мусив Суховієнко послухатися козаків і рушив до Умані, щоб там скликати раду. На тій раді козаки приневолили Суховієнка відректися від гетьманування, бо й він так само, як і Дорошенко, став гетьманом не по правді. Суховієнко положив булаву, сподіваючись, мабуть, знов добути її. Був на тій раді і Юрій Хмельницький, який вже тоді розстригся з ченців. Не відомо, чи пильнував він тут, щоб його знов вернули на гетьманство, чи тільки допевнявся повернення батьківських маєтностей і скарбів, як про це оповідає одна звістка. Але не йому і не Суховієнкові рада доручила гетьманську булаву, а уманському полковникові Михайлу Ханенкові. Ханенко заприсягся «за вольності стояти і оплакану Україну, скільки Бог поможе, обороняти».

16 липня новий гетьман Ханенко писав до Многогрішного і до переяславського полковника Думитрашки Райча, щоб дали йому допомогу проти Дорошенка.

У Дорошенка було ще стільки козацького війська, що він не мав на думці піддаватися уманській раді. Та й на лівому боці Дніпра справа його була ще непоганою. З свого таборища біля річки Росави Дорошенко рушив до Канева: як переправлявся він через ріку Рось біля села Кононки, на нього напала орда татарська, і мусив він п'ять тижнів просидіти в облозі, аж доки ті турецькі посланці, що йшли до нього від султана і зупинилися за Дністром, не звеліли орді іменем султана не займати Дорошенка. Тоді Дорошенко рушив до Умані, вмовляючи козаків коритися йому. Коли він дійшов до Умані, прибув туди і

посланець турецький Кападжи-баша: він вручив Дорошенкові клейноди, що прислав султан: булаву, бунчук і шаблю, всипану коштовними самоцвітами. В султановому універсалі стояло: «Господь звелів нам чинити ласку до всіх, хто стукається в двері батьків наших, дідів і прадідів. Ви писали до нас, що Військо Запорозьке на цьому і на тому боці Дніпра за порадою усієї старшини і народу препоручило тобі, старшому гетьманові Дорошенкові, щоб ти заявив нам, що вони бажають бути у нашому підданстві і служити мені так само, як служать господарі православні волоський і мультанський, а я щоб держав вас в ласці і обороняв. Посилаю до вас бунчук і корогву не як ознаки підданства, а як лишень доказ приятельства на острах ворогів. Прийняв я вас і ваших людей на те, щоб земля ваша перебувала у спокої і щоб ніхто її не спустошував. Петро Дорошенко повинен клятву свою додержати і слова свого не ламати і служити мені по правді, а я за нього з старшиною і народом, з усіма містами і землями по правді по щирій, як за власних, заступатимуся. Не хочу від вас ніякої роботи, відбутків і податків, наділяю вас усякими вольностями, аби тільки ви, коли мені треба буде, з гетьманом йшли туди, куди буде сказано вам. Хана кримського і татар буджацьких, і ногайських, і господарів, і башів, і всіх слуг моїх не бійтесь. Хан кримський зі своїм військом — слуга мій, і Петро Дорошенко з Військом Запорозьким — теж мій слуга; нехай же обидва поміж себе міцне братерство підтримують. Нехай Дорошенко брата свого до Криму вирядить, а хан кримський дасть йому значних аманатів. Хан кримський до Війська Запорозького ніяким чином не втручатиметься. Військо Запорозьке повинно вирядити до нас свого заступника. Коли не зрушатимете цієї умови, всім вам і землі вашій буду обороною; всіх вас під крила свої приймаю, і що я сказав, так слову свому не змилю».

За наказом посланця турецького та орда, що була біля Суховіенка і біля Ханенка, вибралася до Криму. Уманці, не згоджуючись на Дорошенкове бажання, щоб він увійшов з військом в Умань, склали між Ханенком і Дорошенком ось яку умову: Ханенко повинен прибути на раду до Чигирина, і ця рада розсудить змагання між двома гетьманами.

Дорошенко відступив з-під Умані. У Ханенка ж не було думки підкоритися присуду уманців і йти до Чигирина судитися з Дорошенком; він рушив на Запорожжя, а звідти майнув до Криму розживатися на допомогу проти Дорошенка. Татарські султани і мурзи не дуже боялися падишаха і швидко погодилися з Ханенком.

Невдовзі Ханенко з татарами знов показався в Україні. З ним був і Юрко Хмельниченко. У Дорошенка крім козаків були ще

татари білгородської орди, яку вирядив до нього баша силістрійський. Вороги зустрілися біля Стеблева. В бою Дорошенкова сторона не встояла і заперлася у Стеблеві. Тоді рятувати його несподівано з'явився Сірко, невтомний і непримиренний ворог кримців. Сірко прибув зі свіжою ордою білгородською; прогнав з-під Стеблева ханенківців і визволив Дорошенка. І потім Сірко з Дорошенком стежили ворогів своїх аж до Умані. Ханенко і Суховієнко встигли утікти на Січ, а Хмельниченка полонили білгородські татари і як бранця випровадили до Царгорода; тут султан звелів закинути його в едікул (семибаштовий острог).

Здобувши Умань, Дорошенко розстановив вартувати тут татар, а сам повернув до Канева, давши своєму війську два тижні спочину і оповістивши, що має на думці з козаками і ордою білгородською рушити на лівий берег Дніпра.

Однак сам він туди не пішов, а вирядив 500 козаків і з тисячу татар, наказавши ще прямувати на Ромен допомагати Гамалії і Манжосу. Пізніше з наказним гетьманом Корицьким Дорошенко вирядив туди нове військо, при котрому були Петрів брат Андрій, полковники Гоголь і Богун; здається, це був син знаменитого Богуна, покараного на горло біля Глухова. Вони встигли взяти гору над тим військом, що вирядив проти них Дем'ян. Многогрішний, боячись, щоб не напала на нього більша сила дорошенківців, прохав царя, щоб звелів боярину Ромодановському надати йому допомогу, але не дочекався він її. Нарікаючи на московських воєвод, що вони такі воловоди, мусив Дем'ян іти проти ворога власними силами. Він скликав усі полки, що корилися йому: Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський, Стародубський і Переяславський, та ще під проводом Мурашки полк найманців, і з ними прийшов до містечка Чернух. Людність зустріла його тут з хлібом-сіллю. Піддалися йому містечка Городище і Курянка. Дем'ян рушив далі на Лохвицю. Не доходячи п'ять верст до Лохвиці, зустрів дорошенкових ватажків Корицького, Гоголя і Гамалію з миргородськими, лубенськими і полтавськими полчанами і з трьома тисячами татар білгородських. Розпочали бій. Гору взяв Дем'ян і гараздливо дійшов до Ромна. Роменці піддалися. На думці у гетьмана було йти далі і брати непокірливі для царя міста, але війську його бракувало достатків, та й країна була вельми спустошена. Козаки ремствували. Многогрішний мусив їх розпустити. Товариш Ромодановського прибув вже тоді, як козаки були розпущені; однак Корицький і Гоголь, довідавшись, що прибуло царське військо, повернулися за Дніпро.

Проте до повного торжества Дем'яну Многогрішному було ще далеко: хоч йому й поталанило взяти кілька невеличких міст, але в Лубенському і Переяславському полках велика біль-

шість міст і містечок завзято стояли за Дорошенка, і між ними сотенні міста Пирятин і Золотоноша не зважали на усовіщування Многогрішного і Думитрашки Райча. Були у Дем'яна і потайні вороги: сумський полковник Герасим Кондратів був один з них. Дем'ян жалівся, що цей полковник сам хоче стати гетьманом і риє під нього, Дем'яна, листуючись з ворожими до гетьмана полковниками. Не вельми покладалися українці і на прихильність Москви до Многогрішного. Дорошенко, почувши, що Дем'ян сподівається на московську силу, мовив: «Ну, це погана надія! Москалі — люди непевні; сьогодні заберуть Ромен, потім Миргород, далі Полтаву; тоді Дем'яна їм не треба буде, і вони його зсадять з гетьманства».

Дорошенко хоч і воював проти Многогрішного, однак і листувався з ним. Дорошенкові зносини з Туреччиною і присяга на підданство турецькому султанові скрізь вже стали відомими, але Дорошенко пильнував потаїти їх від українців до якогось часу і в листі до Многогрішного докоряв йому, що він йме віри тим дурним пащекуванням, які про нього, Дорошенка, плетуть його вороги. «Не станеться того ніколи, щоб я любу свою Україну хотів запродати в підданство до царя турецького: не було цього у мене зроду й на думці». А супротивник Дорошенків Ханенко всіма заходами підлабузнювався до Многогрішного, аби підбити його на те, щоб разом з ним воював проти Дорошенка. Многогрішний, повідомляючи про це московський уряд, додавав, що, на його думку, ліпше буде обороняти власний край, ніж втручатися в справи по землях Речі Посполитої. Така думка сподобалася в Москві, бо вона припадала до основного погляду тодішньої політики московської; тим-то цар в листі 20 листопада до Многогрішного казав не надавати допомоги Ханенкові, а оберігати спокій на Лівобережжі.

В грудні 1669 р. гетьмана Многогрішного збентежив ось який випадок. З тієї комісії заступників, що зібралася провести кордони між Московщиною і Польщею відповідно Андрусівській угоді, переїздив через Україну прапорщик Тадій з якимось поляком. Вони везли лист до Дорошенка та по дорозі заїхали до архієпископа Лазаря Барановича і до гетьмана Многогрішного і доповідали їм, що комісія буде і в Києві, і козаки повинні вдатися до короля з проханням про свої справи. Многогрішного, чоловіка палкого, ця звістка обурила: «Чому це так,— мовив він,— що ви їдете через царську державу і везете лист до Дорошенка, а до мене й нема листа від заступників в комісії? Дорошенка в листі іменують гетьманом обох сторін Дніпра, мене ж гетьманом не іменують, а хочуть, щоб я їхав з проханням до короля». Дем'ян так розгнівався, що хапався за шаблю і кричав: «Довіку цього не буде! Не зарікаємося класти

наші шаблі на польські шиї, як і перш було. Раз я з Військом Запорозьким заприсягся цареві, то ми усі полягти за нього готові, а до польського короля нічого нам їздити».

Посланців відпустили. Проїжджаючи через міста, вони розповсюджували списки з зазиву, що закликали українців узяти участь в комісії. Заступники: польський — Ян Глинський, а московський — Ордін-Нащокін з товаришами підмовляли духовних і світських людей України, щоб вирядили до них нараду виборних, обравши людей певних, таких, щоб до чужих не горнулися. А до гетьмана Дорошенка надіслано такого листа: «Хоча й кружає чутка, буцімто гетьман Дорошенко, не будучи певним в ласці і любові християнських державців, хилиться під оборону чужовірну, одначе такій чутці ми віри не ймемо і гадаємо, що не знайдеться такого нечестивого християнина, щоб душу свою, визволену Христовою кров'ю, продавав доброхіть ворогам святого хреста. Великий державець, його королівське величество і Річ Посполита корони польської і Великого князівства Литовського вибачають усім козакам по обох боках Дніпра їх провинності, аби козаки по оповістці короля польського і царя московського або одного кого з них, прийнявши вдячно оцю ласку, відцуралися ворогів святого хреста, ніякої ради з ними не держали і не посміли б більше з ними єднатися, а вирядили б до короля своїх посланців і через них запевнили в своїй слухняності». Оцей зазив, справді-таки скомпонований невиразно і плутано, завдав гетьманові Многогрішному великого смутку. Побачившись з архієпископом Лазарем, гетьман казав: «Обрали мене на гетьмана в царській вотчині, а тепер через його вотчину переходять універсали без мого відома, та ще й усім козакам вказують стежку до короля. А нам яка стежка може бути до короля нарівні з правобережними козаками?! Ми доброхіть вибрали собі державцем царя православного. Коли чим погрішимо перед Богом і перед ним, так він же нас і вибачить. Що ж? Хіба цар віддасть нас полякам? Еге! Але у нас з ними многолітня війна була! Ми їх прогнали з України, з доброї нашої волі пристали до царя московського і воліємо жити при наших вольностях і вмирати за царя. Ти, святителю! Запевняв, що цар оборонятиме нас від ворогів, а як нас обороняють? Татарська орда почала руїну справляти по нашій землі, а ми ціле літо не допросимося у царя допомоги! А тепер він же нас королю віддає».

Про цю бесіду Лазар писав у Москву 30 листопада і додав, що, дійсно, проїжджі люди розповсюджували зазив до духовних і світських людей і задля того народ злякався, що цар відступає Лівобережну Україну Польщі. Справу з'ясовувала гетьманові тільки царська грамота, писана 27 грудня.

У грамоті було написано, що хоч в польських містах, призначених Дорошенкові, не було згадано про гетьмана Дем'яна, так це єдине через те, що він, Дем'ян, з усім Військом Запорозьким служить цареві вірно, жодних зносин з бусурманами не провадить і розводити його ні з ким, а що було писано про заступників до короля, так те стосується Правобережної України. Посланцю Лазаря Барановича ігуменові Шаркевичу при самому царі було вичитано, що з ласки Божої ніхто не спроможеться Лівобережну Україну з-під царської руки вирвати і в тому нехай він, гетьман, буде певен.

Цар наказав гетьманові Многогрішному, щоб подав відомість про ті страти, які заподіяно через Дорошенка Лівобережній Україні, і про те, які міста в полках Лубенському, Миргородському і Полтавському стоять ще за Дорошенка. Гетьман відповів, що не стане людської снаги списати все те, що попалено, і зрахувати усіх людей, полонених під Дорошенків час у неволю бусурманську; страти вийшло б на кілька мільйонів. А під рукою Дорошенка 1670 р. були ще міста: 1. Лубенського полку: Лубни, Пирятин, Сенча, Лохвиця, Яблонів, Лукомля і Ярошин, а перейшли з того полку під руку царя: Городище, Курянка, Чернуха, Глинськ, Ромни і Сміла. 2. З полку Полтавського були під Дорошенком: Полтава, Зіньків, Лютянка, Ковалівка, Бурки, Баранівка, Шишак, Яреськи, Багачка, Білоцерківка, Балаклійка, Опішня, Решетилівка, Санжарів старий і новий, Каменка, Переволочна і Кобеляки. 3. З полку Миргородського: Гадяч, Рашівка, Комишня, Сорочинці, Уцтивиця, Миргород і Хорол; та опріч того міста, що стоять на лівому березі Дніпра, але приписані до правобережних полків — до Чигиринського: Остап'є, Голтва, Манжалійка, Омельник, Потоки, Калебарда, Кременчук, Чигирин, Дуброва і Єреміївка; до Черкаського: Ірклііїв, Кропивна, Золотоноша, Домонтів і Піщана, а до Канівського — Бубнів і Богушева Слобідка.

Звідси знати, що гетьманська влада Многогрішного не обіймала всієї Лівобережної України, та й там, де йому корилися, влада його не була такою міцною, щоб тримати народ в слухняності. В січні 1670 р. піддячий Михайло Савин, їхавши з Новгорода-Сіверського до Батурина, бачив, що народ, покидавши домівки і добро, утікав. «Ми пропали,— казали одні.— Цар заходжується віддати нас польському королю; коли це станеться, ми битимемось з поляками». «Е ні!— гукали інші.— Чим далі від лиха, тим ліпше». Скрізь гомоніли люди, що коли не сьогодні, то завтра поляки заберуть Київ і розійдуться по всьому краю. Єпископ Лазар Баранович писав в Москву: «Усі православні гірко плачуть і бояться поляків, зглянься, царю! Але всі благочестиві великі князі київські, починаючи з рівноапостоль-

ного Володимира, були твоїми предками. Не попусти, щоб святий Київ перейшов на поталу до іновірних».

В краях, де гетьманував Дем'ян Многогрішний, панувало безладдя. На Великдень 1670 р. зібралися полковники в Батурині, два полковники чомусь не приїхали. Гетьман дорікав їм, що мало він спостерігає у них прихильності до себе. Він мовив до них: «Дійшла до мене чутка, що по всіх містах козаки мало люблять мене; коли це правда, так нехай вони просять царя, щоб обрати кого іншого гетьманом. Я зложу військові клейноди тому, кого виберете, а доки я гетьмануватиму, доти, що сили є, гамуватиму своєвольників, на тому я заприсягав. Я не такий зрадник, як той Брюховецький, що немов той Юда Христа продав, так він зрадив царя. Я поклався вмерти за царя, і нехай така слава буде про мене». Тоді Думитрашко Райч вдарив кулаком об стіл і крикнув: «Та годі нам вже таких гетьманів вибирати, щоб через них лилася кров християнська. Знаймо собі тільки царя, а своєвольників будемо гамувати».

Усі прирадили не йти ні на які обіцянки ворогів, завзято стояти проти кожного ворога і у всьому слухатися гетьмана. Все це, однак, було нещирим, і на другий день, 19 квітня, один з гетьманських челядників мовив до московського піддячого, що приїздив тоді гінцем: «Заодно з гетьманом вірно служать цареві полковник переяславський та стародубський Петро Рославченко, а останній — надвоє: сюди й туди. Полчани полтавські і миргородські все ще не тямили, до кого їм приставати: з одного боку, приманювали їх Дорошенкові універсали, а з другого — універсали Многогрішного. Козаки цих полків раз по раз зносилися з козаками інших полків і скрізь розповсюджували дух баламутства; не менше впливали на народ і запорожці, що скрізь вешталися та всіх наущували нікому не коритися».

Через довгі усобиці і напади татар Україна все більше і більше підупадала: селяни переходили в слобідські полки і взагалі на землі царські; села пустіли, господарство батьків і дідів, що лишалися на рідних куренях, знищувалося. Не далекий ще був той час, коли поляки називали Україну родючим Єгиптом; навіть вже після тяжкої і кривавої години Богдана Хмельницького архідиякон патріарха Макарія араб Павло[11], простуючи до Києва, бачив від межі Поділля скрізь сади, пасіки, хутори і гумна зі збіжжям. У Лаврі в Києвіченці частували його вином з власного винограду; тепер цар Олексій хотів розжитися з України на тямущих садівників і посилав по них в Лавру, відаючи, що по маєтностях Лаври садівництво добре пишається. Інокентій Гізель відписав йому, що таких людей тепер не те що в Лаврі, а й скрізь по Україні бракує через лихі усобиці. Підупала тоді й духовна освіта: Києво-Братський монастир і його ко-

легія, як свідчив той самий Інокентій, зазнали великої руїни. Церкви його попалено, ченцям бракувало їжі, а деякі учителі і проповідники Божого слова, перебуваючи «алчными и хладными», не мали спроможності справляти свою роботу. Інокентій прохав для них у царя ласки, і цар обіцяв допомогти їм. З усіх маєтностей Братського монастиря лишилося тільки село, що подарував Петро Могила, та й те було зруйноване. Так само інші київські монастирі — Межигірський і Видубицький — перебували нужденно і прохали у царя допомоги.

VII

Той неспокій, що загрожував владі Дорошенка на Правобережжі, знов примусив його відкласти намір привернути під свою руку Лівобережну Україну, і він покликав з Лівобережжя своїх козаків і білгородську орду, яку прислав до нього баша силістрійський. Але скоро дорошенківці рушили з Лівобережжя, почали переходити до Многогрішного і заприсягати царю московському міста і містечка, що досі трималися Дорошенка. Так вчинили гадячани, рашівці, лохвичани, сорочинчани, бурченці, лютячани, сенчани, лукомляни, буромці, пирятинці. Їх посланці на святому Євангелії і хресті заприсягали в Батурині, в церкві св. Миколая, на вірність цареві. Гетьман повідомив про це царя на початку 1670 р. через генерального осавула Гвинтівку.

Навесні лівобережні міста одне по одному приставали до Многогрішного, і вже в середині квітня він повідомляв царя, що трохи не все Лівобережжя заприсягло цареві, і прохав сказати йому, де бути гетьманській резиденції: чи в Гадячі, як була вона за Брюховецького, чи в Батурині, де нині був гетьман? Разом прохав він вирядити до нього московських стрільців, щоб раз у раз перебували коло нього, оберігаючи особу гетьмана, бо інакше не можна йому бути безпечним через баламутства і несталість українців. 2 травня надійшла царева відповідь, що гетьман може жити, де йому більше до вподоби, але було б зручніше, коли б він жив у Батурині. З того часу сталою резиденцією гетьманів зробився Батурин, і так воно було до часу Мазепиної зради. Стрільців московських теж прислали до нього під проводом Колупанова, але з умовою, щоб гетьман давав кошти на їх прожиток. Ото з того часу й пішло за звичай виряджати до гетьмана московських стрільців, що становили коло нього прибічну сторожу. Це було на руку московській поліції, бо начальники стрільців заразом доглядали і над життям і поведінкою гетьманів.

Наприкінці травня Федір Жученко, нещодавно обраний на полковника полтавського, в тій же церкві в Батурині заприсягся за свій полк на вірність царю московському.

Одначе ж, незважаючи на такий успіх, мусив гетьман Многогрішний стерегтися і явних, і потайних ворогів. Не давав Многогрішному спокою Ханенко, бо, перебуваючи на Січі, він іменувався гетьманом Війська Запорозького, посилав в Москву свого гінця — запорожця Степана Обиду запевнити, що він вимовив у хана кримського як спільника запорожців обіцянку бути готовим воювати проти ворогів царя. Цього посланця в Москві привітали з ласкою. Ханенкові звістки походили на правду, бо і царський гонець Порсуков, посиланий в Туреччину, повідомляв, що цар кримський Аділь-Гірей звістив турецького султана, що він готовий скласти угоду з царем московським і визволити Шереметєва з іншими московськими бранцями, що були в Криму; нехай тільки цар зобов'яжеться платити йому річну данину. Многогрішний боявся, щоб таким чином Ханенко не прислужився чим значним Москві і тим не заліз би в ласку, та тоді й не скинув би його, Дем'яна, з уряду гетьманського.

Але найбільш дойняла його інтрига, скоєна проти нього в Царгороді. Після того як обрали Многогрішного на гетьмана, Роман Ракушка, що був за Брюховецького військовим дозорцею у Ніжині, утік на правий берег Дніпра; підлабузнився до митрополита Осипа, а цей висвятив його на попа. Взявши від митрополита рекомендацію, він прибув у Царгород до патріарха Мефодія як брацлавський протопоп Романовський, плакався там на гетьмана Дем'яна, що той пограбував його і відібрав його дім в містечку Погарі. Якимось чином він випрохав у патріарха неблагословенну грамоту проти Многогрішного: один список з неї він надіслав гетьману умисне, щоб подратувати його; та щоб викликати в народі недобру славу про гетьмана, він розповсюдив по Україні кілька списків з тієї грамоти. Гетьман через протопопа Адамовича, що в липні того року їздив в Москву, прохав царя московського, щоб заступився і написав до Мефодія, аби зняв з нього неблагословення. Тоді ж таки Многогрішний прохав царя, щоб не йняв віри, коли часом його вороги Дорошенко, Суховієнко, Ханенко або сумський полковник Кондратьев писатимуть до царя, буцімто він — гетьман — царю не певен. Многогрішний благав: коли б в Україні прокинулось видиме неслухнянство проти нього, гетьмана, так оборонити його; коли треба буде, дати йому захисток в Московщині й не віддавати його ворогам. На те цар відписав до гетьмана так: «Не йміть віри людським наговорам; це коли б хто захотів оклепати гетьмана Дем'яна Ігнатовича, так я тому не пійму віри і всякі листи про те, від кого б вони не прийш-

ли, звелю швидше відсилати до гетьмана, бо я знаю, що він мені певен; певен мені також і архієпископ Лазар, чоловік благочестивий і вчений». До патріарха Мефодія цар Олексій теж вислав грамоту, і там було з'ясовано, що Романовський набрехав на Многогрішного, бо гетьман його не грабував і дому його в Погарі не відбирав, а стратив Романовський своє добро під ту смутну годину, коли українці, збаламучені зрадником Брюховецьким, скоїли усобицю, били і проганяли московських воєвод і ратних людей. Цар Олексій Михайлович прохав патріарха, щоб зняв з гетьмана Дем'яна оте неблагословення, необачно положене, та й наперед ні на кого з царських підданків по самих тільки наговорах не накладав клятьби.

Тим часом в Польщі усобиця вгамувалася. Сейм, на котрий і Дорошенко посилав своїх заступників, замість короля Яна Казимира, що відрікся від трону, обрав на короля Михайла Вишневецького[12], сина відомого Яреми. Ханенко піклувався, як би й собі зблизитися з Польщею, сподіваючись там собі добитися підмоги проти Дорошенка. Між Польщею і Московщиною стояла тоді згода, і здавалося, що між обома державами все більше міцніють прихильні відносини. Таким чином, Ханенко, спираючись одночасно і на Москву, і на Польщу, сподівався побороти Дорошенка. Спостерігаючи його думки, Дорошенко бачив, що до якогось часу не спроможеться він посварити Польщу з Московщиною; тим-то доки що не треба сваритися з Польщею. З Туреччиною він не порвав відносин і вирядив до турецького султана посланцями Білогруда і Портянку; через них він знов заявляв, що бажає пристати під руку турецького монарха. Але ж тоді саме він і в Польщу вирядив посланців Петрановського і Тарасенка, щоб звести до згоди з Польщею Військо Запорозьке. Коронний гетьман Собеський відповів Дорошенкові, що комісія, складена для цього, виїде до Острога, так-от і гетьман Дорошенко нехай вирядже туди посланців. Дорошенко до тієї комісії послав генерального писаря Вуєховича і колишнього генерального суддю Гапоновича. Посланці, напучені Дорошенком, першим ділом повинні були вимагати, щоб поляки дали козакам «Застанову», що козацькі посли будуть у безпеці.

Гетьман Собеський промовив до Дорошенкових посланців: «Ви зсилаетесь і з царем московським, і з султаном турецьким, і з ханом кримським і не берете від них заставників; чому ж ви не ймете віри своєму власному королю».

Але Дорошенко вимагав-таки заставників умисне тому, щоб проволоводити час. Він вимагав, щоб заставниками були гнізненський архієпископ і інші значніші особи. Поляки на це не погоджувались, а Дорошенко без заставників не вирядже сво-

їх посланців до комісії. Наостанку стали на тому, щоб розпочати переговори листами. Дорошенко списав проект договору 10 травня 1670 р. Властиво, це був наказ козацьким комісарам Вуєховичу й Гапоновичу, і з нього відомо, що Дорошенко і тепер тримався того грунту, на якому Виговський зложив колись Гадяцьку умову, тільки тепер відбивався досвід пережитого часу. Свобода православної релігії була тепер обговорена ще виразніше й ширше. Православна релігія повинна була користуватися свободою нарівні з латинською скрізь, де тільки сягала українська мова, чи то в Короні Польській, чи в Великому князівстві Литовському; унію зовсім скасовано; усі церкви й монастирі, що були в уніатів, повинні були перейти на православ'я з усіма їх маєтностями; ніхто ні з духовних, ні з світських людей не мав права будувати уніатські церкви ні по власних маєтностях, ні на землях королівських. Митрополита київського неодмінно обирати духовенству і світським людям і затверджувати його гетьманові: в сенаті він займатиме місце поруч з архієпископом латинським львівським; з ним сидітиме п'ять православних єпископів. В Київському воєводстві всі урядники неодмінно повинні бути православними, а в Брацлавському і Чернігівському воєводствах можна бути і латинянами. По всіх містах Корони і Великого князівства православна релігія не повинна шкодити ні шляхті, ні міщанам займати урядницькі посади. Київська академія повинна набути такі самісінькі права, якими орудує академія Краківська; у Києві не можна заводити єзуїтських шкіл; другу таку академію завести в Могилеві або в іншому місті, де буде зручніше, але з правами такими, які матиме Київська. Заводити школи і друкарні скрізь і кожному вільно. Видати і оголосити повне прощення за колишні усобиці і знівечити усі акти, списані на шкоду кому-будь за повстання проти Польщі. По воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському дозволити жити козакам по всіх маєтностях — королівських, панських і духовенства — і орудувати правом власності на землі, будинки, хутори, млини та інше; користуватись правом гнати горілку, варити мед і пиво без жодної перешкоди від панів або від старост. Військо Запорозьке вимагає, щоб у трьох воєводствах, себто Брацлавському, Київському й Чернігівському, де перебуватимуть полки Київський, Брацлавський, Паволоцький, Уманський, Канівський, Подільський і Торговицький, так само, як і стародавні козацькі полки Чигиринський, Черкаський, Канівський і Білоцерківський, провести межі від земель Речі Посполитої. По тих повітах, де житимуть козаки, коронне військо не тільки щоб не брало з людності жодних поборів, але й самі дідичі не матимуть права приїздити в свої маєтності або присилати своїх від-

поручників. Але вони діставатимуть раз на рік через своїх посланців податки, які їм належатимуть за договором, бо інакше пани стали б гнобити козаків, а через те і згода не встояла б.

Усі козацькі добра повинні бути вільними від усяких податків, які будуть накладені на українське поспільство, і самі козаки не залежатимуть ні від кого більш, як від свого гетьмана і його урядників. Від усяких мит на перевозах і переправах козаки повинні бути вільними. Військо коронне, коли гетьман покличе його в Україну як запомогу проти ворогів, повинно стати під руку гетьмана запорозького і без його відома не може перебувати в Україні. З волі й за наказом гетьмана набиратиметься ще військо охоче і виживлятиметься воно з королівських і панських маєтностей. На гетьманську булаву підуть староство Чигиринське і Трахтемирів з монастирем, а на гармату — староства Лисянське, Корсунське і Богуславське; на генеральну і полкову старшину положити дохід з староств, та тільки не з тих, що будуть приписані на гетьманську булаву й на гармату.

Опріч того гетьман без перешкоди може брати, що йому треба буде на військові видатки з маєтностей королівських і панських. Король може покликати Військо Запорозьке по землях польських на службу, і, проте, він повинен вислати до гетьмана універсал сам, а не польські коронні гетьмани, і тоді український гетьман, посилаючи козаків, посилає з ними замість себе наказного гетьмана. Наостанку в наказі стояло, щоб відповідно тому, як вимагали козаки при виборі короля Михайла, унія неодмінно була б скасована і наперед щоб ніде в законах не лишилося найменшого натяку про унію; щоб скрізь, де була річ про руський народ, розумілись би дізуніти.

Такі вимоги козаків були для Польщі все одно, що вимоги душогубства. Догоджаючи козакам, Польща повинна була відцуратися від своєї місії історичної, що визнавали поляки за собою як найвище своє призначення: місія ця була торжество західного латинства над східним православ'ям, котре, по науці церкви західної, не що більш, як єресь і нівечення її єсть діло, угодне Богові. Сам Дорошенко був певен, що поляки не пристануть на його вимоги, що з поляками ладу не буде і що йому треба сподіватися єдине на Туреччину. Проводячи зносини з останньою, він усе літо 1670 р. воловодив поляків і хитрував з ними так само, як і вони з ним. Двічі Дорошенко посилав своїх людей до Острога, тлумачив про формальності і наостанку прохав собі списку з наказу, даного комісарам польським. З того наказу він побачив, що поляки обіцяли прощення, але питали у нього: нащо він запобігав протекції московської і турецької? Видима річ, що такі питання знівечували суть амніс-

тії. Найголовніші ж умови договору показували Дорошенкові, що в поляків зовсім нема бажання іти на мирову, комісарам не дано було права балакати про знівечення унії; навпаки, в наказі стояло, що король «без концесу столиці апостольської не може про сю річ трактувати». Була тільки обіцянка організувати бесіду духовних про релігійні справи. Комісари польські повинні були висловити козакам, що церкви, які були в уніатів, і надалі лишаться при них: в неминучому випадку можна було комісарам брати до уваги Гадяцькі умови, але не спускаючи раз у раз з думки, що в тій умові духовенство латинське чимало до чого не пристало. Про Гадяцьку умову зроблено було такий натяк, що, мов, козакам багато дечого було дозволено під час війни з шведами[13], аби козаки були вірними Речі Посполитій, одначе ж козаки зараз пристали до Москви, а потім біля Чуднова самі ж відреклися від Гадяцької умови[14], міркуючи, що з тієї умови користь була лише поодиноким людям, а не цілому війську. Так само поляки навідріз відкидали вимоги козаків, щоб провести межі в трьох воєводствах і дозволити козакам перебувати по маєтностях духовенства, панів і короля. Видима річ, що поляки й не могли пристати на таку умову, бо з неї просто б вийшло скасування панського кріпацтва над народом, а Польща була республіка аристократична і багато віків удержувалася пануванням аристократії над робочим народом.

Одержавши список з такого наказу, Дорошенко ще раз посилав до Острога прохати заставників на убезпеку послів козацьких. На те йому відповіли, що цього зовсім не треба, і спочатку цього не чинили; безпеку послів козацьких досить убезпечатиме присяга польських комісарів. Потім ще посилав Дорошенко вимагати ті привілеї, що захопив Тетеря; вимагав сплати 1000 червінців, що забрав Тетеря по смерті митрополита Балабана; повернення добра і грошей вдові Данила Виговського і винагороди за руїни, пороблені по монастирських волостях. Тоді комісари затримали Дорошенкового посланця і вдалися до Ханенка, гадаючи, що Ханенко, домагаючись гетьманування, швидше пристане на умови польські, тим паче що Ханенко, іменуючи себе кошовим гетьманом, і посилав вже кошового отамана Пелеха до короля засвідчити його покірливість. До Дорошенка писав і Ханенко, умовляючи його слухатися короля польського. З цього можна було сподіватися, що з Ханенком швидше і зручніше можна з'єднатися. Ханенко зрадів такому зазиву і зараз вирядив з Січі до Острога суддю військового Семена Богаченка з товаришами (Ярошенком, Малюком, Полтавцем, Завишою, Білим і Олексієнком) та сорок чоловік кінних козаків. Довідавшись про це, Дорошенко швидше вирядив до Острога трьох посланців (Шунявського, Корицького і

Лешковського) прохати роз'єму і безпеки, що поляки не вчинять нападу на нього.

Це було в жовтні. Зберігся наказ, який дано оцім посланцям: зміст його був такий же, як і в наказі першим посланцям, але було додано дещо такого, що викликали останні події. Вимоги, щоб по воєводствах, відмежованих до України від Польщі, пани не приїздили в свої маєтності, з'ясовували і виправдували тим, що вже трохи не за 20 років люди призвичаїлися не коритися панам, через що і з абиякого приводу зараз може скоїтися ворохобня і козацький уряд не спроможен буде зупинити народ. Комісари польські зложили тоді з Ханенковими посланцями умову: іменем Речі Посполитої визнали його гетьманом Війська Запорозького. Ця умова не давала великої надії на міцне з'єднання України з Польщею. Було там і про великодушність короля, і про амністію козакам, і про забуття всього лихого, що було між козаками і поляками. За козаків надавано набагато більше обов'язків, ніж придбано прав українському народові. Досить того, що унія лишилася, як була: відрубність України не допускалась; володарям панських і духовних маєтностей було дозволено орудувати ними без всякого обмежування; гетьману заборонено було без відома короля і коронних гетьманів зноситися з іноземними державцями. Головним діячем цієї умови був той самий Станіслав Беньовський, що колись уклав Гадяцьку умову.

Умову з Ханенком затвердив сейм 22 грудня, а з Дорошенковими посланцями Петрановським і Тарасенком не було вже формальних переговорів. Їх покликали на сейм і дали їм писану відповідь такого змісту: скасування унії не може залежати від влади світської, тим-то король обіцяє попрохати папу, аби скликав собор, на котрому будуть архієпископи і єпископи, а король, чим спроможеться, сприятиме, щоб відвернути усе те, що може чинити розтіч між духовенством. Відрубність України в межах трьох воєводств — річ неможлива так само, як неможливо, щоб православні духовні сановники засідали в польському сенаті, бо це призвело б до того самого, чого домагався і Виговський і від чого самі козаки відреклися вже в Чуднівській умові. Посилання на Чуднівську умову було непевне, бо ця умова укладена тоді, коли козаки були в такому становищі, що не можна визнати їх вільними; а друге те, що на гадяцькі статті козаки ремствували тільки за те, що декому надавалося шляхетство, а це саме порушувало козацьку рівність. А поляки тепер перекрутили, нібито козаки взагалі не хотіли автономії для України. Отаким робом, крутнею, поляки ніби чинили те, чого бажали самі козаки. Наостанку покликали в сенат Петрановського і Тарасенка. Тут коронний підканцлер промо-

вив до них: «У вас нема права складувати умову, а з того наказу, який маєте, виявляються такі вимоги, на які сейм ніколи не пристане. Оце вам і вся відповідь на ваш наказ». Ханенкові посланці, стережучись, щоб де по дорозі не зупинив їх Дорошенко, верталися через Лівобережну Україну. Гетьман Многогрішний повідомив про те царя, а посланців зупинив, доки не прийде про них від царя указ. В січні 1671 р. з Польщі провозили через Лівобережну Україну до Ханенка гетьманські клейноди: хоругву, булаву і бунчук; але польський посланець Жальський, що віз ті клейноди, не доїхав до Січі, бо його примусили повернутися з Лівобережжя.

Того ж часу в Корсуні у Дорошенка збиралася рада: вся старшина і полковники іменем усього Війська Запорозького зложили наради і вислали на Січ протест проти умови острозької комісії. Умова не задовольнила Війська. В протесті корсунської ради було написано: нам надають такі вольності, які були у нас ще до війни з поляками, але кожний добре знає, що то за вольності! Поляки старшинували над нами і посхочу зганяли з світу ліпших наших товаришів; ні в чому нам не давали волі; найпаче ж завдавали нам жалю з того, що гнобили нашу стародавню віру грецьку; будували по наших містах свої костьоли і всіма заходами повертали наш народ в ярмо неволі. Коли б нам добре було до війни, так нащо б ми були воювали, а тепер, після того як уже більше 20 років ллється кров і стільки людей полягло головами, чи не соромно буде нам вдовольнитися такими вольностями, що колись мулили нам шию і примусили до війни. Ні, ми з колишніми гетьманами і з теперішнім нашим гетьманом Дорошенком воліли і волимо ширших вольностей, через те не пристаємо до того, що ви прирадили в острозькій комісії, дозволивши панам і старостам приїздити до своїх маєтностей по всій Україні і володіти людьми за старим польським звичаєм.

VIII

Рішення острозької комісії ще не було затверджено польським сеймом, як Ханенко повідомляє вже польські власті, що суперник його Дорошенко нишком погодився з Многогрішним і обидва міркують, щоб Лівобережну і Правобережну Україну відступити Туреччині, як державу васальну. Поляки зараз про це написали в Москву, однак у Москві не йняли цьому віри і не виявили підозри до Многогрішного. Многогрішний занедужав: несподівано спіткнувся він на рундуці свого будинку, упав і цілу годину пролежав без язика; то був удар, але не смертель-

ний. Через якийсь час він видужав. Під час недугу він вдавався до царя і клопотав через боярина Матвієва, прохаючи, щоб, коли постигне його смерть, так надати матері його маєтності в Чернігівському або Стародубському полку, а також жінці його, синові Петру й іншим дітям («де б вони могли провадити мирне життя»). Незабаром після цього цар через гонця Змієва прислав універсал на ті маєтності і грамоту царгородського патріарха, котрий здіймав з гетьмана неблагословення. Гетьман зрадів, бо в нього було на думці, що наглий недуг постиг його через те, що патріарх не благословив його. Взагалі така думка ходила тоді і поміж підручних гетьмана і викликала в людях баламутство. Все це і втихомирила патріархова грамота.

Визнання поляками Ханенка гетьманом викликало тривогу в царській Україні, найбільше в Києві. Тепер гомоніли в народі, маючи запомогу Війська Запорозького, поляки прийдуть в Київ і сидітимуть тут, доки не підіб'ють під себе усі українські міста силою або заговорами, тоді усі церкви православні повернуть на костьоли або в унію; з королем приїде уніатський митрополит, і почнуть усіх нас повертати в латинську віру, щоб навіки зміцнити підданство всієї України польському королю і Речі Посполитій. От про таку гутірку писав до царя Інокентій Гізель і додав, що в Києві гомонить народ, буцім в Печерському монастирі житимуть біскупи і королівські дворяни, а на печерському городку постановлять 6000 війська.

Польський король Михайло, після того як сейм затвердив угоду з Ханенком, вирядив в Москву Єронима Комара, щоб умовив московський уряд запомогти заходами військовими вгамувати Дорошенка. Але з України в Москву надходили непевні вісті, ніби польський коронний гетьман Собеський, ремствуючи на короля Михайла, починає приятелювати з Дорошенком. Через це московський уряд міркував, що тепер не на часі еднатися з поляками і давати їм допомогу проти Дорошенка, чіпляючи тим самим і Туреччину. Московський уряд спостерігав, що коли справді Дорошенко з'єднається з Собеським і довідається, що цар заходжується проти Дорошенка, так вони попередять послати військо на Лівобережну Україну, і там розпочнеться колотнеча. В Москві відповіли польським послам, що треба комісарам зібратися на раду та й порадитися про заходи, корисні обом державам. Московським комісарам, призначеним на цю раду, наказано було з Москви, щоб вони висловили полякам, що цар не може послати свого війська через те, що поляки не допомогли йому тоді, як під час зради Брюховецького татарва руйнувала царські міста. Велено було звернути увагу поляків і на те, що вони наперекір Андрусівській умові розпочали по Правобережній Україні гнобити православну віру і примушува-

ти до унії, через що Дорошенко відкинувся від Речі Посполитої і пристав до Туреччини, авжеж він не заподіяв би цього, коли б поляки не гнобили православну віру. А що ж до Києва, так велено було виявити, що Києва тому не повернули полякам, що Дорошенко пристав до Туреччини зо всіма українськими містами; таким чином і Київ перейшов би до турків; а це для бусурманів була б стежка не тільки в Україну, але й до Московської держави. Так-от, щоб Київ не дістався туркам, і постачено туди війська і харчів, хоч на те Московщина і видала великих коштів; та ще й через те Києва не віддають полякам, що після Андрусівської умови з канцелярії короля за його підписом і печаткою виходили грамоти, а старости і підстарости суміжних міст писали листи, нехтуючи царський титул («з великим безчестям і докорами його царському величеству»). Опріч того, по землях короля друкувалися латинські книжки («з таким великим безчестям і докорами царському величеству, що не тільки Божому помазанику і монарху християнському, а навіть простій людині не личило б чути такого»). Поляки ремствували, що гетьман Многогрішний не пропустив королівського посла Жальського, що віз до Ханенка клейноди. На це полякам велено було відповісти, що Жальського цар звелів завернути назад через те, що посилку до Січі Запорозької зроблено наперекір Андрусівській умові, за котрою запорожці повинні перебувати під обороною обох державців, значить, король повинен був перш ніж посилати до Січі, з'ясувати це з Москвою.

Комісарами на нову раду вирядили 31 березня Ордіна-Нащокіна, Івана Чаадаєва та думних дяків Башмакова і Самойлова.

Не пощастило Дорошенкові звести на мирову Україну з Польщею. Більше, ніж спочатку, став він братися, щоб знайти в Туреччині оборону задля України. Але ж, на його думку, це була межа останньої неминучості; він добре тямив настрій православного народу та й сам був чоловіком православної віри. І тепер, як і спочатку, він готовий був дати перевагу владі єдиновірного царя московського перед усяким іншим державцем, але ж з такими лише умовами, які, на його думку, давали його народові найбільше користі і поваги; до того ж він бажав підбити царя виступити війною за всю Україну як за своє споконвічне добро.

Тоді переїздив через Волощину і Україну з Македонії архієпископ грецький Манасій. Дорошенко привітав його з відповідною шанобою,частував його і весь архієрейський причт, а лишившись на самоті з архієпископом, він став перед образом Спасителя і Богоматері і промовив: «О, коли Ти, святителю, будеш у Москві, так повідай царю, що ми раді б служити йому, та він нас не приймає і каже нам бути під поляками. Наша

церква Божа і наш народ православний терплять від поляків утиски і гнобительство; оце і примусило було нас пристати на якийсь час до царя агарянського. Коли поляки докучатимуть нам, ми встанемо проти них головами з нашими жінками і дітьми, з'єднаємось з турками та з татарами, а польських утисків жодним чином не спроможемось далі терпіти; нема нам від польського короля ласки, не заступається він за нас. Усі ми тільки того і бажаємо, щоб нехай би цар ради єдиної святої церкви східної показав нам свою ласку, взяв нас під свою руку, тримав нас ласкаво та обороняв від наших ворогів. А коли він цього не хоче, так нехай би помирив нас з поляками, щоб поляки не робили нам утисків, а жили з нами відповідно Підгаєцькій умові. Тамтими роками, хоч я й ходив з татарами за Дніпро, одначе ж я не давав козакам і татарам битися з царськими ратними людьми: коли кого полонили, так воєвод і ратних людей я відпустив до Москви, а полковників і гетьмана Многогрішного проти царя я не підмовляв і не підмовляю».

Між іншим Дорошенко прохав переказати цареві, щоб він не йняв віри тим людям, що пускають про нього брехні, і звелів би Многогрішному приятелювати з ним, не шкодити йому, Дорошенкові, користуватися з млинів, куплених на Дніпрі біля Чигирина, та не боронив би правобережним прочанам приїздити до Києва. «Нехай цар,— додав Дорошенко,— пришле до мене наказ, я зараз Степана Разіна умовлю і приверну на підданство і покірливість цареві».

Дорошенко дав Манасію листа до царя. Манасій з Чигирина поїхав до Канева і тут побачився з митрополитом Тукальським. Архієпископ помітив, що й Тукальський такої самої думки, що й Дорошенко. Спершу Тукальський хотів затримати на якийсь час архієпископа і казав до нього: «Пішлем укупі гінця до царя; коли цар прийме нас під свою руку, тоді і я з тобою поїду в Москву». Але незабаром митрополит передумав, вирядив Манасія, прохаючи його переказати на словах те саме, що й від Дорошенка. «Писати не відважуюсь,— казав Тукальський. Бо попередні листи мої, що писав в Москву, опинилися у поляків».

В тому листі, що Манасій привіз у Москву, Дорошенко запевняв, що він, «яко православної церкви син, сприяє усему православному християнству і головою собі волить мати царя православного». Він прохав не брати йому за гріх того, що він прийняв від султана турецького санджаки (ознаки влади). «Я зробив це,— писав Дорошенко,— зважаючи на суцільність всієї України, боронячи від руїни церкви Божі і відводячи пагубу від людей. Часом роблю я таке, чого й сам не хочу: коли б ми не прийняли санджаків, так довелось би нам битися з сильними бусурманами, що живуть близько біля нас, а на це ми не

спроможні. Нехай буде тобі відомо, царю милостивий, що народ, над яким я старшиную, не хоче ходити в тому ярмі, в яке заганяє його Річ Посполита. Поляки не дають Війську Запорозькому і народу тих вольностей, про які я через посланців прохав у них. От з якої речі народ наш іде брататися з сусідами бусурманами, сподіваючись свого спасіння. Не був я твоїм ворогом і довіку сприятиму тобі, а коли ти, царю православний, даси мені надію своїм словом царським,що буде мені де голову прихилити, тоді я не тільки здоров'я, але й душу свою положу за православну віру християнську і за цілість народу християнського православного».

Вслід за тим і Многогрішний в листі до царя Олексія натякав царю на те, що в Андрусівській умові є зерна для безкінечної незгоди. Ця умова обурювала Дорошенка тим, що лишили його з козаками в польському підданстві, роз'єднавши Україну на дві половини і ставши джерелом усяких суперечок про межі. Багацько де у кого, що опинилися тепер під Московщиною, були маєтності на правому боці, котрий відійшов під Польщу, і навпаки. Дорошенко гетьманував на Лівобережжі, почавши з Кременчука, трохи що не по самий Київ, орудував там землями і збирав на себе доходи; знов же старости королівські орудували на Лівобережжі селами і угіддями, що споконвіку належали до міста Любеча, на лівому боці Дніпра; а місто це відійшло під Московщину. За Андрусівською умовою Дніпровий доплив, річку Сож, взято за межу; але старости польські засвоюють собі землі по цей бік Сожу.

Поляки й собі нарікали, що седнівський сотник з військом переходив на другий бік Сожу і прокладав нову межу. Скоро з Москви спитали про це Многогрішного, він виправдував сотника і доводив, що, навпаки, польські підданки раз у раз роблять царським підданкам наруги і порушують Андрусівську умову, бо грабують у себе київських і чернігівських купців, котрі їздять до них по крамарським справам; баламутять українців, вмовляючи, нібито цар незабаром усю Лівобережну Україну приверне до Польщі. Ті, що чують таке балакання, повертаючись додому, розповідають про це, а через те скрізь в народі неспокійно. Головним чином, Многогрішний бачив порушення Андрусівської умови в тому, що поляки гноблять у себе православну віру: вони останніми часами повернули на унію православні церкви в Полонному і Вітебську, хотіли те саме вчинити і в Могильові, та поспільство не дало того.

З Москви відповідали Многогрішному, що про всі утиски і непорозуміння буде написано до Польщі; сучасні ж власники спірних земель нехай орудують ними по-давньому, доки не будуть проведені межі, про що в свій час буде до гетьмана звістка.

Ставши ворогом Польщі, Дорошенко кликав кримського хана як турецького данника, щоб давав йому допомогу брати Білу Церкву — там була залога Речі Посполитої, набрана наймом з німців. Німців-наймитів завжди була велика сила у польському війську. Дорошенків брат Грицько стояв тоді на західній межі біля містечка Стіни з брацлавським полком. Дорошенко не дочекався хана, бо його перестріли 6000 запорожців під проводом Ханенка і Сірка. Після недовгого бою Аділь-Гірей помирився з запорожцями і з Ханенком: він і раніше не сприяв Дорошенкові і тепер йшов допомагати йому тільки за наказом падишаха, тим-то він легко і пристав на мирову з Ханенком. Довідавшись про це, Дорошенко послав у Царгород жалобу на хана, а в червні прийшла до нього відповідь, що в Криму посадять новим ханом Селім-Гірея. Сподіваючись на нового хана, Дорошенко в липні з своїми козаками та з невеличкою ордою татар підійшов під Білу Церкву і підмовляв польську залогу піддатися з доброї волі. Він простояв біля Білої Церкви кілька тижнів, писав листи до білоцерківського коменданта, обіцяючи всім полякам безпеку, писав до білоцерківських мешканців, пильнуючи заманити їх до себе у табір. Тим часом коронний гетьман Собеський прийшов з військом польським на Поділля і примушував тутешні міста піддатися Речі Посполитій, а до Дорошенка писав, що він прийшов від короля, щоб зложити мирову Війська Запорозького з Польщею. Одначе Дорошенко не послухався, не поступився своїми першими статтями і 20 серпня, почувши, що брат його Григорій сидить в облозі у Брацлаві, відступився від Білої Церкви.

Роз'єднавши кримського хана з Дорошенком, Ханенко і колишній приятель Дорошенків Сірко рушили на допомогу полякам. Дорошенко рушив проти них. Не доходячи 10 верст до річки Бога (Буг), він довідався, що річка Бог так незвичайно розлилася, що переправити через неї військо не можна. Тимто він і повернув до Чигирина, і 27 вересня писав звідси до Многогрішного, що сподівається полагодити свою справу, скоро надійдуть татари. Вороги Дорошенкові скористувались з того, що він мусив загаятись. В жовтні гетьман Собеський, за допомогою Сірка і Ханенка, приневолив покоритися Речі Посполитій подільські міста Брацлав, Стіну, Могильов, Ямпіль, Тиманівку, Яругу, Бар, Бежибож, Вінницю та ін. Деякі піддавались тільки після великого бою. Завзятіше за всіх стояв Кальник, бо тут були великий замок і два міста, обведених валами і обгороджених високими палями, до того тут був безпечний захисток для обложенців. Ханенкові багато допоміг Сірко, котрого як славного лицаря скрізь шанували українці. А з другого боку, побратимство Дорошенка з бусурманами відвертало від

нього народ. Важко було запевнити українців, як цього хотів Дорошенко, що ті самі бусурмани, яких споконвіку українці вважали за своїх природжених ворогів і рабівників, тепер би то повернулись приязно і зробилися прихильниками і оборонцями українців. Зі страху, щоб не опинитися під рукою бусурман, багато українців рушило за Дніпро шукати собі нових селитьб. Навіть Дорошенкові прихильники і ті вагалися, і коли б під впливом його приставали до думки зробитися турецькими підданками на те, щоб зберегти самостійність України, так і під іншим впливом легко і кидали таку думку. Восени 1671 р. вірними Дорошенкові було охоче військо — серденята та виборні козаки з різних полків. Татар з ним було мало. Нового хана кримського Селім-Гірея він не міг дочекатися. Прибув до нього і став біля Городища недалеко від Корсуня Нуреддин-султан з 6000 орди. З такою невеликою силою Дорошенко не відважився виступити на бій, доки не прибуде білгородська орда, котру обіцяв вирядити султан і котрої 20 000 прийшло не раніше 18 листопада. З ордою прибули і турки: за одними звістками їх було 10 000, а за іншими — тільки 2000.

Тим часом король Михайло звелів з початком зими зупинити військові справи. Гетьман Собеський, не здобувши Кальника, лишив на Поділлі свого товариша, польного гетьмана Вишневецького, а сам подався до Львова. Польний гетьман перебував у Барі. Польські коругви займали Рашків, Чечельник, Брацлав, Стіну, Карсанівку і Тиманівку. В Бершаді і Ладижині стояли Ханенкові козаки. Сірко і Ханенко скликали в Іллінці на раду поспільство подільське і козаків. На раду прибули і посланці польських гетьманів, щоб клятвою запевнити українців, що Україна наперед перебуватиме відповідно стародавнім правам і вольностям. Але в цьому не було нічого щирого, нічого міцного: стародавні вольності і права не могли вже вдовольнити народ, скоріше, він шукав собі нового життя, а не стародавніх прав. Сам Собеський розумів це і писав: «Ми пильнуємо усовіщуванням держати їх в покірливості, і вони обіцяють, а скоро прийде сюди турецький баша або орда кримська, тоді вже не наша воля тут буде».

Скоро прибула білгородська орда, Дорошенко частину її розстановив по Україні, а другу частину узяв з собою і рушив на Поділля. Ладиженці тайно надіслали йому звістку, що зараз піддадуться йому, аби тільки він прийшов. З їхнього наущування Дорошенко 24 листопада напав на Ладижин. Ханенко заперся собі в замку. Міста і села почали приставати до Дорошенка. Таким чином відвернулися від поляків місто Ямпіль, Тульчин, Черняхівці, Вінниця, Кам'яниця та ін. Польські жовніри, що стояли по тих містах залогами, перейшли до більш безпеч-

них Рашкова, Могильова і Шаргорода і засіли там, не відважуючись вступити в бій з ворогами; та й знали вони, що ні козаки, ні татари не витрачатимуть часу на здобування тих міст. На перший день Різдва Дорошенко напав на містечко Тростянець, забрав місто, людність, що перебили, а що взяли татари в полон, але замку, в котрому заперлися поляки, Дорошенко не добув і 30 грудня покинув його.

Білгородська орда була головною силою у Дорошенка, але татари розходились по сторонам загонами, хватали людей і гнали їх в степ. Дорошенко цього не зупиняв, навіть сам осуджував на ясир тих мешканців, що сперечалися проти нього або що зраджували йому і переходили до Ханенка. Набравши ясиру, татари білгородські швидше повертали додому; і сам Дорошенко зараз після нового року поїхав в Чигирин. Є польська звістка, що Дорошенко мусив припинити війну через те, що паволоцький полковник замірявся захопити булаву Війська Запорозького, а це і примусило Дорошенка припинити війну. Тим білгородським татарам, котрих, виступаючи на Поділля, лишив Дорошенко в Україні, він наказав ніяким чином не набігати на Лівобережжя; але саме вже перебування татар на правому боці, та ще і недалеко від Києва, надзвичайно стривожило посполство. Правобережні прочане рознесли переполох і по Лівобережжю. Московські гонці, що тієї зими були в цьому краї, писали: «По містах і містечках переполох; раз у раз стріляють з вістових гармат, застерігаючи тим людей, щоб вони з своїм добром тікали в міста; скрізь стоїть гомін, що коли не сьогодні, так завтра прийдуть татари і поженуть людей в полон». Переполох був марний, бо всі білгородські татари рушили додому; залишився тільки мурза та Нуреддин-султан в Корсуні зі своєю ордою.

По київській околиці поляки наганяли на людей жах не гірше за татар. Польський полковник Пиво-Запольський 30 грудня здобув Васильків і розстановив там своє військо; українці не хотіли пускати до себе поляків, і за те багато з них полягло головами.

В січні 1672 р. Пиво-Запольський взяв Макарів, Брусилів і Межигірський монастир і опинився біля Києва. Якісь царські люди їздили в гай по дрова і за річкою Либіддю зустрілися з поляками. Поляки відняли у них коней, зброю, поздіймали з них одежу і самі всіх покололи. Київський воєвода князь Козловський писав в Москву, що в Києві бракує царського війська, бо в нього тільки 2489 чоловік, і небезпечна річ з поляками; вони, довідавшись про це, можуть знеобачка захопити Київ. Лівобережні українці, побувавши у Києві і повернувшись додому, розповідали, що вони чули від поляків такі речі: «Ось

ми таки коли-небудь несподівано перейдемо через Дніпро і наробимо вам руїни, а ви не спроможні будете оборонятися, бо коли то ще від свого царя указу діждетесь». Ще в жовтні 1671 р. один київський міщанин розповідав, що він бачив дванадцять українських крамарів, порубаних поляками, як ті поверталися з Волощини. По селах Печерської лаври жовніри полковника Пиво-Запольського насильно забирали у людей товар, хліб, навіть майно із скринь. Гетьман Многогрішний, пишучи про це в Москву, додавав, що коли поляки задирають українців, то все ж і українці не мовчатимуть, а даватимуть здачі, бо народ український не звик мовчки терпіти кривди. Многогрішний дозволив усім переходити на правий берег і під прапором гетьмана Дорошенка воювати з поляками.

І в Москві розпочиналася розтіч з поляками. В Москву приїхав польський посланець Глинський, щоб умовитися з боярами на мирову на основі Андрусівських статей. Бояри московські домагалися, щоб на раді були і козацькі посланці, вирядженні гетьманом Многогрішним, а поляки нізащо цього не хотіли. Коли польські посланці почали прохати царської допомоги, щоб угамувати Дорошенка, так бояри відповіли, що хоч вони й не виправдовують Дорошенка, але пристати до Турецької держави приневолило його гнобительство поляками віри православної. Бояри говорили, що Дорошенко не раз вдавався до царя, прохаючи прийняти його під свою руку, та цар не погоджувався на те, бо не хотів сваритися з королем польським; а тепер, коли Дорошенко пристав до Туреччини і через те не є вже польським підданком, так цар міг би вволити його волю, та не хоче без згоди короля. На це поляки відповідали: «Прийнявши Дорошенка під свою руку, цар не матиме з того ніякого права на Україну. Захотів король і зробив Дорошенка гетьманом в Україні, захоче — так і скине його, а гетьманом постановить кого іншого, а Україна як була, так і залишиться землею Речі Посполитої». От в цій справі так само, як і в справі повертання Андрусівської умови на вічний мир, польські і московські дипломати не домовилися тоді ні до чого певного. Тим часом московські бояри і тепер нарікали, що в царському титулі поляки роблять помилки, а по тих книжках, що друкуються в Польщі, трапляються докори проти царя московського і його держави. Полякам можна було бути певними, що московські бояри мають у себе щось про запас, аби при нагоді завести стару пісню, котра доведе до війни, як і за Богдана Хмельницького. До повної розтечі, однак, тепер ще не дійшло: з обох боків запевняли один одного в добрих побажаннях і відклали на майбутнє розмову про згоду остаточну.

IX

Над гетьманом Дем'яном Многогрішним нависла страшна хмара, та він не спостерігав її і не почував ні в чому її настання. Дні його гетьманування були вже зраховані, а він того недобачав.

Того часу, про який ми ведемо річ, на Україні всі урядники (і великі, і малі) були по вибору[15]. Відповідно споконвічним звичаям і правам народним, начальник повинен був радитися із своїми підручними. Але на ділі виходило воно так, що як хто робився начальником, так вважав за собою право чинити самовласно, а іноді самовільно дозволяв собі і заходи деспотичні. Головною причиною тому було те, що чоловік, обраний на який уряд, мусив застерігатися гніву свого вищого начальника, теж виборного, більш, ніж неприхильності до себе своїх підручних. Обраний своєю сотнею сотник робився самовласним паном над сотнею і пильнував догодити своєму полковникові, коритися його самовладдю і лебезувати перед ним. Правове займання полковником свого уряду не могло статися без волі гетьмана, але воно залежало і від бажання полчан мати його у себе за полковника, однак, посівши більш-менш твердо на уряді, полковник у своєму полку ставав таким самовольним паном, наче той феодальний барон середніх віків, хоча, своєю чергою, міг завжди сподіватися для себе деспотичних заходів гетьмана. Таке лихо ще ширше з'являлося в відносинах гетьмана як голови цілого краю. З погляду правничого, гетьман не був державцем необмежованим: не порадившись з старшиною, він не смів чинити нічого важливого, а тим паче, не порадившись з генеральною радою в справах видатніших. З іншого боку, він повинен був остаточної згоди питати у царя московського через «Малоросійський приказ». Однак і це не зупиняло гетьмана коїти часом такі вчинки, на які спроможно було по праву тільки деспоту, нічим не обмежованому. Сприяла цьому і простота звичаїв того часу. Дем'ян Многогрішний був людина вспирсклива, та до того частенько-таки був під чаркою, а через те не придержував ні язика, ні рук. Підвищення на уряді швидко попсувало вдачу його: цар був до нього ласкавий, і він почав показувати себе і на словах, і на вчинках чоловіком вільним і могутнім. Навкруги все йому кланялося, упадало, але зате ж навкруги все перейнялося лукавством і багато було охочих заподіяти гетьманові пагубу. Тим часом по краю скрізь ходило баламутство і непевність. Українці самі не тямили, що з ними буде, кого їм корисніше додержуватися. Очевидно, що голові такого краю раз у раз могли загрожувати несподіванки і розрухи, і хоч би як він поводився, а завжди знайшлись би люди,

що ремствували на нього. Таких людей у гетьмана Многогрішного було досить багато, а до того і нестриманість його давала часом тим людям привід копати під ним яму. Одначе треба помітити, що гетьман Дем'ян, хоч й був людиною вспирскливою, а інколи і простакуватою, але у нього не було того лукавства і поневірства, якими визначилося багато діячів історичних в Україні того часу. Навпаки, наскільки можна простежити його діяльність, знати, що він був чоловік простий і з доброю душею.

18 грудня 1671 р. прибув у Батурин царський «піддячий» Михайло Савин. Його вирядженo з Москви властиво на те, щоб довідався про труну патріарха Атаназія, котрий, вертаючись з Москви в Туреччину, помер у Лубнах. Про нього почали ходити тоді чутки, які звичайно ходять перед відкриттям мощей якого-небудь святого. Савину дали змогу відвезти царську грамоту до гетьмана; в тій грамоті було наказано гетьманові, щоб він не велів ні з ким здіймати колотнечі, а найпаче з поляками, і, доки не будуть розмежовані спірні землі, так щоб тими землями орудував той, хто й до того ними орудував.

Гетьман, читаючи ту грамоту при московському гонці, говорив: «Із-за річки Сож, із королівських земель люди переселяються до нас, а цар не велить зупиняти їх. Коли ми дамо полякам змогу селитися по цей бік Сожу, так вони почнуть втручатися в наші міста і села і казатимуть, що ті міста і села були їх маєтностями».

На те Савин відповів: «Проти цього є Андрусівська умова, і там визначено межі».

Гетьман мовив: «В Андрусівській умові добре не визначено, по яке місто мені володіти. Коли цар почне потроху наші землі роздавати полякам, так ліпше б було, щоб він звелів усіх нас заразом віддати. Король тому радий буде, тільки у нас на цьому боці війська тисяч з сотнею буде; будемо якось оборонятись, а вже земель своїх не попустимо. Цар знає, що ми нікого не задираємо, а за правду головами поляжемо».

Савин почав заспокоювати гетьмана, але Дем'ян так розпалився, що перебив його річ і вельми різко мовив:

«Сподівався я від царя ласки до себе і до мого народу, а він, бач, віддає нас полякам на волю. Поляки грабують нас, закидають людей по острогам, біля Києва руйнують села монастирські, а цар за те їм нічого не робить, зовсім не захищає нас. Коли б не самі ми захищалися, давно б вже всіх нас поляки забрали в неволю. Мабуть, на московських людей годі нам сподіватись».

Висловивши оце все з гнівом, гетьман відпустив Савина і, взявши свою челядь, поїхав полювати.

«Сердитий наш гетьман,— говорили до Савина гетьманські челядники.— Як нападе на нього будь-що непевне, зараз він поїде полювати і про всякі справи там собі міркує».

Все це піддячий Савин переказав «Малоросійському приказу», повернувшись до Москви. Він привіз звістку про те, який переполох піднявся з того, що до Дорошенка прийшли татари, розповів і про їдливість польських жовнірів. В Москві зрозуміли, що в Україні заходжується нова колотнеча.

27 січня 1672 р. з Москви вирядили нового гонця, вже в Батурин, просто до гетьмана. Гонцем тим був стрілецький «полуголова» Олександр Танєєв з піддячим Дементієм Івановим. Вони прибули до Батурина 6 лютого і на другий день з'явилися перед гетьманом. Іменем царя Танєєв спитав гетьмана про здоров'я його, усіх полковників і всього Війська Запорозького. На останку Танєєв висловив, що цар приязний до гетьмана і ласкаво похваляє його за його вірну службу. Гетьман, вислухавши таке привітання, уклонився до землі. Посланець вручив йому грамоту. Гетьман поцілував печатку на тій грамоті, знов уклонився, тоді спитав про здоров'я царя і знов уклонився. Оця урядова церемонія засвідчувала про найприязніші відносини і не давала гадати, що незабаром підніметься завірюха.

Гетьман звелів зачитати грамоту. Там було затверджено, щоб українці по межах з Польщею і Литвою орудували всякими землями, якими орудували під час Андрусівської умови, аж доки не з'їдуться на межу межові судді і положать певні межі. Далі в грамоті стояло, що з польськими посланцями укладаються умови, що посланцю Многогрішного Костянтину Солонині в Москві показують ласку і є надія, що незабаром дійде діло до вічної згоди з поляками. Вкупі з тим було приписано, що слова гетьмана, промовлені до Савина, нібито цар роздає їх землі полякам, були не до речі. Гетьман, вислухавши грамоту, промовив: «Те, що я говорив Михайлові Савину про роздавання наших земель полякам, так говорив через те, що добре тямлю польську встійність і правду: ніколи вони не додержать того, на чому умовляться. От і тепер самовільно приїздять і за Дніпро, і за Сож та й заподівають нашим людям руїну і шкоду. Я щиро бажаю, щоб у короля польського з царем сталося на згоду, тільки нехай же цар зглянеться й на нас, на всіх людей грецької віри і святе наше місто Київ, де спочивають чудотворні мощі, визволить з-під іновірців і не віддавав би Києва королю. А ми по всяк час постоїмо і головами поляжемо за царя і за його наступників».

Потім гетьман так говорив до посланця про сучасні обставини:

— Дорошенка поляки підбивають об'єднатися з королем, по-

силають до нього подарунки і обіцяють йому все, чого він хоче. Отже, нехай би тільки Дорошенко об'єднався з ними, так вони зараз рушать воювати Лівобережжя; та тільки Дорошенко ніколи з поляками не об'єднається, не відкинеться від турецького султана і на нас війною не піде. Він раз у раз засилає до мене і присягається, що сваритися з нами не буде, сам не піде воювати проти нас і другим того не дасть. Дехто з ординців, що були при ньому, заходились було показуватись на Лівобережжі та коїти українцям лихо: Дорошенко зараз велів знайти винуватих, роздягти їх, як мати родила, та й бити батогами, водячи по всьому табору, а потім суворо-пресуворо наказав, щоб ніхто ні з татар, ні з козаків не смів би до нас переходити за Дніпро і робити шкоди.

Гетьман радив цареві прилучити до себе Гомель, бо інакше будуть українцям утиски. Він говорив: «Коли між Московщиною і Польщею не дійде до згоди, так поляки насадять своїх людей в Гомель і тоді не буде проїзду ні до Києва, ні до Остра, ні до Ніжина, ні до Чернігова. Гомель тепер покинули люди і повиходили на свободу; нехай би цар звелів забрати Гомель і вернути туди отих людей, так вони не пускатимуть до нас поляків. Тепер у Гомелі людей чи буде з сотню, та й вони раз у раз просять, щоб цар укупі з Гомелем взяв їх під свою руку».

Перебувши кілька днів у Батурині, Танєєв розбалакався якось з Григорієм Неєловим, що був тоді начальником московських стрільців, які перебували стало при особі гетьмана, і довідався від нього про гетьмана Дем'яна ось такі речі:

«Вельми він заметушився, почувши, буцімто цар хоче його зсадити, а натомість гетьманом посадити Солонину. Там якось приїхав до нього з Ніжина протопоп; гетьман почав балакати з ним про Солонину, а протопоп йому на те й каже: «Не ймітe віри отаким поголоскам — цар тебе шанує і не зсадить». Це не сподобалося гетьманові, і він мовив до протопопа: «Ти заодно з москалями торгуєш мною». Слово по слову дійшло у них до того, що гетьман вилаяв протопопа і похвалявся відтяти йому голову шаблею в світлиці. Протопоп розповів мені це нишком в церкві, а підходити до нього при гетьманові не велів, щоб не скоїлося чого лихого. Коли гетьман тверезий, так у нього тоді все йде розважено, а як нап'ється — так біда! І підступу тоді до нього нема! Уся старшина і погляду його боїться, не сміє говорити з ним про справи, безмірно він жорстокий. Як почув, ніби цар хоче зробити гетьманом Солонину, так без міри пив і довго лютував. Мене до себе не кликав і не говорив зі мною, а з старшиною — аби тільки що не по його — зараз за шаблю! Думитрашку Райча покарбував шаблею у себе

в світлиці, і той поранений і тепер лежить недужий; суддю Івана Домонтовича п'яний бив по щоках і стусував колінами, і хотів порубати його шаблею, та вже я відняв у нього шаблю і не дав рубати; він мене за те лаяв і назвав москалем. Брата Костянтина Солонини — Якова, наказного київського полковника, звелів привезти до себе в Батурин і закутого посадив під арешт; жінку Костянтина Солонини теж звелів привезти в Батурин. Сказали йому, що козелецькі козаки базікають, наче цар хоче гетьманом зробити Солонину, гетьман звелів тих козаків знайти і кинути до острогу.

Ніжинський полковник Гвинтівка, великий приятель гетьмана, не пішов на обід до воєводи Ржевського і сказав: «Як же нам з вами хліб-сіль вести, коли ви проти нас лукавуєте; он цар замість Дем'яна хоче зробити гетьманом Солонину і поперемінняти старшину. А як повернувся з Москви Ігнат Кальницький і розказав, як шанували в Москві Солонину, так гетьман звелів випустити Якова з-під арешту. Стародубського полковника Рославченка гетьман засадив у тюрму, в Батурині ніхто не знає й за що, а полковником в Стародубі зробив Шумейку, і ніхто не відважиться спитати у нього про це. З Дорошенком зноситься раз у раз таємно, на бенкетах п'є за його здоров'я, та ще й мене примусив пити. І каже: «Добре б було, коли б цар звелів прийняти Дорошенка під свою руку: Дорошенко б гетьманував на тому боці, а я на цьому; була б у нас згода і жили б ми тихо». Писав до нього Дорошенко, ніби він перед Різдвом чув би то від польського посланця, що цар погодився вже з королем і віддав йому Київ. На те Дем'ян говорив: «Коли це правда, так ми покинемо своїх жінок, дітей і всі підемо до поляків, а Києва і Печерського монастиря не віддамо. Підданими короля нам не можна бути ніколи». Раз у раз він п'яний, і коли він так і далі поводитиметься, так я сподіваюся всякого лиха. Ключі міські в мене, а коли хто приїде до міста, так гетьман посилає до мене по них».

Скоро такі звістки дійшли до Москви. З «Малоросійського приказу» 28 лютого 1672 р. послали до гетьмана царську грамоту, в котрій стояло: «Ти, гетьмане, Дем'яне Ігнатовичу! Через якихось там зрадників непевен єси, буцімто за нашим наказом велено київському полковнику Солонині бути гетьманом; отже такого наказу від нас не було, і ми без волі Війська Запорозького і без Військової Ради нікого гетьманом не зробимо, навіть і тоді, коли ти помреш, а не то що за життя твого. Ви, гетьман і все Військо, небезпечні через те, що стрілецький голова Неєлов написав до нас, буцім ти, гетьмане, став не тим, яким був, все це простає якийсь брехун; вам базікають, нібито ми хочемо польському королю поступитися Києвом, а

цього зовсім і на думці у нас нема». Далі в грамоті було написано, що Солонина затримався в Москві через пораду бояр з польськими посланцями.

Цю грамоту повіз до гетьмана той самий Танєєв з піддячим Семеном Щоголєвим. Тим часом гетьман 29 лютого вирядив до царя в Москву нових посланців: ніжинського протопопа з генеральним осавулом Грибовичем і товаришами. Гетьман знов писав до «Приказу» про непорозуміння з поляками за межі. За Андрусівською умовою то була якась стара межа, а поляки вважали в тій старій межі і Стародуб, і Чернігів, і інші міста по той бік Десни. Гетьманові посланці розминулися з московськими, що їхали від царя до гетьмана.

Танеєв приїхав в Батурин 7 березня, того ж дня став перед гетьманом і доручив йому царську грамоту. Гетьман в той день був трохи збентежений і, здається, під чаркою. Звелівши вичитати грамоту і спостерігши, що цар велить йому бути безпечним, гетьман мовив:

«Як нам усім не боятися, коли цар нишком поступається польському королю своєю віковічною вітчиною — преславним містом Києвом з українськими містами і всім Військом Запорозьким! Були в Москві договори польських посланців з царськими боярами; за статтями глухівськими треба було, щоб з польськими посланцями сиділи й наші від Війська Запорозького, отже, наших-то посланців і не пустили на раду, щоб почути їх вільного голосу; наших посланців тримають в Москві, наче невільників тих, та ще й виправдуються тим, буцімто польські посланці та комісари їх не пустили. Ні, не так воно є; не польські посланці з комісарами, а царські бояри з радними людьми заподіяли усе те, що Військо Запорозьке не відало, що Київ з українськими містами цар віддає полякам. Отім ви вчинили Війську Запорозькому навіки безчестя, а у поляків собі на глум заробили. От як польські комісари повернуться до свого короля, так він вишле в Україну грамоти свої і напише в тих грамотах: «Дивіться, що вам Москва зробила». Через це буде велика колотнеча в народу. Та і в літопису своєму поляки запишуть, що Москва наших посланців на раду не пустила. Все ж кому на лобі буде зроблена рана, то хоч вона й загоїться, а шрам з неї довіку залишиться. От так і наше Військо Запорозьке: довіку не забуде вам того безчестя. Наш православний Київ і наші українські міста ваш цар не шаблею здобув, ми з доброї волі пристали під його руку, єдине про те, щоб він захищав нас від ворогів. А коли йому нашого Києва, і наших міст, і нашого Війська Запорозького не треба, так нехай він позабирає від нас своїх воєвод і ратних людей, а ми собі й іншого царя знайдемо.

Брюховецький довго терпів московську неправду, та більше терпіти не стало сили, і хоч головою поліг, на своєму поставив. Отже, і я бачу ваші кривди і звелів у Чернігові велике місто відгородити від малого, а що з того вийде, про те Бог знає. Мабуть, настав час, щоб ми пошукали собі іншого царя, тільки ж не во віки короля польського. Він би то який радий був, коли б ми захотіли перейти під його руку; ба! Він-то й тепер уже підмовляє нас до себе і поступається нам з своїх королівських земель по Слуцьк, по Березу-річку з усіма містами, землями, аби тільки ми не займали його королівських, сенаторських і шляхетських маєтностей. Але ми не ймемо полякам віри ні в чому, та й народ наш не захоче йти під польську руку, усі до останньої дитини головами поляжуть, а не підуть під польську руку. Знаємо ми і про те, що поляки вимовили собі у Москви або 30 000 війська, або коштів на таке ж військо, щоб втихомирити Дорошенка; знаємо, що московські бояри порадили дати їм грошей на 30 тисяч війська. Воно й спочатку за Андрусівською умовою переслано вже з Москви в Польщу кілька тисяч грошей. І не сказати, як то хитро та розумно чинять поляки: продають те, чого у них нема і чого довіку не буде. А ми — козаки не продані і не куплені. Коли поляки, набравши в Москві грошей, підуть на Дорошенка, щоб потім забрати собі Київ з українськими містами, так ми об'єднаємось з військом турецьким та татарським і підемо на поляків; хоч всі головами поляжемо, а Києва і українських міст полякам не віддамо. Ми не будемо дожидатись, доки поляки зберуться з силами, а зараз після Великодня рушимо на польські землі з великим військом. Міста одне за одним до нас приставатимуть, бо там скрізь багацько людей православних. Стоятиме проти нас хіба тільки Кам'янець-Подільський, та й то не на довгий час. Ні єдиного поляка у нас не буде, зістануться самі тільки люди благочестивої віри, та й ті будуть під рукою турецького султана. Тепер уже інші часи настають: що минуло, того не буде. А коли з Польською державою що заподіється, то вже ж і кому іншому так воно не минеться».

Така сміліва річ, промовлена в очі московському посланцеві, за звичаями того часу, була вже приводом стерегтися зради. В ту годину гетьман показав усю свою вдачу. Він говорив те ж саме, що говорив колись Киселеві Богдан Хмельницький. Але він виказав своєю промовою більше за Хмельницького відваги, прямоти і хоробрості. Після цієї сміливої промови Танеєв розмовляв з гетьманом про інші речі, між іншим про те, що цар через Солонину перешле до гетьмана список з тієї умови, яку укладуть московські бояри з польськими посланцями.

Гетьман на те мовив: «Жодним вашим спискам ми не ймемо

віри: чого наші очі не бачили, а вуха не чули, тому ми й не віримо. Багато до нас писаного надсилають з Москви, тільки папером та ласкавими словами влещують нас, а щирого нічого нема. З польськими посланцями там собі толкуються, а межі не приводять, тим часом поляки повагом захоплюють наші землі; найбільше капостить нам полковник Пиво: біля Києва все спустошив, людей мордує, а царський воєвода Козловський нічого йому не робить і горопашних людей не обороняє.

Порушили питання про Гомель. Гетьман казав:

— Не можна мені не прийняти гомельців, Військо Запорозьке нікого від себе не проганяє; коли й інші міста приставатимуть до нас, ми не будемо цуратися їх. Прийшов час, щоб я жив власною головою.

— На те, що ти, гетьмане, писав про Дорошенка, про запорожців, незабаром привезе до тебе царську відповідь стрілецький голова Михайло Колупаєв,— сказав посланець московський.

— Знаю я, знаю,— мовив гетьман,— чого приїде той Колупаєв. Нехай собі здоров їде!

Танеєв почав запевняти, що Колупаєв приїде не про яку там потайну мету, але гетьман перебив його та й мовив:

— Усі ви навчилися у поляків їх лукавим звичаям! От і ти, Олександре! Коли ще раз приїдеш до мене з якою неправдою, так опинишся в Криму.

Побачився Танеєв з Неєловим. Неєлов сказав йому: «Гетьман зробився зовсім не тим, яким був; певне, що він поєднався з Дорошенком: і до мене, і до моїх сотників, і до стрільців він не той; то, було, на варті біля брами становить стрільців сотню або й більш, а тепер каже становити чоловік тридцять. Старшина: обозний, суддя і Думитрашко Райча, служать нашому цареві вірно і про все подають мені звістки, тільки стережуться вдень бачитися зі мною, бо гетьман звелів своїм челядникам стежити за ними, щоб вони не згодились ні зі мною, ні з тобою, ні з ким іншим з наших московських людей, а коли що почують таке, так переказують мені вночі. Вони дали присягу і переді мною цілували образ Спаса, що будуть нестеменно під рукою нашого великого державця. Та вони самі тебе запевнять, про все розкажуть».

Вночі проти 7 березня Танеєв, Неєлов і Щоголєв, перебравшись стрільцями, пішли до обозного Петра Забіли; там вони застали генеральних судей Домонтовича й Самійловича та Думитрашка Райчу. Думитрашко кілька років був переяславським полковником, але під кінець 1671 р. гетьман скинув його з полковництва за те, що він, скликавши своїх полчан на раду в Баришівці, підмовляв їх пристати до Ханенка. Переяславські ко-

заки не послухались його і подали про те звістку гетьманові. Гетьман, взявши війська, сам вирушив, щоб привести до покірливості Думитрашка. З усього Переяславського полку сама лише баришівська сотня стояла за свого полковника, але коли підійшов Многогрішний, вона прогнала Думитрашка і повинилася перед гетьманом. Думитрашко в містечку Басані повзав у ногах у гетьмана. Многогрішний звелів закувати його і відвезти в Батурин, дві сотні товариства його розіслати по полках, а замість Думитрашка правити Переяславським полком звелів генеральному бунчужному Стриєвському. З того часу Думитрашко перебував у Батурині; гетьман простив його і поводився з ним, як з усією старшиною, але Думитрашко зробився заклятим його ворогом. І от у Забіли українська старшина промовила до москалів так:

— Ох, велика біда, печаль тяжка і сльози гіркі! З напучування диявольового гетьман наш забув страх Божий, зрадив великому цареві, з'єднався з Дорошенком і пристає до Туреччини. Наш гетьман посилав до Дорошенка якогось ченця. Перед тим ченцем Дорошенко заприсягся, а чернець заприсягся перед ним за гетьмана. Потім Дорошенко прислав своїх посланців до нашого гетьмана у Батурин з образом Спаса; на тому образі наш гетьман заприсягся перед дорошенківцями, а вони заприсяглися перед ним за Дорошенка. Дем'ян дав Дорошенкові допомоги на військо 24 000 ефимків. 15 цього місяця хоче Дем'ян з жінкою і дітьми їхати в Лубни, а поголоску пускає, що їде до Києва Богу молитися. Коли він і справді буде в Києві, так тільки затим, щоб побачитися з Дорошенком у Печерському монастирі. Коли він з Батурина виїде, так вже назад не повернеться. Брат його Василь, за його ж таки наказу, відгородив у Чернігові велике місто від малого, в котрому перебувають ратні люди царські, а гетьманське добро перевозять з Чернігова в Седнів».

Обозний Забіла додав: «Вже коли він з Батурина поїде, так і нам, старшині, скаже їхати з собою, а потім і звелить нас повбивати, або в воді потопити, або по острогам позамикати за те, що ми не захочемо укупі з ним зраджувати. Знов же небезпечно й те: коли він поїде з Батурина і звелить після себе мужикам на брамі стояти, а стрільці їх не пускатимуть,— от з того й почнеться колотнеча і станеться привід до війни. Стрільців у Батурині небагато, та й ті абиякі; покладатися на батуринських стрільців нічого. А тебе, Грицю Неєлов, коли б він, виманивши за місто, не зв'язав та не відіслав до Криму. Коли б не ми оберігали, так він би давно якесь лихо скоїв з Неєловим і з стрільцями. І тебе, Олександре, і тебе, Семене, ледве чи відпустить він, а коли відпустить, так ви їдьте на Путивль, а то в Кролев-

ці і Глухові вас труситимуть, шукатимуть у вас листів: боязко, щоб вас не придержали».

Тоді хтось із старшин мовив:

— От Степана Гречаного, що був з Солониною у Москві, гетьман покликав до себе в світлицю, казав йому заприсягти, що буде заодно з ним, і звелів йому про московські справи понаписувати такого, чого в Москві зовсім не було. І все ото на те, щоб відвернути Україну від царя. Потім покликав він нас, старшину, і каже нам: «От пише до мене цар, та вже й не вперше, щоб усю старшину послав я до Москви. А він з Москви хоче вас запроторити до Сибіру». Ми, одначе, не йняли віри гетьманові, бо добре тямили, що такого царського наказу ніколи не було, а це все вигадки самого гетьмана. Отже й тепер, як приїде в Лубни або в Сосницю, скличе там усю старшину, духовенство, вичитає їм вигадки Степана Гречаного, настрашить їх Сибіром та й говоритиме:

— От бачите, яка Москва зрадлива! Чого вам доброго від неї сподіватися?

Думитрашко Райча додав:

— Мене самого раз покликав гетьман уночі, повів у світлицю і звелів поклястися на образі Спаса, що я буду з ним заодно, і повбивати царських ратних людей, які є в Батурині і по інших містах. Але ж я таку присягу не вважаю за присягу, бо я присягав не з доброї волі і не по правді, а боячись смерті. Як колись я клявся, так і тепер готовий вмерти за великого царя, хоч би гетьман звелів мене на шматки порубати, а ви, Олександре і Семене, наші слова спишіть собі та й подайте їх до Артамона Матвієва, нехай він над нами і над усією українською землею покаже свою ласку, мудро заступиться за нас, щоб цар не попустив свою вітчину на руїну злолукавому вовкові, а щоб прислав до Путивля добірних кінних людей чотири чи п'ять сотень до обозного і до всіх нас та й захистив нас своєю грамотою. Скоро ті ратні люди прийдуть до Путивля, нехай би до нас царську грамоту нишечком принесли, а до Неєлова нехай буде указ, щоб нас не видавав. Тоді ми з Неєловим дамо звістку ратним людям, щоб вони з Путивля сюди швидше йшли. З Путивля до Батурина на конях за одну ніч можна поспіти. А ми тим часом вовка зв'яжемо, віддамо його Неєлову та з ратними людьми і вирядимо його до Путивля, а потім спишемо його провинності і самі повеземо його в Москву до царя. А поки це все станеться, нехай би цар звелів посланців гетьманських — ніжинського протопопа Семена, осавула Грибовича, Миклашевського і батуринського сотника Ярему — придержати в Москві. Інакше ж, коли їх відпустять з Москви ще до твого, Олександре, приїзду, так у гетьмана лихо прискоритсья.

Усе лихо коїться з отих його посланців та ще з привідців усього — з ніжинського полковника Гвинтівки. У Дем'яна велика надія на цього Гвинтівку, а протопоп Семен Адамович — великий баламут: де треба що провідать, туди гетьман його посилає. Отож він, повернувшись до гетьмана, щоб підхибити його, почне йому вигадувати таке, чого й не бувало».

Обозний Забіла мовив:

— Статті Глухівські складав я, а там прописано, щоб духовних посланців не виряджати[16], а найпаче протопопа Семена Адамовича. Гетьман посилав ще максаківського ігумена Ширкевича до Варшави і до Вільна — та не знаємо про що.

— Ми не безпечні ще й про те,— промовив ще хтось інший,— що коли гетьман виїде з Батурина, тоді скоїться велике лихо і поллється кров. У нас тільки й надії, що на митрополита Призренського, що живе в Батурині. Він затримає гетьмана, нібито для гоїння, гетьман лишиться тут, а тим часом настигнуть ратні люди. Нас, старшини, гетьман не послухається, та він з нами мало про що й розмовляє. Без міри став він до нас жорсткий, не дасть слова вимовити, зараз лається або б'ється шаблею. Скрізь по полках понадавав своїх зятів, братів та приятелів».

Обозний Петро Забіла розмовляв потім з Танєєвим на самоті і говорив уже так, як не відважився говорити при товаришах. Він вихваляв сам себе, казав, що він певний приятель Москві і давав таку пораду, яка, на його думку, повинна була припасти Москві до смаку. Він казав:

— Відколи Богдан Хмельницький пристав під руку царя московського, з того часу я почав вірно служити і служу цареві, і за мою правду Бог зберіг, що я ще й досі живу. Усе лихо з гетьманів, а не з старшини. Але Господь Бог за їхню зраду не потерпів, всі вони один за одним пропадають. Шкода тільки, що й невинних людей за собою гублять. Коли й від цього зрадника Господь Бог відступився і віддасть його в наші руки, так нехай би цар звелів, щоб за гетьмана в нас був хто з царських бояр, тоді в нас добре буде, а доки гетьманувати хто буде з наших людей, доти нічого доброго не можна сподіватися.

Побачившись востаннє з Танєєвим, щирий, але необачний гетьман дав московському посланцеві привід гадати, що донос старшин не є непевний. Про Дорошенка Многогрішний говорив тепер зовсім не так, як казав про нього тоді, як вважав його за свого ворога. Тепер він говорив, що татари не посміють прийти на Лівобережжя тому, що Дорошенко їх не пустить.

— Хоче Дорошенко,— казав гетьман,— послати до царя своїх посланців, а з ними ті санджаки, що прислав до нього цар турецький; ті посланці проситимуть у царя, щоб прийняв До-

рошенка під свою руку і замість турецьких санджаків прислав йому свої клейноди.

— А що, як за це турецький султан на Дорошенка військо пошле? — спитав Танєєв.

— Дорошенко проситиме царя,— відповів гетьман,— щоб цар обороняв його своїм військом.

Вельми було прикро гетьманові Многогрішному, що, як дійшла до нього чутка, московський уряд давав полякам гроші наймати військо. Гетьман не побоявся промовити до Танєєва такі слова:

— Коли польські посланці з комісарами, набравши у вас у Москві грошей, поверталися в Польщу через Київ та через наші українські міста — от би було добре. Тоді б з тих грошей і нам що-небудь перепало.

Танєєву здалося, що це пряма похвала пограбити польських посланців.

10 березня Танєєв зі своїм товариством рушив з Батурина.

Тоді саме в Москві перебували гетьманові посланці — ніжинський протопоп Семен, генеральний осавул Грибович і військовий товариш Михайло Миклашевський, що потім став старобудським полковником[17]. Семен давно вже був таємним ворогом Многогрішному, але влещувався до нього: через дразливу вдачу Многогрішного Семен часто сварився з ним, але завжди потім мирився, і Дем'янові вороги гадали, що протопоп заодно з гетьманом. Перебуваючи в Москві, протопоп не відважувався вельми гостро здіймати голос проти гетьмана, бо попередні листи його з наклепами на гетьмана і на Лазаря Барановича не пошкодили ні тому, ні цьому. Він у розмові з боярином Матвієвим, що правив тоді «Малоросійським приказом»[18], здалека тільки натякав проти гетьмана. Він говорив:

— Я, скільки спроможуся, служу і піклуюся вірно великому державцеві; от тільки гетьмана ніяк не спроможуся вигоїти з тої туги, що напала на нього. Хтось набрехав йому, буцімто великий державець хоче гетьманом зробити Солонину. Гетьман з того вельми тужить. Сумує він і через те, що Пиво з поляками біля Києва монастирські маєтності спустошив, а гірш за все вболіває гетьман про Київ, щоб Києва і інших українських міст цар не віддавав полякам, та все питає у мене: «Де у нас з поляками межа буде?» А мені як про те знати? Я йому заприсягаюся душею і своїм саном, що у царя нема на думці віддавати Київ, а він гнівається на мене і каже: «Ось як тільки я дочуюся, що Москва заподіває чогось лихого, так я звелю тебе лютою смертю замордувати». А я йому на те й кажу: «Готов смерть прийняти за правду і за великого царя, та тільки все те, що тобі верзуть і чим тебе страхають,— все те брехня». По-

пильнуйте ж ви, пішліть до нього розумного чоловіка з царською грамотою, щоб подав йому надію цар, що Києва полякам не віддасть і Солонини гетьманом не зробить. Утіште ви його, ради Бога.

Більш сміливо протопоп не відважувався говорити в Москві про свого гетьмана, доки гетьман був ще у царя в ласці.

1 березня 1672 р. гетьманових посланців відпустили з Москви і вирядили з ними до гетьмана царськими гінцями стрілецького голову Михайла Колупаєва і піддячого «Малоросійського приказу» Максима Алексєєва. Не доїжджаючи 20 верст до Севська, почули вони чудну і несподівану звістку: з Путивля прибіг до Севська від путивльського воєводи Волконського стрілецький сотник Ушаков із звісткою, що генеральний писар Карпо Мокриєвич, стародубський полковник Петро Рославець та переяславський полковник Думитрашко Райча привезли в Путивль закованого гетьмана Дем'яна Многогрішного.

15 березня гетьманські посланці, що поверталися з Москви, приїхали до Севська. Тутешній воєвода Вердеревський, кажучи, що нібито в Севську всі підводи розібрано і треба посилати на села шукати підвод, затримав протопопа Семена. На такий вчинок підмовив Вердеревського стрілецький голова Колупаєв. Почувши про пригоду з гетьманом, Грибович і Миклашевський говорили до своїх московських проводирів:

— Від свого гетьмана ми нічого лихого не сподіваємось; вже ж коли б що лихе було у нього на думці, так не посилав би він нас у Москву. Та й потім, як ми вже були в Москві, гетьман прислав глухівського сотника з кіньми, що подарував цареві.

Інакше гадав протопоп. Коли Грибович і Миклашевський пішли до себе на квартиру, Семен лишився з Колупаєвим та з піддячим і говорив до них:

— Давно вже я спостерігаю, що гетьман вже не той став: недобрі речі він говорить, і мене кілька разів ганив лихими словами, і стрілецького голову Неєлова безчестив. Обозний і суддя кілька разів застерігали Неєлова, що у гетьмана щось недобре на думці. Судді і Думитрашко служать цареві вірно. Вони, сидячи в Батурині, написали нишком листа в Ніжин, до воєводи Ржевського про гетьманові кривди. А Ржевський надіслав той лист в Москву, а коли гетьман мене виряджав у Москву, так казав мені: «Коли запевне довідаєшся, що цар хоче віддати полякам Київ і Україну, так я зараз пішлю своїх людей забрати Гомель». Я йому на те сказав, що без царського наказу не личить посилати людей у Гомель: «Ти на святому Євангелії клявся без царського наказу ніякої справи не розпочинати; на кого ж ти сподіваєшся?» «Сподіваюся я,— відповів гетьман,— на того, на кого сподівається й Дорошенко. Брюховецький за-

гинув за правду, отак і я загину. В Переяславі московських ратних людей небагато, а Чернігів я здобуду своїми людьми». На Січ послав він 6000 талерів, щоб запорожці були до нього слухняні. А тепер ось чую, що везуть його закутого в Москву. Коли так, то й мені вже нічого буде жити в Ніжині. Благатиму царя, щоб не боронив мені жити в Москві і призначив мені, з чого жити, щоб не голодувати.

— А, живи ліпше в Ніжині, як жив, і служи цареві по правді, як служив,— відповів йому Колупаєв.

Протопоп мовив на те:

— Я й за зраду Брюховецького багато перемучився і добра свого позбувся. Ми з Думитрашкою Райчем на образі Спаса поклялися, що коли гетьман Дем'ян зрадить, так нам зовсім перебратися до Путивля. Не було в мене часу, як був я в Москві, побалакати про це з Матвієвим, бо він раз у раз сидить в «Приказі» за царським ділом.

X

В ніч з 12 на 13 березня до Григорія Неєлова прийшли Петро Забіла, судді Домонтович і Самойлович, генеральний писар Карпо Мокриєвич з полковниками: переяславським — Думитрашком Райчею, наказним ніжинським Уманцем і стародубським Рославцем. Вони мовили:

— Гетьман заходжується завтра їхати до Києва нібито поклонитися печерським чудотворцям, але це він тільки очі відводить, а дійсно він хоче зрадити цареві і пристати до турецького султана так, як Дорошенко. Ми хочемо припинити такий страшенний вчинок. Коли забаримось хоч трохи і дамо Дем'янові виїхати з Батурина, так колотнеча неминуча. Треба зараз, уночі, ще досвіта забрати його під варту.

Неєлов не змагався, бо був вже під'юджений проти гетьмана. Взяли стрільців і пішли до замку. Дем'ян нічого не передчував і спав. Старшина вільно собі ввійшла до нього в спочивальню, прожогом схопила його, не дала йому ні закричати, ні покликати на поміч, ні висловитися. Його зв'язали, положили на сани, що були заздалегідь підготовлені, вкрили шкурою і, не гаючись, повезли з Батурина під вартою стрільців. Усе те вчинили вони так несподівано і так нишком, що до самого ранку ніхто в Батурині і не відав, і затяжне військо, що було при особі гетьмана, не могло одержати наказ поспішати на оборону гетьмана.

— Добре, що не було тут осавула Грибовича,— говорила потім старшина,— він був вірним гетьманові, стежив за нами; на-

віть щоночі ходив по дворах і про все, що спостерігав, доносив Дем'янові.

Уранці генеральний писар Карпо Мокриєвич і стародубський полковник Рославець везли вже скутого гетьмана через Путивль і Севськ в Москву; з ними було 15 чоловік козаків і наймитів. Думитрашко Райча збочив від них і взяв на Курськ, щоб про цей вчинок над гетьманом подати звістку боярині Ромодановському.

Старшина, що лишилася в Батурині, надіслала по всім полкам універсал, сповіщаючи про зраду гетьмана і забороняючи визнавати його за начальника. Крівняків[19] і порадників Многогрішного велено було позаковувати і поприсилати в Батурин під варту, доки не прийде царський наказ. Тоді ж взяли під варту чотирьох Дорошенкових посланців, що перед тим прибули до Батурина.

Мокриєвич з арештованим гетьманом 17 березня приїхав до Севська, побачився з посланцями, що поверталися з Москви, протопопа Семена Грибовича лишив у Севську під наглядом воєводи, а Миклашевського з підписком Андрієнком вирядив до Батурина, давши через них лист до старшини, що була в Батурині. В тому листі він прохав своїх товаришів ловити і брати під варту кожного, хто своїми речами покаже себе однодумного з злочинним гетьманом. На другий день, 18 березня, рушили далі, в Москву, з закованим гетьманом.

Протопоп досі не відважувався явно показати себе супротивником гетьмана, а тепер повернув круто і став заодно з Дем'яновими гнобителями. 19 березня він послав поперед себе лист до Матвієва і писав, що «Демьян в чести своей не разум, приложися сыном не осмысленным», що Дем'ян забув Бога і присягу і що є певні доводи Дем'янової зради і на письмі, і на словах.

Один з приятелів Многогрішного— Гвинтівка був тоді в Коропі, там довідався про вчинок з гетьманом. Нашвидку втік до Путивля, прийшов до воєводи і вдавав, ніби він не в ладу з Дем'яном, ніби гетьман, замисливши зраду і знаючи його, Гвинтівчину, прихильність і вірність до царя, послав козаків убити його. Гвинтівка прикинувся перед Волконським, ніби вперше чує від нього про арешт гетьмана. Таким чином, давній гетьманів приятель і товариш швидко довідався, що Дем'янові зрадила доля, загадав не тільки відчахнутися від нього, але скористуватися ще з цього лиха і стати в таборі ворогів його. Не вдалося, однак, Гвинтівці таке лукавство. Мокриєвич був уже у Путивлі, і від нього воєвода Волконський чув, що Гвинтівка в зраді одностайний з Многогрішним; Мокриєвич прохав при нагоді затримати Гвинтівку. Даремно Гвинтівка виправдувався пе-

ред воєводою. Волконський відповів: «Не моє діло розбирати, хто з вас винний, а хто правий, в Москві розберуть». Він вирядив Гвинтівку під вартою до Севська.

Звістка про вчинок з гетьманом надійшла до Москви 21 березня, раніш, ніж могли привезти туди самого гетьмана. Зараз з Москви вислали в Україну царську грамоту; в грамоті виславляли старшину за те, що вона не піддалася зрадницьким Дем'яновим напучуванням і взяла його під варту. Правити Україною, доки вийде наказ, звелено обозному Забілі з вдома суддями: вони мусили часто списуватися з «Малоросійським приказом» і з крайовими воєводами. Звелено було розіслати по полках іменем царя усовіщування, щоб українці були вірними до царя, а дорошенкових посланців, що прибули тоді в Батурин до Многогрішного, звелено випровадити в Москву. Грамоту повезли в Україну стольник Самарин та піддячий Шестаков. Тоді ж таки послали з Москви стрілецького сотника Горюшкина, щоб їхав він київським шляхом через Калугу на Севськ, зустрівши гетьмана, забрав його у козацьких старшин і з великою осторогою привіз у Москву. А воєводі севському Вердеревському звелено було випровадити в Москву осавула Грибовича.

Самарин прибув в Батурин 1 квітня, і того ж дня вручив обозному царську грамоту, запевнивши їх іменем царя, що цар не забуде їх послуги, та й по сусідніх землях піде про них добра слава, що їх не підманули баламутні влещування Многогрішного і його порадників. Старшина зараз вирядила до царя гінців прохати, щоб дав наказ скликати раду про обрання нового гетьмана. Разом з тим надіслані були нові доводи зради Многогрішного.

Батуринський сотник Карпович сказав генеральному старшині, що приїздив в Батурин з Чигирина від Дорошенка Семен Тихий і привозив Спасів образ. На чому Тихий з гетьманом Многогрішним заприсягали один одному, того не знати, але потім Многогрішний послав його з Тихим за Дніпро. «Ми прийшли,— говорив далі Карпович,— в Канів, де живе митрополит Тукальський. Пішли до нього. Семен Тихий поклав на стіл образ, а Тукальський познаменувався до того образа і спитав: «Ну що ви там доброго зробили?»— «Про що їздили, все те й справили»,— відповів Семен Тихий. Тоді митрополит підійшов до сотника, взяв його за гудзика і мовив: «От так би й давно, пане сотнику, треба було вашому гетьману зробити. Самі добре тямите, за кого сам, той і пан, а у турецького султана така велика сила війська, що знатимуть про нього і поляки, і Москва. Не то що на нас не відважиться нападати, але ледве і власні міста чи спроможеться захищати. Від цього часу наші гетьмани стали приятелями, і все піде на добрий лад».

Були перехоплені листи Василя Многогрішного, полковника чернігівського, що писав він до наказного ж чернігівського полковника Леонтія Полуботка. В тих листах спостерегли заходи не пустити в Чернігів харчів для царських ратних людей.

3 квітня старшина, що правила Лівобережною Україною, звістила, що всіх кріпаків Многогрішного уже взято під варту, а замість них на уряди посаджені інші люди. Замість Василя Многогрішного і Шумейки зробили полковниками в Чернігові Борковського, а в Стародубі — Григорія Дащенка. В Ніжинському і Прилуцькому полках на полковницькі уряди сіли попередні полковники Пилип Уманець і Лазар Горленко. Уряд полковника переяславського повернули Думитрашкові Райчу. В Гадячі посадили Федора Михайленка. В Лубенському полку замість Дем'янового зятя Андрія Нестеренка став полковником якийсь Михайло Степанів, а в Миргородському — Іван Дубяга.

З усіх крівняків і родичів Многогрішного ніхто не здавався таким небезпечним, як його певний приятель Матвій Гвинтівка. Гвинтівка, як казали про нього старшини, кілька разів уже виявляв свою неприхильність до московського уряду, не ходив на бесіду до Неєлова і на старшину, котра була вірною цареві, дивився вовком. Залишивши ніжинське полковництво і жінку, він на першому тижні Великого посту приїздив до гетьмана: про щось нишком з ним на самоті побалакав і поїхав в Короп. Зараз, після того як арештували гетьмана, старшини, не відаючи того, що Гвинтівка з Коропа поїхав до Путивля, послали до ніжинського воєводи Ржевського прохати, щоб затримав Гвинтівку. Але воєвода Ржевський через те, що Гвинтівки не було в Ніжині, звелів взяти під варту його жінку і сина Феська, а двір Гвинтівчин запечатав трьома печатками. Потім покликав до себе наказного ніжинського полковника Гуменського, війта, бурмістра, значніших козаків і міщан і взяв з них присягу на вірність цареві, а Гуменському звелів розіслати по Ніжинському полку універсал, щоб сотники, отамани, війти і ліпші люди міські і сільські приїздили в Ніжин до воєводи заприсягати. Все це сталося швидко і гаразд.

Знати, одначе, ще боялися, аби несподіваний арешт гетьмана не наробив колотнечі в народі. Ніжинський воєвода, посилаючи про це звістку в Москву, велів своєму гінцеві об'їздити українські села і міста і прямувати пустими степами. Усіх ратних царських людей, які були в Ніжині, воєвода для безпеки зібрав до замку і поставив на мурах варту. На другий день після присяги ніжинці, хоча і запевняли воєводу, що царським ратним людям не треба сподіватися нічого лихого, але воєвода не йняв їм віри і велів москалям нікуди не виходити з замку. Архієпископ Лазар Баранович писав до царя, що й він вислав

від себе по всій Україні своє послання, напучуючи «своїх овечок», щоб були певними тому, кому заприсягли, і не слухалися ніяких баламутств.

Після того як закованого гетьмана привезли в Москву, генеральний писар Мокриєвич подав до «Малоросійського приказу» на Многогрішного донос, скомпонований з 38 пунктів. Він звинувачував гетьмана, що той зносився з Дорошенком, з метою зрадити цареві і пристати до турецького султана. Тим-то він, Многогрішний, по всіх полковницьких урядах посадовив своїх родичів та приятелів і всіма засобами сприяв ворогуванню до уряду московського. Були списані слова гетьмана, які він інколи промовляв і які свідчили б про його ворогування до Москви. До старшини гетьман говорив нібито так: «Зберу оце тисяч шість добірніших людей кінних та й піду з ними на московські міста, а навесні прийде до мене з допомогою хан кримський. Задам москалям такого часу, наче той Александр Македонський. Той був Александр, а я Дем'ян; та не менше за нього вчиню подію, як спустошу Московщину. Я не царський підданок і не хочу бути його підданком, хоч би мені весь Батурин золотом наповнив».

Раз у раз Дем'ян вихваляв султана турецького і розказував: «Одного часу приїхали до султана посланці польські й московські. Султан велів сказати посланцеві польському, щоб король польський величався не королем, а короликом, бо він, мовляв, мій підданок, а щодо царя московського, так я, каже, того вважаю наче за якого свого чорного татарина».

А цього-таки Великого посту гетьман говорив старшині: «От бачте, панове, яка до нас царська приязнь: цар поступився для хана всю Україну віддати і положити за межу Десну і Сейм від Києва до Путивля. Хвалився мені капітан Мазапета, що чув він від царських порадників, що цар наділить мені в своїх слободах 500 дворів кріпаків, аби тільки я віддав йому українську старшину та урядників».

Старшини, чуючи від гетьмана таку річ, мовили: «Не може цього бути, цар обіцявся ласкаво нас берегти». На те Дем'ян відповів: «От у вас бороди виросли, та ума не винесли, а я цілком добре спостеріг московські заходи».

На самоті з обозним Забілою гетьман говорив: «Треба нам піклуватися про якого іншого державця, бо з Москви не сподіватися нам добра».

Не хотів гетьман відпускати Танеєва з піддячим і казав до старшини: «Не тямите ви московських хитрощів, а я їх добре тямлю і застерігаю вас. Покличе оце цар вас усіх до себе та й розішле по Сибіру».

Не радячись з старшиною, а єдине з власної волі і без жод-

ного приводу гетьман поскидав з уряду полковників з Чернігівського, Ніжинського, Миргородського, Лубенського, Переяславського, Стародубського, Гадяцького і Прилуцького полків, а натомість посадовив полковниками своїх родичів і порадників. Обіцяв дати Думитрашці чотири полки: Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський, аби тільки пішов з ним воювати проти царя.

До Андрія Мурашки гетьман промовляв: «От побачиш, що я зроблю з Москвою, побачиш ти мою шаблю в московській крові. Я їх аж за Москву зажену, аби тільки ви були до мене певними». Висватавши у Дорошенка дочку за свого небожа Михайла, Дем'ян посилав Ісайю Андрієнка запевнити Дорошенка в своїй прихильності. А Дорошенко присилав до Дем'яна військового товариша Семена Тихого, щоб умовитися, хто обом їм ворог, а хто приятель.

14 квітня 1672 р. в «Малоросійському приказі» бояри і думні люди взяли Дем'яна Многогрішного на допит. Вони питали у нього:

— Дем'яне Ігнатів! Гетьмануючи в Україні, почав ти зноситися з правобережним гетьманом Петром Дорошенком і міркувати, якими заходами зрадити великому нашому державцеві та пристати до султана турецького. Признавайся: з ким ти про оцю зраду міркував? Хто був твоїм порадником? Нащо ти познімав полковників? За яким ти царським наказом звелів за річкою Сожжю у воєводстві Мстиславському займати землі короля польського і заводити сварку з королем? Чого ти збирався їхати до Києва?

Дем'ян відкидав усяке звинувачення за зраду і говорив:

— Я служив цареві вірно, полковників познімав за порадою старшини, а в Київ хотів поїхати тому, що печерський архімандрит написав до мене, що печерським мешканцям поляки заподівають утиски і руйнують. Я вже посилав до київського воєводи князя Козловського, щоб він заступивсь за печерських людей, а писар Карпо Мокриєвич підмовляв мене, щоб для захисту печерців я сам пішов з військом. До Дорошенка я вдавався, щоб він не пускав козаків і татар воювати на Лівобережжя, а щоб ми обидва служили цареві проти його ворогів. За річку Сож посилав я людей за порадою старшини, а найпаче писаря Карпа Мокриєвича: велів я полковникові Ворошилову з його полком провести межу по річці Сож для того, що коли почнуть польські посланці радитися про межу з боярами, так щоб українцям була вже межею річка Сож до Дніпра. Не з своєї волі я так чинив, а за порадою урядників, котрі відають, що ще до Андрусівської умови ті землі були нашими, і про те я писав уже до царя.

На це проти нього змагалися так: «Коли б воно було так насправді, як ти оце кажеш, що ті землі належали до України, так чого ж ви мовчали три роки після Андрусівської умови, а тоді заходились відбирати? Кажеш ти, що хотів, щоб межа була по річку Сож, але ж Гомель стоїть за Сожжю? Нащо ж ти велів іти на Гомель і забирати його?»

Дем'ян відповів: «На те воля царська. Хоч місто Гомель і за Сожжю, але під час польської війни звідти були українцям великі утиски, тим-то я й звелів українцям зайняти Гомель, гадаючи собі, що коли б сталася знов війна з поляками, так тоді нам Гомель стане великою обороною, бо стоїть те місто за річкою Сожжю».

Потім спитали у гетьмана:

— Як приїздив до тебе піддячий Михайло Савин, так чи ти казав йому: «Коли цар має віддавати нас полякам потроху, так ліпше б віддав усіх разом, король буде радий тому, а цар не захищає нас. Коли б ми самі не оборонялися, так поляки побрали б нас у неволю, а на москалів сподіватися нам нічого»?

— Цього я не казав,— відповів Дем'ян. Його поставили на очі з Савиним. Дем'ян твердив, що не пам'ятає цього, а коли що таке й промовив, так хіба, може, був тоді під чаркою.

Далі знов питали у нього:

— Чи говорив ти «полуголові» Танєєву і піддячому Щоголєву, що цар обіцяв полякам віддати Київ і українські міста на вічну неволю і сором, а церкви Божі— на спустошення і на руїну, через що посланці короля й не дали твоїм посланцям сидіти з ними в посольській світлиці і обзивали їх своїми «холопами»?

— Цього я не казав,— відповів Дем'ян.— А от як привіз до нас Василь Бурковський царський універсал про Київ, так я говорив до писаря до Карпа: «Порадував нас цар своїм універсалом про Київ». А писар на те промовив до мене: «Не вельми ти йми тому віри, а тримайся свого розуму. Щоб не сталося так, як трапилося колись за Брюховецького, як привезено царський універсал. Військо Запорозьке подавало надію, а потім князь Данило Великогагин прийшов з військом та з Золотаренком побили Сомка і Силича». От що я чув від писаря, і був непевен, і остерігався царського війська. За це й винюся, а про зраду я й не гадав.

— Так чому ж ти не зробив на писаря доносу старшині і цареві? І яке тобі було діло до того, що Великогагин з військом приходив? Він був присланий на раду, а у вас ніколи не проходило ради, щоб не було війська царського. Коли б не було війська царського, так у вас на раді скоївся б бій.

Гетьман на те відповів:

— Я людина проста, через свою простоту й не писав на писаря до царя. Я сподівався, що писар правду говорить і мене застерігає. В цьому я винен перед царем.

З усієї старшини писар Мокриєвич більш за всіх пильнував нашкодити Многогрішному. Мокриєвич свідчив, що гетьман «перед усіма нами, перед генеральною старшиною говорив такі речі: зберу кінного війська тисяч шість і піду воювати Московщину, а навесні прийде до мене з своєю ордою хан кримський. Отоді я задам москалям! Як піймаю за чуба ліпшого їх чоловіка Артамона, так знатиму тоді, що з ним робити».

На це Дем'ян відповідав:

— Не було у мене ніколи й на думці збирати військо та йти війною на московські міста або щоб Артамона за чуба брати. Цього я нічого не говорив. Не казав і про хана, що сподіваюся на його допомогу. Вільно тепер Карпові усе говорити; він заодно з старшиною умовилися погубити мене, так і вигадують на мене всячину.

Покликали на допит ніжинського протопопа; він казав: «Коли Дем'ян, як був гетьманом, виряджав мене в Москву до царя, я усовіщував його, щоб тримався ласки царської, я нагадував йому про те, що сталося з Брюховецьким, а він мені казав: «Поїдь ти в Москву, так в Москві опинишся у в'язниці».

Дем'ян признався, що так воно дійсно було, і винився в тому.

Думні люди далі питали у гетьмана:

— Чи говорив ти стрілецькому «полуголові», буцім посланців твоїх бояри царські не пускають на пораду через те, щоб Військо Запорозьке не відало про віддачу полякам Києва і українських міст?

— Ні! Цього не говорив,— відповів Дем'ян.

— А чи не говорив ти, що наш великий державець не шаблею придбав собі Київ, а пристали ви під його царську руку з доброї волі своєї, і коли йому тепер Києва не треба, так нехай забере звідти своїх воєвод і ратних людей, а ви знайдете собі іншого царя; і про Брюховецького казав, що він довго терпів московські кривди та не витерпів.

— І цього нічого я не казав,— відповів гетьман.

— А нащо ти в Чернігові відгородив велике місто від малого?

— Писар мені сказав, що йде гутірка, ніби царське військо хоче засісти по наших містах; так я про обережність і відгородив,— відповів Многогрішний.

— Знов ти казав Танєєву і піддячому, що в Москві дали посланцям польським 30 000 грошима на найм війська проти Дорошенка, а ви непродані і некуповані підете війною на Польщу; і коли завоюєте Польську державу, так і кому іншому дістанеться. Ще й те казав ти Танєєву, що жодним спискам, на-

дісланим з Москви, ти не ймеш віри; що вас тільки ласкавими словами голублять, а правди не кажуть. Та ще й про Колупаєва говорив ти, що коли він приїде, так чи виїде здоров. І проти Танєєва похвалявся, що коли приїде вдруге, так опиниться в Криму. Казав те, що коли посланці польські, набравши в Москві грошей, їхатимуть через ваші землі, так козаки віднімуть у них гроші. Чи все оце говорив ти? Признавайся тепер по правді і щирим серцем повинися перед великим державцем.

Гетьман від усього відрікся.

Його знов запитали:

— Навіщо ти велів Неєлову становити на брамі тільки по тридцять чоловік стрільців, коли спочатку становили їх по сотні або й більш? Через що ти обозному Забілі і іншим старшинам забороняв сходитися з Неєловим? Навіщо посилав своїх челядників назирцем за ними, щоб вони не сходилися з нашими людьми? Признавайся тепер по правді!

Дем'ян на це відповідав:

— Раз якось, йдучи до церкви, спитав я, чи є вартові. Мені відповіли, що є два п'ятидесятники та з ними з сотню стрільців. Я спитав, чи не бракує їм харчів. Кажуть— ні; але занадто вже багато становлять вартових, для них це прикро і сутяжно. Я, переговоривши з Неєловим, звелів зменшити стрілецьку варту. А старшинам я не забороняв сходитися з москалями і назирцем за ними челядників не посилав.

Далі йому мовили:

— І ця старшина свідчить, що ти зрадив великому державцеві, до Дорошенка посилав ченців, вони за тебе присягали. А Дорошенко присилав до тебе в Батурин своїх посланців з образом, і ти перед ними заприсягся і дав Дорошенкові 24 000 єфимків. Кажуть на тебе, що ти по всіх полках посадовив на уряди своїх родичів та однодумників і в усі полки посилав універсали, щоб усі йшли в облогу.

Дем'ян відповів:

— Ченців до Дорошенка я не посилав, і він до мене Спасового образа не присилав, а був у мене від Дорошенка Семен Тихий, щоб вернути людей полонених на цьому боці татарами. 24 000 єфимків Дорошенкові я не давав. З самого початку мого гетьманування такої сили єфимків у мене не було, навіть двох тисяч левків у зборі не траплялося. Полковників я попереміновав за порадою старшини.

Далі знов питали у гетьмана:

— Кажуть на тебе, що ти скликав старшину і казав, нібито цар писав до тебе, щоб ти поприсилав старшин в Москву, а з Москви зашлють їх до Сибіру: от тому-то ти й добро своє вивозив у монастир, сам хотів їхати з Батурина до Лубен, а гу-

тірку пустив, що їдеш молитися Богові до Киева. Степану Гречаному звелів ти понаписувати, що в Москві скоїлося таке, чого ніколи не бувало, щоб потім вичитувати те козакам і говорити: «Бачте, яка Москва зрадлива». Признавайся: чи так було?

Гетьман відповідав:

— Нічого цього я не говорив, Гречаного писати брехні я не підмовляв і добра свого не вивозив, та нічого було й вивозити: у мене всього 150 червінців та 60 злотих. Справді, хотів їхати в Київ, а не в Лубни, і не на те, щоб бачитись з Дорошенком, а щоб помолитися Богові.

— А чи правда,— питали у нього,— що ти, покликавши до себе Думитрашка Райчу, радився з ним, яким чином повбивати царських людей?

— Не було цього,— відповів гетьман.— З Думитрашком ми рідня.

— А по якого лікаря посилав ти в Вільну ігумена Ширкевича?

— Ігумена я не посилав, а сам він їздив за своїми справами, і не в Вільну, а в Могильов; от я і прохав його при нагоді, щоб дістав мені лікаря, він і дістав.

Тоді гетьмана поставили віч-на-віч з Нееловим і Щоголевим, вони запевняли, що все те, що записано, чули від нього самого. Гетьман відрікався.

Допитувалися у гетьмана про його похвалки йти війною на Московщину, як скоро прибуде до нього на допомогу хан з ордою. Питали, чи хвалився він, що під султаном турецьким ліпше жити, ніж під царем московським, що москалі укупі з поляками хочуть знівечити народ український, що він, гетьман, поб'є москалів, наче той Александр Македонський, що він хотів висватати у Дорошенка дочку за свого небожа, про що і приїздив до нього від Дорошенка Куніцький?

Дем'ян відповів:

— Нічого цього я не говорив, все це вигадали на мене старшини, бо вони не люблять мене і хочуть під'юджити на мене царя. Куніцький справді приїздив до мене, і через нього Дорошенко переказував, що волів би пристати під руку царя, та побоюється, щоб цар не видав його польському королю. А я запевняв Куніцького, що цар цього ніколи не вдіє.

— Дем'яне!— мовили думні люди.— Повинись ти перед царем щиро, скажи чисту правду, як ти міркував з Дорошенком про зраду? Признайся, хто знав про твою раду з Дорошенком? Повідай, як ви з Дорошенком умовилися і якого іншого собі царя шукати ви прирадили? Якщо ви хотіли пристати під султана турецького, так на яких умовах? Признайся про все і про все розкажи щиру правду, а коли ти не признаєшся і не повинишся, так цар звелить катувати тебе.

Многогрішний стояв на своєму і говорив:

— Ніколи не було у мене й на думці зрадити цареві і шукати іншого державця. З Дорошенком ми приятелі, я вдавався до нього, щоб він не ходив війною на наші землі, і він мені на тому обіцявся. А щоб Дорошенко підводив мене до підданства султану турецькому, так цього ніколи не було. Кажу вам правду і готовий йти не тільки на катування, а хоч і на смерть.

До нього мовили:

— А от генеральний обозний і уся старшина кажуть, що ти раз у раз зносився з Дорошенком, хотів зрадити цареві і пристати до Туреччини, багато дечого непристойного говорив про царя і про державу Московську. Та ти й сам признаешся, що, може, й говорив такі речі, та тільки, мов, під чаркою. Дорошенко присилав до тебе лист і наказ через свого військового товариша Ісайю Андрієнка. Той був написаний закритими словами.

Дем'янові вичитали той Дорошенків лист і наказ.

Дем'ян мовив:

— В цьому писанні річ йде лише про те, щоб нам з Дорошенком приязно жити, щоб він ні сам з військом не переходив за Дніпро, ні війська свого не посилав воювати царські землі. Коли ж я здуру чи сп'яну сказав що не до ладу, так за те наді мною царська воля.

— Коли б воно справді так було,— мовили думні люди,— так чому б тобі усіх Дорошенкових листів не пересилати було до царя?

Дем'ян відповів:

— Я людина проста і неучена: це діло правив військовий писар, і він повинен був усі листи пересилати до царя, а він цього не робив через те, що старшини надумались під'юджити проти мене царя і наклепати на мене зраду. У нашої старшини завжди воно так ведеться, що коли захочуть скоїти над гетьманом яке лихо, зараз підведуть його. Я людина проста, може, й Дорошенко лукавив, говорячи, що хоче жити зі мною приязно і на цей бік війною не ходити і цареві сприяти. Я йому і йняв віри, а зради у мене не було й на думці.

Покликали ще одного свідка — батуринського отамана Яремy Андрієнка. Він під питкою говорив: «Посилав мене Дем'ян до Дорошенка і при Думитрашці Райчі казав мені: «Скажи Дорошенкові, що два купці за один кожух торгуються». Я спитав у нього: що значать ці слова? Дем'ян відповів: «Скажи Дорошенкові так, як я тобі кажу, а вже він сам тямитиме, що воно й до чого»,— і дав мені листа до Дорошенка. З тим листом я приїхав до Дорошенка і переказав йому те, що велів мені гетьман. Тоді Дорошенко мовив: «Я розумію, що значать оті слова:

двоє за один кожух торгуються». Назад зі мною поїхав до Дем'яна Дорошенків посланець Луговський; він, їдучи, хвалився мені, що везе до гетьмана Дорошенків лист, а приїхавши, казав гетьманові, що Дорошенко не давав йому листа, а звелів щось переказати словами».

Тоді Дем'янові судді спитали у нього: «За яким ділом посилав ти Ярему до Дорошенка і що значать слова: двоє за один кожух торгуються?»

Дем'ян відповів: «Ярему до Дорошенка я посилав не один раз, а тричі, а може, й чотири рази і все писав до нього, щоб жив зі мною в згоді, на цей бік Дніпра війною не ходив і звелів не займати наших людей. А що воно оте: «двоє за один кожух торгуються» — так я не пам'ятаю».

Поставили гетьмана віч-на-віч з Яремою: і той і цей твердили своє.

Тоді повели Дем'яна на тортури; роздягли, вклали руки в страшенний московський хомут, прив'язали ремінням руки до одного стовпа, а ноги до другого, протилежного, так що все тіло гетьмана бовталось в повітрі. Потягли його дев'ятнадцять разів кнутом. Дем'ян, людина нервова і дразлива, не спроможний був твердо витерпіти такого мордування і висловив, що дійсно казав: тяжко йому бути підданком у Москви. На це він натякав і в розмові з Танєєвим. Але гетьман стояв нестеменно на тому, що, зсилаючись з Дорошенком, не було в нього думки зрадити цареві і пристати до султана турецького. Москалі вимагали, щоб він признався, що значать оті слова: «двоє за один кожух торгуються». Дем'ян відповів, що поляки хочуть забрати Київ, а цар не дає його.

Невдоволення підданством Москві, в чому признався Многогрішний, москалі взяли як певну ознаку зради. Не визволяючи гетьмана з хомута, допитувалися у нього:

— Признайся, хто знає твої думки і з ким ти радився?

Гетьман відповів:

— Ні з ким я не радився, міркував я сам.

Сподіваючись вимордувати у нього інше признання, знов потягли його кілька разів кнутом, питаючи:

— Чи радився з тобою Матвій Гвинтівка? Старшини кажуть, що він був твоїм щирим приятелем і порадником?

— Гвинтівка не причетний до зради, про нього нічого не скажу,— відповів Дем'ян.

Ослобонили Дем'яна з-під тортур і прийнялися за Гвинтівку. І його питали: «Коли Дем'ян, забувши Господа Бога і ласку великого державця до себе, почав заходжуватися коло зради, так ти відав про ту зраду: чому ж ти не написав про це до царя і старшину не повідомив?»

Гвинтівка відповів: «Жодної зради я за Дем'яном не відав, і ніколи ми з ним не радилися про таку зраду».

Гвинтівку повели на катування: роздягли його, руки засунули в хомут, стали катувати кнутом і допитуватися про Дем'янову зраду.

А Гвинтівка говорив те саме: «За Дем'яном зради не відаю, сам я про зраду не гадав і служив цареві вірно».

Гвинтівку зняли і взялися допитувати Гвинтівчиного сина.

— Ні за своїм батьком, ні за гетьманом зради я не відаю, та й не спроможно мені було знати, про що радиться мій батько з гетьманом, бо я в батька був мало, а учився в школі при монастирі.

Молодого Гвинтівку не потягли на катування, а бідолашного Дем'яна Ігнатовича потягли вдруге і, б'ючи кнутом, говорили:

— Повинися ти перед царем без усякої брехні, признайся в усьому, як ти хотів зрадити великому державцеві і пристати до султана турецького і як ти з Дорошенком про це радився?

Дем'ян і під кнутом говорив те саме:

— Не було у мене на думці зрадити цареві і піддатися турку. Воля Божа і царева.

Гетьманового брата Василя Многогрішного звинувачували як спільника в зрадливих заходах гетьмана. До «Малоросійського приказу» якимось чином попав лист митрополита Осипа Тукальського до Василя Многогрішного, котрому Тукальський дякував в тому листі за подарованого коня і хвалив Василя за те, що бажає, аби митрополит жив у Соборі київських митрополитів.

Про цей лист питали сперше у Дем'яна; він відповів, що про лист нічого не відає, але знає, що брат його Василь подарував по коню митрополитові Тукальському і архієпископові Лазарю Барановичу, після того як на прохання духовних властей патріарх олександрійський Паісій, що переїздив через Україну в Москву і назад, зняв з нього покуту за те, що вбив жінку, і Василеві дозволено було одружитися вдруге.

6 травня Василя Многогрішного взяли на допит разом з генеральним осавулом Грибовичем.

Судді мовили до Многогрішного: «За доносом старшин тебе звинувачують за те, що ти відав про зраду твого брата гетьмана».

Многогрішний відповідав: «Про зраду мого брата нічого не відаю, він мені про те нічого не говорив і не писав. Знаю, що він з Дорошенком зносився, а про що, того не відаю. Питав я у брата, про що він зноситься з Дорошенком; він мені відповів, що то за царським наказом. Почувши це, я писав до митрополита Тукальського, щоб він розводив Дорошенка від поляків, а привертав його до царя».

Василю показали сім листів, які писав він до наказного чернігівського полковника Леонтія Полуботка. В одному з тих листів він велів тримати в острозі тих москалів, що безчинствували, і дожидати наказу від гетьмана, а потім, повідомляючи, що гетьман звелів випустити їх на волю, наказував одного з тих москалів, піддячого, перед тим як випускати з острогу, взяти під тортури ніби за те, що він хотів утікти. З листа знати було, що це була помста піддячому за те, що похвалявся він козакам носити їх жупани.

Василь Многогрішний признався в цьому.

В інших листах Василевих він забороняв пропускати харчі, що чернігівський воєвода велів постачати польському полковникові Пиву. Питали у Василя про це, і він відповідав:

— Не велів я возити полякам харчів, бо гетьман, брат мій, заказав купувати на Лівобережній Україні хліб приїжджим з польських земель і перевозити за Дніпро: у нас у самих тоді стояла велика дорожнеча на хліб. Скоро ж гетьман дав дозвіл, так і я не забороняв. Робив я це не з лихою якою думкою і не для зради.

— А коли ти про зраду свого брата не відав і сам не хотів зрадити, так нащо ж ти, лишивши своє полковництво, втік з Чернігова і перебрався в чернечу одежу?— питали судді у Василя Многогрішного.

Він відповідав:

— Чернігівський воєвода звелів навозити лісу в місто, а царські люди почали стерегтися нас. Пішла чутка, що урядники московські в замку ллють кулі, а шляхтич Половецький, що приїздив до мене з-за Дніпра, казав мені, що царські люди на те ллють оті кулі, що хочуть битися з нами. Я й послав Половецького до брата, а брат вернув його до мене і прислав парубка Івана, наказуючи мені через нього пильнувати, щоб наші не задирали воєвод і царських людей, доки не повернеться з Москви протопоп Семен з царським указом. То Іван нишком сказав мені, що приїхав до Батурина з Москви чернець і казав, що велено захопити гетьмана і вирядити його в Москву, і буцімто брат мій гетьман сказав на те: «Нехай буде воля Божа, а я нічого не боюся».

На другий день воєвода прислав до мене «полуполковника» кликати до себе. Той «полуполковник» кликав мене так по-грубіянськи, що я почав міркувати, чи нема й справді чого лихого, такого, як розповідав отой чернець. Осідлав я коня і поїхав був у місто до воєводи, аж бачу, з міста йдуть проти мене піші москалі з рушницями та з «бердишами». Я як побачив їх, так злякався і сховався в Єлецький монастир і там радився з архімандритом Галятовським: що мені діяти — чи тікати куди

далі, чи їхати до воєводи? Архімандрит сказав: «Як собі знаєш». Тоді я рушив за Десну, приїхав в Миколаївський монастир і там в одногоченця, ім'я його не скажу, взяв чернечу рясу, а свою одежу і коня лишив у монастирі. Переховувався я по різних місцях; наостанку прибув в Масаківський монастир до ігумена Ширкевича: він дав меніченця і челядника і велів провезти мене човном по Десні до Києва. Там я дістався до Братського монастиря, до отця ректора, і благав переховати мене. Ректор обіцяв, та замість того видав мене київському воєводі, а воєвода взяв мене,ченця і служку з Масаківського монастиря, що приплили за мною, і випровадив в Москву.

— А куди ти хотів втекти з Братського монастиря?— допитувалися у Василя.— В які міста: до Дорошенка чи до Тукальського і що ти гадав робити у них?

Василь на те відповідав:

— Нікуди я не хотів виїхати, а думав у чернечому вбранні жити в Братському монастирі. У Дорошенка і в Тукальського мені нічого було робити, і я не думав до них тікати.

— Нащо ти, з листа твого брата, велів у Чернігові відгородити велике місто від малого, де перебував воєвода з ратними людьми царськими? Яке лихо ти хотів скоїти над воєводою і над ратними людьми?

На це питання Василь Многогрішний відповів:

— Не відгороджував я великого міста в Чернігові від малого; воєводі і ратним людям царським жодного лиха не мислив я чинити; брат до мене про те не писав і ні про яку зраду я не відав і не відаю. А коли в листах моїх є яка вина моя, так на те нехай цар зглянеться, його воля; але я не зраджував і не думав зраджувати.

Взяли на допит тогоченця з Масаківського монастиря, що проводив Василя Многогрішного до Братського монастиря. Чернець засвідчив, що Василь благав ректора, щоб вирядив його до Тукальського; Василь сподівався, що Тукальський буде ласкавий до нього і пригадає, як він, Василь, будучи за полковника, подарував йому коня і червінці. Ректор обіцяв після Великодня вволити Василеву волю, але в Велику суботу видав його воєводі.

— Нащо ж ти, Василю,— мовили судді,— потаївся за Тукальського? Виходить, що й про втечу твою ти не сказав правди?

Василь Многогрішний, жахаючись, щоб не повели його на катування, признався:

— Винен я,— мовив він.— Я з великого переполоху хотів утікти до Тукальського і ублагати його, щоб переховав у себе і не видавав московському урядові. Що ж до того, щоб, з'єднавшись з ким-небудь, вести війну, так такої думки у мене не

було. Та коли б я і хотів цього, так не спромігся б що-будь вчинити: Дорошенків писар Воєхович— мій великий ворог. Та й чи до війни мені було?!— аби власну голову від великого лиха прикрити! Я хотів усе лишити та в ченці йти. От і вся моя вина перед царем; більш мені ні в чому винитися. Нехай на все буде царська воля.

Допитували осавула Павла Грибовича. Він не виявив нічого такого, щоб запевняло зраду гетьмана Дем'яна, і сказав, що нічого не знав — не відав про «непристойныя» речі гетьмана. Заарештовані в Батурині Дорошенкові посланці на допиті виявили, що вони — Дорошенкові дворові люди — приїздили до гетьмана прохати, щоб дозволив їм продавати коней і на ті гроші накупити матеріалів на церковне будування. Вони не засвідчили нічого такого, що б звинувачувало Многогрішного.

Цар, шануючи права українського народу, спершу велів був гетьмана Многогрішного з його спільниками випровадити в Україну, щоб там судив їх Військовий суд, але 20 травня приїхав в Москву гонець від тимчасового уряду в Україні, син генерального обозного Степана Забіли з батуринським сотником Григорієм Карпенком. Цього Карпенка посилав колись гетьман Дем'ян до Дорошенка, а тепер прислали його в Москву, щоб доказував на гетьмана. Забіла привіз чолобитну старшини, писану 13 травня: там було написано, що скоро розійшлася чутка, що цар хоче випровадити в Україну на Військовий суд Дем'яна з товаришами, так зараз піднялася колотнеча, тим-то вони й просять не відправляти Дем'яна в Україну, а покарати його по заслузі в Москві.

В Москві засудили гетьмана Дем'яна і брата його Василя на смерть. 28 травня призначено було покарати їх в Москві на Болоті за кузнями. Зібрався величезний натовп народу, прихильного, звичайно, дивитися на такі вчинки. Вивели засуджених братів; вичитали їм присуд на смерть. В цьому присуді, повернутому до особи «зрадника і переступника клятьби Демка Ігнатова», було прописано, що Дем'ян Ігнатів, забувши Бога і царську ласку до себе, замислив пристати під турецького султана, щоб невинних християн повернути в вічну і нестерпну неволю бусурманську; про це зносився він з правобережним гетьманом Дорошенком і заприсягнув йому на тому. Далі звинуватили Многогрішного за те, що він хотів посварити царя московського з королем польським; не по правді позабирав деякі землі в повітах Мозирському і Річицькому і збрехав цареві, кажучи, що це він учинив за порадою старшини. Опріч того, московським людям, що приїздили в Батурин (Савину, Танєєву і Щоголеву), він лихословив на царя, говорячи, що цар хоче Київ і всю Україну віддати полякам; похвалявся, що після Вели-

кодня піде війною на Московщину, об'єднавшись з турками і татарами; клепав на царя, що він хоче всіх старшин позасилати в Сибір, а Думитрашка Райчу приводив до присяги на те, щоб усіх царських ратних людей в Україні повбивати; казав старшинам, що не хоче бути підданком царя, і велів не пускати до Києва і до інших українських міст гінців з вістовими листами. Старшини, не давши йому скоїти зраду, спіймали його і привезли в Москву; а він під тортурами «в усіх своїх зрадливих словах повинився». Відповідно бажанню старшини, полковників і всього Війська Запорозького з усім народом Лівобережної України цар звелів покарати його, Многогрішного, на смерть».

Василя Многогрішного звинуватили за участь в зраді свого брата, а доказом того ставили те, що він відгородив Чернігівський замок від міста; звелів тримати в острозі московських ратних людей; не дав перевезти водою харчів, закуплених чернігівським воєводою; зносився з Тукальським і, довідавшись, що брата його, гетьмана, взяли під варту, перебрався в чернече вбрання і утік в київський Братський монастир, гадаючи звідти утікти до митрополита Тукальського.

Засуджені на смерть Дем'ян і Василь уже поклали були свої голови на катівницю, як знічев'я прибіг царський гонець, стрілецький сотник Федір Меркулов, і оголосив, що «великий державець, на благання дітей своїх Федора і Івана, помилував зрадників і клятвопреступників Демка і Ваську, велів не карати їх на горло, а заслати їх з сім'ями в Сибір».

Осуджених звели з катівниці і відвезли в «Малоросійський приказ». Опріч Дем'яна і Василя Многогрішних присуджено було заслати в Сибір: військового осавула Павла Грибовича і ніжинського полковника Матвія Гвинтівку з синами його Єфимом і Федором, хоча ці люди в жодній провинності не були звинувачені; засилали їх єдине за те тільки, що вони були приятелями Дем'яна Многогрішного і українські старшини не хотіли держати їх в рідному краю.

На другий день було оголошено, що великий державець з ласки своєї велів дати Дем'янові п'ятнадцять рублів, Василеві — десять рублів, а останнім— по п'ять рублів і вернути їм, які були з ними, манатки. Манатків тих було у гетьмана звичайна постіль, підбита червоною китайкою, дві подушки, пояс шовковий, голубий жупан, лисячий кожух, бляшана коновка та дерев'яні стакан, чашка, мисочка і солонка, поливане горнятко та сорочки з штанами. Усе добро Многогрішного, взагалі воно було невелике, велено повернути на церкви, бо Дем'ян обіцяв збудувати в Братському монастирі церкву і завести там школу і розпочав будувати церкви в Ніжині і в Батурині. В Україну

надіслали наказ, щоб привезти в Москву сім'ї засуджених, для заслання і їх у Сибір. До Дем'яна прислали його жінку Настю, синів Петра і Івана, дочку, котру хто називає Оленою, а хто Мариною, небожа Михайла і двох челядниць. Усіх їх випровадили в Тобольськ і веліли тримати в кайданах під великою вартою, а потім порозсилати по різних містах і повернути на козачу службу. Павло Грибович з дороги втік, а це наробило лиха останнім.

Дорошенко, довідавшись, яке нещастя постигло Многогрішного, писав до київського воєводи, що гетьман Дем'ян зносився з ним і приятелював «не для якої лихої зради, що надають самі «превратні» (непевні) голови, але для ствердження добрих речей православного християнства у вікопомній славі його царської величності. Лихі люди оббрехали пана Дем'яна Ігнатовича, прихильного до царя чоловіка, і, несподівано скинувши його з гетьманського уряду, невідомо куди заперли. Коли цю справу не розгляне сам цар, так я певен, що Господь Бог покарає кожного за невинних людей». Але таке Дорошенкове заступництво могло лише сприяти тому, щоб уряд московський дивився на Дем'яна як на зрадника, бо між головними доказами зради Дем'яна стояли його приязні зносини з Дорошенком.

Кожний, хто перечитає процес Многогрішного, не може не впевнитися, що цей чоловік як діяч загинув зовсім невинно, а єдине тільки через нездержливу вдачу свою, за те, що під чаркою промовив різні слова, хоча, треба правду сказати, правдиві слова. Його вспирскливість і дразливість підбили проти нього старшин, і вони загадалися скоїти над ним нечуваний вчинок; вони сподівалися, що слова гетьмана, промовлені при царських гінцях, досить обурять проти нього уряд московський. І вони не помилилися! Найнесправедливіший наклеп досяг у Москві успіху. Люди підначальні без жодного слідства, суду і без верховного наказу хапають затвердженого царем голову України, заковують його, везуть в Москву, віддають під суд, і цар за те похваляє їх!!! Не можна не жахатися того нечуваного безправ'я, яке панувало тоді в московському уряді, не кажучи вже про те, що на допиті гетьман і його товариші не показалися винними в жодних незаконних вчинках. Та навіть коли б вони були й винні, так все ж таки самовільне взяття старшиною гетьмана під варту було злочинством і повинно було викликати не хвалу, а кару. А що народ український не співчував такому злочинному вчинку, так це знати з листа князя Ромодановського, писаного 12 червня 1672 р., про народну колотнечу, вже ж не марно генеральна старшина боялася, що її поб'ють.

Про долю безталанного Многогрішного ми відаємо, що його запровадили аж в Селенгінськ, там приписано його до дітей

боярських; він жив довго. 1688 р. Дем'ян разом з сином Петром допомагав московському посланцеві Головину втихомирити табунутів і побити мунгалів. Доня Многогрішного побралася з сибірським дворянином Іваном Бейтаном і була живою ще 1726 р., а онука його була за попом з церкви Святого Спаса в Селенгінську, за Ігнатом Боршевським.

Гетьманство Многогрішного не минуло без впливу на історію України того часу. Ставши гетьманом тоді саме, як Лівобережна Україна розпадалася, він доклав багато праці на те, щоб об'єднати її знов. Приязними зносинами з Дорошенком він думав захистити Лівобережжя від нападів з правого боку Дніпра. Отут-то його заходи неминуче зустрілися з лихими здобутками Андрусівської умови. Маючи щиру вдачу, Многогрішний промовляв до Москви просто те, що почував і думав, але його щирість і сміливість для Москви були не до смаку: з цього зараз скористались його вороги — українці і занапастили його.

1891

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ

Іван Нечуй-Левицький

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

Український гетьман Богдан Хмельницький відняв Україну від Польщі і перед смертю віддав її московському цареві Олексієві. Він помер 27 липня 1657 р., перед самим Маковієм. На раді в Чигирині ще за життя Богдана козаки обрали гетьманом його сина Юрія. Юрієві було тільки шістнадцять років. Він був молодий і не дуже розумний і несміливий: зовсім не козак. Козаки обрали його гетьманом, поважаючи велику службу для України його батька[1]. Після Богданової смерті козаки заспівали по-іншому: козацька старшина почала нарікати, що нею буде верховодити молодий хлопець; декотрим старим полковникам самим хотілося взяти гетьманську булаву, а найбільше Богдановому писареві Івану Виговському. Сам Богдан перед смертю бажав, щоб козаки обрали гетьманом Виговського. Старим козакам хотілося гетьмана сміливого, козакалицаря, а не малого хлопця.

Виговський говорив Юрієві, що козаки нарікають на нього, не хотять його слухати. Юрій просив поради, і хитрий Виговський порадив зректись свого гетьманства для того, щоб козацька рада обрала гетьманом вдруге і знов затвердила за ним гетьманську булаву. Щоб краще підбити Юрія на це діло, Виговський обіцяв і собі відректись від свого писарського уряду і не згоджуватись на козацький вибір, доки козаки не виберуть Юрія за гетьмана вдруге. Те ж саме обіцяли зробити і обозний Тиміш Носач, і суддя Зарудний, і інші полковники.

Виговський сповістив раду і написав, щоб полковники приїжджали в Чигирин з сотниками і виборними козаками, а тим часом сам тупцяв коло значної старшини, роздавав їм дари, справляв бенкети. Для простих козаків він звелів викотити кілька бочок горілки.

В неділю, 24 серпня, довбиші вдарили на раду. Виговський звелів збирати раду на невеличкому дворі Хмельницького. В ньому розмістились старшина та козаки, прихильні до Виговського. Як тільки двір став повний, Виговський звелів заперти ворота. Велика сила козаків і простого народу зосталась за ворітьми.

Юрій Хмельницький вийшов з свого дому з булавою. За ним несли бунчук, чи здорову палицю, з кінським волосом зверху. Він поклав на стіл булаву, подякував за гетьманський уряд, просив козаків вибирати за гетьмана кого-небудь старшого й дотепнішого, а сам вернувся до хати.

Зараз за ним вийшли Виговський, Носач та інша старшина і так само подякували раді за службу.

Рада мовчала. Козаки тільки поглядали один на одного. Декотрим полковникам дуже хотілось взяти гетьманську булаву. А тим часом за ворітьми піднявся галас: народ перся в ворота, та його не пустили. Осавули ходили між козаками і питали, кого вони хотять вибрати за гетьмана. «Хмельниченка! Хмельниченка!» — закричали козаки.

Юрій знов почав відмовлятись. Декотрі сотники почали говорити, щоб Юрій зостався гетьманом, а поки він виросте, щоб його навчали добрі люди. Вони просили й Виговського і всю старшину зостатись на своїх урядах. Юрій відмовлявся, казав, що йому треба вчитись у школі; козаки не слухали його. Один сотник, прихильний до Виговського, промовив: «Нехай гетьманом буде Юрій, а поки він вчиться, Виговський буде орудувати козацьким військом!»

Виговський кланявся та відмовлявся, а далі просив, щоб йому дали три дні подумати про таке велике діло.

Минуло три дні. Рада знов зібралася в дворі. Поки зачинили ворота, в двір найшло багато простого народу. Народ кричав: «Хмельниченка! Хмельниченка!» і добивався до хати. Юрій вийшов і одмагався. Козаки крикнули, щоб Виговський правив Україною, поки Юрій виросте. Виговський спустив очі додолу, згорнув навхрест руки і з сльозами на очах дякував раді за честь.

— Як же мені прийдеться підписуватись, як Юрій буде вчитись у школі, а в моїх руках буде гетьманська булава?— питав Виговський у козаків.

— Нехай пан Виговський підписується так: «Іван Виговський, гетьман на той час Війська Запорозького»,— закричав один козак.

Козаки закричали: «Добре! Нехай буде так!»

І Виговський став українським гетьманом.

Після того він послав на Запорозьку Січ, запобігаючи ласки

в запорожців, і переказував їм, що він не матиме себе за правдивого гетьмана, доки й Запорожжя не вибере його.

Одначе, незважаючи на те, що чигиринська рада вибрала Виговського за гетьмана, він все-таки боявся за своє гетьманство. В Чигирині на раді була не вся козацька старшина, а у Виговського були вороги. Миргородський полковник Григорій Лісницький і полтавський полковник Пушкар самі хотіли гетьманської булави. Щоб безпечніше сісти на гетьманстві, Виговський оповістив другу раду в Корсуні. Вона мала зібратись після Другої Пречистої.

Ні про смерть Богдана Хмельницького, ні про своє гетьманство Виговський не послав звістки в Москву до московського царя Олексія Михайловича: він не любив Москви.

Важко було правити Україною. Виговський був чоловік хитрий і розумний, але тоді в Україні після колотнечі з Польщею ще не уляглися хвилі, як після довгої і великої бурі на морі. Ні в чому не було ладу, а треба було всьому дати лад.

У той час як Богдан Хмельницький одбивався від Польщі, весь народ йшов у козаки, а всі козаки були вільні: не робили панам панщини і не платили податі. Народ вигнав з України всіх польських панів, а своїх православних панів зосталось небагато. Тепер, як війна минула, селяни мусили вийти з козаків, повернутись до плуга і платити подать. В козаках мусило зостатись тільки сорок тисяч; решта мусила покинути козацьку зброю. Селянам не хотілось втрачати своєї вольності, і вони почали скоса поглядати на козаків. Окрім того, гетьмани часто віддавали цілі села козацьким полковникам, урядникам та іншим значним козакам до їх життя, а після їх смерті ті села й землі переходили в руки нових старшин. Сам Богдан Хмельницький роздавав до життя землі й села, одібрані від польських панів, своїм полковникам і старшим урядникам. Значні козаки вже були готові стати панами, поміщиками. Народ спостеріг те і почав з недовірою поглядати на козацьку старшину.

Між козацькою старшиною і простими, чорними, козаками так само почався нелад. З давніх-давен гетьмана й козацьку старшину вибирали всі козаки, а починаючи від Богдана Хмельницького, гетьмана й старшину вибирав на раді і простий народ разом з козаками. Тепер вже на раді всім правила старшина та військові урядники. Перед простими козаками й селянами часто запирали ворота. Простим козакам це не подобалось, і вони втікали цілими ватагами на Запорожжя, де козаки додержувались на виборах давніх звичаїв. Туди втікало багато народу, котрому не подобалось козацьке панство. Між самою Запорозькою Січчю і Гетьманщиною, чи міськими козаками,

почався нелад. Січ була горда своїми давніми козацькими звичаями. Запорожці мали себе за правдивих козаків-лицарів; вони були горді тим, що мали право вільними голосами вибирати й скидати своїх кошових отаманів, що вони перші вибирали на гетьмана Богдана Хмельницького, перші піднялися на Польщу за Україну.

Такий нелад був тоді в Україні між сільським народом, простими козаками, козацькою старшиною та Запорожжям. Трудно було правити там, де одні тягли к лісу, другі к бісу, Україна ще не вигралась, як дріжджі, як молоде пиво, а це виявилось тоді, як Виговський почав правити Україною і задумав оділити Україну від Московського царства.

Виговський не любив Москви. Він краще за Богдана Хмельницького зрозумів, що то за Москва була тоді. Вже Богдан Хмельницький перед смертю говорив, що Москва груба й проста, вже йому було дивно, що московський цар не схотів присягнути на вірність свого слова за права України, тоді як козаки в Переяславі присягали йому на підданство. І справді, в Московському царстві тоді такий був порядок, що один цар мав у своїх руках усю владу, сам настановляв воєвод, архіереїв і всяких урядників; сам кого хотів настановляв, кого хотів скидав з місця. В Московському царстві влада йшла зверху, від царя. В Україні, навпаки, з давніх-давен влада йшла знизу, від народу. Козаки й народ вибирали собі старшину й гетьмана; священики й городяни з козаками вибирали митрополита; громади вибирали священиків; міщани в містах вибирали людей в міську думу, вибирали собі суддів. Гетьман не мав права без ради скидати кого-небудь з місця.

Виговський зрозумів, що московському цареві не сподобається такий порядок в Україні, що він його відразу поламає і все переробить по-московському, повіднімає права й вольності козацькі. Вже цар посадив у Києві воєводою московського боярина Бутурліна і навіть у Київ москалів. У Польщі були порядки більше подібні до українських, бо й там короля вибирали — хоч тільки самі пани, без народу. Виговський задумав відділити Україну від Московського царства і знов прилучити її до Польщі.

Однаково з Виговським думала більша частина козацької старшини, духовенство і городяни.

Тодішні козацькі полковники, значні козаки, духовенство і декотрі православні дворяни не любили Московщини. Московські бояри й воєводи, буваючи в Україні, сміялися з українців, хоч самі були зовсім прості й грубі. В Україні пішла чутка, ніби цар хоче, щоб козаки не носили червоних козацьких чобіт, а взувалися в чорні чоботи по-московськи, щоб українські се-

ляни взувалися по-кацапському, в личаки. До Виговського пристали його брати Данило, що держав Богданову дочку Олену, Костянтин і Федір; його дядько Василь, овруцький полковник; Григорій Лісницький, полковник миргородський; полковники: Тетеря, Дорошенко, Гоголь, Жданович, Ханенко, Богун, що за Хмельницького був вінницьким полковником; Мрозовський, корсунський полковник, котрого в піснях звуть Морозенком, і багато інших. Всі вони були люди освічені, вчились у школах. До думки Виговського пристав і Юрій Немирич, дуже розумний і вчений козацький полковник. Він учився за границею, в царстві Голландському і в Бельгії, бував у Шведському царстві, щоб прихилити шведського короля до України, написав кілька наукових книжок[2]. Вся ця козацька старшина з українськими шляхтичами Гуляницькими, Головацькими задумали відділити Україну від Московщини і прилучити її до Польщі[3].

Українське духовенство так само пристало до Виговського. Київське духовенство ще за Хмельницького не хотіло присягати московському цареві на підданство. Воно було освічене і вчене і не любило темної Москви. Москва ще до того почала ламати права духовенства. Київський митрополит Сильвестр Косов помер[4]. За давнім звичаєм митрополита мали право вибирати самі духовні з козаками й городянами, але московський воєвода Бутурлін, що вже сидів у Києві, відразу довів українському духовенству царську волю, щоб воно не вибирало собі митрополита без царського дозволу, а щоб віддало себе в руки московського патріарха. Це діялось перед самою смертю Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький тоді не послухав московського воєводи, звелів архієреям, священикам та козакам з'їжджатись до Києва, ще й просив до Києва архієреїв зі Львова, Перемишля, Луцька, котрі були підданими польського короля.

Хмельницький саме тоді вмер, а Бутурлін не пускав архієреїв вибирати митрополита[5]. Виговський його не послухав і від себе послав у Київ козаків для вибору митрополита.

До Виговського пристали й міщани в городах, бо й вони боялись, що московський цар відбере їхнє право вибирати своїх урядників та міських суддів.

Проти думки Виговського стояв сільський народ, котрий тільки що одбився від Польщі, тільки що вигнав з України польських панів. Виговський вів його знов до Польщі. Окрім того, народ знав, що московський цар православної віри і не буде заводити в Україні ні унії, ні католицької віри. Народ був готовий стояти за Москву. Він не ждав і не гадав, що Москва потім наділить його такою панщиною, якої він і не бачив за Польщі, і що московські воєводи стануть поміщиками в Україні.

Запорозька Січ так само хотіла зостатися в московському підданстві. Між полковниками залишився вірним московському цареві тільки ворог Виговського — полтавський полковник Мартин Пушкар.

Восени перед самою Покровою козаки з'їхались в Корсунь на раду: з'їхались всі полковники, сотники, і з кожної сотні приїхало по два козаки за козацьким звичаєм. У той час був у Корсуні посол польського короля Беневський. Він намовляв козацьку старшину знов пристати до Польщі. Саме тоді приїхав до гетьмана посол від московського царя Артамон Матвєєв[6] і привіз йому від царя грамоту. В грамоті цар називав Виговського писарем, а не гетьманом, хоч цар уже знав про те, що його вибрали на гетьманство.

Царський посол привіз від царя дуже не радісні для гетьмана вісті. Цар звелів своєму бояринові Трубецькому йти з московським військом в Київ, куди повинен був їхати і сам Виговський з полковниками. Окрім того, цар писав в грамоті, що колись полковник Павло Тетеря, бувши в Москві, просив у нього війська на татар і що він тепер посилає князя Ромодановського з кінним й пішим військом та боярина Шереметєва з москалями. Царський посол просив гетьмана вислати для московського війська підводи, ще й видати харч з тих земель, котрі належали козацькій старшині.

Ромодановський і справді став з московським військом в Переяславі, Лапулов — в Пирятині, ще й Трубецького ждали з військом щодня, щогодини.

У той час козаки були в мирі з кримськими татарами. Очевидно, цар посилав військо не на допомогу козакам, а на самого гетьмана й козаків, ще й велів їм підводи й харч давати москалям. Козаки злякалися: вони боялись, щоб цар не одняв у них давньої козацької вольності.

Козацька рада зібралась на полі під Корсунем[7]. Виговський вийшов, поклав булаву й бунчук, поклонився і сказав, що цар хоче одняти у козаків козацьке право, що він не хоче бути в неволі і складає з себе гетьманство. Він поклонився і поїхав. Козацька старшина вернула його і просила зостатись на гетьманстві. Суддя Самійло Богданович Зарудний подав йому булаву.

— Ми будемо відстоювати своє козацьке право і не допустимо, щоб у нас його одняли!— закричала старшина. На тому рада скінчилась.

Другого дня рада зібралась в дворі. Виговський хотів випитати в старшини, куди вона схиляється— чи до Москви, чи до Польщі; він сам вдавав, ніби стоїть за московського царя і не хоче одривати Україну від Московського царства.

— Дайте мені пораду, що діяти й чинити?— спитав Виговський у старшини.

Полтавський полковник Пушкар й інші полковники й козаки з лівого берега Дніпра сказали, що вони не відступляться від присяги московському цареві. Полковник Богун і правобережні полковники й козаки нарікали на те, що Москва хоче одняти їхні козацькі вольності. Одначе на цій раді постановили послати до царя посланців просити в нього грамоти для Виговського і просити царя, щоб він не зачіпав козацьких звичаїв.

Після корсунської ради Виговський почав підписуватись просто українським гетьманом, а не гетьманом на той час.

Після цієї ради Виговський з полковниками поїхав до Києва, щоб архієрей поблагословив його на гетьманство. Виговського зустріли з великою честю за містом, і в Братському монастирі, після служби Божої, чернігівський владика Лазар Баранович[8] подав Виговському булаву, бунчук і шаблю, що цар Олексій прислав Богданові Хмельницькому.

У Києві ще не настановили митрополита. В Софійський собор з'їхались архієреї і козацькі старшини, щоб вибрати нового митрополита. Гетьман запросив і московського воєводу, що вже проживав у Києві. Воєвода сказав, що не поїде без царського наказу і що цар хоче, щоб митрополита в Києві настановили цар та московський патріарх. Козаки запримітили, що цар хоче одняти в українців давнє право вибирати і настановляти собі митрополита.

У той час частина теперішньої Білої Русі — Могильовська губернія і частина Мінської — належала українському гетьманові. Там був тоді наказний гетьман Іван Нечай, Богданів зять. Він записував у козаки поліщуків, чи, як у нас тепер кажуть, литвинів. Московські воєводи забороняли селянам записуватись у козаки, виганяли козаків з хат, обривали їм чуби, били батогами і силували їх платити подушне. Це діло ще більше розсердило козаків та й Виговського.

Після Покрови Виговський поїхав з Києва до Чигирина, по дорозі заїхав в Переяслав і бачився там з московським князем Ромодановським. Московське військо стояло вже два місяці, а гетьман не давав йому ні підвод, ні харчів.

Повернувшись додому, Виговський послав Юрія Хмельниченка до Києва в школу, а сам викопав з землі скарб, закопаний з Богданом Хмельницьким,— більше мільйона карбованців. Він почав справляти бенкети для козацької старшини, поїв простих козаків горілкою і хоч сам не пив, але, щоб піддобритись до простих козаків, вдавав з себе п'яницю і по-бурлацьки заходив з ними в шинки. Прості козаки кричали: «Ото щирий, не гордий козак!..»

В Україні ждали, що от-от прийде московський воєвода Трубецькой з військом. На козацьку старшину напав переполох. Полковники почали підмовляти козаків проти Москви. Миргородський полковник Лісницький послав листи по сотнях свого полку, в котрих він писав, що воєводи наведуть в Україну московського війська, що цар посадить в українських містах своїх воєвод чи губернаторів, знесе козаччину, поверне козаків на міщан та на селян або на москалів та драгунів. Між козаками пішла чутка, що Москва заведе в Україні свої шинки, заборонить вільний продаж горілки й меду, примусить козаків убиратись в казанські каптани та в чорні чоботи; що цар настановить в Києві свого митрополита з Москви, а київського візьме в Москву, настановить московських попів і вижене український народ в Московщину. (Трохи не все це опісля справдилося, як тепер ми бачимо, в Україні).

Як читали листи Лісницького по селах, то прості козаки й народ не хотіли їх і слухати. Вони не любили Лісницького і сказали, що будуть вірні московському цареві і не пристануть до Польщі.

Лісницький оповістив полкову раду. Почувши, що гомонів на селах народ, він розсердився і хотів подякувати козакам за свою полковницьку службу. Козаки просили його зостатись полковником, а простий народ голосно лаяв його в батька й матір. Лісницький чув те все, але вдавав, ніби нічого не чує. Народ прямо говорив, що не любить Виговського і проситиме царя прислати в Україну московських воєвод.

В Київщині й на Поділлі полковники так само піднімали козаків на Москву. Тут козаки були готові встати на москалів і переказували в Полтавщину, що вони не звикли бути в неволі і готові йти на полтавських козаків з татарами, як вони зостануться вірними цареві.

Тим часом в Україні вже з'явились московські приятелі: ніжинський протопоп Филимонов та чернігівський архімандрит Іван Мещеринов писали в Москву про все, що діялося в Україні. Архімандрит радив завести в Україні московські кабаки (шинки), московських голів та воєвод.

Козацька старшина пересвідчилась тепер, що народ не піде за нею і стоятиме за Москву, а тут за Москву об'явило себе і Запорожжя. Козацька старшина придавила народ. Народ утікав на Запорожжя і заносив туди свою нелюбов до Виговського і його прихильників. Запорозький отаман Яків Барабаш послав до царя посланців, скаржився цареві, що козацька старшина забороняє січовикам ловити рибу, гнати горілку, продавати пиво і не дає плати за службу. Запорожці просили прислати в Україну московських воєвод. Вони накликали воєвод на чужу

голову, бо знали, що в Січ цар не пошле воєвод. Послявши посланців до царя, Барабаш копав під Виговським яму: посилав до нього листи і запевняв гетьмана у своїй вірності.

У той час прибув до Москви посол Виговського Миневський. Миневський все лихо складав на Лісницького, ніби він пускає вісті між народом проти царя. Цар говорив Миневському, що він і в думці не має ламати козацькі вольності. Він послав Виговському ласкаву грамоту і велів чекати з Москви посла, котрий мав приїхати в Україну, щоб привести гетьмана до присяги на підданство Москві і затвердити його на гетьманство.

А тим часом за Миневським слідом погнався в Україну один московський урядник Рагозін ніби для того, щоб дати звістку гетьманові про те, що в царя народилась дочка Софія. Рагозін проїхав через усю Україну, розпитував народ і їздив на розвідку поміж козаками та селянами. Народ скрізь розказував йому, що Виговського селяни не люблять і що в Україні були б раді московським губернаторам.

Для Виговського в Україні діло стояло дуже недобре. Як на те проти нього почався бунт. Збунтувався полтавський полковник Пушкар і закликав до бунту проти гетьмана Запорожжя й народ[9].

Мартин Пушкар давно хотів бути гетьманом. Тепер, як заварилась в Україні каша, він сміливо виступив проти Виговського, щоб скинути його з гетьманства. Він знав, що московський цар не йме віри Виговському, що Запорожжя й простий народ ідуть проти гетьмана, і задумав тим усім скористуватись. Пушкар скликав у себе раду і оповістив, що Виговський— зрадник, що він має стосунки з поляками й татарами і хоче зрадити московського царя.

Разом з запорозькими посланцями Пушкар послав до Москви і свого і з того часу безперестану давав знати в Москву, що робить Виговський. Запорозький отаман Яків Барабаш привів йому шістсот запорожців, але все-таки в Пушкаря була мала сила. Він почав закликати до себе наймитів, робітників, пастухів — всіх тих, що не мали ні землі, ні пристановища. Голота збігалась до нього в одних свитах, без коней, без зброї, з одними косами та киями. Пушкар зібрав з тієї голоти цілий полк і дав тим козакам чудне прізвище— дейники[10]. Пушкар збунтував проти гетьмана весь народ навколо Гадяча, Зінькова, Ромна та Миргорода.

Виговський стривожився. Він кинувся в Гадяч, схопив кількох бунтівників і постинав їм голови; потім почав просити Пушкаря помиритись з ним.

— Чому б не так!— сказав Пушкар.— Виговський хоче по-

годитись зі мною, як погодився з гадячанами, постинавши їм голови.

Тоді Виговський послав на Пушкаря полки: Ніжинський та Стародубський. Прості козаки не пішли піднімати рук на своїх-таки козаків і розбіглись. Виговський звелів тоді рушити на Пушкаря своїх затязьців. Затязьцями звались гетьманські козаки з чужоземців: з німців, волохів, сербів та поляків. 1658 р., після Христового Різдва, затязьці виступили проти Пушкаря. Їх повів Іван Сербин з Богуном. Виговський звелів їм несподівано напасти на Полтаву і схопити Пушкаря.

Затязьці дійшли до Полтави, але під самою Полтавою збились з зимної дороги і заблудили. Барабаш з запорожцями напав на них в Жуковому-Байраці саме тоді, як вони обідали. Триста затязьців полягло на місці, не встигнувши вхопити в руки списів.

Пушкар виступив з Полтави зі своєю голотою, чи дейниками. Голота кинулась на багатих людей, на своїх хазяїв і почала його клясти.

Саме тоді пішла чутка, що з Москви їде в Україну боярин Хитрово, що цар звелів йому зібрати раду для гетьманських виборів. Виговський стривожився, старшина злякалась. Усім здалось, що цар хоче одняти у козаків давнє право самим вибирати гетьмана. Стривожена старшина скупчилась кругом гетьмана, щоб оберігати своє право. Хитрово приїхав і оповістив раду не в Чигирині, а в Переяславі, де стояв Ромодановський з московським військом. Він кликав Виговського до Переяслава.

Приїхала в Переяслав старшина, приїхав і Виговський. Виговський був сердитий і говорив козакам, що москалі ні навіщо переведуть козаків, будуть самі настановлять гетьманів та й ще з москалів і тепер, може, настановлять якого-небудь московського бороданя.

— Не давайтесь в руки москалям! Самі вибирайте гетьмана!— говорив Виговський до старшини.

На раду приїхав і новий митрополит Діонісій Балабан з значними духовними. Вони всі стояли так само за давні українські звичаї.

Рада зібралась після Стрітення. Виговський не пішов на раду, а послав замість себе ченця Петронія. Петроній сказав на раді:

— Панове рада! Гетьман сказав, що не хоче зоставатись на гетьманстві, знаючи царську неласку до себе. Нехай московський боярин вибирає гетьмана, якого схоче.

Козаки зашуміли. Один сміливий козак промовив з гнівом:

— А бодай того ніхто не чекав, щоб Виговського з гетьманської булави скинули. Ані цареві, ані тобі, воєводо, козаки ні-

чого не заподіяли, щоб ви в нас видерли наше право вибирати гетьмана!

— Згода! Згода!— закричали козаки.

— Все,— кликав один полковник,— все, що цар і ти, боярине, нам скажеш, ми вчинимо, та не дамо видерти в себе з рук виборів гетьмана.

— Коли так, панове рада,— сказав боярин,— то нехай Виговський зостається на гетьманстві, тільки нехай заприсягне, що не буде приставати до поляків. Окрім того, цар, жалуючи вас і обороняючи вас від татар, хоче постановити своїх воєвод у ваших містах: в Чернігові, Ніжині, в Переяславі та інших так само, як постановив у Києві, і щоб ви їм давали плату зі своїх податів і тим москалям, що з ними прийдуть.

Козаки мусили погодитись, хоч вони й знали, що цар ставить воєвод в Україні не проти татар, а проти козаків.

— Та ще цар хоче, щоб не було козаків в Могильовщині, в Бихові та в Чаусах, щоб козацький полковник вийшов звідти геть, а щоб ти, гетьмане, не знався з поляками та з татарами і їхав у Москву до царя на поклін, і цар докоряє тобі тим, що козаки в грамоті до татар підписались вільними царськими підданими, а не вічними підданими.

Виговський пристав на все, але тільки на словах. У нього була тоді думка зовсім одбитись від Москви.

Після того Виговський присягнув на підданство Москві, і боярин подав йому зі своїх рук булаву, бунчук та царську грамоту на гетьманство. Боярин зараз виїхав з Переяслава. Повертаючись у Москву, він бачився з Пушкарем. Пушкар виказував на Виговського, що він хоче зрадити царя. Боярин хвалив Пушкаря за вірність цареві, але все-таки просив його не бунтувати проти гетьмана. Виговський заліпив воєводі очі дарами.

Хитрово, вертаючись до Москви, кілька разів з дороги писав до Виговського, щоб він їхав у Москву. В Путивлі вже готували гетьманові підводи і провідників. Виговський все одмагався і таки не поїхав; замість себе він послав у Москву Лісницького.

Тепер Виговський почав помаленьку готуватись, щоб одбитись від Москви. В Україні сидів один його ворог — Пушкар. Виговському треба було спочатку побити Пушкаря. Не ймучи віри козакам, Виговський почав запрошувати до себе на поміч кримських татар. Він послав до хана листа; хан одписав йому, що пошле військо. Весною татари виступили в Україну. Виговський зі старшиною виїхав їм назустріч на річку Ірклій. Там стояв татарин Корабей з ордою. Виговський зустрівся з ним і склав з татарами угоду: козаки й татари заприсяглись, що будуть допомагати один одному. Вони справили бенкет, і після бенкету козаки провели з честю Корабея в татарський стан.

На другий день увечері Корабей приїхав до Виговського, і вони вдвох розмовляли по-татарськи потайно від інших козаків. Полковник Джеджалик, родом татарин, але вже тоді щирий українець, підслухав їхню розмову. Він її зрозумів, і як тільки Виговський ліг спати в шатрі, п'яний Джеджалик підкрався до шатра і пустив в шатро стрілу. Він думав, що вбив Виговського, і гордо закричав: «Тепер лежить собака, що козацьку кров продає ляхам та татарам!» Але Виговський зостався живий. Він вискочив з шатра і втік в татарський стан.

Закликаючи до себе на допомогу татар, Виговський знов послав у Москву полковника Лісницького та Богуна просити в царя московського війська на Пушкаря. Щоб піддобритись до царя, Виговський звелів Лісницькому погодитись, щоб цар прислав своїх воєвод в Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Чернігів, Полтаву й Миргород. Виговському потрібні були ті воєводи, що п'яте колесо в возі, та ніде було дітись. Вісті про татар сполохали народ і стривожили московських бояр. Київський московський воєвода Бутурлін писав до царя, щоб цар швидше слав військо, що Україну швидко охопить полум'я, бо татари й поляки вже стоять напоготові.

Московський цар ласкаво прийняв Лісницького, але з того часу почав ще більше висліджувати гетьмана. Він послав боярина Скуратова до гетьмана на розвідки і звелів йому зостатись при гетьманові і не відступати від нього.

Тим часом Виговський, покликавши татар, рушив в похід на Пушкаря в Полтаву. Він дійшов до Голтви, а туди вже приїхав Скуратов і намагався бачитись з гетьманом. Гетьман не пускав його до себе. Тоді Скуратов, не діждавшись гетьманського дозволу, сам поїхав в стан до Виговського і дав знати, що приїхав з ласкавими царськими грамотами.

Скуратова посадили в шатрі біля самого гетьманського шатра. Гетьман послав козака просити до себе боярина пішки. Скуратов пішки не пішов, а доконечне хотів їхати на коні. Йому привели коня, і він під'їхав до гетьманського шатра. Виговський вийшов з шатра, і Скуратов подав йому дві царські грамоти.

Виговський взяв одну грамоту і прочитав тихо. В грамоті цар писав, що в українські міста скоро приїдуть московські воєводи. Ця річ дуже не сподобалась Виговському. Другу грамоту він звелів писареві Груші читати голосно. Тільки що писар прочитав довгий царський титул, Виговський сів на ліжко. Скуратов промовив, що царську грамоту треба слухати стоячи.

— Все в вас високо!— промовив Виговський і встав. В грамоті цар писав, що він послав до Пушкаря грамоту, щоб Пушкар не бунтувався проти гетьмана.

— Такою грамотою нічого не вдієш з Пушкарем. Його треба б впіймати та голову йому відтяти,— промовив сердито Виговський.— Я просив у царя на Пушкаря кілька полків драгунів, а ви посилаєте до моїх ворогів грамоти, неначе мене нема в Україні. Я просив боярина Хитрово вдарити на Пушкаря, а він йому надарував соболів. Ви всіх поробили гетьманами, ще й грамот понадавали Пушкареві та Барабашеві і тим тільки піднімаєте бунти. Ти даремно сюди приїхав на розвідки: нічого тобі тут розглядати. Я впіймаю Пушкаря і втихомирю його вогнем та мечем. У вас такий звичай, щоб робити все по своїй волі. Як почали ви ламати наші вольності, то в нас і бунти стали.

Виговський неласкаво розпрощався зі Скуратовим і виступив у похід. Він звелів Скуратову зостатись в Голтві, а Скуратов чкурнув слідком за гетьманом під Полтаву.

У кінці травня Виговський підступив під Полтаву, покинув орду в Соколиному-Байраці, затязьців-німців — в долині Полузорі, а сам з козаками пішов далі і під самою Полтавою, між селами Жуками й Рябцями, на пагорбах розставив свій обоз, поставивши спереду напоказ вози з бочками горілки.

Пушкар хотів запертись у Полтаві, але дейнеки збунтувались, кричали, що в Виговського мало війська, і присилували Пушкаря вийти з міста. Бідна голота вгледіла вози з бочками горілки, навмисне виставлені Виговським на пагорбі. Світом виступив Пушкар з Полтави, і козаки Виговського розбіглись перед ним. Голота кинулась на вози, розбила бочки з горілкою і почала пити. Виговський тільки того й ждав. Він кинувся в долину Полузорю і звелів німцям рушити на голоту. Одначе голота побила німцям киями боки і прогнала їх, а сама знов кинулась на горілку і повпивалась так, що й ногами не володала.

Тоді Виговський вдарив на Пушкаря з козаками та ордою, і п'яна голота вся полягла під шаблями. Пушкар просив, кричав, проклинав, та нічого не помагало. Якийсь козак одрубав Пушкареві голову і приніс Виговському. Виговський ввійшов в Полтаву і звелів її руйнувати й палити. Половина міста була спалена й зруйнована. Татари кинулись на села і почали грабувати селян. Чотири дні руйнували татари, доки самі козаки Виговського збунтувались і почали однімати в татар забраних у полон людей.

У той час полковник Грицько Гуляницький взяв Лубни, де багато народу потопилось в Сулі. Миргород сам відчинив Виговському ворота, а Гуляницький взяв Гадяч. Так скінчився Пушкарів бунт проти Виговського.

Побивши Пушкаря, Виговський звелів Скуратову їхати собі в Москву, а сам рушив додому, до Чигирина. Скуратов вчепився до гетьмана, як реп'ях, і потягся слідком за ним в Чигирин.

По дорозі, в містечку Манжеликові, прибіг до гетьмана козак з Білої Церкви з листом від полковника. Полковник писав, що в його місто вже приїхав московський воєвода і що воєводи вже їдуть і в інші міста.

Виговський, побивши свого ворога в Україні, заговорив тепер іншою мовою з Москвою: заговорив сердито й ущипливо.

— Я просив у царя москалів на бунтівників,— сказав Виговський до Скуратова,— а цар держить моїх ворогів, а мене хоче скинути з гетьманства. Мабуть, вам треба такого гетьмана, щоб його можна було ухопити за чуприну та й водити, куди треба. Я не знаю про ваших воєвод і знати не хочу.

— Ти ж сам просив у царя воєвод через Лісницького,— сказав Скуратов.

— Я ніколи не просив, щоб присилали воєводу в Білу Церкву. А коли вже вони приїхали, то повинні були приїхати до мене, а потім уже їхати по містах. А вони без гетьмана їдуть собі в наші міста! Не потрібні нам ваші воєводи! Он у Києві ваші москалі киями б'ються з нашими людьми. Цареві москалі були з Пушкарем. Он німці взяли у пушкарівців московського барабана. Тепер я бачу, що під польським королем нам було краще.

Богун кричав:

— Не треба нам московських губернаторів! Та й ти, боярине, здається, ідеш до нас в Чигирин воєводою. Гляди лишень! Не здорово буде.

Скуратов приїхав з Виговським в Чигирин, а тут до Виговського поприїжджали посли від татар та поляків. Скуратов не видержав і поїхав у Москву. Тим часом у Київ приїхав воєводою боярин Василь Шереметєв, чоловік грубий та гордий, з московською пихою. Він не любив вільного духу українців, почав саджати міщан у тюрму, обижав козаків, духовних, сам себе звав гетьманом; говорив, що він старший за гетьмана. Воєвода Ромодановський стояв з москалями в Прилуках і гордо кликав до себе гетьмана, казав, що він старший за гетьмана. У Ромодановського Барабаш і декотрі пушкарівці нібито знаходились під арештом, а вони насправді були на волі. Миргородський полковник Козел писав до гетьмана, що в Гадяч вже поналазили москалі. Виговський звелів вигнати їх і бити шаблями як ворогів.

У Польщі знали, що козаки починають сваритися з Москвою. Хитрий пан Ян Беневський часто писав листи до Виговського та до полковників; він держав у Чигирині львівського грека Хтодя Томкевича, і Томкевич усе їздив у Польщу та возив звідти листи до козаків. Чим більше йшов нелад з Москвою, тим більше Виговський прихилявся до Польщі. В середині червня Виговський послав до Беневського полковника Тетерю, са-

мого щирого польського прихильника, і писав до Беневського, що він готовий одступитись від московського царя і йти на нього з козаками й татарами.

Виговський розіслав у військо наказ готувати зброю й коней для походу. Він знав, що як тільки в Москві довідаються про його єдність з Польщею, то цар зараз рушить на нього московське військо. З Москви приїхав до Виговського посланець Портомоїнов з дарами та з ласкавою грамотою. Виговський привітав його дуже неласкаво. Він докоряв Москві за те, що воєвода Ромодановський прийняв до себе його ворогів, запорозького отамана Барабаша та пушкарівців, і сказав, що буде добивати своїх ворогів, хоч би йому прийшлось битись з царським військом. Ще перший посланець не виїхав, а від царя вже приїхав другий, Федор Тюлюбаєв. Він запитав у Виговського, на що він готує військо? Виговський, недовго думавши, послав шість козаків з рушницями і взяв Портомоїнова під арешт. Зараз після того він звелів привести на той самий двір і Тюлюбаєва і посадити і його під караул. У посланців відібрали коней і одежу, повели їх на гетьманський двір, забили в кайдани і поставили коло них сторожу.

Саме тоді воєвода Ромодановський послав Барабаша в Київ до воєводи Шереметєва з цілою сотнею сторожі. В той час як сторожа стала на ніч коло Києва, в містечку Гоголеві, черкаський полковник Джулай напав на неї зі своїми козаками, розбив Барабашеву сторожу, побив боярських дітей, одбив Барабаша і відправив його в Переяслав. Виговський звелів везти Барабаша за Дніпро, щоб віддати його на суд козацької ради. Козаки почали скрізь по Україні нападати на москалів, били їх і грабували. Брат Виговського, Данило, по волі гетьмана задумав одняти у москалів Київ і повів п'ять козацьких полків. Підступаючи під Київ, козаки почали ловити на сінокосах московських коней і зачепили московську сторожу. Сторожа побігла в Київ і дала знати воєводі Шереметєву. Козаки вдерлись в передмістя і почали копати шанці, але московське військо вийшло з Києва і прогнало козаків з окопів. Козаки відступили. Сам Данило, поранений, ледве втік. Шереметєв почав після того мучити киян і рубати їм голови. Батько Виговського, Остап, з сім'єю мусив тікати з Києва до Чигирина. Шереметєв узяв Бориспіль і спалив його.

Колотнеча між козаками й москалями вже починалась. Виговський зібрав військо і рушив під Гадяч ніби для того, щоб добити пушкарівців. З ним уже їхали польські посли, Беневський та Євлашевський, щоб постановити згоду між Польщею й Україною. Цим ділом верховодив Юрій Немирич.

Тільки що Виговський на Семена з військом дійшов до містечка Комишини, як до нього з Москви приїхав новий посол,

значний боярин Василь Кікін. Цар уже знав про замір Виговського, і посол приїхав з царськими докорами. Кікін зараз помітив, що вже в Україні повіяло польським духом. До нього приставили за пристава одного поляка. Боярина привітали, одначе, з великою шанобою. Назустріч йому послали двісті козаків. Козаки позлазили з коней і кланялись йому. Виговський прийняв його в багатому шатрі. Кругом гетьмана пишно сиділи козацькі полковники.

Московський посол спитав у Виговського, на яких ворогів він зібрав козацьке військо й татарську орду? Виговський заговорив сердито й сміливо, що московські воєводи помагають його ворогам, ламають козацькі вольності, руйнують Україну, що Барабаш з ласки воєводи Ромодановського називає себе гетьманом при живому гетьманові, а сам Ромодановський ставить себе вище гетьмана і величає себе великим князем, а Шереметєв палить українські міста і стинає українцям голови.

— Дурний був мій Данило, що не взяв Києва та не полатав киями кацапам спини. Зате ж я пошлю на Шереметева військо і викину його з москалями з Києва,— так скінчив гетьман свою річ.

Кікін лякав Виговського Божим судом, нагадував йому про присягу московському цареві і велів розпустити своє військо, а як ні, то цар пошле в Україну велику силу пішого й кінного московського війська.

— Я йду з військом не на царя, а на своїх ворогів, що їх держить цар проти мене,— промовив Виговський.

— Князь Ромодановський послав уже твого ворога Барабаша в Київ на суд,— сказав Кікін.

— Барабаш уже в моїх руках!— сказав Виговський.

Після того через кілька днів Виговський запросив Кікіна до себе на обід. Коло гетьманського шатра на приході стояв Барабаш, прикований до гармати, в той час як гетьман обідав з полковниками в шатрі.

— Чи багато московського війська на границі?— питав Виговський у Барабаша.

— Багато,— відповів Барабаш.

Довго вговорював Кікін Виговського не ламати присяги цареві. Нарешті Виговський погодився написати лист до царя і сказав, що буде ждати від царя відповіді чотири тижні.

— Як не буде відповіді через чотири тижні, то почну битись за свої вольності з царським військом,— сказав Виговський, випроводжуючи боярина в дорогу,— а татар я не відішлю і війська не розпущу до того часу.

Тим часом 1658 р. 6 вересня, перед другою Пречистою, Виговський зібрав на Полтавщині під Гадячем раду. Серед майда-

ну сиділи полковники в святковій одежі зі своїми пірначами, чи булавами. Виговський з булавою в руках привів на раду польських послів Беневського та Євлашевського.

— Запорозьке Військо хоче вічного миру з Польщею, хоче знов пристати до польського короля, як тільки почує від вас королівське слово,— промовив Виговський до польських послів. Беневський розпустив язика і довго промовляв до козаків, як було погано жити під московським царем, що їм буде краще жити під Польщею і щоб вони знов приставали на підданство польському королеві. Як тільки Беневський перестав говорити, Виговський спитав у ради.

— А що, чи сподобалася вам, панове молодці, рація його милості пана комісара?

— Гаразд говорить!— закричали козаки.

Виговський поклонився послові і дякував від усього Запорозького Війська за те, що король приймає знов у підданство Україну. Після того Виговський відібрав з кожного полку по кілька козаків, і вони уклали з Польщею Гадяцьку угоду, подібну до угоди Хмельницького з Москвою в Переяславі.

В тій Гадяцькій угоді Виговський постановив знов прилучити Україну до Польщі і називати її Великим князівством Руським. Україна мала залежати тільки від одного короля і зоставалась вільним краєм. Польща, Литва й Україна повинні були оборонятися вкупі від усіх ворогів, навіть від Московського царства, і завоювати в турків узбережжя Чорного моря. Україна мала бути зовсім самостійним царством. Найвища влада належала гетьману і народному сейму, чи Великій Раді, куди повинні були з'їздитись виборні з усієї України. Україна повинна була мати свій суд, де всі справи велися на українській мові; свій скарб, куди йшли всі податі; своїх воєвод, чи губернаторів, своїх міністрів і своє козацьке військо. Виговський виговорив собі право з кожного полку записувати по сто козаків і посилати список до короля, щоб він затвердив за ними шляхетство. Унію постановили зовсім скасувати і не пускати її не тільки в Україну, але навіть і в Польщу і Литву, бо з неї почалася колотнеча між українцями й поляками.

Окрім того, постановили переробити найвищу духовну школу в Києві, що звалась академією, на університет, чи найвищу світську школу, а другу академію завести в іншому місті і позаводити нижчі школи, скільки буде треба.

Козаки ще хотіли, щоб Польща повернула їм Галичину, частину Волині й Поділля, де жив український народ і де колись були українські князі. Посли не погоджувались на те, і діло почало йти на нелад, але полковник Тетеря, найбільш прихильний до Польщі, закричав:

— Ей, згодімось, панове молодці, з ляхами, більш будемо мати: покірливе телятко дві матері ссе!

— Отой всю правду сказав! Згода, згода, згода!— закричали прості козаки.

Виговський справив бенкет для польських послів, і вони поїхали до короля з радісною звісткою. Вслід їм козаки ще довго стріляли з гармат.

Так-то Виговський хотів знов віддати Україну в підданство Польщі, від котрої тільки що одбився Богдан Хмельницький з усім українським народом. Та не так сталося, як хотів Виговський: народ і прості козаки не схотіли йти в підданство Польщі.

Скінчивши справу з Польщею, Виговський відразу рушив козаків і татар і став з військом на самій московській границі, в теперішній Курській губернії. Він сповістив московським воєводам, що йде з військом не проти Москви, а тільки хоче, щоб йому воєводи видали його ворогів, тих, що повтікали до воєвод. Йому радили йти на московські міста Білгород та Путивль, але татари, зоставшись без діла, розсипались по українських селах, грабували і гнали людей в Крим у неволю. Козаки підняли гомін, що їх жінок та дітей беруть в полон, і почали втікати з обозу. Піднявся мало не бунт проти гетьмана, а він швиденько відступив від московської границі і дозволив козакам бити татар. Деякі козацькі ватаги нападали на московські села й грабували їх, а московські ватаги почали палити українські села. Гетьман мусив йти до Дніпра і написав у Путивль до воєводи, що він не думає вставати на царя, а тільки хотів покарати своїх ворогів.

Тоді цар Олексій, побачивши, що Виговський зрадив Москві, послав в Україну до козаків і народу грізну грамоту. В тій грамоті цар називав Виговського зрадником і закликав козаків і народ пристати до московського війська, скинути Виговського з гетьманства і вибрати собі іншого гетьмана.

Пушкарівці знов підняли голову і вибрали в Полтаві за полковника Пушкаревого сина Кирика, а за гетьмана — Пушкаревого приятеля Іскру. Розігнана голота знов зібралася до Пушкаренка, знов став полк дейників, готовий грабувати багатих людей та старшину.

Виговський приїхав в Чигирин, за ним привезли Барабаша в кайданах. Московських посланців Портомоїнова й Тюлюбаєва визволили з тюрми і послали через них до царя грамоту, в котрій гетьман дурив царя, запевняючи в своїй вірності Москві, і просив його прислати воєвод, щоб скласти нову угоду з Україною, а як цар зараз на те не пристане, то він готовий хоч би й битись з царським військом. Після того він посилав в Моск-

ву грамоту за грамотою та все запевняв царя в своїй вірності. Москва так само дурила Виговського. Цар прислав йому грамоту, в котрій писав, що простить йому все і помириться з ним, як він перестане воювати, а в той час послав наказ Ромодановському вести велике військо на Україну і допомогти полтавцям, Виговського ворогам. Цар сповістив очевидячки Виговському війну.

Восени, перед самою Пилипівкою, Ромодановський вступив в Україну з московським військом і розіслав поміж народом грамоту, в котрій назвав Виговського зрадником і закликав народ до свого війська. В той час Виговський від себе розкидав в Полтавщині листи до своїх ворогів, пушкарівців, умовляв їх пристати до нього і разом з ним бити московське військо.

Як тільки Ромодановський прийшов у Полтавщину, пушкарівці знов піднялися на Виговського і пристали до москалів, а розігнана голота збігалася до Ромодановського, маючи надію поживитись грабуванням багатіїв. Московське військо спершу напало на Миргород, що держав руку за Виговським. Москалі ввійшли в Миргород і пограбували людей так, що вони зосталися зовсім голими. Звідти москалі пішли на Лубни. Всі люди в Лубнах, почувши, якого лиха наробили москалі в Миргороді, порозбігались; зосталась тільки сама голота і пристала до москалів. Москалі спалили Лубни і пограбували Мгарський монастир, де знайшли багато грошей, замурованих у стіні; звідти вони пішли далі, зруйнували Чорнухи, Горошин та Пирятин і стали на зимівлю під Лохвицею. Дейнеки розсипались по Лівобережній Україні, палили й грабували багатих людей. На місце Ромодановського прибув новий московський воєвода, князь Куракін, а з ним прибув з військом князь Семен Пожарський. Ромодановський зібрав козаків і звелів їм вибрати нового гетьмана. Козаки вибрали гетьманом Безпалого. Тепер в Україні стало вже три гетьмани, бо Іскра, що був раніше постановлений москалями гетьманом, не хотів скидати з себе гетьманства і писав про те в Москву до царя. Цар звелів Ромодановському вибрати з двох кого-небудь одного. Ромодановський звелів Іскрі їхати до нього в Лохвицю, але по дорозі на Іскру напали козаки Виговського з Чигиринського полку і вбили його. Безпалий зостався в Ромні гетьманом Лівобережної України.

Виговський довго не виступав з Чигирина проти москалів. Він запросив на допомогу кримського хана з ордою і тільки після Різдва виступив на Полтавщину і пішов не на москалів у Лохвицю, а на запорожців, що засіли з москалями в Зінькові зі своїм отаманом Силкою. Щоб прикрити себе від московського війська, Виговський поставив біля Лохвиці Юрія Немирича з козаками. Москалі вийшли проти нього, але Немирич розбив їх і

загнав знов у Лохвицю. Сам Виговський пішов на Миргород. Миргородяни, спробувавши московського грабування й здирства, з охотою відчинили браму Виговському. Всі містечка й села, спробувавши московських лап, переходили до Виговського, і воєводи боялись, щоб сам Безпалий не пристав до Виговського.

Почувши, що Виговський побиває москалів, цар послав велике військо з князем Олексієм Трубецьким. Трубецькой став на українській границі і почав переговори з Виговським. Цар дав Трубецькому таємний наказ помиритись з Виговським, обіцяти тому, що він дасть козакам такі самі вольності, як і Польща, не зачіпатиме козацького права, не посилатиме своїх воєвод і свого війська в українські міста, виведе з Києва воєводу Шереметєва і настановить Виговського київським воєводою. Але цар постановив-таки умови з тим, щоб в Переяславі зібралась нова козацька рада. Цар сподівався, що на тій раді Виговського не виберуть гетьманом. Разом з тим Трубецькой віз вісімнадцять грамот від царя до народу і до пушкарівців, в котрих цар звав Виговського московським прізвищем Івашкою і велів усім ставати на Виговського.

Трубецькой став на українській границі під Путивлем і послав до Виговського посланця для переговорів. Минула зима, настала весна, а Виговський не посилав Трубецькому відповіді. Настав Великдень. До Виговського з'їхалися в гості полковники. Виговський не йняв віри царській грамоті і бачив у тій новій раді для себе западню. Порадившись з старшиною, Виговський розіслав по Україні грамоту, в котрій прямо говорив, що він хоче одібрати Україну від Москви і пристати до Польщі. Вся Правобережна Україна пристала до нього, а на Лівобережжі пристали до нього тільки полки Переяславський, Прилуцький, Ніжинський та Чернігівський.

Одправивши молебень «грізному та страшному Спасові», Трубецькой 10 квітня повів велике військо на Конотоп і звелів Куракіну та Безпалому вести до нього своє військо. Прилуцький полковник Дорошенко хотів заступити москалям дорогу, але Пожарський відбився від нього і по дорозі вирізав усіх людей в містечку Срібному.

В Конотопі був замок з мурованими стінами; кругом стін були насипані вали, а за валами рів. В замкові засіли два полки: Ніжинський та Чернігівський. Всіх козаків було чотири тисячі. Полковник Грицько Гуляницький держав команду над козаками. Кругом замку стала велика сила московського війська, мало не п'ятдесят тисяч. Більш як шість тижнів Гуляницький держався в Конотопі і не віддав його москалям.

Підступаючи під Конотоп, Трубецькой написав до Гуляницького листа, щоб він покинув воювати з царем і вислав послів

на переговори. Замість відповіді Гуляницький звелів стріляти по москалях з рушниць та з гармат.

— Ми засіли на смерть! Не оддамо міста!— закричали козаки.

Від 21 квітня 1659 р. до самого Петра Трубецькой стояв під Конотопом і не міг взяти чотирьох тисяч козаків. По місту палили з гармат, з рушниць, і 28 квітня все військо, одправивши молебень, світом полізло на вали на приступ. Москалі вже лізли на стіни, але козаки відбивали їх з усіх усюдів і побивали з гармат. Тоді Трубецькой звелів своїм москалям засипати рови. Козаки вискочили з-за стін, відбили москалів, забирали з ровів землю і насипали на вали. Вали ставали ще вищі, рови— ще глибші. Тоді Трубецькой послав частину війська взяти Борзну. Москалі спалили Борзну, а козаків з жінками й дітьми відправили в Московське царство. Ніжинський протопоп Максим Филимонов, ярий московський прихильник, запросив москалів потаємним листом до Ніжина. Куракін та Безпалий пішли під Ніжин. Ніжинський полковник Василь Золотаренко, шурин Богдана Хмельницького, вийшов на них з військом, і москалі розбили його, одначе відступили назад— вони боялись татар.

Гуляницький ждав Виговського, а його не було. В гетьмана було мало вірних козаків, і він усе дожидав татар. Аж у кінці квітня привів йому кримський хан Махмет-Гірей тридцять тисяч татар. Виговський запросив до себе ще кілька тисяч поляків. Тоді він рушив з військом на Конотоп.

Під Шаповалівкою з ним зустрілась спершу ватага московського війська. Виговський розбив її і полонив запорозького ватажка Силку. Він звелів прикувати його до гармати.

Виговському зосталось до Конотопа п'ятнадцять верст. По дорозі була невеличка річка Соснівка. Виговський поставив своє військо на широких луках в закритому місці, віддав його братові Грицька Гуляницького, Степанові, сам узяв невелику ватагу, перейшов через річку і несподівано вдарив ззаду на москалів. Москалі злякались, але вгледівши, що козаків мало, повернулись і погнались за Виговським. Виговський втік за річку.

Настала ніч. Князь Пожарський випитував у полонених козаків, чи справді у Виговського так мало війська?

— У Виговського багато козаків. З ним іде сам хан з ордою, а з ханом славні султани Нураддин і Калга та мурзи Дземан-Сайдак і Шури-бей. Не ганяйся, княже, за ними, бо попадеш у западню,— казали йому козаки-бранці.

— Давай сюда ханішку! Давай Нураддина! Давай Калгу! Давай Дземан-Сайдака! Всіх їх, бодених матерей, і вирубім, і випленім,— закричав гарячий Пожарський.

Надаремно Трубецькой здержував гарячого князя. Пожарський не послухав його. Він вірив у своє щастя після того, як вирізав людей в містечку Срібному, взяв тридцять тисяч московського війська і перейшов Соснівку. Трубецькой і Безпалий з половиною війська зостались під Конотопом.

Перейшовши через річку по широкому мосту, Пожарський розставив своє військо для битви. Виговський не перебивав йому і не зачіпав, але в той час п'ять тисяч українців під командою Степана Гуляницького далеко збоку копали рів до того мосту, по которому перейшли москалі. Як вони вже докопувались до моста, Виговський прискочив до московського обозу і зараз же подався назад. Сміливий Пожарський подумав, що козаки бояться його, і кинувся за ним по широких луках. Виговський відступив ще далі. Все московське військо рушило з місця, побігло слідом за козаками і зайшло далеко від моста.

Тоді ті козаки, що копали рів, докопались до моста, вискочили з рову, кинулись на міст, порубали його і вкинули в річку.

Гуляницький звелів козакам косити траву та очерет, рубати лози і гатити на річці греблю. Через кілька хвилин гребля була готова. Річка стала ставком, і вода почала розливатись по широких лугах. На лугах і без того був мочар та бабине черево.

Москалі побачили несподівано позад себе козаків, кинули гнатись за Виговським і повернули назад. Тоді Виговський погнався за москалями і раптово напав на них. Коли це з диким криком збоку кинулись на москалів татари. Москалі подались назад, але позад них було вже болото. Коні їх загрузали по черева, гармати грузли в грязі. Московське військо хотіло йти пішки, та й то було трудно. Пожарський рвався на сухе місце, але даремно. Тридцять тисяч московського війська полягло на луках. Козаки рубали москалів упень, бо знали, що вони прийшли відібрати їхні вольності.

Пожарського взяли в полон і привели до Виговського. Виговський віддав його ханові.

— Ти, княже, дуже нерозумний та легкодумний, коли осмілився йти проти нашої великої сили, а тепер через тебе полягла велика сила московського війська,— сказав хан Пожарському.

Пожарський загнув йому по-московськи і плюнув у лице. Хан звелів одрубати йому голову на своїх очах і разом з ним одрубати голови і другим значним московським людям.

Дванадцять тижнів держався Гуляницький в Конотопі і тепер вийшов на волю. З чотирьох тисяч ніжинців та чернігівців зосталось дві тисячі з половиною.

Трубецькой одступив від Конотопа і перейшов через річку. Багато москалів потопилось на переїзді в річці. Козаки погналися за ним. Трубецькой втік за границю, в Московське царство, в город Путивль.

Всі вмовляли Виговського гнатись за москалями, але він не схотів вступати в Московщину. Він відправив до польського короля Яна Казимира велику московську корогву, бубни й гармати, а сам пішов на Гадяч; потім повернувся додому, до Чигирина, і задумав вигнати московське військо з Києва. Хан з татарами повернувся в Крим, а кілька татарських загонів кинулись в московську землю і почали грабувати народ.

В той час у Варшаві польські пани й духовні зібралися на раду, чи на сейм. Вони чекали козацьких послів, що мали привезти Гадяцьку угоду. От приїхали козацькі посли: миргородський полковник Григорій Лісницький, Носач, Груша, з кожного полку по два сотники і з ними багато значних козаків. Всіх козаків приїхало мало не двісті. Юрій Немирич, виборний від Києва, і Прокіп Верещака, виборний від Чернігова, держали перед.

Король Ян Казимир прийняв їх у великій залі серед своїх сенаторів. Увійшли українські посли; Немирич став спереду і почав промовляти пишну річ. В тій речі він хвалив Польське царство, польського короля, говорив, що нема в світі царства, де б так процвітала воля, як у Польщі; звав Польщу своєю матір'ю і вітчизною. Польські пани були дуже раді, плескали в долоні, а козаки цілували короля в руку.

Посли подали королеві Гадяцьку угоду. Король звелів своїм панам сенаторам прочитати її. Козаки домагались, щоб король прилучив до України Галичину і частку Поділля й Волині, що зоставались під Польщею; щоб унії не було в тих краях, доки йде українська мова; щоб повернули православним землі й церкви, котрі позабирали уніати й єзуїти. Крім того, козаки просили, щоб єзуїти не мали права селитись в Україні і обертати православних на католиків; щоб вигнані польські пани не мали права повернутись в Україну в свої маєтності; щоб не мали права служити воєводами і старостами в українських містах. Козаки просили короля замість втрачених земель в Україні дати польським панам землі в Польщі. Польське військо за Гадяцькою угодою не мало права вступати в Україну. Гетьман виговорював собі право судити все козацьке лицарство в Україні і подавати королеві листи, за якими козаків треба було затвердити в шляхетстві.

Польські пани, розібравши Гадяцьку угоду, розділились на дві частини. Одна виступила з щиро шляхетською лихою проти Гадяцької угоди. Вона говорила, що Україна — польський край, а тим часом ставить таку умову, неначе вона і справді са-

мостійне царство, а гетьман неначе цар. Та й чого йому не ставити себе так, коли він має так багато війська і буде слухати короля, доки схоче. Крім того, горді пани не хотіли, щоб король давав козакам шляхетство; вони і досі, за давнім звичаєм, з пихою звали козаків хлопами, чи мужиками. Друга частина говорила, що Польщі треба миру, що вона дуже слаба; поляки повинні радіти, що козаки хотять миритись з королем; що Польща поводилась з українцями немилосердно, відняла в них всяке право, всякі давні вольності; що козаки вищі і кращі за поляків, бо вони воювали за волю, а поляки бились з ними, щоб накинути їм неволю й кайдани.

Хитрий Казимир Беневський, той, що умовлявся з козаками в Гадячі, помирив обидві панські частини: він сказав, що козаків треба спершу приголубити, а потім можна буде помаленьку забрати їх в свої руки. Ті козаки, що склали Гадяцьку угоду, перемруть, а їхнім наступникам буде байдуже за ту угоду. Тоді можна буде завести знов унію і польських поміщиків ввести в маєтності в Україні.

Така-то була правда в поляків!

Пани згодились на Гадяцьку угоду. В місяці травні, 22-го дня, в королівському палаці встановили для короля пишний трон. Король сів на троні, пани й духовні поставали кругом нього. Тоді ввійшли козацькі посли й поставали рядом. Король встав і присягнув козакам вірно дотримуватись угоди з Україною; за ним присягали пани й польське духовенство.

Після того київський митрополит приніс Євангеліє, обковане золотом, і хрест і поклав на стіл. Українські старші посли підходили по одному і присягали, піднявши два пальці вгору. Менші посли стали на коліна і присягнули всі разом. Після присяги всі пішли в собор святого Яна на молебень. Тільки що почали виходити з собору, почав іти дощ. Всі говорили, що дощ іде на добро, що з того часу Польща разом з Україною стане цвісти та процвітати.

Після присяги почалися бенкети. Козаки гуляли та пили з польськими панами і після того почали вибиратись у дорогу. Декотрі зараз дістали від короля шляхетство. Жартівливі козаки, зроду не дуже прихильні до шляхетства, не втерпіли, щоб не покепкувати над тим шляхетством.

— А що, бра, чи стала моя тінь більша, як я став дворянином?— спитав один козак на бенкеті і тим дуже скривдив польських панів.

Одначе декотрі козаки, як, наприклад, Носач, не дістали шляхетства і повезли в Україну свою кривду і свою злість на Виговського.

Так-то Виговський з старшиною знову віддав Україну Поль-

щі, від котрої одбився Богдан Хмельницький з усім народом. Але з того пива не вийшло дива. Посли Виговського ледве встигли на папері довезти в Україну те велике Руське княжество. Варшавські церемонії, варшавська присяга, варшавські бенкети — все пішло марно. З великої хмари пішов малий дощ.

Як тільки пішла по Україні чутка, що Виговський віддав Польщі Україну, народ скрізь заворушився. Виговський з старшиною тяг до Польщі, бо Польща обдарувала козаків своїм шляхетством; народові шляхетство було непотрібне. Народ передбачав, що як в Україні пануватиме Польща, то вона зараз напустить польських поміщиків, верне унію й панщину і нажене ватагу єзуїтів або розплодить нове шляхетство з козаччини.

Як навмисно Немирич, повернувшись з Варшави, став ватажком гетьманських затязьців, чужоземного та польського війська. Він поставив його на квартирах в Ніжині, Чернігові, Борзні та в інших містах. Народові здалося, що вже польське військо налетіло на Україну і почне своє здирство та грабування.

Тим часом у Виговського було багато ворогів між самою козацькою старшиною і простими козаками. Ворогами його стали й ті козаки, котрих гетьман не записав до шляхетства. Було багато і таких полковників, котрим дуже хотілось самим гетьманства.

В Ніжині московський підлабузник протопоп Филимонов почав бунтувати народ проти Виговського. До нього пристав ніжинський полковник Василь Золотаренко, Богданів шурин. Йому самому хотілось гетьманської булави. Воєвода Трубецькой стояв з москалями на українській границі і розставив по границі військо, щоб стерегти Московщину від татар. Він уже хотів рушити в Московщину, але до нього прискакав козак від Филимонова та Золотаренка; вони запрошували його з військом в Ніжин. Трубецькой не йняв їм віри. Переяславському полковникові Тимошеві Цицурі так само хотілось гетьманства. Яким Сомко, другий шурин Хмельницького, і собі простягав руки до булави. Вони почали запрошувати московське військо в Переяслав. Інші козаки радили добувати булави Юрію Хмельницькому. Юрій послав слугу свого батька Івана Мартиновича Брюховецького в Січ. Іван Сірко, кальницький полковник, був тоді в Січі і став за Юрія. Запорожжя вибрало гетьманом Юрія. На Семена Цицура послав своїх козаків в Ніжин, де стояли гетьманські затязьці-поляки. Козаки вночі увійшли в відчинені ворота і закричали: «Бийте ляхів!» Народ кинувся на військо Виговського, і всі поляки полягли головами. Немирич утік. Козаки впіймали його біля села Свидовця і порубали його на шматки. В інших містах так само повирізували затязьців.

Протопоп Филимонов сам поїхав до Трубецького. Всі лівобережні полковники послали до Трубецького посланців і писали, що вони пристають до московського царя. Трубецькой прийшов з москалями в Ніжин, і Филимонов справив молебень за московського царя.

Виговський, почувши про бунт козаків за Дніпром, втік з Чигирина в одній сукмані і сповістив раду під Києвом в Германівці. На раді він звелів Верещаці та Сулимі прочитати Гадяцьку угоду. Піднявся шум, галас. Козаки кричали, що Виговський хоче стати українським князем і забрати велику владу в свої руки, що він підманув козаків, обіцяючи їм шляхетство, котрого не дав. Вони збунтувались і порубали на шматки Верещаку й Сулиму. Виговського прикрило польське військо, і він насилу втік в Білу Церкву.

Козаки погнались за ним, і недалеко від Білої Церкви, в Узині, зібралась друга рада. На тій раді Виговського позбавили гетьманства і вибрали гетьманом Юрія Хмельницького. Козаки послали за Виговським, щоб він їхав на раду і поклав булаву. Він сам не поїхав, послав булаву і сказав, що готовий зректися гетьманства, аби козаки зостались в підданстві в короля. Його брат Данило відвіз на раду булаву й бунчук.

Юрій Хмельницький, взявши булаву, спитав козаків, до кого хочуть вони в підданство — чи до короля, чи до царя?

Старшина й козаки закричали, що вони хотять пристати до короля. Король настановив його київським воєводою.

Гетьманство Виговського закінчилось дуже смутно. Виговський був чоловік розумний, хитрий, але по душі був шляхтич. Він дуже любив шляхетську Польщу і розійшовся з прямуванням українського народу, котрий ненавидів Польщу і польське шляхетство, бо в тому шляхетстві він бачив свою біду. Виговський розумів Москву, розумів її замахи на вольність і право козаччини, духовенства й міст, чого не розумів простий народ. Ще більше розуміли Москву Юрій Немирич та миргородський полковник Григорій Лісницький. Лісницький далеко бачив вперед. Він угадав, що зробить Москва в Україні: що вона поламає всі давні порядки, давні звичаї, позаводить свої, московські, посадить своїх воєвод, своїх митрополитів та архієреїв, своїх урядників; що вона згубить зі світу козаччину і нажене свого московського війська. Все сталося потім так, як передбачали миргородський полковник Григорій Лісницький та Юрій Немирич.

Виговський скінчив своє життя дуже смутно. Його згубив зі світу його-таки сват і приятель Павло Тетеря, одружений з Степанидою, дочкою Богдана Хмельницького, вдовою Данила Виговського. Павло Тетеря, ставши гетьманом на Правобереж-

ній Україні після Юрія Хмельницького, обговорив Виговського, ніби він зрадив Польщі і пристав до Москви. Польський полковник Маховський зловив Виговського і звелів його розстріляти[11].

Іван Нечуй-Левицький

УКРАЇНСЬКІ ГЕТЬМАНИ БРЮХОВЕЦЬКИЙ та ТЕТЕРЯ

Після гетьмана Юрія Хмельницького в Україні стали два гетьмани. У Східній Україні на Чорній раді в Ніжині 1663 р. козаки й народ вибрали гетьманом Івана Брюховецького, в Західній, в Корсуні, козацька старшина настановила гетьманом Павла Тетерю. З того часу Україна розділилась на дві частини по Дніпру: Полтавщина й Чернігівщина зостались під московським царем; Київщина, Волинь та Поділля знов піддались під польського короля. Обидва гетьмани хотіли зіпхнути один одного і забрати в свої руки всю Україну. Крім того, Москва й Польща втручались в українські справи, підтримували кожна свого гетьмана і хотіли силою завоювати собі другу половину України. В Україні почались війни безперестану. Обидва гетьмани з польським та московським військами мережили Україну вздовж і впоперек, брали міста й села, руйнували, палили, накликали татар, поляків, москалів. Правий, західний, берег став пустинею. Народ втікав у далекі степи — в Катеринославщину, в Харківську, Воронезьку губернії, на Дон. Народ назвав цей кривавий час «Руїною».

Столицею Брюховецького став Переяслав; столицею Тетері зосталось давнє гетьманське місто Богдана Хмельницького — Чигирин. Обидва гетьмани поглядали завидючими очима через Дніпро і збиралися напасти один на одного. Брюховецький тихенько розіслав листи по Київщині, в котрих підмовляв народ встати на ляхів і вигнати їх з України. Тетеря послав Петра Дорошенка за Дніпро. Дорошенко засів у Кременчуці. Брюховецький просив собі у царя на допомогу московського війська, Тетеря кликав польське військо.

Московський цар не дуже квапився посилати Брюховецькому допомогу. Він тоді воював з Польщею, і поляки страшно побили московське військо. В 1661 р. при Кушликах в Литві польське військо розбило московських воєвод Хованського та Ордіна-Нащокіна. Двадцять тисяч москалів полягло на місці. Поляки відняли у Москви всю Литву й Білу Русь. Московський цар послав Брюховецькому трохи війська зі своїми боярами та

в Січ п'ятсот москалів та донців з Косоговим на допомогу запорозькому отаманові Сіркові. А тим часом Тетеря послав до короля посланців Гарадзу та Олістратенка і просив, щоб король чимскоріше приходив в Україну з військом. Король хапався на Україну, бо в Тетериній гетьманщині вже починався проти Польщі страшний народний бунт. Його розпочав в Паволочі паволоцький полковник Іван за прізвищем Попович. Козаки й народ звали його паволоцьким попом.

Іван Попович був син священика з містечка Ходоркова. Ще в молоді літа він служив у війську Богдана Хмельницького і ходив на Білу Русь виганяти польських панів. За Юрія Хмельницького він уже був полковником в Паволочі, зайнявши місце Богуна, котрий перейшов полковником у Вінницю. Але як став гетьманом Тетеря, Поповичеві стало дуже скрутно. Тетеря тяг до Польщі, любив польських панів, знов напустив поляків та жидів в Україну. Попович ненавидів Польщу, польських панів та жидів, стояв за народ і тягнув до Москви, бо сподівався від Москви добра для народу. Він хотів прилучити Західну Україну до Брюховецького і посилав листи в Київ до московського воєводи з проханням допомогти йому. Тетеря дізнався про те, що він задумує вигнати поляків з України, ще й передатись московському цареві, віддав його під суд і засудив на смерть. Київський митрополит Діонісій Балабан та чернець Юрій Хмельницький упросили Тетерю дарувати йому життя, вважаючи на його молоді літа. Тетеря помилував Поповича, але з тим, щоб він постригся в священика. Не минуло й півроку, а Попович знов почав слати листи в Київ до московського воєводи. Воєвода обіцяв послати йому поміч. Попович прибув в Паволоч, і його знов вибрали козацьким полковником, незважаючи на його попівську рясу. Попович підняв повстання проти поляків[1]. Народ і голота ненавиділи польських панів, не любили й Тетері за його ласку до поляків і почали приставати до Поповича. В Паволочі вирізали всіх поляків та жидів. Повстання зайнялося. Попович розіслав загони, і народ почав вирізувати та грабувати поляків та жидів в містечках та селах. Тетеря зібрав військо і обступив Паволоч. Попович послав просити помочі до Брюховецького, а сам заперся в Паволочі. Поміч не прийшла, і Попович, жаліючи місто і людей, сам віддав себе в руки Тетері. Тетеря звелів мучити Поповича: йому терли гарячим каменем тім'я, прикладали до боків розпечене залізо, а далі поодрубували руки й ноги і покинули ще живого, а потім спалили його тіло. Це повстання так налякало Тетерю, що він просив короля якнайшвидше надати йому допомоги і привести польське військо в Україну.

Після Покрови, 8 жовтня 1663 р., польський король Ян Казимир тільки що одвоював у московського царя Олексія всю

Білу Русь і тепер хотів відібрати і всю Україну. В короля було небагато війська, але до нього пристали Тетерині козаки, послав татар і кримський хан. В Білу Церкву прибув до короля гетьман Тетеря і з ним тринадцять полковників, вірних королеві; між ними були Ханенко, Милешко, Гоголь, Богун та Гуляницький. Духовенство прислало від себе привітати короля архімандрита Гедеона-Юрія Хмельницького. Саме тоді вибрали в Києві митрополита Йосипа Тукальського[2]. Королю це не зовсім сподобалось. Тукальський не любив Польщі. В Києві сидів в той час архієрей Мефодій, приятель Брюховецького, а ще більший приятель московського царя, котрий хотів навіть настановити його київським митрополитом. Мефодій писав в Москву про все, що робилось в Україні. Він зараз дав звістку в Москву, що польський король прийшов в Білу Церкву, і просив царя, щоб він як можна скоріше прислав на допомогу Брюховецькому московське військо. Тим часом 13 листопада, перед пилипівчаним Пущенням, король з козаками та татарами дійшов уже до самого Дніпра, став у Ржищеві над Дніпром і почав перевозити своє військо за Дніпро. Татари перепливли через Дніпро біля Трипілля, за своїм звичаєм тримаючись за кінські хвости. Брюховецький стривожився, слав до царя лист за листом, щоб цар скоріше присилав на допомогу військо, а цар помочі не посилав. Князь Ромодановський, котрий стояв з московським військом в Білгороді на українській границі, розпустив москалів додому.

Натомість з Москви приїхав до Брюховецького царський посланець Башмаков[3]. Він привіз гетьманові угоду, написану ще Юрієм Хмельницьким, і велів гетьманові підписати і доповнити її. В тій угоді був один пункт, в котрому йшлось, що гетьман повинен збирати податки в Україні і відсилати до царської казни. Гетьман і старшина довго сперечались, але мусили підписати. Башмаков нагадав їм, як святий апостол Павло сказав: «Раби повинні покорятись своїм владикам». Козаки стали вже царськими рабами...

Окрім того, Башмаков передав гетьманові царський наказ, щоб він позаписував на папір всіх козаків, міщан, селян, їхні землі, хутори, млини, пасіки, худобу, щоб по тих записах з усього збирати до царської казни податки. Брюховецький говорив, що польський король перевозить військо через Дніпро, що біда висить над головою, записувати людей та землі тепер ніколи. Одначе ніде було дітись, коли так щедро поступився цареві. Гетьман мусив обіцяти крім того, що він буде харчувати московських воєвод і їх військо, яке цар насадив в кожному українському місті: він записав на кожного московського воєводу по млину на два колеса (добрі були животи в москов-

ських воєвод!), полковникам — по п'ятдесят восьмачок[4], підполковникам та майорам — по двадцять п'ять, капітанам — по двадцять, прапорщикам — по десять, москалям — по чотири восьмачки житнього борошна на рік... А війська на допомогу гетьманові все-таки не прислали з Москви...

Тим часом настала зима. Після Різдва 1664 р. король стояв уже за Дніпром. З ним ішли значні польські воєводи Чарнецький[5] та Маховський. В короля було небагато війська. Щоб запобігти ласки в українських селян, король викупав з татарської неволі українських бранців і відпускав на волю.

На Київщині почалося повстання проти короля і Тетері. Його підняв славний запорозький отаман Іван Сірко. Сірко не любив Польщі та польських панів, не любив і Тетері — за те, що він тягнув до поляків. Він був дуже прихильний до простого народу і чекав від московського царя добра для народу. Сірко стояв за царя і хотів привернути всю Україну до Брюховецького. Цар прислав в Січ на допомогу Сіркові Косогова. Поміч була невелика. Косогов привів всього-на-всього тридцять донських козаків та шістдесят калмиків, дикого народу, що живе аж біля Каспійського моря.

Сірко кинувся в Крим, щоб не пустити татар на допомогу королеві, взяв Перекоп, спасав його, потім почав плюндрувати татарські села під Перекопом, понад Дніпром та Дністром, побив велику силу татар, набрав всякого добра і кинувся на Поділля, на річку Бог...[6] Селяни й козаки, почувши про Сірка, кинулись на поляків та на жидів, почали їх вирізувати та грабувати. Брацлавський та Кальницький полки, Могильов, Рашків, весь Уманський повіт відвернулись від короля і піддались під московського царя. Сірко задумав відняти у Тетері всю Правобережну Україну і віддати цареві.

В кінці травня Чарнецький з Тетерею напали на Брюховецького, билися з ним цілий день — від ранку до самого вечора.

Вступаючи в гетьманщину Брюховецького, поляки не набрали з собою доволі харчів та сіна для коней. Вони сподівались дістати собі запасів, завоювавши українські міста, але вийшло інакше. Міста не здавались. Харч та сіно прийшлось добувати силою, віднімати в людей по селах. Козаки Брюховецького нападали на поляків, відбирали вози з хлібом та сіном і вбивали польських жовнірів. Полякам прийшлось брати міста силою, а таких міст було мало не триста.

Перш за все поляки напали на Воронкове, пограбували його й спалили. Потім вони обступили Бориспіль і почали кидати в місто бомби. Місто загорілось. Бориспільці ждали на допомогу московське військо, а військо не приходило. Тоді духовенство подало раду віддати місто. Ворота відчинились. Попе-

ред усіх вийшло духовенство, а за ним бориспільці; вони вели з собою зв'язаного сотника Собу і віддали його полякам. Соба не хотів віддавати міста полякам і давав раду стояти проти них. Поляки не зачіпали людей, не кинулись різати, але забрали весь хліб в місті.

Була страшна грязюка. Польське військо насилу тяглося далі до Остра. Остер стояв в кутку над Десною і маленькими річками Остром та Папроком, там, де вони вливаються в Десну. З одного боку міста було страшне болото, з другого — стояла твердиня. Вода в той час дуже прибула і підтопила місто. Взяти місто було дуже трудно, але, на щастя поляків, зразу вдарили морози, та такі сильні, що через кілька днів можна було ходити по льоду. На Миколу[7] поляки накидали по льоду хмизу і почали підступати під місто, а військові слуги кинулись по селах, порозбирали хати і почали ставити мости. Через мости покотили гармати і почали бити по місту; піше військо полізло через вали. Козаки відбили поляків, але опівночі втікло з міста московське військо. Король обіцяв помилувать остерців, якщо вони самі віддадуть місто. Він став на квартирі в передмісті, в одній хатині, розпустив військо на квартири по селах на відпочинок. Так поляки стояли всі Різдвяні святки. Вони чекали, поки минуть страшні морози, котрі вдарили несподівано.

Тим часом друга половина польського війська під рукою польського воєводи, сполученого українця Чарнецького, пішла на другий бік від Остра забирати городки та села. До Чарнецького пристали козацькі Тетерині полковники Богун та Гуляницький. Поляки взяли Ромен. В Ромні люди випустили московське військо й самі повтікали, покинувши хати пустками. За Ромном поздавались і інші городки та села, не стільки полякам, скільки Богунові, ім'я котрого було славне між козаками.

Одно Монастирище довго не здавалось. Поляки взяли його, пограбували людей і віддали в полон татарам.

Набравши в полон українських людей, татари більше не хотіли допомагати королю і пішли собі в Крим. Король просив їх зостатись, татари не послухали. Тоді король послав звати до себе Тетерю, котрий стояв за Дніпром. Тетеря, діставши від короля наказ, перейшов через Дніпро і простував до короля з своїми козаками через Прилуки.

Зараз після Різдва 1664 р. король Ян Казимир задумав іти на Московське царство і виступив з військом з Остра. Поляки обминули Ніжин, бо в Ніжині була дуже сильна твердиня, і прямували до границі Московського царства. По дорозі стояло над самою Десною містечко Солтикова Дівка. Кругом містечка були насипані вали, обгороджені частоколом. В кінці містечка стояв замок, збудований кругло, у вигляді місяця-молодика.

З трьох боків замку текла річка. В тому місці вода ніколи на замерзала, бо на дні ріки було багато джерел. Замок і містечко були в руках одного донця на прізвище Трикач. Козаки затопили пороми в воді і думали витягти їх тоді, як прийдеться втікати від поляків.

Королевський сурмач приїхав до валу і закричав, щоб козаки віддали полякам містечко. Козаки відповіли, що Солтикова Дівка залежить не від короля, а від царя. Сурмач поїхав і знов приїхав вдруге. Козаки почали в нього стріляти. Тоді король звелів полякам наступати на містечко. Було вже надвечір. Загриміли гармати. Дим піднявся хмарами, аж на дворі стемніло. Кулі полетіли в містечко. Поляки полізли на вали. Козаки так почастували їх шаблями, що поляки відступили. Козаки вискочили з-за валів і почали бити поляків. Надворі почало смеркатись. Поляки покотили поперед себе застави з колодок, щоб заслонитись від козацьких куль, але козаки знов відкинули поляків. Вже настала ніч, а битва тяглася. В той час, як козаки бились на валах, польські військові слуги пішли шукати на річці броду і натрапили на затоплені пороми. Слуги перекопали греблю. Вода шубовснула в прокіп, і пороми виринули з води. Поляки скочили на пороми, підпливли під самий замок і почали рубати частокіл. У замку були самі молодиці та діти, котрих сховали, та козаки. Прислуга дала знати в польський стан. Польські жовніри напали на замок, прикотили тарани і проломили ними стіни. Козаки почули, покинули вали і побігли в замок спасати жінок та дітей, але спізнились.

— Згода! Просимо милості!— закричали козаки.

Поляки обіцяли помилувати їх, як вони здадуться їм. Козаки відчинили ворота. «Нема вам милості!» — закричали поляки, вскочивши у ворота темної ночі, і почали рубати впень козаків, жінок і дітей.

Один польський капітан хотів спинити одурілих поляків, але його скалічили. Десять тисяч народу вирізали польські жовніри. Сурмач упав з простреленим горлом.

Після такої кривавої справи король рушив на Сосницю — в Сосниці не було полковника; війська було небагато, і козаки самохіть віддали місто королю. З Сосниці король пішов на містечко Нові Млини. В Нових Млинах зовсім не було війська: воно й не оборонялось. Поляки перейшли через нього і за містечком розп'яли шатри і розклали багаття. Польський воєвода Пражмовський віз із собою багато грошей, дорогий посуд з королівського столу і різні папери. Він став на ніч в містечку. Про це довідався конотопський сотник Нужний і з своїми козаками несподівано вскочив в містечко. Пражмовський ледве встиг вискочити і втікти, а всі гроші, дорогий королівський по-

суд, папери, навіть військова срібна чорнильниця — все потрапило до козацьких рук.

Король хотів іти на Батурин, де стояв Брюховецький з головним козацьким військом, але королівські посланці довідались, що в Батурині велика твердиня і багато війська. Король покинув Батурин і рушив на Путивль. Тут поляки довідались, що туди прийшло свіже московське військо, і король повернув до Глухова.

Глухів був крайнім українським містом, недалеко від границі Московського царства. Взявши Глухів, король міг набігти на Московське царство. Він звелів взяти Глухів. Ставши станом за кілька верст від Глухова, король звелів Чарнецькому з пішим військом та з гарматами йти на приступ.

Кругом Глухова йшли два вали і два рови. Козаки поправили вал і були готові битись на смерть. В місті були козаки Глухівської сотні під рукою Дворецького і генерального судді Животовського, було трохи і московського війська. В місто збіглося багато людей з околиці, щоб сховатися від поляків. Чарнецький підступив під місто. Поляки з трьох боків вдарили на Глухів. Проти самих воріт вони насипали шанець, поставили на нього гармати і почали обстрілювати місто. Піше військо з двох боків полізло на вали. Козаки відбилися від поляків, вискочили за вали і прогнали їх. Тоді король звелів підкопатись під місто. Поляки почали підкопуватись під землею двома рукавами: один рукав вели під одну браму, а другий — під другу. Вони хотіли накласти в ті рукави пороху й зірвати брами та вали, і через зірване місце кинутись в місто. Як рукави були вже готові, поляки вкотили туди кілька десятків бочок пороху. В одному рукаві запалили порох. Зірвали одну браму і частину валу. В проломане місце кинулась польська піхота. Поляки лізли на вал, втикали там польські знамена, рубали частокіл, але козаки скидали їх з валу в рів. Поляки летіли сторч. Козаки стріляли зверху з рушниць. Ті, що повтікали, розказували, що вони через частокіл бачили другий такий самий вал, котрий було трудно взяти так, як і перший. Тисячу поляків було вбито на валах, і вони мусили відступити.

В другому рукаві під землею порох не запалився, а ті козаки, що стояли біля валу і були напоготові кинутись в проломане порохом місце, стояли, кричали та стріляли на вітер: опісля виявилось, що Тетерині козаки змовились з глухівськими козаками не дати полякам влізти в місто.

Приступ міста не вдався. Настала ніч. Вдарили страшні морози. Полякам приходилось круто від холоду й голоду. Квартир не було, не ставало й хліба. Прийшла звістка, що Брюховецький зі своїми козаками та з москалями наступає з Батури-

на і хоче вдарити на поляків збоку. Королю прийшлось кидати Глухів і йти на Брюховецького. Поляки день і ніч держали запряжених коней, і Брюховецький з московським воєводою Ромодановським зустрілися з поляками. Закипіла битва. Поляки не встояли і повернули на Новгород-Сіверський. Ромодановський пустився за ними і догнав в Пирогівці на перевозі через Десну. Лід почав розтавати і став уже крихкий. Поляки насилу встигли перескочити через Десну, і король пішов в Новгород-Сіверський. В Новгороді-Сіверському не пустили поляків. Тоді король відділив собі частину війська і пішов у Литву, а Чарнецькому та Собеському[8] звелів вести другу половину війська назад за Дніпро, в Тетерину гетьманщину, де вже почалося повстання проти поляків та Тетері.

В той час поляки дізнались, що під Глуховом Тетерин козацький полковник Богун зрадив поляків і переказував глухівцям все, що задумували на війні поляки. Поляки дізнались, що Богун змовився з Брюховецьким і з москалями напасти на короля саме тоді, як він мав перевозити військо через Десну. Поляки засудили Богуна на смерть і розстріляли його. В той час як Богун задумав зрадити поляків під Глуховом і передатись московському цареві та Брюховецькому, в Глухові козаки Брюховецького хотіли зрадити царя і передатись королеві. Вони посадили московського воєводу Лопухіна в тюрму і засипали землею живими тридцять москалів. Глухівський протопоп Шматковський насилу вговорив козаків зостатись вірними цареві і не зачіпати московське військо. Козаки зовсім були збиті з пантелику царем, королем та двома гетьманами, котрі шарпали кожний до себе нещасну Україну.

В той час як король з військом стояв під Глуховом, Тетеря йшов до нього зі своїми козаками на допомогу. Він забирав по дорозі невеличкі городки та містечка. Одні здавались йому самохіть, інші боялись Тетері і відчиняли перед Тетерею ворота; він повернув від Лохвиці на Гадяч, але в Гадячі було багато війська. Тетеря боявся брати його приступом і повернув на Глухів. Під Глуховом він уже не застав короля.

Король пішов з військом в Литву. Тетеря з Чарнецьким повернулись назад через Дніпро в Київську Україну.

Так скінчився похід короля Яна Казимира в Східну Україну. Він не повернув її до Польщі і тільки зруйнував багато сіл та міст і наробив багато лиха на Полтавщині та Чернігівщині. Як тільки вийшли звідти поляки, московські воєводи почали карати ті міста, котрі по добрій волі оддались королеві. З Переяслава вийшли чотири тисячі москалів на Воронків і почали карати за те, що вони оддались королеві; звідти пішли на Бориспіль і пограбували людей, потім вернулись у Воронків, спали-

ли його, побили багато людей і повернулись в Переяслав. Але тут проти них збунтувались українці і зустріли їх кулями з гармат так, що вони мусили втікати в Київ. Брюховецький жорстоко карав ті міста, які самі приставали до поляків.

Тетеря зі своїми козаками та з поляками відступав до Дніпра. Тепер полякам приходилось круто. Козаки Брюховецького шарпали їх по дорозі, а найбільше в лісах та на болотах, і ззаду, і з боків, і спереду. В селах люди не давали їм ні хліба, ні сіна. Поляки загубили коней і мусили йти пішки, ще й нести на собі сідла і самі від голоду насилу волочили ноги. Тетеря і Чарнецький ледве встигли дістатись до Дніпра. А на Дніпрі в цей час рушила крига. Одні перепливали через Дніпро на човнах та байдаках або пливучими шматками криги, інші перебирались на саночках там, де ще стояла крига. Сірко став на березі, на тому місці, де перевозився Чарнецький. Але Чарнецький перехитрив Сірка. Він звелів розкласти велике багаття і пустив чутку, що в цьому місці буде перевозитись, а сам тим часом пішов вище по Дніпру і переїхав на другий берег біля Ржищева. Сірко кинувся туди, де горіло багаття, але там поляків не було, а поки він добіг до Ржищева, ті вже перейшли Дніпро. Тільки що Сірко хотів йти на поляків, як йому дали знати, що повертаються татари, які ведуть з собою велику кількість полонених людей. Сірко кинувся на татар, розбив їх, однявши кілька сотень українських бранців.

Переїхавши через Дніпро, Тетеря став зі своїми козаками під Вільхівцями. Він забажав бути у своїй гетьманщині. Сірко відняв половину його гетьманщини від Дніпра до Дністра, до самого Чигирина, й за те Тетерю ненавиділи, звали його зрадником і польським прислужником. Сулима і Сірко підняли народ проти Польщі й Тетері. В тому повстанні брав участь Іван Виговський, бувший гетьманом після смерті Богдана Хмельницького.

Виговський служив тоді в короля за польського воєводу. Він мав багато ворогів — між ними гетьмана Тетерю і польського воєводу Маховського. Ще давно, за життя Богдана Хмельницького, Тетеря був переяславським полковником і не любив Виговського, який був при адміністрації генеральним писарем. Після того Тетеря одружився на вдові Данила, брата Івана Виговського, Олені, дочці Богдана, і взяв велике придане, котре дісталось би Іванові Виговському. Ставши зятем Богдана, Тетеря загарбав багато Богданового скарбу, мабуть, ще з того, що Богданів син Юрій постригся в ченці. Виговський і собі хотів забрати ті скарби. Тетеря почав з ним позиватись в польський суд і, щоб не випустити його з своїх рук, задумав згубити Виговського.

Як тільки в Києві почалося повстання проти короля, Тетеря написав королю, що повстання піднімають разом з Сірком та

Сулимою Виговський, митрополит Тукальський і Гедеон-Юрій Хмельницький, що вони задумали відняти від Польщі Правобережну Україну і передати московському цареві. Король тоді стояв під Глуховом і не йняв віри Тетері, але написав до Виговського ласкавого листа, щоб він поклопотався якнайшвидше погасити повстання.

Як тільки Тетеря повернувся в свою гетьманщину, король написав до нього листа, щоб він як можна скоріше постинав голови всім верховодам повстання. Тетеря зрозумів, що до тих верховодів можна сміливо прилучити і самого Виговського.

Тим часом повстанці з Сулимою взяли Лисянку, Ставище на Гнилому Тікичі і прогнали Маховського з поляками до Білої Церкви. Тетеря пішов на допомогу Маховському, і вони вдвох прогнали Сулиму до Рокитної, де був убитий сам Сулима.

У той час Виговський сидів у Фастові і видав наказ по своєму воєводстві, щоб уся шляхта з'їжджалась на сейм у Житомир. Але польська шляхта вже не йняла йому віри, кричала, що Виговський зрадив Польщу, і не хотіла їхати на сейм. Вороги Виговського намовляли шляхту і розпускали славу, що він став прихильником московського царя.

Почувши, що діється під Білою Церквою, Виговський поїхав туди, щоб побачитись і переговорити з Тетерею, але не застав його. Тетеря подався за повстанцями під Рокитну. Виговський поїхав в Рокитну. Там йому привезли від Маховського лист, щоб він їхав в Корсунь на раду про дуже потрібну справу. Виговський приїхав в Корсунь до Маховського і застав там Тетерю і кількох польських військових, що зібрались нібито на військову раду.

— Треба б нам порадитись, як скоріше задавити повстання і вигубити верховодів, котрі піднімають чорний народ на бунт,— сказали декотрі на раді до Виговського.

Тільки що Виговський почав говорити, Маховський і Тетеря разом перебили його і назвали його зрадником і верховодом повстання.

— Ви не докажете цього, і ніхто цього не докаже,— сказав Виговський. Йому показали свідчення тих козаків, котрих уже покарали смертю і котрі в муках перед смертю наговорили на Виговського. Виговський одговорювався тим, що чóловік готовий наговорити всякої всячини, як його мучать та випитують. Його не слухали і говорити йому не дали. Військова рада стала несподівано військовим судом над Виговським.

Тетеря й Маховський звеліли зачитати наказ, в котрому зазначалось, що за такий переступ, в якому обвинуватили Виговського, його повинні покарати смертю.

— Ви не судді!— сказав Виговський.— Ви не маєте права чи-

тати мені вирок. Я воєвода й сенатор: мене може судити тільки король та сенат.

Виговського не слухали. Настав вечір. Судді вийшли мовчки. Сторожа вхопила Виговського під руки і повела в хату, котра повинна була стати для нього замість тюрми. Кругом хати поставили сторожу.

Смерком в хату ввійшов офіцер Маховського й оповістив Виговському, що його розстріляють світом.

Виговський заплакав і спитав:

— Де король? Принаймні дайте мені написати до короля.

Його не послухали. Тільки стало розвиднюватись, в хату ввійшла сторожа. Виговський стояв на колінах перед образом і читав акафіст Богородиці. Йому сказали, що вже час йти на смерть.

— Дайте мені вмерти по-християнськи! Пришліть до мене православного священика, щоб висповідав мене і запричастив,— просив Виговський.

Сторожа його не слухала і потягла з хати. Тільки що Виговський вийшов за поріг, польські жовніри, вже заранї поставлені під хатою з рушницями, вистрелили в нього в самі груди.

Так безвинно згубили зі світу Виговського Тетеря та Маховський; його зрада Польщі не була доказана. Жінка Виговського, з роду Стетковичів, як тільки почула про страшну смерть чоловіка, впала і тіє ж хвилини вмерла.

Звістка про смерть Виговського рознеслась по Україні між народом, і ще більше зненавиділи Тетерю. В самому Чигирині знайшлися Тетерині вороги, котрі хотіли звести його зі світу: вони послали за Дніпро до Брюховецького і накликали його на Тетерю.

Весною, в місяці березні, Брюховецький з Переяслава розіслав по Тетериній гетьманщині листи, в котрих оповіщав, що слідом за побитим королем і вигнаним Тетерею він вступає сам в Київську Україну з московським військом і щоб народ приставав під його гетьманську руку. Після того сам Брюховецький переїхав через Дніпро біля Сокирної на Черкащині і послав лубенського полковника Гамалію з козаками на Черкаси. Гамалія спалив Черкаси і села кругом Черкас і пішов на Чигирин, де сидів Тетеря. Чигиринці послали до Чарнецького просити собі допомоги. Тим часом Брюховецький з Сокирної послав в Київ просити в московського воєводи війська та гармат. Воєвода послав до нього москалів з німцем Страсбухом. Москалі не встигли дійти до Сокирної: дорогою їх перепинив хорунжий Собеський з польським військом і розбив. Сам німець утік перший. Між москалями попався той конотопський сотник Нужний, що так зручно вночі забрав в Нових Млинах дорогий ко-

ролевський посуд та гроші. Поляки присудили повісити його, але він сам просив, щоб його посадили на палю, бо, як він казав, батько його вмер такою смертю.

Не діждавшись москалів, Брюховецький пішов на Чигирин, щоб попередити Чарнецького. Чарнецький в той час послав військо в Чигирин, а сам побіг в Крим просити собі на допомогу орду. Не заставши в Криму хана, він побіг в іншу орду, в Буджак, і привів з собою двох султанів з кількома тисячами татар. Чарнецький дозволив татарам брати в полон ті міста й села, котрі не оддадуться полякам. Татари розійшлись загонами по Київщині, а Чарнецький прибув у Васильків і запросив до себе митрополита Йосипа Тукальського, архімандрита Юрія Хмельницького і ще кілька поважніших духовних і почав ласкаво вговорювати їх, щоб вони намовляли народ та козаків не бунтувати проти короля, обіцяючи за те королівську ласку. Митрополит подякував за королівську ласку, але сказав, що духовним людям не годиться втручатись у військові та мирські справи.

— Коли так, то ви поїдете у Варшаву до короля і самі розкажете йому, чому вам не годиться втручатись у військові та мирські справи,— сказав Чарнецький, догадавшись, що духовні не дуже прихильні до короля.

Чарнецький ще дав духовним сторожу, яка провела їх до Варшави. Там взяли Тукальського й Хмельницького і посадили в тюрму в твердині, в місті Марієнбурзі, де вони висиділи два роки.

Посадивши духовних в тюрму, Чарнецький рушив на Чигирин. Брюховецький мусив відступити під Бужин, де був Сірко. Чарнецький ввійшов у Чигирин, взяв Суботів, маєтність Богдана Хмельницького. В Суботові Чарнецький сам колись сидів у полоні, попавшись Богданові в руки в битві на Жовтих Водах. Чарнецький звелів розкопати могилу Богдана і його сина Тимоша в церкві і викинути їх кістки. Звідтіль Чарнецький пішов на Стеблів. Він послав сурмача, щоб стеблівці віддали місто. Вони не схотіли, і Чарнецький звелів наступати на Стеблів. На біду, в той час загорівся склад пороху в церкві. Церква зірвалась. В самий переполох поляки почали рубати ворота. Стеблівці здали місто. Татари кинулись грабувати і самі побились за добуток.

Чарнецький зійшовся з Тетерею і пішов на Брюховецького, котрий з Бужина рушив у Канів і засів у ньому.

В кінці травня Чарнецький з Тетерею напали на Брюховецького і билися з ним від ранку до самого вечора і нічого не вдіяли. Поляки й Тетеря мусили відійти від Канева і відпочивати шість днів. Сьомого дня Чарнецький знов напав на Канів, вда-

рив на піших козаків Брюховецького та на москалів, але все-таки нічого не вдіяв. Він спустився від Канева під Корсунь, а далі під Білу Церкву і напав на Ставище. Ставищани стояли за царя і не пустили Чарнецького. Вони вирізали всіх польських жовнірів, котрі зосталися в Ставищі, і навіть поранених в лазареті. В місті заперлись шістнадцять тисяч народу. Дачко й Булганий звеліли викопати кругом валів рів. З насипаної землі вийшов другий вал кругом Ставищ. Народ глузував з поляків, стоячи на валах. Чарнецький об'їжджав своє військо, убраний в бурку з тигрячої шкури. На нього кричали з валів: «Ото ряба собака!» Гордий пан розлютувався і звелів татарам сплюндрувати всю околицю кругом Ставищ і палити в місто з гармат. Згоріло багато будинків. Дачко був убитий. На його місце вибрали сотника Чина і Подобню. Поляки полізли на вали приступом. Козаки відбили їх і вибили всю польську піхоту. Тоді Чарнецький звелів облягти місто військом. Ставищани від голоду мусили здатись. Вони зв'язали і привели до Чарнецького тринадцять чоловік, між ними Чина і Подобню. Чарнецький взяв зі Ставищ для татар великий викуп, поставив два полки і відняв дзвони за те, що в них дзвонили, скликаючи народ з сіл проти поляків. Під Ставищем поранили самого Чарнецького. А Тетеря пішов з військом на Поділля, щоб не дати людям зібрати хліб і присилувати їх піддатись королю. Він розіслав листи, в котрих були намальовані хрест та образ Богородиці. Тетеря заприсягався тим хрестом, що поляки більше не будуть панувати в Україні. Але Тетері ніхто не йняв віри. Простий народ знав добре польських панів та Тетерю.

Від самих жнив 1664 р., всю зиму і до наступних жнив 1665 р. тяглася війна Брюховецького з Тетерею та з поляками. Військо Брюховецького все стояло в Каневі, а Чарнецький та Маховський з поляками кидались скрізь по Київщині, як обпечені, брали міста, руйнували, палили, вирізували людей, та в них не було сили вигнати Сірка, побити запорожців та козаків Брюховецького. Міста й містечка вставали на поляків, виганяли і вирізували польських панів, жидів та купців. Шляхта і жиди втікали на Волинь. Кальницький полковник Варениця[9], лисянський Височан[10], брацлавський Іван Сербин-Дрозд[11] покинули Тетерю і пристали до Брюховецького. Іван Сербин відняв у поляків Умань та три міста: Бабани, Косенівку і Кисляк і вирізав всіх поляків. Сірко стояв недалеко від Умані, в Торговиці, і стеріг Україну від польських приятелів, татар. Сам Брюховецький стояв у Каневі і все писав до царя листи і просив у нього московського війська, щоб зовсім добити поляків та Тетерю. Але з Москви війська не присилали. Під рукою в Брюховецького служив тільки Косогов з невеличким військом з

донців та москалів, та й ті кидали службу — трохи не всі повтікали. Зимою цар прислав Брюховецькому з дворянином Протасєвим тільки чотириста москалів, та й з тих багато повтікало додому. Цар писав Брюховецькому, що той не дає москалям харчів, морить їх голодом; бояри писали, що гетьманові треба посилати хіба мальованих людей, а не живих. А гетьман відписував, що те неправда, що він харч видає, а москалі все продають, втікають додому, а дорогою нападають скрізь по Україні на людей, розбивають і грабують, а якийсь московський дворянин Василь Кікін, повертаючись до Москви, продав дорогою в Переяславі вісімдесят восьмачок хліба.

Тим часом Височан відняв у поляків Лисянку й Ставище. Чарнецький не сподівався цього від ставищан і напав на Ставище. Звелів вирізати всіх людей і спалив Ставище до останньої хати. Після того поляки вирізали всіх людей, навіть малих дітей в Боярці. Після такого кривавого діла люди з Корсуня, Білої Церкви та Черкас втікали за Дніпро і селились у степах. Після того Чарнецький поїхав до Варшави на раду, чи на сейм. Йому було тоді 66 років. Він заслаб дорогою. Під Дубном, в селі Соколівці, він звелів нести себе в хату, висповідався і тут умер.

Після смерті Чарнецького повстання проти Польщі ще більше розгорілось. Овруцький полковник Децик, Іван Сербин, Остап Гоголь приводили до присяги цареві громади і села. До українських селян пристала ціла ватага волохів: Дрозденко накликав багато волохів у свою ватагу і послав в Рашків, маєтність Олександри Хмельницької, вдови Тимоша Хмельницького, просити в неї харчі для волохів. Хмельницька тихенько послала до поляків просити помочі. Дрозденко перехопив її листи, напав на Рашків, відняв у Хмельницької хліб і всі скарби, ще й звелів її висікти.

Весною повстання ще більше розгорілося. Козаки розбили поляків під Торговицею, потім під Вільшаною й Лисянкою. Четвертого квітня Дрозденко страшно розбив самого Тетерю, і того-таки дня Брюховецький послав Гамалію під Корсунь. Гамалія вночі повів козаків на Корсунь. Козаки полізли через стіну і почали з криком рубати ляхів. Усіх людей з жінками й дітьми Гамалія перевіз у Канів. В самій Польщі проти короля збунтувався великий пан Юрій Любомирський[12]. Ян Казимир викликав з України польське військо. Польський воєвода Яблонський[13], родом українець, повів польське військо в Польщу. Сам Брюховецький виступив з Канева під Білу Церкву, а почувши, що збирається орда і хоче напасти на нього, відступив під Київ, у Мотовилівку. В Мотовилівці зараз вирізали всіх поляків та жидів. У польських руках зостались на Київщині тільки три

міста: Черкаси, Біла Церква та Корсунь. З тих міст люди втікали за Дніпро, у далекі степи на Харківщину. Тетеря, побачивши, що поляки програють справу, задумав утікти в Польщу. Сірко почув, що Тетеря втікає в Польщу, напав на Брацлав і пограбував всю маєтність Тетері. Тетеря писав до короля, що не може далі зоставатись в Україні, забрав весь військовий скарб і з жінкою втік у Польщу. Дорогою напав на нього Сірко і відбив казну. В Польщі видурили в Тетері всі гроші, що він набрав в Україні і що йому дістались за жінкою, дочкою Богдана. Тетеря втік у Туреччину до молдавського господаря. Частка козаків на Київщині настановила на його місце гетьманом Степана Опару[14], котрий послав у Крим просити хана, щоб він затвердив його в гетьманстві. Східна частина України зосталась без гетьмана, поки не вибрали 1665 р. гетьманом черкаського[15] полковника Петра Дорошенка. А поки що Брюховецький, зовсім безпечний від поляків, покинув на Київщині в містах козацьку сторожу, перейшов Дніпро, став у Гадячі і послав у Москву до царя звістку, що він їде в Москву побачити «пресвітлі цареві очі».

Восени, перед самим Воздвиженням[16], 1665 р. в'їжджав до Москви гетьман Брюховецький зі своєю старшиною. Два боярини виїхали йому назустріч за місто. Брюховецький скочив з коня і двічі поклонився до самої землі. Бояри спитали його про здоров'я і звеліли подати йому царського сірого коня. На коневі була дорога срібна позолочена збруя з дорогим камінням, вишитий золотом по срібному полю чепрак і оксамитове сідло. Гетьман сів на коня, і бояри поїхали по обидва боки гетьмана. З гетьманом вступила в Москву козацька старшина зі своїми слугами — всього 535 чоловік. Гетьмана з старшиною поставили на посланецькому дворі. Цар звелів видавати всім гроші на харч зі свого скарбу. Шістсот сімдесят козацьких коней вигнали пасти на луки під Москвою. Через два дні, 13 вересня, гетьмана й старшину привели в царські покої. Всі цілували царя в руку, а цар питав усіх про здоров'я. Гетьман приніс цареві дари: мідну гармату, відвойовану в Тетері, срібну гетьманську булаву, відняту в наказного гетьмана Яненка, арабського жеребця та сорок чабанських волів. З царських покоїв гетьман зі старшиною повернувся на свою квартиру. За ними слідом приїхав царський ключник і привіз їм від царя обід. День був пісний: страва була пісна, але з дорогої риби, білуги, осетрини, стерляді, та пирогів. За обідом пили дорогі вина за здоров'я царя і його трьох синів. Після того гетьман просив прийняти під царську руку всі українські міста, послати туди московських воєвод і збирати з них податки в царську казну. Цар звелів гетьманові написати ті всі пункти на папері. Гетьман не був

скупий на чужу кишеню і поступився багато в чому цареві, щоб здобути собі в царя ласки й грошей. Він написав, щоб усі податки з українських міщан та селян брали в царську казну; в усіх українських містах прибуток з шинків повинен був іти в царську казну; так само податки з млинів, пасік і чужоземних купців; давні козацькі вольності зостаються по-давньому: кожний новий гетьман повинен їхати в Москву і брати булаву і корогву з царських рук. Київським митрополитом повинен бути архієрей з Москви; в кожному українському місті з московським воєводою повинно бути ще й московське військо, а в кінці всього в Москві ніхто не смів би звати козаків зрадниками.

Цар прийняв усі пункти, окрім того, де йшлося про настановлення митрополита в Києві з Москви. Цар хотів спершу змовитись про те з царгородським патріархом. Але взагалі цар був дуже задоволений тими пунктами, бо гетьман віддав йому в руки українські гроші, український скарб і в Україні у містах ставив поряд з козацькими полковниками московських воєвод, котрі перегодя могли повністю зайняти місце полковників і забрати в свої руки всіх козаків (як воно потім, через сто років, сталось). Цар назвав Брюховецького боярином, а всіх полковників та осавулів — дворянами, себто подавав їм уже московські чини, як Польща поширювала колись свої польські чини.

Гетьман був дуже радий. Цар покликав його на обід до себе в палац і посадив за столом третім боярином. Від того часу Брюховецький підписувався на паперах: «боярин і гетьман».

Після того обіду цар подарував гетьманові коштовну одежу, обсипану дорогими камінчиками та перлами, та високу боярську шапку. Полковникам та писарям дали соболів та сукон.

Брюховецький випросив у царя собі і своїй жінці та дітям на вічні часи Шептаківську сотню під Стародубом, хоч був тоді ще неодружений, бо Гадяч з волостю належав не йому, а тільки тому, котрий буде гетьманом. Гетьман випросив у царя всім полковникам по селу. Цар згодився на все. Хитрий гетьман вгадував, що поступився цареві вже занадто багато, вгадував, що Україна не згодиться на це все, і випросив собі маєтність в Чернігівщині, як можна ближче від Москви.

Щоб зовсім запобігти ласки в Москви, Брюховецький задумав женитись в Москві і просив царя вибрати йому дівку, якунебудь боярську дочку. Цар звелів йому одружитись з дочкою князя Дмитра Долгорукого. Гетьман одружився з нею, а декотрі полковники так само поженились в Москві з боярськими дочками.

Одначе не всій старшині прийшлось вернутися додому.

Раз гетьман з старшиною обідав у князя Юрія Долгорукого. За обідом писар Захар Шийкевич почав лаяти поганими словами переяславського протопопа Григорія Бутовича, військового суддю Петра Забілу та двох полковників. Шийкевич замахнувся на протопопа ножем. Протопоп вихватив у нього ножа, він кинувся на протопопа з виделками. Сам гетьман поскаржився на писаря цареві. Цар звелів вчинити над писарем суд. На суді козацький осавул Богдан Щербак показав, що Шийкевич поводився з козаками гордо та пишно, бив і навіть скалічив декотрих козаків, а як хто з козаків прийде до писаря за ділом, то він лається, і ніхто з ним не сміє говорити, доки він сам не заговорить. Суд засудив писаря, і цар звелів вислати його в Сибір.

Брюховецький засидівся в Москві до самого Різдва. А тим часом з України до нього доходили недобрі вісті. В Західній Україні, на Київщині, піднімався славний Петро Дорошенко, черкаський полковник. Дорошенко бачив, що ні Москва, ні Польща не мають сили і не можуть вигнати одна одну з України, не хочуть надати ніяких прав та вольностей для козаків та для народу і тільки руйнують дурнісінько край. Він задумав вигнати з України і поляків, і москалів і знов злучити докупи обидві половини Україні, розірвані Москвою і поляками, ставши гетьманом усієї України. Не маючи доволі війська, він задумав привернути Україну під владу турецького султана і з турецьким військом вигнати з України і поляків, і москалів. Ще за рік до того він уже посилав в Крим до хана посланців і просив його заступитись за козаків перед польським королем, щоб король вивів своє військо з України і повернув з тюрми Юрія Хмельницького та Гуляницького. Хан тоді його не послухав. А тим часом козаки вибрали гетьманом Опару, і він піддався під владу кримського хана. Але татари довідались, що Опара і до хана горнеться, і до москалів листи пише. Вони вхопили Опару, закували в кайдани і відправили до короля. Король звелів посадити його в тюрму в Маріенбурзі.

Після того татари напали на Опариних козаків і почали стріляти та віднімати коней. Битва тяглася до ночі, а вранці татари виступили попереду Опариної ватаги й закричали:

— Козаки! Хочете взяти собі за гетьмана Петра Дорошенка? Як візьмете його, то ми не будемо вас зачіпати.

Козаки зібрались на раду і згодились прийняти за гетьмана Дорошенка. Дорошенко був внуком гетьмана Михайла Дорошенка. Він народився в Чигирині. Ще за Богдана Хмельницького був полковником прилуцьким, потім черкаським, а за Тетері — генеральним осавулом. Обравши Дорошенка гетьманом, Опарина ватага козаків присягнула королю в вірності і ханові — в приятельстві.

Дорошенка вибрали 1665 р., і він зараз сповістив себе прихильником татар та турків і почав одбивати міста, забрані Брюховецьким. Він напав на Брацлав, де сидів полковник Дрозд[17], вірний Москві та Брюховецькому, а Дорошенкові козаки набігли під самий Київ, на Мотовилівку. Наказний гетьман, переяславський полковник Єрмоленко, писав до царя і просив як можна скоріше пустити гетьмана в Україну.

Зимою, з самого початку 1666 р., Брюховецький повернувся в Україну. По Україні пройшла чутка про пункти гетьманської угоди з царем. Та угода не сподобалася ні духовенству, ні козакам, ні городянам, ні запорожцям.

Перший підняв голос проти гетьмана його давній приятель архієрей Мефодій з київським духовенством. Мефодій 22 лютого 1666 р. з печерським архімандритом, з ігуменами монастирів прийшов до московського воєводи Петра Шереметєва, що тоді сидів у Києві, і просив, щоб він дозволив подати царю прохання, щоб цар не віднімав у духовенства давніх прав та вольностей. Мефодій доводив, що київське духовенство просило Брюховецького дозволити вибрати митрополита в Києві за старим звичаєм, вільними голосами від духовенства, городян і козаків, а гетьман писав, що в Київ цар пришле митрополита з Москви. Мефодій говорив гаряче, розпалився, а далі сказав:

— Як тільки цар не дозволить нам вибрати митрополита вільними голосами з українських архієреїв та пришле з Москви готового, то ми запремося в монастирях, і хіба нас виволочуть звідтіль за шию та за ноги, тоді тільки буде в Києві московський митрополит. От у Смоленську наставили з Москви архієрея Філарета, а він уже повіднімав вольності в духовенства і зве смолян неправославними, іновірцями.

Шереметєв заспокоїв духовенство, але воно вже стало проти гетьмана за те, що він на свою користь поступився цареві правами духовенства. І справді, Брюховецький почав віднімати в монастирів маєтності й землі. В березні київське духовенство послало в Москву ігумена Мелетія Дзіка просити в царя дозволу вибрати собі митрополита вільними голосами. Цар сказав, що він послав лист в Царград спитати про це діло патріарха. Раз на обіді в Лаврі Мефодій і всі духовні при московському бояринові прямо сказали, що вони не приймуть митрополита з Москви, що Брюховецький їх лютий ворог і їм непотрібний, бо він забрав тепер всю владу в свої руки. Давні приятелі Мефодій та гетьман тепер стали ворогами і обидва писали листи до царя та обговорювали один одного.

Разом з духовенством не злюбили Брюховецького городяни-міщани. Брюховецький хотів лишити міщан їх вольностей і наговорював на них перед царем, що через ті вольності міщани

тягнуть до Польщі. Міщани повинні були давати квартири для московського війська, а гетьман наказував міщанам давати квартири й козакам. Міщани тепер мусили платити податки до царської скарбниці. В міста понаїхали московські цілувальники і збирали з міщан податки для царя, а козаки брали з них збори ще і в гетьманський скарб, видирали силою. Московський воєвода Шереметєв, довідавшись, що козаки збирають гроші з міщан в гетьманський скарб, написав йому і велів не зачіпати міщан. В Переяславі грек Іван Тамара стягав на перевозі плату з проїжджаючих людей для гетьманів. Тепер московський воєвода Шереметєв звелів Тамарі стягати плату для царя. Тамара зібрав п'ятсот карбованців і хотів одвезти гроші в Київ, щоб подати через Шереметєва в Москву, а Брюховецький звелів йому привезти гроші до себе в Гадяч, та ще й не п'ятсот, а тисячу карбованців, і наказував, що як тільки Тамара не привезе йому грошей, то він йому голову зітне. Козаки віднімали у міщан млини, брали в них підводи, а москалі й собі забирали в них підводи. Міщанам стало дуже важко. Міста повстали проти гетьмана.

Як тільки Брюховецький повернувся з Москви боярином, на нього почали гримати й козаки. Брюховецький, повернувшись в Україну московським боярином, став гордий до козаків, недоступний. Тепер козаки вже не вибирали полковників вільними голосами, як було спочатку. Брюховецький сам саджав полковників, неначе цар, саджав людей, до себе прихильних, а неприхильних скидав самоправно з місця, забивав в кайдани та кидав в тюрму. Ще в Москві він спровадив писаря Шийкевича в Сибір. Тепер він покарав суддю Юрія Незамая за те, що він видав пашпорт на виїзд з Канева п'яти жінкам неприхильних до гетьмана козаків. Гетьман побив Незамая, забив в кайдани і відправив у Москву, звідкіль цар вислав його в Казань. Потім посадив у тюрму нелюбого для себе полковника Гамалію[18], Децика. Козаки кричали, що до цього часу між козаками не було бояр та дворян, а тепер, як настали бояри та дворяни, козаки втрачають свої давні вольності. Ті полковники, що здобули собі в Москві дворянство, соромились і боялись зватися дворянами. Переяславський полковник-дворянин Єрмоленко сказав на обіді при всіх, навіть при московських людях: «Мені дворянство не потрібно! Я по-стародавньому козак». Козаки в Переяславі кричали: «Ходім на Запорожжя! Зберемося всі та й ударимо з Січі на гетьмана».

Брюховецький побачив, що вийшло погано, і писав до царя, щоб він прислав ще більше московського війська в Україну: він думав через те військо утриматись на гетьманстві. А тут почали прибувати в Україну московські воєводи з московським вій-

ським. Окрім Києва воєводи сіли в Прилуках, Лубнах, Гадячі, Миргороді, Полтаві, Батурині, Глухові, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Стародубі. Московське військо лилося в Україну, як колись польське. Разом з воєводами понаїхали з Москви урядники і почали переписувати всіх людей в містах і селях: записували землі, млини, ліси, заводи, пасіки і все обкладали податками для царя. Московські воєводи грубо поводились з козаками і з міщанами, обдирали їх, лаялись паскудними словами, безчестили молодиць та дівчат, били козаків палицями. Сам Брюховецький скаржився в Москву, що переяславський воєвода Вердеревський бив його зятя Михієнка, посадив без вини в тюрму, гетьманським людям не дав косити сіна. В Полтаві московський воєвода Хитрово ставив москалів в козацьких хатах, лаяв козацького полковника і його жінку паскудними словами, козаків бив палицею, вибивав їм очі, плював в лице, випихував у шию, безчестив дівчат. Козаки кидали козакування і переписувалися в міщан.

В Україні піднялось проти воєвод повстання. Поперед усього в Переяславі. Якийсь Петрушка Челюсткін, родом москвин, але давно жив в Переяславі, змовився з козаками вирізати всіх московських людей. Брюховецький дізнався про це і звелів закувати Петрушку в кайдани і відправити в Москву. Швидко після того, літом, як полковник Єрмоленко стояв зі своїм полком в слободі Богушкові, його полк збунтувався: козаки вбили Єрмоленка, пішли в Переяслав, вирізали московське військо і запалили половину міста. Брюховецький сидів тоді в Гадячі. Він дав знати в Київ воєводі Шереметєву, і вони разом з Києва та з Гадяча рушили на Переяслав і задавили бунт. Ватажків повстання схопили і постинали голови — одним в Києві, в Шереметєва, іншим в Гадячі, у гетьмана. Разом з тим за Дніпром деякі міста Брюховецького передались до Польщі.

Тим часом проти Брюховецького та Москви піднімалося і Запорожжя. В Січі ще й досі сидів московський воєвода Косогов, той самий, що разом з Сірком воював з поляками. В нього було п'ятсот чоловік московського війська. Запорожці почули, що виробляють в українських містах воєводи з гетьманом, і почали кричати, що готові пристати до Дорошенка і татар. Вони скинули з місця отамана Леська Шкуру за те, що він знався з московськими воєводами — Косоговим та Шереметєвим, і вибрали отаманом Рога, московського ворога. Московський цар тим часом послав уже московське військо в Кодак, невеличку твердиню на Дніпрі, з котрої можна було напасти на Січ і держати запорожців в московських руках. Ріг написав до Брюховецького лист, в котрому він говорив, що запорожцям в Кодаку Москва не потрібна і що Брюховецькому не приходить-

ся дражнити запорожців, бо хоч він має царську ласку, але став гетьманом через запорозьку ласку й поміч. Кошовий отаман заборонив козакам навіть ходити до Косогова і знатися з ним. Косогов мусив утікати з Січі, а Ріг послав запорожців в Кодак не пускати туди московського війська. Окрім того, січовики послали двісті козаків в Україну, в Полтаву, щоб впіймати самого Брюховецького і підняти проти нього полтавців.

Саме в той час прийшла звістка в Україну, що цар Олексій замирився з королем. Як ми вже говорили раніше, поляки вигнали московське військо з Білої Русі. Цар мусив миритися з цим і віддав Польщі половину України по самий Дніпро, все Поділля, Київщину і Білу Русь. Один тільки Київ з повітом до Трипілля та Стайок зосталися при гетьмані Брюховецькому та під Москвою.

Цей мир стався 1667 р. в Андрусові і тим зветься Андрусівським. Цілою половиною України поступився Польщі московський боярин Ордін-Нащокін, що вів переговори з поляками в Андрусові. Цар обіцяв ще до того заплатити один мільйон золотих, чи двісті тисяч карбованців, тим польським панам, котрі мусили перебратися з гетьманщини Брюховецького на польський бік Дніпра і покинути свої маєтності. Цар з боярами віддали Польщі половину України, а козаків навіть про те й не спитали, не тільки що не покликали на раду в Андрусів... В Андрусові постановили, що Запорожжя зостається під московським царем, але щоб і цар, і король мали право оборонятись від татар запорозьким військом і забороняти їм плавати по Чорному морі, нападати на турків, щоб не роздражнити турецького султана.

Цей Андрусівський мир лягав важким каменем на Україну, а ще важчим на Запорожжя. Поляки говорили боярам, що треба розділити Україну між Польщею й Москвою, щоб зовсім знести козаччину, тобто щоб вигубити саму силу України, а потім господарювати в Україні, як Польщі й Москві буде завгодно, бо вже ніхто не буде мати сили оборонятись від них обох. На Запорожжі пішла чутка, що московський цар хоче миритись і з татарами. В Крим до хана їхав уже московський посланець Ладиженський з гостинцями і з листами до хана. З ним їхали і татарські посланці. Запорожці побачили, що їх хотять уже здавити з трьох боків: з Польщі, з Москви і з Криму; вони перейняли на дорозі Ладиженського, привели в Січ, забрали в нього гроші і папери і сховали в Січі. Новий кошовий Остап Васютенко вговорив козаків на раді випустити Ладиженського. Його випустили, ще й для проводу послали з ним сорок козаків. Тільки що вони за дві версти відпливли по Дніпру, їх догнали козаки на човнах і примусили пристати до бе-

рега. Козаки звеліли москалям розібратись і тікати в воду. Тільки що вони кинулися в воду, в них почали стріляти з рушниць. Куля потрапила в Ладиженського, і він потонув. Після того запорожці постановили пристати під руку Дорошенка, йти в Україну і виганяти московських воєвод, щоб вони не дерли податки з братів-українців.

Нелюбов до Брюховецького і до його приятелів — московських воєвод виросла та збільшувалась, а воєводи та московські збирачі податків дерли і з козаків, і з селян, скільки можна було здерти. Воєвода Волконський в Полтаві записав козаків між міщанами і брав в них податки і чинш з пасік. Московські перепищики їздили по селах п'яні і брали в свої кишені з чоловіка по шагу й по два шаги. Разом з москалями обдирали народ і козацькі полковники, наставлені Брюховецьким, а не вибрані козаками. Полтавський полковник Витязенко за малу провину відбирав у мужиків товар і коней, загадував возити йому дрова. Козаки й селяни ненавиділи московських збирачів податків, ловили їх і били. Міщани й селяни не любили козаків за те, що вони й собі брали з них податки в гетьманський скарб. Всі згоджувались в тому, що Брюховецький накликав на них московську пеню: воєвод-москалів та московських переписувачів і збирачів усяких податків. Всі ненавиділи гетьмана.

Тим часом гетьман Дорошенко зовсім піддався під владу турецького султана, і його думка за допомогою турків і татар одбитися від Москви і Польщі чимдалі, тим більше розходилась між козаками. Ще перед Андрусівським миром, зимою 1666 р., Дорошенко зібрав під Лисянкою козацьку старшину і говорив, що треба вигнати з України всіх поляків в Польщу, передатися під владу турків і татар і потім з ордою йти на Брюховецького за Дніпро, щоб вирвати з рук царя сусідню Україну. Старшина одного полку почала кричати на Дорошенка:

— Ти — татарський гетьман! Тебе постановили татари, а не військо вибрало; ми поїдемо до короля!

— Про мене, їдьте й зараз! Ви на мене не кричіть; я вас не боюсь.

За цими словами Дорошенко поклав булаву і пішов собі в місто: то був знак, що він зрікається гетьманства. Полковники і вся старшина догнали Дорошенка, вернули назад і знов настановили гетьманом.

Дорошенко дав знати в Крим і Царгород, що Україна передається під владу султана та кримського хана. Тоді султан звелів ханові Аділь-Гіреєві, щоб він пішов з татарами на Польщу. Восени 1667 р. хан послав татарського царевича Девлет-Гірея в Україну. Царевич кинувся у гетьманщину Брюховецького, в Крилов, Переяслав, Ніжин, набрав тисяч з п'ять бранців, відс-

тупив під Умань і через два місяці, злучившись з козаками, рушив на короля. Козаки й татари рушили на Меджибіж, розбили до останку польське військо, взяли в полон польського воєводу Маховського і в кайданах послали в Крим. Після того татари й Дорошенкові козаки кинулись під Львів, Кам'янець, набрали в полон шляхти, жінок, дітей та жидів.

Москва стривожилась; вона боялась, щоб Дорошенко і справді за поміччю татар не одняв у неї всієї України. Московський воєвода Шереметєв слав листи до Дорошенка, просив його відсахнутись від татар і пристати до Москви. Шереметєв послав свого посланця в Чигирин, намовляв митрополита Йосипа Тукальського, печерського архімандрита Інокентія Гізеля, Юрія Хмельницького, щоб вони вговорили Дорошенка пристати до Москви, слав Дорошенкові дари, щоб вірно служив королеві й цареві. Але Дорошенко був не з таківських. Він ненавидів Польщу, не йняв віри Москві і відказував Шереметєву, що він боярства з Москви для себе не хоче, до короля не пристане, а до царя готов би й пристати, якби він не слав своїх воєвод в Україну та не зачіпав козацьких прав та вольностей. Дорошенко докоряв московським воєводам, що вони роздерли Україну на дві половини, хотять з поляками знести козаччину, наслали московських писарів записувати людей і брати податки за московським звичаєм. Дорошенків брат Грицько писав до московських воєвод, що гетьман, може б, і привернувся до царя, якби йому дали гетьманство на обох боках Дніпра, скинувши Брюховецького.

Брюховецький бачив, що на нього з усіх боків збирається лихо. Старшина, духовенство, народ, Запорожжя ненавидять його за братання з Москвою. Він бачив, що все піднімається проти Москви, і задумав і собі встати на Москву, щоб вернути собі ласку козаків і народу. Брюховецький задумав відірвати Україну від Москви.

В той час повертався в Україну архієрей Мефодій, лютий ворог Брюховецького. Мефодія кликали в Москву на суд над московським патріархом Никоном, і він пробував в Москві більше півроку. Брюховецький боявся Мефодія, як московського приятеля, боявся, що він буде про все писати в Москву і викаже заміри Брюховецького. Але Мефодій повертався з Москви вже московським ворогом. В Москві прийняли Мефодія не так щиро, як раніше. Мефодій хотів стати київським митрополитом, йому цього не дали. Раз він попросив собі в царя соболів, і соболів йому не дали, а виряджаючи в дорогу, наказали, щоб він покорився гетьманові, не лаявся з ним.

Саме тоді, як Мефодій їхав з Москви просто в Гадяч, тодішню столицю Брюховецького, Брюховецький послав посланців

до печерського архімандрита Гізеля, котрий тоді проживав у Смілі, в маєтності Печерського монастиря. Посланці кликали Гізеля в Гадяч до гетьмана. Гізель злякався; він був не в ладу з гетьманом, одначе хоч-не-хоч мусив їхати.

— Чого на мене сердитесь і в Печерській обителі за мене Богу не молитесь?— спитав у архімандрита гетьман.

— Ми не бажаємо тобі ніякого лиха,— сказав архімандрит,— але бачимо твою неласку до нас: твої козаки грабують монастирські маєтності, беруть коней, товар, хліб, зобижають нас і людей.

— Я цього більше не дозволю козакам,— сказав гетьман.— Я чув, що до нас їде Мефодій. До цього часу було в нас тихо, а як приїде, то почнеться лихо. Поговори з ним, отче, щоб він зі мною помирився.

Надаремно гетьман боявся! Мефодій сам прийшов до нього миритись. Мефодій розказав, як його погано вітали в Москві, не хвалив московських архієреїв, московських норовів, розказав, що він сподівається від Москви для України багато лиха, що московський воєвода Ордін-Нащокін веде в Україну велике московське військо, хоче силою забрати всі українські міста. Гетьман і Мефодій знову стали приятелями по-давньому. Мефодій видав свою дочку за гетьманового небожа. Повернувшись з Гадяча у свій рідний Ніжин, Мефодій перед усіма кляв Москву, лаяв тамошніх архієреїв та воєвод і писав Брюховецькому стерегтися, щоб його не потягли за шию в Москву.

В той час Дорошенко через митрополита Тукальського вів переговори з Брюховецьким. Тукальський писав йому, що Дорошенко віддасть йому гетьманську булаву, і як тільки він встане на Москву і вижене москалів з України, то забере під свою руку всю Україну.

Тоді Брюховецький скликав своїх полковників в Гадяч на потайну раду і почав міркувати, у який би спосіб витурити Москву з України. Полковники слухали, але не дуже повірили. Брюховецький відразу помітив те, заприсягнувся і поцілував хрест.

Швидко після того була друга рада по другий бік Дніпра, в Чигирині, в іншого гетьмана. На ту раду зібрались: гетьман Дорошенко, митрополит Тукальський, чернець Юрій Хмельницький, Дорошенкові полковники і вся старшина, татарські посли з Криму, чернець від Мефодія і посланець від Брюховецького.

На цій раді Дорошенко постановив, щоб українці на обох боках Дніпра жили в мирі та в згоді, щоб вся Україна привернулась до турецького султана і платила йому податок, як платить волоський князь. Турки й татари будуть обороняти Україну і ходити на Польщу й Москву. Юрій Хмельницький сказав:

«Я викопаю весь батьківський скарб, дам плату татарам, аби тільки не бути під рукою московського царя та польського короля». На тій раді постановили побити по всій Україні царських воєвод та московське військо. На раді були посли і з Запорожжя. Вони присягли за Січ, що зостануться під рукою гетьмана Дорошенка. Татари вже стояли за Чорним лісом. Дорошенко був готовий пустити всіх на Польщу й на Москву.

В місяці лютому 1668 р. в Гадячі московський воєвода Огарьов і московські полковники прийшли до Брюховецького бити чолом. Брюховецький був дома, але не вийшов до них. Слуги сказали воєводі, що гетьман в церкві. Воєвода послав до церкви подивитись, чи є там гетьман. Гетьмана в церкві не було. Огарьов пішов до церкви, а полковники пішли додому. Після того, на середині служби Божої, Брюховецький послав за московським полковником-німцем Йоганом Гульцом і сказав йому, що прийшли з Січі запорожці і вимагають, щоб московське військо виходило з України, так ви, московські полковники, виходьте собі з наших міст. Брюховецький покликав воєводу Огарьова і сказав йому:

— Геть виходьте з наших міст! А як не вийдете, то козаки вас поб'ють.

Огарьов забрав своїх двісті москалів і пішов до воріт. Ворота були заперті, і біля воріт стояли козаки. Козаки випустили Гульца з старшиною, а воєводу і москалів не пустили. Іван Бугай кинувся на Огарьова, козаки — на москалів. Воєвода вискочив за місто, але козаки догнали його, догнали й Гульца, половину москалів побили, половину забрали в полон. Огарьова поранили в голову і поклали в хаті у протопопа.

Брюховецький розіслав грамоти по Україні, щоб козаки вигонили воєвод та москалів. В тих грамотах Брюховецький скаржився на царя, що він роздер Україну на дві частини, віддав половину полякам, ще й наслав обдирачів збирати з українців податки до московського скарбу. Таку саму грамоту Брюховецький послав на Дон, щоб підняти на царя донських козаків. В цій грамоті він скаржився на воєвод і звав їх московськими цариками.

Козаки скрізь піднялись на московське військо. Чернігівський полковник Іван Самойлович з козаками та міщанами напав на воєводу Андрія Толстого. Толстой запалив місто і почав відбиватись. Козаки забрали воєвод з усіх міст, декотрих повбивали, декотрих забрали в полон; побили й порозганяли москалів.

Весною царські воєводи Щербатий та Лихарєв виступили з Москви на Брюховецького і розбили козаків під Почепом, а літом знов розбили під Новгородом-Сіверським, попалили й спустошили українські села на двадцять верст кругом по всій

дорозі. Воєвода Ромодановський обліг з москалями міста Котельву та Опошню.

Брюховецький тим часом покликав до себе запорожців і дав їм волю. Запорожці зневажали старшину і виробляли що тільки хотіли. Полковники Брюховецького послали до Дорошенка і накликали його на Брюховецького. Дорошенко і митрополит Тукальський послали до Брюховецького, щоб він привіз Дорошенкові гетьманську булаву, підкорився йому, собі взяв би тільки маєтності в Гадячі до життя. Брюховецький скипів. Він звелів хапати Дорошенкових козаків, а сам наслав посланців до Царгорода піддатись під його руку, як піддався й Дорошенко. Посли Брюховецького полковник Грицько Гамалія, писар Лавріненко та обозний Безпалий прибули в Андріанополь, де тоді проживав султан Магомет. Вони просили султана прийняти гетьманщину Брюховецького під своє підданство, тільки щоб султан обороняв козаків від поляків та москалів. Султан погодився. В Гадяч приїхав татарин Челібей приймати присягу на підданство султанові. Брюховецький дав татарам сім тисяч червінців, а Челібеєві подарував карету з кіньми, килимами, ще й дві дівки. Брюховецький виступив з козаками і татарами проти московського війська під Диканьку. Але тут прийшла чутка, що на нього йде Дорошенко. До Брюховецького прийшли десять Дорошенкових сотників, щоб він віддав гетьманську булаву, корогву і бунчук. Брюховецький звелів забити сотників у заліза і відправити в Гадяч. Другого дня з'явились Дорошенкові полки. Як тільки козаки Дорошенка й Брюховецького зійшлися докупи, то всі разом закричали: «Ми за гетьманство не будемо битись! Брюховецький ніякого добра нам не зробив і тільки розпочав війну». Козаки кинулись грабувати вози Брюховецького.

Дорошенко послав сотника Дрозденка взяти Брюховецького і привести до себе. Дрозденко ввійшов у гетьманське шатро. Брюховецький сидів у кріслі. Дрозденко взяв його під руку і хотів вивести з шатра, але тут знаходився запорозький полковник Іван Чугуй, давній приятель Брюховецького. Чугуй ударив Дрозденка мушкетом у бік. Дрозденко впав на землю. Але не помогло. Дорошенкові козаки вбігли в гетьманський намет, взяли Брюховецького і повели до Дорошенка.

— Чом ти не оддав мені булави?— спитав його Дорошенко.

Брюховецький мовчав. Дорошенко махнув рукою. Козаки кинулись на Брюховецького, почали рвати на ньому одежу, бити його киями, рушницями, палицями, вбили й покинули голого. Чугуй боронив його до самої смерті. Дорошенко запевняв Чугуя, що він не хотів смерті Брюховецького.

Увечері козаки з обох боків Дніпра попились, почали кричати, галасувати і хотіли вбити й Дорошенка. Дорошенко насилу

втихомирив їх, звелівши викотити їм кілька бочок горілки, а ввечері виїхав з старшиною, на всяк випадок на край обозу. Дорошенко звелів поховати Брюховецького в Гадячі в місяці липні 1668 р.[19] в тій церкві, котру він сам поставив.

Іван Крип'якевич

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Початки діяльності

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині, походив з старого козацького роду. Його дід, Михайло, був запорозьким гетьманом (1623—1628)[1] і поліг у поході на татар на Крим. Дорошенко цінив ту родинну традицію і з гордістю згадував свого лицарського предка. Сам Петро почав військову і політичну діяльність на боці Богдана Хмельницького у період найбільшого зросту і могутності Української держави. Він брав участь у повстанні 1648 р. на Запорожжі. В 1649 р. був гарматним писарем (товаришем обозного, начальника артилерії) і проживав у Чигирині. Тут, в гетьманській столиці, у центрі Козацької держави, мав змогу познайомитися і з військовою організацією, і з адміністрацією, і з політикою України. Гетьман залучав його вже тоді до деяких важніших справ, наприклад, у похід на Молдову, до посольства у Варшаві 1650 р., Швеції — 1655 р. Згодом, 1657—1658 рр., Дорошенко держав самостійний уряд прилуцького полковника. По смерті Богдана Дорошенко стояв на боці Івана Виговського і лишився йому вірним до останньої хвилини, незважаючи на занепад його політики. За гетьманства Юрія Хмельницького і Тетері Дорошенко зберіг своє значення як дорадник і дипломат, брав участь у всіх важніших подіях — їздив як посол до московського табору в Переяславі 1659 р. і потім до Москви, брав участь у чуднівських переговорах 1660 р. Від 1660 р. був чигиринським полковником, від 1663 р.— генеральним осавулом.

По усуненні Тетері Дорошенко був єдиним визначним кандидатом на булаву. Талант і освіта, досвід військовий і дипломатичний були його запорукою на гетьманський уряд.

11 жовтня 1665 р. рада старшини в Чигирині вибрала Дорошенка наказним гетьманом; три місяці пізніше, 16 січня 1666 р., загальна рада, скликана також в Чигирині, віддала йому гетьманську булаву. Петро Дорошенко гетьманував десять років, до 1676 р.

«Хоч божею волею український народ обох сторін Дніпра

роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам так прихильний, як ми самі собі є приятелями». Дорошенко рахувався з настроями маси. Знав він всі добрі і лихі сторони народу — і велике завзяття та силу, і незліченну хитрість та непостійність. «Наш народ подібний тростині, під большою силою подається без ніякого опору... У того невважливого народу більше, може, ласкавості, ніж строгості». Дорошенко не проводив ніякої справи без відповідної підготовки народної опінії. Осуджував він чорну раду, бачив її політичну безвартість,— але ніякий гетьман не скликував ради так часто, як саме Дорошенко. Безнастанно відбував наради зі старшиною. Радо слухав кожну поважну думку. Щоб не впливати на рішення, виходив з нарад під час голосування. Ця його щира уважливість до голосу народу викликала надзвичайні симпатії серед інтелігенції і сліпу віру серед маси. Львівський владика Шумлянський, що був гостем у Чигирині, пише: «Дорошенко дуже скріпився, панує вповні абсолютно і має найвищу любов серед народу— злого про нього не чував я слова».

Серед безнастанних воєн, що виповнили його час, Дорошенко не зміг провести трівких змін у державній будові. Але на різних полях слідно його змагання до реформи. Він старався проводити планову колонізацію в спустошених частинах Правобережжя. Південну границю скріпив через утворення нового Торговицького полку. Намагався збільшити фінанси України через розширення цілісного кордону. Робив спроби бити власну монету.

Дуже важливі були заходи Дорошенка щодо відтворення постійного війська. Що за Богдана Хмельницького і Виговського було зроблено частково, він перетворив на систему: основним ядром його армії стало наймане військо. Ці найманці, звані серденятами (з турецької— одчайдухи), частково були чужинці, в більшості — українці, вони діставали сталу платню і були розквартировані по різних околицях України як постійні залоги. Загальне число їх доходило до 10 000. Завдяки добрій організації і талановитим старшинам це військо давало знаменитий військовий матеріал; навіть вороги дивувалися надзвичайній хоробрості і вірності цих частин. «Серденята так дуже йому вірні, що не могли ми мати й одного, що передався б до нас»,— писав польський офіцер.

Дорошенко розпочав гетьманство за надзвичайно непригожих обставин, в котрих полишив Україну Тетеря. У середині держави було безладдя, недовір'я народу до своєї влади, боротьба партій. Ззовні Україна втратила всяке значення: з одного боку, гнобили її польські залоги, з другого — татарські напади. Дорошенко мав важку працю, поки йому вдалося хоч в

основному впорядкувати державні справи. Підібрав він собі цілий ряд співробітників поміж діячів, випробуваних у давнішому часі, та з нових людей, що визначалися талантом й енергією. Серед них особливо вирізнялися два гетьманових брати, Григорій і Андрій, що за різних обставин як наказні гетьмани заступали Петра на війні; генеральний осавул Тимофей Шулик; генеральні писарі Лука Бушкевич і Михайло Вояхович; полковники: уманський — Григорій Білогруд, торговицький — Степан Щербина, лубенський і паволоцький — Григорій Гамалія й інші. Найбільший вплив на Дорошенка мав, однак, митрополит Осип Тукальський, «котрого духом і гетьман, і вся жиє Україна».

Перша війна з Польщею

Від часів слабого гетьманства Тетері на Правобережній Україні стояли польські залоги, що мали утримувати народ у вірності Польщі. Дорошенко поставив собі як перше завдання усунути польське військо з України. Спочатку він намагався полагодити справу в мировий спосіб, дораджував польським старшинам поводитися з народом більш оглядно. «Станеться кривда одному чи десятому козакові, інші, як побачать це, а ще більше, як почують погрози і перехвалки на своє життя, кидають всю худобу і тікають де хто знає, а як козак зрушиться зі свого дому, до чого кинеться?— це лишаю високому судові вашої милості». Але як побачив даремність своїх заходів, вирішив розірвати з Польщею. Літом 1666 р. на річці Цибульник уложив тісніший союз з Кримом. Разом з татарською ордою вирушив він проти поляків, і 19 грудня 1666 р. під Браїловом (коло Брацлава) розбив 6000 польського війська, що ішло на лежі в Брацлавщину; польський полковник Маховський, винуватець смерті Виговського, дістався у татарський полон.

Згодом Дорошенко почав очищати й інші околиці від поляків, висилав війська на головну польську фортецю Білу Церкву, але сильно укріплені поляки оборонилися — за весь час свого гетьманства Дорошенко не міг позбутися їх звідси.

У 1667 р. Дорошенко почав переговори з Туреччиною, і султан наказав татарському ханові вести далі війну з Польщею.

У вересні почався похід. Дорошенко вивів 24 000 козаків, татар під султаном Керим-Гіреєм нараховувалось 8 000, турок — 3 000. Дорошенко вдарив спочатку на польську залогу в Чигирині і примусив її до здачі. Білу Церкву залишав збоку. Головні сили з Костянтинова пішли за Збараж, Тернопіль, Зборів. Польський польний гетьман Ян Собеський чекав ворога під Кам'янцем, але потім відступив до Галичини і окопався в Підгайцях Татарські і козацькі війська повернулися туди, ото-

чили поляків і тримали їх в облозі 2 тижні. Поляків врятувала несподівана поміч, з якою поспішив запорозький кошовий Іван Сірко; він уладив похід під Перекоп і страшно знищив татарські улуси. Це перебило татарський похід на Галичину — татари мусили миритися. 16 жовтня 1667 р. підписано під Підгайцями татарсько-польську угоду: поляки зобов'язувалися платити давній гарач[2] ханові, татари обіцяли здержувати напади.

Керим-Гірей, мабуть, з помсти за Сірковий напад не справдив козацьких сподівань: в угоду зазначено тільки, що «козаки мають вдоволитися тим, що заявить комісія, призначена від короля». Дорошенко опинився у скрутному становищі, і теж 19 жовтня 1667 р. під Підгайцями мусив укласти угоду з поляками. Запорозьке Військо повинно було зректися протекції інших держав і повернутися під владу Польщі, козацькі сподівання відкладено до сейму і окремої комісії, козаки мали згодитися на повернення панів до їх маєтностей; зате польські залоги не мали входити у козацькі міста, польська залога у Білій Церкві мала бути зменшена; обидві сторони заприсягли угоду. Такі невеликі успіхи мав українсько-татарський похід в Галичину. Іван Сірко своїм необачним походом перебив плани Дорошенка. Єдиним реальним наслідком Підгаєцької угоди було те, що польські війська не переходили вже на схід за лінію ріки Горинь; на довший час Козацька держава мала забезпечену західну границю.

Спроби об'єднання України

На лівому боці Дніпра був тоді гетьманом Іван Брюховецький. Гетьманську булаву віддала йому на славній «чорній раді» в Ніжині 1663 р. запорозька чернь, думаючи, що новий гетьман прийде з підмогою бідному народові. Але Брюховецький не зумів полегшити долі народу, а ще й погіршив становище Лівобережної України, бо зобов'язався утримувати великі московські залоги в українських містах. Гніт і насильства з боку москалів призвели до великого зубожіння народу і підготували повстання проти Московщини.

Дорошенко задумав використати це невдоволення, опанувати лівобережні полки і об'єднати всю Придніпрянщину під своєю булавою. Він налагодив зносини з лівобічними полковниками і навіть з самим Брюховецьким, коли той прихилився до повстання. Заходи Дорошенка викликали занепокоєння в Московщині. В грудні 1667 р. з'явився у Чигирині московський агент, що намагався перетягнути гетьмана на царську сторону. Але якраз в цей час (1667) Московщина склала уго-

ду з Польщею в Андрусіві і в договорі зреклася на користь Польщі всієї Правобережної України разом з Києвом. Це вкрай обурило Дорошенка. Він аж захворів, як дізнався про таке рішення. Тепер він різко засудив московську політику в Україні і заявив, що згода буде можливою тільки тоді, як цар виведе з України воєвод і поверне давні українські права. Зносини перервалися. З кількома козацькими полками і з помічним відділом татар Дорошенко перейшов в червні 1668 р. Дніпро і йшов через Голтву й Опішню на Гадяч. Під Гадячем 18 червня він зустрівся з Брюховецьким. В ту хвилину на Брюховецького кинулися його власні козаки, що зненавиділи його за покірність Московщині. Дорошенко хотів врятувати Брюховецького і підняв руку, але козаки зрозуміли, що з Брюховецьким треба покінчити, і колами вбили його, «як пса». Лівобережна козаччина піддалася під владу Дорошенка. Об'єднання обох сторін Дніпра було проведене. Здійснилася давня мрія Дорошенка!

Але об'єднання тривало тільки короткий час. Дорошенко невдовзі мусив повернутися на Правобережжя. Причиною був несподіваний зворот у політиці Криму: хан Адиль-Гірей І на власну руку іменував гетьманом запорозького писаря Петра Суховія; цей самозванець підсунувся під Чигирин і погрожував гетьманській столиці. Дорошенко мусив лишитися на Правобережжі і тут підготувати оборону. Його відсутністю на Лівобережжі скористалась старшина північних полків і почала організовуватись сама під проводом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, який оголосив себе «наказним сіверським гетьманом» і почав переговори з Московщиною. За згодою царя вибрано його невдовзі лівобережним гетьманом, і Дорошенко не міг уже добути назад Лівобережної України.

На Правобережжі Дорошенкові шкодив немало татарський гетьман Суховій. Він виявився противником доволі небезпечним. Напади татар, яких він вів з собою, завдали великої шкоди південному пограниччю України. Пару разів Суховій підступав під самий Чигирин. Дорошенко відбивав його напади за допомогою Івана Сірка, який постійно в'язувався в бій з кожним ворогом бусурмен. Але нарешті довелося Суховієві пострахом перетягнути на свій бік полки Торговецький, Уманський, Кальницький, Паволоцький, Корсунський. Невдовзі він зложив булаву, але стероризовані полки не повернулися вже до Дорошенка, на місце Суховія в липні 1668 р. обрано гетьманом Михайла Ханенка.

Так намагання Дорошенка об'єднати Україну не привели до успіху — одночасно правили три гетьмани.

Дорошенко не дав знеохотитися цим гірким обставинам і з певною енергією прагнув того, щоб забезпечити Українську державу ще в іншій комбінації — через союз з Туреччиною.

Переговори з Портою Дорошенко почав ще раніше 1667 р. і дістав тоді деяку допомогу до війни з Польщею. Тепер два нових посольства наказного гетьмана Михайла Портянки і генерального писаря Луки Бушкевича підготували договір з Туреччиною. В інструкції до султана Дорошенко ставив такі вимоги: основою договору має бути угода Богдана Хмельницького з Портою; Українська держава має право на всю українську територію від Перемишля до Путивля; Запорозьке Військо вільно вибирає гетьмана на довічний уряд; українська церква має автономію під царгородським патріархом; султан не має права отримувати ніякої данини з України; допоміжні війська, присланні в Україну, стоять під владою гетьмана; грамоти в Україну мають бути писані українською мовою, а посли володіти цією ж мовою; турки не мають права ставити в Україні мечетей, брати ясир і руйнувати оселі. Туреччина і Крим не можуть укладати мир без відома України.

Султан Мухамед грамотами 1668 і 1669 рр. забезпечив деякі з цих домагань, а саме: свободу від податків і вільний вибір гетьмана; Україна мала бути під протекторатом Порти, так, як Молдова і Волощина, гетьман мав обов'язок повідомляти султана про закордонні зносини і на султанське бажання вислати військо у похід. Зате кримський хан мав давати підмогу козакам, усувати шкоди, які заподіяли його люди в Україні, не втручатись у вибори гетьмана. Два турецьких посольства в березні і серпні 1669 р. урочисто вручили гетьманові привілеї, булаву, бунчук, прапор та інші відзнаки. До Константинополя було вислано нове посольство з представників усіх полків; Михайло Портянка став першим постійним представником, «резидентом» України при Порті.

Союз із Туреччиною закріпив становище Дорошенка і внутрішнє, і зовнішнє. Південні полки почали повертатися під його булаву. Дорошенко виступив тоді проти Ханенка. Перший наступ на Умань в серпні 1669 р. ще не повівся, але у другому поході під Стеблевом 13 вересня Ханенко був розбитий повністю і мусив втікати на Січ. Як союзники у цій боротьбі виступали, за наказом султана, білгородські і ногайські татари. Врешті, і кримський хан, який підтримував своєю ордою Ханенка, мусив укласти перемир'я з Дорошенком.

Союз з Туреччиною підніс значення Дорошенка. Зрозуміла це Польща і Московщина, які дотепер його легковажили. Коли представники обох держав з'їхалися 1669 р. на нові переговори до Андрусева, рішили запросити туди й Дорошенка. Особливо Польща намагалася притягнути гетьмана до себе, і до переговорів з ним вислала комісію до Острога в березні 1670 р. Дорошенко подав тоді Польщі свої умови, беручи за основу Гадяцьку угоду, але розширені і доповнені. Він жадав: дати рівноправність для православної віри, «як далеко сягає мова українського народа», знести унію і повернути православним церкви, допустити митрополита і п'ятьох владик до сенату. Обсадити уряди в українських воєводствах православними; дати права Київській академії і заснувати другу в Могильові білоруському або десь в Україні, забезпечити школи і друкарні, вживати українську мову в державних канцеляріях і судах та по-українськи відповідати на українські посольства. Три придніпрянських воєводства мають становити окрему цілісність, відділену кордоном від Корони; польські війська не можуть туди входити, допоміжні частини переходять під владу гетьмана; Біла Церква і Київ звільняються від чужих залог. Шляхта (дідичі) не мають діставати маєтностей в управу, а тільки діставатимуть з них річну данину за угодою. Поляки не хотіли говорити про ці умови і, навпаки, визнали гетьманом Дорошенкового суперника Ханенка!

Це призвело до великого обурення в оточенні Дорошенка. Воно ще збільшилося, коли прийшли звістки, що двох козацьких послів, висланих до польського табору, по дорозі поляки замордували — одного, як їхав під Теребовлю, другого, що повертався із Яворова. «Як нас такі від короля Речі Посполитої стрічають жарти — кров християнська мусить ллятися»,— заявив Дорошенко владиці Шумлянському, що був у нього.

Війна з поляками починалася вже перед тим пару разів. 2 липня 1668 р. білоцерківський полковник Бутенко напав на Білу Церкву, де була польська залога. Восени того ж року поляки обсадили Димер на Поліссі. Тепер, в серпні 1671 р., Дорошенко почав наново облогу Білої Церкви; знову польський полководець Собеський напав на Брацлавщину. Під Тростянцем 25 грудня Дорошенкові козаки сильно розгромили поляків. Зима перервала кампанію.

На початку 1672 р. боротьба відновилася. Султан Мухамед IV оголосив Польщі війну і вирушив своєю особою у похід. У турецьких маніфестах зазначено також, що війна ведеться за справу України.

Похід почався в липні. Дорошенко вислав частину війська під Білу Церкву, а сам з 18 000 серденят вирушив на Брацлавщину. Під Четвертинівкою біля Батога заскочив польські війська та 18 липня 1672 р. розгромив їх страшно. «Не пам'ятаю більшої втрати і замішання»,— писав польський офіцер, учасник цього розгрому. Поляки нашвидку стали відступати з Брацлавщини. Дорошенко ішов далі вперед назустріч султанові, який вже стояв під Кам'янцем. 17 серпня Мухамед IV вручив Дорошенкові новий привілей на гетьманство. 26 серпня по 12-денній облозі здався туркам Кам'янець, фортеця, що вважалася дотепер нездобутою. Татарські і українські війська ввійшли в Галичину і підійшли під Львів; по кількаденній облозі (кінець вересня і початок жовтня) місто зложило окуп.

Поляки розпочали переговори з турками під Бучачем. Дорошенко очікував, щоб в них брали участь і його повновласники, але поляки на це не згодилися. Під Бучачем 16 жовтня 1672 р. підписано польсько-турецький договір. Поляки зобов'язалися платити щорічно 22 000 дукатів як гарач султанові; Поділля переходило під владу Туреччини; козакам віддано Україну «в давніх границях», польська залога мала залишити Білу Церкву. Так друга війна з Польщею закінчилася перемогою, і Дорошенко міг сподіватися, що Україна матиме давно бажаний мир. Але сталося інакше.

Занепад Дорошенка

Після походу Дорошенко намагався впорядкувати полки, звільнені від польського панування. Але тут знов зустрівся з різними перепонами з боку турків. Турецькі залоги всупереч договору обсадили такі важніші замки, як Брацлав і Ладижин; султан домагався, щоб Дорошенко знищив укріплення міст і відібрав у населення зброю; а сам жадав данини. З Поділля, обсадженого турецькими залогами, доходили страшні вісті, що турки руйнують церкви або перероблюють на мечеті і всякі склади, забирають дзвони, накладають данину, граблять і ув'язнюють людей, забирають малих дітей в ясир. Все те будило серед населення невдоволення й обурення та підривало віру до Дорошенка. Турки виявилися теж слабими на полі бою. Відновилася знов польсько-турецька війна, бо польський сейм не затвердив Бучацького миру. Під Хотином 11 листопада 1673 р. Собеський розбив турецькі війська. Поляки не тільки не відступили з Білої Церкви, але почали збирати війська на українській границі.

Серед населення стало ширитися знеохочення і жах перед

новою війною. Цілими сотнями народ почав утікати з Правобережжя на лівий бік Дніпра. Новий лівобережний гетьман Іван Самойлович підтримував це переселення і, в свою чергу, закликав до старшини, щоб переходили під його булаву. Ці зазиви мали успіх: генеральний обозний Іван Гулак, суддя Петрович, осавул Яків Лизогуб і полковники черкаський, білоцерківський, корсунський, брацлавський, кальницький, торговицький і подільський залишили Дорошенка і 27 марта 1674 р. в Переяславі піддалися під регімент Самойловича і протекторат царя. Самойлович бажав захопити Правобережжя і вирушив зі своїми і московськими військами проти Дорошенка. Але Дорошенко укріпився сильно в Чигирині і витримав тритижневу облогу (2—20 серпня 1674 р.). Татари і турки рушили йому на допомогу, і Самойлович мусив уступити.

Але Дорошенко не міг уже піднятися до давньої сили. Наїзди поляків на кордон, напади татар, грабіж турків, зачіпки лівобережних козаків, знеохочення народу — все це підривало його замисли у самому корені. Його покидали всі давні прихильники; не міг він знайти віри і послуху навіть в улюблених серденят. Межі його влади зменшувалися безнастанно. Врешті, йому залишився тільки Чигирин, де серед нездобутих укріплень, в оточенні споминів й пам'яток часів Хмельниччини, він, «останній козак», в самоті й відчаї доживав кінець свого гетьманства. Звідси слав він листи до приятелів і ворогів, викладаючи їм мету своїх змагань. «Не тільки це сам від себе смію світові об'явити, але й багато товариства, моїх ровесників, можуть явно мені засвідчити, що ще з молодих літ не звик я ніякого зла нікому з синів тоєї отчизни бажати; коли ж Божею волею був я примушений взяти цей печальний уряд і тримав його близько десяти років, ні в чому іншому був мій умисел, а тільки, щоб помножити вільності Запорозького Війська і зберегти безпечність і цілісність отчизни, щоб процвітанням благочестивих церков народ християнства українного міг тішитися... Тому не тільки з православними християнськими, але і з бусурменськими народами я намагався поступати прихильно і згідно, щоб Україну бачити у бажаному мирі...»

Врешті, за порадою Івана Сірка, що приїхав до Чигирина, 20 жовтня 1675 р. Дорошенко заявив, що готовий зректися булави і віддати військові клейноди в опіку Запорожжя. Але минув ще рік, а Дорошенко не пішов з гетьманства. Аж коли Самойлович вдруге з московським військом прийшов під мури Чигирина, Дорошенко урочисто передав йому уряд і гетьманські відзнаки 29 вересня 1676 р.

З Чигирина Дорошенко переїхав на Лівобережжя і осів у Сосниці. Цар невдовзі зажадав, щоб його було відіслано до

Москви. Самойлович, що обіцяв Дорошенкові безпеку, довго не погоджувався, але нарешті перед царським наказом мусив уступити. В Москві прийняли гетьмана з почестями, призначили йому високу платню і віддали просторий будинок на мешкання. В 1679—1682 рр. Дорошенко мав уряд вятського воєводи. Кінець віку перебував у дарованому йому селі Яропольчі Волоколамського повіту. Там і помер він 19 листопада 1698 р. на 71-му році життя; до початку XIX ст. заховався при тамошній церкві його надгробний пам'ятник.

Володимир Ващенко

СЕМЕН ПАЛІЙ
СЛАВНИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК

Та страшна доба, коли в щоденних бійках гинули цілі полки козачі, коли від золотих церков, від зелених сел і навіть мурованих міст лишилося тільки голе, холодне каміння, та глуха кропива росла лісами — та страшна доба довела сяйну Україну до того, що козацькі міста Чигирин, Умань, Корсунь не залишили після себе ані камінчика на камінні. На сотні верст не було ані жодної живої душі: зараз же за Києвом починався широкий степ, на котрому інколи можна було бачити диких татар, котрі осмілювалися заскакувати до Білої Церкви, і навіть до Києва...

Це було на правому березі: бо бідний люд, зачувши різні милості царя православного, про котрі оповідали попи, бідний люд кинувся переселятися на лівий берег; дружба гетьмана Дорошенка з турками примушувала людей теж тікати. Ляські панки теж покидали цей край, позаяк нема кому було робити, а через те ці панки тікали до Варшави. Україна Правобережна була пуста. А царська ласка почала вже даватися взнаки, і люди чухалися і не знали що їм робити.

За часи гетьманування Самойловича та за перших часів Мазепи Московщина вела війни з татарами, на превеликий жаль, невдалі. І татари несли свою помсту на помежові міста, більшість яких була зруйнована і людей забрано в неволю.

Не мед був і на лівому березі — і люди почали пересуватися далі на схід та північ і таким чином утворили слобідки*. Коли уряд побачив, що люди тікають з помежових міст, то почав вживати заходів, аби примусити їх сидіти на місті. В той час як раз у Москві «кріпацтво» справляло свій столітній ювілей —

* Слобідську Україну.

там кріпацтво панувало і потроху пересувалося і в Україну, а цар Петро і зовсім переніс.

І в 1684 р. польський король Ян Собеський, зацікавлений мрією війни з турками, відбудовує козацтво, а для того розсилає на лівий берег універсали з різними вільностями, дає землі з містами Корсунем, Чигирином, Лисянкою, Уманню та Білою Церквою і іншими.

Але в руїнах Правобережної України і так багато сиділо вільних ватаг, котрі охотилися за татарами, яких піджидали по байраках. Ці ватаги ловили татар, визволяли невільників, а невільники розносили про свого героя славу скрізь — так уславилися полковники Самусь, Абазин, Іскра та Семен Палій.

Більше всього фортунило Палію.

Коли селяни зачули, що можна оселюватися на правому березі і що там буде вільне життя, що можна визволитися із останньої милості православного царя — панщини, плавом попливли на правий берег з погрозою, що прийде час і для Москви. Звичайно, що більше всього записувались в козаки до того полковника, про котрого йшла слава.

І ці переселенці-прочане посунулися всі до Палія.

Полковник Палій, котрого так прозвала Січ Запорозька, в дійсності звався Семеном Пилиповичем Гурком. Родом був з Чернігівщини, з міста Борзни, та козацького роду. Одержав освіту в Київській колегії, що по тому часу це було краще виховання. Був він і в Ніжинському полку, але його душа бажала простору, широкого степу, і він пішов на Запорожжя, а коли Ян Собеський гукнув до себе козаків, то він озвався першим.

Ті роки, котрі він прожив на Запорожжі, дали йому дещо, за що він згодом боровся і що так пильно доглядав. В ті молоді літа, котрі він провів у містах Батурині та Києві, де жив весь час серед старшин і де все бачив і до всього прислухався, Семен Палій був дійсним сином свого народу, бо чув, що йому готує Петро та українська підлабузлива старшина.

Він поставив собі метою відбудувати Правобережну Україну, з'єднати її з Запорожжям, відбити її у ляхів та у «вже дворянської» старшини...

Року 1694 Семен Палій пише Мазепі: «Я найшов тут глухий степ і працював над Фастовом, як над своїм господарством. Великі поля засіяв хлібом; придбалося поспільство та не ляське, а з берегів Дніпра та Запорожжя... і церкви Божі відбудував.

Один з москвинів-подорожніх, котрий повертався з Святої Землі через Україну, каже, що місто Фастів було на горі, було багате, многолюдне, багате різним крамом, що харч був дешевше, ніж у Києві. Саме місто Фастів було обнесено валами, в

котрих були брами, а у кожної брами була яма, де на соломі лежала залога паліївців, цих страшних козарлюг, котрі були страшно чорні та без сорочок.

Звичайно, що до Палія йшли всі, а найбільш голота, для котрої одна мета життя була: бити нехриста, гонити панів, всіх кріпаків повернути в козацтво.

Турки, котрі проводжали подорожніх з Волоського краю в Україну, боялися далеко йти, бо боялися Палієвих козаків.

Як розпочалася війна москвинів з шведами, цар Петро писав йому, аби він помандрував на північ бити шведів.

Король польський дає, дарує Палієві маєтки за маєтками: Фастів, Білу Церкву і інші міста.

Але Палій б'є татарву з ляхами, бо то поганці, і вигонює ляхів: різних їхніх старост, підстарост та підкоморних, а їх підданих кріпаків визволяє і повертає в козацтво.

Не йде бити шведів, бо у нього ще не сповнена мета — не визволена Україна з під ляського ярма. Але куди не йдуть паліївці — скрізь за собою несуть волю бідному люду і смерть гнобителям.

Починаються великі повстання народу від Дніпра і за Дністер і перекидаються в Полісся. Скрізь гонять панів, б'ють жидів-орендарів.

Те ж саме починається і на лівому боці.

Лякається московський уряд.

З Правобережної України селяни валом йдуть до Палія. Здається, розпочинається нова Хмельниччина — було б ще краще, коли б не вороги.

Не знали вороги, як підрізати орлу крила, заманили на раду в місто Бердичів і там силою ув'язнили його і заслали туди, де був Дорошенко, Сірко, туди, де Макар телят не гонив,— аж до Сибіру*.

Забрали, відірвали сина від рідної матері, але брати його не забули. Про нього і досі співають пісні по селах, в яких співається про те, що біда в світі від того, що один продає душу, шиє одіж свою золотом, другий десь далеко в диких степах Сибіру і холодних снігах...

Не знає бідний Палій, чи йому журитися, чи молитися, і єдину розвагу находить у тому, що бере і грає на бандурі.

Нема чого і казати, що в цій пісні висловлено дві протилежності — це «всесільная Росія продає душу, шиє золотом одіж» з чужого добра...

---

* В Москву привезли Палія в березні 1705 р. і указом 30 травня того ж року отправлено в Єнісейськ, але його залишили «до кончини живота свого» в місті Томську.

А сини України повинні гинути в снігах сибірських...
Як славетні Дорошенко та Сірко.

Потім Палія було повернено з Сибіру, але не було вже з нього козака: був старий та слабий дуже. Шевченко каже, що він постригся в ченці Межигірського Спаса, що під Києвом.

...Свята брама одчинилась,
Козака впустили;
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові...

Пише Шевченко, що Палієві і в монастирі не було спокою.

...А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика... Танці... Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
Бори, сніги і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози...

Під високою рукою московського царя

...А вже років двісті,
Як козак в неволі
Понад Дніпром плаче...
Із народної пісні

Волим, волим під високую руку царя
восточного, московського.
Переяславська рада

Незабаром триста років мине, як Україна прилучилася до Москви «під високую руку царя московського». Бачили козаки ту високую руку, та не знали її ваги.

А рука московського царя згори та впала додолу, та прямо на козацькі голови, і мне шиї добре, дуже, ще й досі чухаються...

Ще душа Богданова не злетіла до неба, а Московщина вже почала ламати Переяславські умови. Замість відпочинку козаки на своїй шиї возили московинів...

Добрий спокій був під рукою царя православного!

В українських містах та селах було на постої московське військо, і його треба було годувати.

І хто годував їх?

В чиїх хатах жили вони?

Чиїх насилували жінок?

Чиї дочки, завезені в Московщину, виплакували карі очі?

Все терпіли українці.

Навіщо ж московини військо приводили? Щоб заборонювати нас від ворогів?

Брехня.

Військо їм потрібне було для того, щоб руські воєводи, котрих царі насадовили і в Києві, і в Чернігові, і інших містах, мали силу проводити в життя все, що було московського, і знищувати все українське.

Так і робили.

Зараз же заборонили в церквах служити на рідній мові — «щоб не було разногласія промеж народами, оттого може смута проїзойти...». Це сам цар казав, Олексій Михайлович, котрий присягнувся не простягати руки туди, де заборонено Переяславськими умовами. Побачив «разногласіє», єдинодержавний, не соромлячись, почав голосно виказувати свої думки. Потім недовіра — і Москва сама збирає податки. А збирщики правою рукою збирали цареві, а лівою — собі.

Навіть воєводи і ті грабували селян, міщан та крамарів,— набирали по лавках всякої всячини, грошей нікому ніколи не платили. Навіть дівчат крали.

Судитися треба було їхати до Москви. Ходили українці, кривлячи рота, бо дивувалися, що такої напасті не було ніколи, і хрестилися, і молилися, аби тільки під лиху годину збутися цих кацапів, татарської школи учнів...

Далася, мабуть, добре взнаки рука московського царя.

Бачив гетьман Виговський, що нема ладу з Москвою — став лагодити справи з Польщею. Але не всі так дивилися, як гетьман, і не всі так думали, як він. Не згоден був з гетьманом і полковник полтавський Пушкар, і народ український розділився на два табори.

І в місті Полтаві страшенна була бійка братів.

Але Пушкар був розбитий, як був розбитий в Конотопі і князь Трубецькой з московським військом. І Виговський мріяв Україну вільною, самостійною державою!..

А на Москві вже всі перелякалися! Московський цар вже згоджувався на деякі пільги, але Виговський багато дечого хотів...

Він хотів закінчити Богданову справу — він бажав ще дужче спаяти Україну.

Молоду Українську державу!

І хтозна?

Коли б не повернула нас історія на другий шлях, Україна б займала, може, перше місце в Європі!

Але не так історія, як заздрі очі, котрі вилазили на лоб — тільки покажи булаву.

На правому боці Дніпра козаки, згадуючи старого батька Богдана, дякуючи, обрали і проголосили гетьманом Юрка — Богданового сина.

У війську Виговського серед козаків старшиною, прихильною до Москви, велася агітація на користь молодому Хмельниченкові.

Наслідки були такі, що козаки присилували Виговського віддати клейноди Юрію Хмельницькому, а сам мусив тікати до Польщі. Потім булаву держить полковник переяславський Сомко, цей прихвостень Москви.

І тільки дарма братня кров лилася.

Ніжинський полковник Золотаренко теж дметься за булавою.

На правому боці Дніпра Тетеря, ставленик Польщі, кличе до себе козаків; доносом заховав Юрка в тюрму Марієнбурга, все шукаючи Богданової булави.

На Запорожжі Брюховецький, лакуза батька Богдана, всякими правдами та неправдами лізе в кошові — теж на булаву скоса поглядає. І загуло...

Сім кіп чередою, та за булавою всі дмуться.
А народ, нехай здоров буде, хай живе, як знає...

Таке безладдя загуло!

І народ гинув. Польща та Москва нацьковували людей, брата на брата слали, а самі пили кров останню; брали, де тільки можна було брати,— ляхи на правому боці Дніпра, а москвини— на лівому. А старшина служила кому хотіла — аби були для неї гроші та соболі.

І ось за ці соболі та за чин боярський, як Брюховецький гетьманував, так він і «ударил челом всеми городами малороссійськими...»

А за це висватав собі жінку на Москві,
Продав проклятий.
А поки продав, так сам успів здерти по сім шкур.
Такий проклятий був цей новий Іуда!
Іуда український...
Палала Україна. Доходила.
Стогнала бідна.

І от цей стогін почув чигиринський полковник Петро Дорошенко. Боліло в нього серце, бо чуло воно, як сумує-нудьгує народ.

Зібрав Дорошенко раду під Лисянкою, де і порішили:
«Ляхи вже з нас все, що можна було, забрали.
Московський цар сьому шкуру спускає.
Що маємо робити, брати?
Чи не запитати нам у султана ще щастя, долі?»
Поміркували, погадали та й поїхали до султана посли з Чигирина.
Ну і вийшло за договором, що Україна стала незалежною від Москви та ляхів, а допомагала туркам під час війни.
Але турки мали добрі очі, котрі бачили, що в Україні багато є гарних молодих дівчат (а це потрібний був для турок крам), то почали по Україні роз'їжджати та ловити та в неволю ганяти людей.
Став народ лаяти гетьмана, став від нього відколюватися. Не знав народ, чого гетьман хоче, чого добуває.
«Він нас турку віддає...»
Почав розтріскуватися народ. За ним військо. Нема Дорошенкові на чому стати твердо.
На лівому боці Дніпра вбито Брюховецького і наставлено Многогрішного.
А з Січі Суховій іде й переманює за собою Дорошенківське військо.
Там, диви, Москва вже встигла Самойловича посадовити на гетьманування, шарпає з півночі Україну.
Польща Ханенка гетьманом ставить — отчухрала з заходу до Білої Церкви Україну.
Хоче ще князювати Юрасько божевільний — звернувся і привів татар.
Розірвали Україну.
Розсипалася бідна, як цвіток сухий.
Проклятий час.
Страшенна година.
А де ділася старшина?
Вона миски лиже московинам, а Москві це гаразд.
Вона рибку ловить. Наїхало військо і привезло з собою закони московські та укази царські.
Шаблями одрізує козацькі землі та... голови.
І знищується все в Україні.
І знов море синє грає.
І знов палає навкруги.
А тут татари щоночі, а то просто серед дня наскочуть, хліб кіньми потовчуть, село запалять.
Плачуть жінки та діти — в неволю повели.
Підборкали Дорошенка та й поклали в домовину.
Живим десь і заховали в північних снігах.

Один зі всієї старшини запорозький кошовий Іван Сірко тільки не гнався за булавою — бо йому не було коли: не татарву — так турок лупить, не турок — так ляхів, а там і росіянам руки укоротить. І цього москвини схопили і сховали десь там, де і Дорошенка (чи, як кажуть, де Макар телят пасе).

Ще Дорошенко писав до Москви: «Прийміть під свою руку обидва боки...»

А що цар московський відповів? Каже: «Правобережна Україна повинна прислухатися до Польщі, бо вона є польська».

Бачите, як співав милосердний цар, цар християнський?

Польський та московський, обидва Божі мазуни, взяли і розчахнули Україну на двох... та наїдалися...

СТОРІНКАМИ ДАВНІХ ДЖЕРЕЛ

ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ*

РОКУ «1657»

Гетман Хмелницкій, зносячися з Ракочим, королем венкгерским и королем шведским, але хотячи того, жебы король венгерскій опановал корону полскую и королем зостал, которій выйшол з своеї землі з войсками, такъже и швед з войсками своїми на початку того року зимою. До которых и гетман Хмелницкій выслал от боку своего Антона чигиринского, придавши ему зо всіх полков людей чолнійших по килка сот, албо інших и тисяча ишло охочих. И так потягши Подгорям за Самбор, и там злучилися з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими и пустошили Полшу, аж по самые Прусы, бо и Варшаву узяли были. Барзо тогда великое спустошеніе стало Полщи, бо начавши от зимы, немаль цілое літо там пустошили. Що видячи король полскій, любо зостаючи за границею[52], з сенаторами прикладали стараня, як бы тому запобігнути, жебы до остатку не згубити своей землі,— послали до Криму, хана просячи о помощ, которій оным приобіцявши, посылает солтана Волоскою землею. А тут зась король полскій з сенаторми, где чуючи о войсках своїх, дали знати, жебы ся до оного горнули; и там жолніре, любо которые при шведу юже зоставали и при королю венкгерском и на цесарской границі,— усе тое докупы згорнулося, до своего короля. О чом постерегши, швед уступил в Прусы[53], а козаки, обтяжившися здобичею, назад уступовали, при которых и король венкгерскій держалъся, бо юже от Подгуря орды зайшли. И так орда, злучившися з войском коронним, осадили под Межибожом короля венкгерского и достали оного и узяли ляхи до себе[54], а козаки увойшли на Україну. Задля которых посылку, почувши гетман Хмелницкій, же орда выйшла, будучи сам хорым, послал сина своего Юрія зо всіми войсками, где ся скупили на Ташлику, а потом збунтовавшися, назад уступили, не слухаючи полковников своїх, а так Ракочого войско згинуло, а Хмелниченко повернул ку Чигрину. Барзо хорим сам Хмелницкій был, где юже с тоей постелі, албо хоро-

* Друкується за виданням: Літопис Самовидця / Обробка і комент. Ярослава Дзири. К., 1971.

бы не встал, але в скором часі померл о Успенії Пресвятія Богородици[55]. А похоронен был перед святим Симеоном в неделю, где множество народа, а найболше людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкві.

По похороні старого Хмелницкого, любо то еще за живота старій Хмелницкій назначил гетманом сина своего Юря, але еднак нещасливая зайздрость албо хтивость уряду тое справила, же з старшины не один того собі зичил уряду, а не могучи явне с тим откритися и того явне доказовати, тое умыслили и намовили, яко молодого літи Хмелницкого, жебы от того уряду отмовлялъся, здаючи оній. И так, будто учинивши раду, часть козаков зобравши в двор Хмелницкого, а найболше тых людей превротних, а тым зичливых, которых на тот уряд гетманства прягнули, а востатку двор замкнули, не пущаючи никого. Где Юрій Хмелниченко, выйшовши з светлици у тую раду, учинил подякованне от родича своего за уряд гетманства и поклонилъся усему войску, и положил булаву и бунчук в той раді, и, поклонившися, отойшов в світлицю. А Выговскій писар за писарство подяковане чинил, а обозній Носач корсунскій за уряд обозництва. И тая булава час немалій лежала в той раді, кожному бы ся хотіло узяти тот уряд, але же не позволяет войско. Пытано по килка крот през асаулов войска: на чом бы воля їх была, жебы зоставал на том уряді гетманства. Але усі одними голосами кричат, жебы син Хмелницкого гетманом зоставал, а звлаща з посполитых козаков тые голосы призывают молодого Хмелницкого и просят оного, жебы тот уряд справовал на містцу отцевском, которій отмовляется молодостію літ своїх и фрасунком смерти родича своего. А до того придаючи, же еще оному до так великого уряду літа не позволяют, не маючи такого довціпу войско справовати, и жебы Україна зоставати міла в тихости. Дают на тое оному раду войско посполитое, жебы он тот уряд гетманства держал, жебы тая слава была, же Хмелницкій гетманом[56], а справцы войска и порадцы тые ж и що при небожчику Хмелницком старом зоставали, тоест Выговскій писар, и Носач обозній, и Григорій Лесницкій судею[57], и тые жебы уже справовали, яко оній Хмелницкій перед смертю в опеку того сина своего подал. Але оны того уряду собі желаючи, отражали молодому Хмелницкому, жебы не браліся за тот уряд, що усиловне отпрошивалъся, але козацтво не хотіло оного от уряду того уволнити, памятаючи на зичливость отческую. И так упросили молодого Хмелницкого, жебы при нему зоставали булава и бунчук, а як у войско выходити, жебы з рук и двора Юря Хмелницкого тое отбирал [Виговскій], а пришовши з войска, знову тое отдавал до рук Хмелницкого. На що любо ся вымовлял Выговскій усты, але серцем шукал того способу,— як бы тое цілком опановати, и просил войска, жебы тое до третего дня, тоест до середы, отложено, на що войско позволило. А кгды пришол тот день середи, знову козаков раду и знову в тот же двор Хмелницкого зобралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти черні,— знову о тое гетманство трактовати. Але яко перве сотники з черню постановили, на том и стали, жебы зоставали знаки войсковые при Хмелницком молодом, и жебы з своїх рук Выговскому давал, як у войско выходити мает, а з войска як повернет, жебы знову отдавал до рук Хмелницкого. Але

предся фортель лядскій а лацини превротность найшла діру, которою бы міли влізти в тот уряд гетманства и опановати,— и дал такую рацію полковникам и всему войску на той раді зостаючим, якобы покору свою показуючи Выговскій козаком: просит о позволене усего войска — як оному на листах свой титул писати при тых клейнотах. Поневаж Хмелницкій вдому зоставати будет, то оного трудно на листах и універсалах, выданных з войска, подписовати,— и при том писмі як ся подъписовати при печати войсковой. Аже юже оного совітники винайшли тот способ: дали такую рацію народу посполитому, жебы позволили оному писатися тым способом: «Іван Выговскій на тот час гетман войска запорожского», а чернь яко простые люде, позволили ся оному так писати. И так тая рада скончилися, а Выговскій почал промышляти о козаках: першая, жебы тых, которих был розуміл незичливых собі, вытратити; другая, жебы оторватися от царского величества, учинити згоду з королем полским, бо того ж часу при похороні Хмелницкого старого был послом Биневскій, еще в тот час уряду на собі не маючи, которого за малою річю козаки не убили. И зараз тому Биневскому усю зичливость свою открил Выговскій: и яким способом міет оторватися от царского величества а знову згоду брати з королем полским, и чого жадает от короля и Речи Посполитої. Немного тая постанова Выговского з Хмелницким тривала: запомніл того скоро Выговскій, же старій Хмелницкій з неволі оного от татар вызволивши, таким паном учинил. А не тилко его самого, але и усіх покревных его збогатил,— бо тые признаки раз узявши у молодого Хмелницкого, тоест булаву и бунчук, юже оному не отдал, але при собі задержал и почал дракгунію збирати, такъже корогвы полскіе збирати, затягати. Що видячи Пушкар, полковник полтавскій, зараз почал отказовати, але Выговскій, уже цале почавши ся писати гетманом запорожским, высылает полк Ніжинскій и Стародубовскій у повіт Полтавскій на зологу, якобы тое ускромляючи, где по усей Полтаві тое козацтво стояло час немалій, а далій, збунтовавшися, назад вернулися. А гетман Выговскій на ускромленя Пушкара послал свої корогвы затяговые, и так, як пришли под Полтаву, выйшовши Пушкар, и тые корогвы затяговые погромил, розогнав[58], и от того часу стал задор с Пушкарем. И Пушкар, держачи з Запорожем, посылает до его царского величества, даючи знати, же Выговскій сам собі гетманство привлащает и хочет оторватися от его царского величества, а з королем полским и з ханом кримским згоду берет. Посылает его царское величество боярина и оружничого Богдана Матвіевича Хитрого до войска запорожского, жебы при нему войско гетмана себі выбрали и жебы гетман присягу выконал на подданство его царскому величеству, и жебы той запал межи войском ускромил, але едностайне жебы собі гетмана выбрали и тому повиновалися яко и старому Хмелницкому. Которая рада в Переясловлю была, тилко на оную полковники з сотниками и з іншою старшиною зіхалися, оприч черні, и Выговскій боярина так словами лестивими, яко и подарунками уконтентовавши, до того повернул, же оному гетманство потвердил в Переясловлю, любо на тое войско и не позволяло. Бо полковник полтавскій Пушкар жадною мірою на тое позволити не хотіл зо всім своїм полком, и скупивши полк, ишол до Переясловля, жебы тую раду розорвати. Але по-

чувши, же юже гетманом боярин Выговского учинил, под Лубнями стал, до которого и боярин повернувши з Переяславля, у войско пріехал и оному поблажил и особливиї подарунки от его царского величества отдал. И так Пушкар, повернувши до Полтави, не захотіл послушним быти гетману Выговскому и запорожцов, отлучивши от гетмана Выговского, до себе привернул. Що видячи гетман Выговскій, же войско не усе его гетманом любит, потаемне через своїх посланцов з королем его милостю згоду починает, такъже и в Крим до хана послов своїх о згоді высылает, до чого орда з охотою пристала.

(РОКУ 1658)

Того ж року «1658», зараз по Воскресенії Христовом на святаго Георгія, з Криму выйшол Карамбей з ордами в сороку тисячей под Чигрин, и там зехавшися у річки званої Арклій, два їх — Карамбей з Выговским на особном місцу, на конех седячи, мали розмову из собою на годин дві зекгаровых, и там з собою потаемне от усіх полковников постановилй — противко кого тую войну мали поднести. А напотом гетман Выговскій до намету Карамбея з мурзами упросив своего и там зо всіми полковниками и інною старшиною учинили згоду з ордою. Где сам гетман Выговскій, обозній, судді, полковники со всею старшиною и козаками, при них будучими, присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били. Того ж дня Карамбей повернул на кочовиско до орди на Цибулник, з которым гетман послал Романа Ракушку и Левка Буту, сотников ніжинских, при которых Карамбей и мурзы со всею ордою присягу выконали на братерство. И зараз гетман послал до его царского величества, даючи знати о той згоді з ордою, же якобы против ляхов оных затягает и на ускромленіе Пушкара, которому его царское величество довірил, бо и полковники не знали о том, жебы он міл от его царского величества оторватися.

Того ж року, зараз о святом Николаї, гетман Выговскій з ордами и з полками козацкими под Полтаву наступил, а Гуляницкій з полками Прилуцким и Черніговским, идучи за гетманом, перше в Лубнях пушкаровцов, которыї ся были зачинили, штурмом узял, а напотом Гадячое обліг. Того ж часу и под Глуховом на килка сот тых же пушкаровцов выстинали. А гетман Выговскій, прійшовши под Полтаву, стал неподаль, докучаючи полтавцом, где Пушкар, не чекаючи приступу Выговского, тисячей у двадцяти албо и болше з запорожцями выйшовши из города на святую Тройцу рано, ударил на табор Выговского, и там в табор уламавшися, юже и гарматы опановал был; але гетман Выговскій, на коня впавши, до орды прибіг, и знайшовши орду в поготовости, зараз з ордою дал своїм помочи, же їх з табору выбили, и не допустивши до міста Полтави, всіх выстинали и самого Пушкара стяли, же мало хто з того войска живим выйшол, и Полтаву дощенту Выговскій спустошил. Того ж дня и Гадяче Гуляницкій узял.

Того ж літа, под осінь, князь Ромодановскій з Білагорода з войсками великими так московскими, яко и козацкими вышол на Україну

ку Пиратину, з которим и запорозці и полки Полтавскій, Миргородскій и Лубенскій[59] были. А напротив его вийшол Гуляницкій с полками Черніговским и Прилуцким и дали межи собою бой под Піратином. И так мусіл Гуляницкій оборонною рукою уходити, которого у Варві[60] боярин князь Ромодановскій держал в облеженю недель шесть, аж Выговскій гетман з ордами дал оному отсіч[61].

Боярин князь Ромодановскій стал з войсками на зиму у Лохвици. Того ж літа Выговского брат Данило з полками козацкими стал под Кіевом на Щекавці, хотячи Кіева доставати, але боярин Шереметов тое его войско розогнал.

Того ж року гетман Выговскій взял згоду з войском коронним, где и жолніров на килка тисячей на зиму пришло, з которими гетман Выговскій ходил под Лохвицю и из ордами доставати князя боярина Ромодановского. Але там нічого не скуравши, подступил под Зінков, з которим много козацтва українного было, и там стоячи, много городов українних попустошили, и Зінкова не взявши[62], отступил до Чигирина. А жолнірство корогвами по городах українних поставил, которіе ведлуг своего звичаю стацію брали, а через посли свої козацкіе, тоест Павла Тетеру и Грушу о згоді трактовали.

РОКУ 1659

Боярин князь Трубецкій от его царского величества з войсками великими прислан в Путивлю, до которого и князь Ромодановскій зо всіми полками білагородскими, князь Пожарскій и инних много з войсками великими скупилися в Путивлю. Против которих Гуляницкій з полком Ніжинским и Черніговским поишов, и там споткавшися за Конотопом, давши з собою бой, и Гуляницкій не додержавши, в город Конотоп вступил, которого боярин Трубецкій з великими войсками, которих было болше ста тысячей, облегши Гуляницкого в Конотопі, от проводной неделі аж до святого Петра держал в облеженю недель з дванадцять, розними способами достаючи — так приступами частими, яко подкопами и кгранатами великими, промисл чинячи. А наостаток хотячи коло города ров засипати, вал перед собою войско гнало, у ров землю сипячи, але тую землю облеженци вилазками в город Конотоп носили, и с того собі вал приболшовали, в которых то приступах боярин князь Трубецкій много людей потратил.

Того ж часу князь Ромодановскій міл потребу з полками козацкими под Борозною, где козаки не додержавши, мимо город утекли к Ніжину, а князь з войском Борозни достал, одних порубали, а других в полон выбрали и місто спалили.

Того ж часу, мая «8», князь Ромодановскій з войсками великими под Ніжин приходил, с которим войско козацкое, маючи з собою татар тисячей дванадцять при зятю ханском Мамсир мурзі, дали бой в полю, але не додержавши, и козаки вступили в город за гетманом наказним. А орда оборонною рукою в поле на Лосиновку вступила, за которими князь ишол, але ничого не вскуравши, назад вернулся под Конотоп. Того ж часу гетман Выговскій, скупивши всі полки козацкіе и маючи при собі Нурадин султана, притяг з войсками на Крупич По-

ле, где й хан з великими потугами орд прибыл до него юня «24». И там гетман Выговскій зо всею старшиною, а полковники и сотники зо всею черню присягали хану кримскому на том, жебы его не одступать, там же и хан з солтанами и усіми мурзами присягал козаком, жебы їх не отступити в той войні, як ударятся з войском московским. И так тії трактати скончавши, просто под Конотоп притягли и зараз спод Тиници подіз[д] добрій виправили, где пришовши на переправу в селі Сосновці, немал през цілій день міли потребу, где язика взяли, а люд московскій не достал язика. И на той переправі в милі доброй от Конотопу заставу отправовали и там того дня розишлися. На другій день зась юля 28 дня, в середу рано, гетман Выговскій войско вшиковавши козацкое и полскіе корогви, просто на Сосновку рушил, а хан з ордами на Пустую Торговицу рушил з людом перебраним до бою; и там пришовши гетман Выговский до Сосновки ку переправі, застал великії войска его царского величества, с которими был околничій князь Григорій Ромодановскій и князь Пожарскій и иних много началних людей конних и піших, и на килка годин у той переправи великій бой был. Але хан з ордами с тилу от Конотопу ударивши, оных зламал, где за один час болей ніж на двадцять тисячей албо на тридцять люду его царского величества полегло. А князь Ромодановскій з того бою здорово увойшол, а князя Пожарского живо поймано, которого хан стратив того ж часу, скоро приведено, для того, же хану домовлял. Іюля 29 Гуляницкій з войском в Конотопі зостал волним от облеження, которих тилко было зостало полтреті тисячи. Князь Трубецкій, видячи, же на войско трудно от орди, табор справивши и войско ушиковавши, третего дня рушил зпод Конотопу и так оборонною рукою аж до Путивля пришол юже без шкоди. А гетман Выговскій з войском, з ордами от Путивля отступивши, под Гадячое потягнул, и там ставши, орду с козаками выслал в землю Московскую задля здобичи и ижбы пустошили. И там же под Гадячом докончил згоди[63] з королем его милостю, на том постановивши, же сам воеводою киевским был, а с каждого полку козаков по килка сот до шляхетства міли быть приняти, также шляхта вся и козаки трох воеводств: Киевского, Черніговского, Браславского. В Киеві усі суди и справи в Киеві иміли отправоватися, не ездячи до Люблина, ані теж до Варшави на сейм, що и привилейами юж истверженo было. Там же гетман Выговскій стоячи, городи тіе, с которих козаки были при войску московском, якото: Ромен, Миргород, Веприк и инніе казал зганяти за Днепр, а городи попалити.

Того ж року тая ж згода з королем полским розорвалася, бо гетман Выговскій, повернувши до Чигирина, войска роспустил, хан у Крим повернул, набравши ясиру, а корогви затяговіе полскіе на станцію росположил и полк Ніжинскій и Черніговскій, над которими старшій был пан Немірич. А Юрій Хмелниченко, жалуючи зневаги своеї, же ему гетманство отнято, выслал за пороги слугу своего Бруховецкого до войска, просячи, щоб выйшли. Того ж року полковник переяславскій Цюцюра, хотячи себі гетманства, с поради протопопа ніжинского Максима и Васюти козака, из собою зприсягшися в полі, зачал новую річ. Бо будучи старшим в городі Переяслові и которих знаючи козаков значних, до себе зазвавши в алкір поодинцем, казал

повязати, а напотом и позабивати на смерть. И послал до Кіева до боярина и воеводи киевского Шеремета людей, просячи, жебы ему дал московских, що и одержал. И зараз того ж часу, тоест септеврія 1 дня, до Ніжина козаков своїх [послал, юже на тое] маючи змову з Васютою Золотаренком, а звлаща внебитности Гуляницкого полковника, которій на тот час отехал был до Корсуня,— аже сторожи не было жолнірской у брамах, увойшовши козацтво в місто, крикнули на людей, жебы ляхов были. И зараз посполство кинулося с тими козаками и за годину всіх жолніров вибили, которых было корогвей пять, нікого не щадячи, же не звикли давати стаціеї жолніром, а з Ніжина зараз по усіх городах где были: в Чернігові, Березной, Мені и инных. А рейментара їх пана Немірича, за Кобижчою, под селом Свидовцем нагнавши, забыли и хто при нему был, никого не живачи. И того ж часу послали до Путивля до боярина и князя Трубецкого, жебы наступовал з войском московским под Ніжин з войсками. Що видячи князь Трубецкій, же старшина козацкая до оных приехала, также и ис Киева маючи відомость, же Выговского жолніров выбито, рушил просто на Ніжин, а из Ніжина вислявши посланцов козацких до его царского величества и своїх, з войсками рушил под Переясловле. О чом почувши, гетман Выговскій выйшол у войско под Білую Церков, хотячи полки купити, але оному послушенства не отдавали; бо молодий Хмелницкій Юрій вышол до войска, до которого ся привернули всі полки з волостми и Сірко з запорожцами. Мусіл Выговскій, зоставивши жону в Чигирині, уходити в Полщу, до которого козаки посилали по гармати и знаки войсковіе, що оним одни поотдавал, а другіе з собою попровадил в Полщу, которому надано Бар[64] и иніе городи в Полщи. А войско, ставши за Переясловлем, московское, где скупилися и усі полки задніпрскіе, и учинивши раду, едностайне на тое зезволившися, обоїх сторон козацтво обрали гетманом совершенно Юрія Хмелницкого, которому гетманство здавал князь Трубецкій. И так зараз з тоей ради воевод постановили в Переясловлю, Ніжині, Чернігові з войсками, а князь Трубецкій повернул з войсками в Москву. А гетман Юрий Хмелниченко, пришовши в Чигирин, росказал доставати замку чигринского, в котором седіла жена Выговского з своїм людом и тими, хто был зичливим Выговскому, которых достали и усю маетность порабовали, а жену Выговскому одослали на прозбу его. И так трохе вспокоїли Україну.

А того літа в Литві войско литовское збил князь Долгорукій, и гетмана литовского Каневского поймал[65] и на Москву до его царского величества отпровадил.

РОКУ 1660

В Борисові на початку року починается коммисія, на которую и нас козаков затягано и билисмо. Зась тая коммисія фортелем отправовалася, бо певне князь Хованскій з войсками его царского величества войско литовское розбил под Ляховичами и там неподалеку стал. И так коммисари полскіе, стоячи в Мінску, уводили аж до Петрова посту, пославши до Чернецкого на Полоцкую, где пришовши Чернец-

кій тое войско, зостаючое з князем Хованским, розбил, же мусіли и коммисарі его царского величества з Борисова уступити, нічого не отправуючи коммисії, в Петров пост уступили, а Борисов зостал в облеженю. Там же князь Долгорукій міл потребу того літа с Чернецким, але розная война была: Могилев, воеводу убивши, ляхом поддался[66] и так же и Вилня учинило.

Того ж літа рада на Кодачку была у петровицю, на которой раді гетман Хмелнічченко зо всею старшиною и боярин Василій Борисович Шереметь был. И на оной раді поставили ити з войском под Львов, а з Шереметом старшим Цюцюрі, полковникові переясловскому, и полку Киевскому и Прилуцкому[67], а Хмелнічченко гетман зо всіми полками особно ити міет, що и учинили: боярин Шеремет на Котелню пойшол шляхом, а Хмелницкій гетман Гончариским. Где войска коронніе з ордами гетмана Хмелницкого оступили, и там маючи потребу, не дали ся скупити з Шереметом, и мусіли згоду приняти з войском коронним и королеві присягнули з войском своїм, а тая згода стала под Слободищами. И так усі войска так коронніе, як козацкіе з Хмелницким и орда потягнули ку Шереметові, которій юже вишол был з Котелні, и Котелню зпалили з живностями, где на пустині облегли Шеремета вколо, не даючи оному упокою а под час сліоти осінной. И так козаки, видячи гетмана своего з войсками, почали волно от Шеремета отступати и сам старшій Цюцюра зо всіми козаками отступил Шеремета ж и до войска гетмана своего Хмелницкого зо всіми козаками прихилився, що не без шкоди козаков было, бо иных татаре пошарпали, а иних и в неволю побрали. Що видячи Шеремет, не уступал оборонною рукою, и що міл короля полского, взявши Варшаву, провадити в Киев в неволю, як собі тое обіцал, того не доказавши, сам о згоду просил и чинил примиря, обецуючися звести войско с Киева. И так згоду приняв, але того не доказав, бо князь Борятинскій, которій зоставал в Кіеві, на тое не позволив и войск полских не припустил до Киева з Шереметом. И так Шеремета зо всім войском взято в неволю до Криму, а иних начальних людей жолніре розобрали, в которих выкуплялися з неволі. И так знову Україна уся зостала за королем полским, опроч Переясловля и Ніжина и Чернігова з волостями, бо в тых городах воеводи зоставали. А в Переясловле Яким Сомченко наказним гетманом присланній был, которій одержался щире при его царскому величеству, любо и жолнірове войском с козаками и татаре, при Гуляницком на Задніпря пришовши, докучали; але постарому тіе три полки не давалися, а инніе усі полки поздавалися, где и залоги стали были, и жолнірове зімовали тую зиму по инних полках, почавши от Прилуцкого по усей Україні.

РОКУ 1661

У великій пост войска коронніе уступили з Задніпра, зоставивши тилко козаков піхоту, але и тих усіх повиганяли з городов задніпрских, и знову усе Задніпря[68] зостало в подданстві его царскому величеству, а Сомко гетманом меновался, любо радою необранній был. Задля чого гетман Хмелнічченко хана з Криму зо всіми ордами затяг

и Переясловле держал в облеженю з ордами и войском козацким и жолнірами, але своего не доказал, бо город Переясловле і инніе оному не здавалис. А напотом на зиму привернул под Ніжин, и хан стоял в селі Хорошом Озері, а Хмелницкій с козаками у селі Кропивной. И так не привернувши Задніпра, много полону побрали аж поза Стародубом, коло Мглина и у Московщині, и хан уступил по Богоявленію от Ніжина посполу з Хмелницким.

РОКУ 1662

Уступуючи хан и Хмелницкій з Задніпра, зоставили козаков у Аркліеві и татар коло Аркліева, а же шкоди великіе чинили по Задніпру, околничий князь Григорій Григоріевич Ромодановскій, скупивши войска, пошол ку Аркліеву и тих татар погромил у Вереміевці, с которих мало увойшло за Дніпр, бо той погром был зараз по Воскресенії, и Аркліев узяли и спалили. Тих же свят Сомко учинил раду в Козелцю, и там гетманом его козаки учинивши, присягали ему. Тилко ж тое не трвало, бо тая рада стала неслушне для того, же послали [до] его царского величества, просячи о позволенніе зуполной ради, на которой бы и войско з Запорожжя было, жебы одностайне гетмана обрали и одного слухали. Бо запорожці себі гетмана Бруховецкого звали, а полковник ніжинскій Васюта собі гетманства хотіл и не слухал Сомка гетмана. На що юже царское величество позволил, жебы рада была и гетмана собі настановили, а же тая Козелская рада стала неслушне, и гнів царскій стал. А до того епископ Мефтодій, которій на той раді был и до присяги приводил, также и Васюта, ніжинскій полковник, описали Сомка гетмана, же конечне по орду посилает, хотячи змінити, що была неправда. Бо того ж року и літа гетман Хмелницкій, затягши орди часть и жолніров, коммоника и піхоти, и з усіми полками своїми переправивши Дніпр, подступил под Переясловле и оного доставал час немалий, але ничого не вскурал, бо там было войско царское и козацкое при Сомку, которіе можне боронилися. И того ж часу околничій князь Ромодановскій, скупивши войско и Ніжинскій полк при собі маючи, просто ку Переясловлю потягнул з войском. Где татаре, припавши на світанню под войско, под Піратином узяли язика московских людей и сами наоко войско выділи, пришовши до войска, дали знати Хмелницкому о тих силах, которіе идут на него. Що Хмелницкій, собою стривоживши, отступил от Переясловля и потягнул ку Дніпру под Канев и, не дойшовши Канева, над Дніпром окопався, минувши Городище, противко села, к самому Дніпру. А князь Ромодановскій, пославши коммоником за тим подездом татарским, за которим гонилисмо аж до самой Оржици, аже татаре, полегчившися, тую переправу перейшли и, не чинячи жадного отвороту, уходили мимо Яблонев, где барзо зліе переправи и мусіло войско повагом ити, и переправивши Супой, сталисмо. Где посланци гетмана Сомка пришли, даючи знати об отході Хмелницкого от Переясловля, за которим подезд добрій выслали. А же дано от поезду знати, же рушил от Городища князь Ромодановскій со всім табором ко Дніпру ми-

мо Переясловле, где и наказній гетман со всім войском вышол з Переясловля, и зкупившися з околничим князем Ромодановским, просто пойшли тропою гетмана Хмелницкого. Аже Хмелницкій юже стал табором, окопавшися, выпер подезд и гнал на полмилі, але же войско ишло всправі, козаки Хмелницкого назад уступили ку своему табору, бо юже татаре, зоставивши Хмелницкого, за Дніпр переправовалися и пойшли у свою землю[69]. Где войско околничого князя Ромодановского и козацкое просто табором наближилося на табор Хмелницкого, як можна ся быти з гармати, и коменик козацкій з обох сторон дал бой от поля, з тоей сторони, от бору. А Яким Сомко с піхотою козаков своїх, также и з московскою просто противко табору ишол, где великая война сточилася з обох сторон, которая тривала годин полтрети зигарóвих. А напотом як наступил князь Ромодановскій з коммонником ушикованим так копійним, райтариею, як и иним огнистим, зараз войско Хмелницкого тил подали, которіе ся юже болше и поправити не могли, але мимо табор ко Дніпру скочили, а инніе з Хмелницким до бору. Що видячи піхота и тіе в Дніпр скочили, и так Дніпр наполнили, же за людом мало и води знати было. А піхота німецкая, которой тисяча было, в углі табуру заперлися и не здалися, аж усіх выбито. И так там згибло войска з руки Хмелницкого так козаков, як и ляхов тисячей болше двадцяти, же аж от смроду трупу его ку Днепру трудно было приступити, а инній труп аж на Запорожже позаносило. И так Хмелницкій люд погубил и табор зовсім утратил, а сам не у великой купі на Черкаси увойшол. А инніе козаки, которіе переплили Дніпр, нагіе додомов ишли, а з жолніров у Дніпра были, а которій переплив, то и с тих мало хто увойшол. И так козаки Канев опановавши, многіе шкоди чинили и в Корсуню и по иних городах, містах и селах.

А тая потреба была місяця июля «16». По той потребі войско козацкое, видячи, же Яким Сомко, не щадячи здоровя своего, ишол з войском и добрим приводцею был, хотіли учинити совершенним гетманом. А же епископ Мефтодій, на тот час тому зайздростячи, а Васюта, полковник ніжинскій, себі хотячи, упросили князя Ромодановского, жебы найскорій ишол под Черкаси, не ожидаючи Якима Сомка гетмана, которій на радощах гулял с козаками. А тое сприял писар Сомков, же Васюті, которій потаемне перенятій был от Васюти, и той почувши, же конечне рада міет бити на потверженя гетманства Сомкові, аже и козаки полку Ніжинского на тое схилялися. И так князь Ромодановскій, не ожидаючи приезду Сомкового з Переясловля, рушил з войсками московскими, при котором и Васюта з полком Ніжинским пойшол, инніе усі полки зоставивши. До которих Сомко приехавши, аже не застал князя, до Канева рушил, по Задніпрю немалую узявши здобич, вцілости повернули ку домом, уставивши полковником Лизогуба в Каневі. А князь Ромодановскій, пришовши ку слободце Богушковой, и войско перебравши, послал товариша своего столника Приклонского, которій, переправивши Дніпр, подступил под город Черкаси, которому Черкаси здалися. И там будучи в Черкасах, наставили полковником з своей руки Михайла Гамалію, и немного що зоставивши москви, столник Приклонскій з войском ишол униз Днепром, зближаючи ку Чигирину, аж до Бужина притягнул, тое схиляючи.

А князь Ромодановскій сим боком Днепра ишол униз и там же противко Бужина стал, над Круковом. Але тое щастя знову ся отминило, бо Хмелницкій гетман, прибивши в Чигирин, того ж часу послал по орду, где посланці застали готовую орду в полях, и зараз поспішил салтан у килканадцять тисячей перебраной орди[70] пришол до Чигирина. О чом увідомившися, столник Приклонскій рушил з Бужина ку перевозу, и так оных напала орда, а оборонною рукою до самого перевозу ишли табором и мало що утратили. Тилко ж наш люд несталій, зоставивши табур, у Дніпр уплав пойшол, тилко гармати поромом перевезли, що татаре аж у Дніпр за москвою уганяли, але з берега стрилбою з гармат и дробною оных отбывали, бо вода мала на тот час была. И так болше не бавячися у Днепра, [пойшли с Приклонским к Лубням. А Хмелницкій, не могучи Переясловской шкоди себі наградити и укріпитися, отдав гетьманство[71] Тетері, а сам в чернці постригся. Между тім запорожскіе козаки в раді своей самоволно Брюховецкого українским огласили гетьманом и письменно его царскому величеству рекомендовали. По челобиттю же Мефтодія епископа и Васюти указал его величество, кого хотя волними голосами избрати на гетьманство, и под сее время Брюховецкому з Запорожжя до Гадяча пришедшему], ...которіе великое пошанованнія от цара міли и чого хотіли, то у его одержали. И так Бруховецкій, як першей наменилося, вишол з Запорожжа с козаками в килка сот, которого князь Ромодановскій вдячне приняв и при них стал, же тая уся Україна по Ромен оных слухала, отступивши от Сомка гетмана. А полковник ніжинскій Василь, будучи уведенній обетницею гетманства от запорожцов, которіе приеждаючи з Запорожа и видячи хтивость от его того уряду и зс ошуканням его подводячи задля узятя подарков, же якоби его войско на Запорожу хотят гетманом насътановити. А он, яко простак, а маючися добре, не жалуючи, кождого даровал, а Сомка гетмана яко могучи удавал и на Москву описовал, за которим его уданням оба зостали у великом подозрінію и неласце на Москві. А же видячи полковник ніжинскій, же Бруховецкій, вишовши з Запорожжа, жадной карти до оного не пишет, отзиваючися з якою приязню, умислил был сам ехати до Гадячого, и зобравши товариство значное в Батурин, и там хотіл тих людій вигубити, которіе оного от злого отводили, жеби не удавал Сомка, и межи собою гетмана настановили и тое оному персвадовали, же запорожці не зовсім добрим на старшину городовую жичут, як то у оных звичай давній. Аже по волі его не сталося, бо піхота, которую он на тое был в Батурин впровадил и наустив, Бог сердца отвернул от невинних людей, же на него самого повстали и за малим его не убили, же заледво тое ускромили. И із Батурина послал подарунки до князя Ромодановского, жеби руку его держал, также и вівідуючися о том, ежели запорожци что будут о том мовити, жебы оному гетманом бути. Аже посланці застали князя Ромодановского у Зінкові, где и запорожци на тот час у князя были, которій подарок оного всміх князь принял, яко тот человік, же и своего много міет. А запорожці зась, подпивши, свой замисл явне открили, же на усю старшину городовую великіе похвалки оних вибити, а найболшей на Сомка и Васюту, полковника ніжинского. Которіе посланці, повернувши, оному ознаймили, же порожняя оному надія на князя и на запо-

рожцов, же зле мислят, не тилко гетманом быти, але и о здоровю его и худобі совітуют. И в тот час почал старатися о приязнь з гетманом Сомком, которую учинили и, зазвавши полковников и сотников и козаков значних до Ичні, присягу виконали в церкві ринковой на гетманство Якимові Сомкові. И тот же Васюта присягал и инних примушал, але юже невчас, бо зопсовавши, не скоро поправити, що удавал Сомка змінником и незичливим царскому величеству, то и сам в том зостал тоею присягою. И так тое през цалую зіму колотилося. Едни при Бруховецком зоставали, якто: полк Полтавскій, Зінковскій, Миргородскій, а при Сомку зоставали полки: Лубенскій, Прилуцкій, Переясловский, Ніжинскій, Черніговскій, и на том постановил, жебы чернчая рада не била.

РОКУ 1663

Зараз по весні заводится на новое лихо, чого за иних гетманов не бивало, тоест чорной ради[72]. А то зараз фортеліов заживает Бруховецкій и докучает его царскому величеству, о той раді просячи, жеби кого зволил его царское величество на тую раду послати. И так на жадання запорожцов и тих полков, которіе ся привязались до Бруховецкого, висилает его царское величество околничого князя Великогагина и столника Кирила Юсифовича Хлопова, о которих зближенню взявши відомость, Бруховецкій зараз, вишовши з Гадячого, простует ку Батурину, переймаючи тых посланих от его царского величества, а своїх розсилает по всіх полках с писмами, жеби усе посполство стягалося под Ніжин у раду и Ніжин рабовати. На которії писма, що живо, рушили з домов не тилко козацтво, але усе посполство купами, а не полками. А гетман Сомко, козаков значних с полковниками скупивши, притягл под Ніжин, где и полковник ніжинскій увесь полк свой скупил зо всего Сівера, бо то один полк бил и Стародубовщина. Але тое собрання Сомково нінащо обернулося, поневаж юже Бруховецкій ліпшую ласку з запорожцами міл у его царского величества, а то за стараніем епископа Мефтодія, которого Бруховецкій запобігл подарунками и обетницами розними, яко то люде звикли дарами уводитися. И так з другой сторони міста Бруховецкій, зейшовшися з околничим Великогагином, з которим немало люду военного от царского величества было, подступили под місто войска немаліе, а найболшей посполства. Где москва, не бавячися в полю, увойшла уся у город Ніжин и стали по господах в обох містах — старом и новом. И постоявши килка дней у которих началних людей, тоест в околничого, запрошоній Сомко гетман и Бруховецкій з старшинами, оповіли оним о зволенню его царского величества, же по жаданю и прошенію усіх козаков зезволив быти чорной раді на обраня одного совершенного гетмана. Чому любо Сомко, яко уже маючій гетманство от подручних собі полковников и сотников и козаков, подтвержденное присягою ново у Ичні, суперечали тоей раді. Але же болшая била купа при Бруховецкому зо всіх полков, мусіли на тое позволити, и сподіваючись того доказати, же при нему старшина стоїт. И так зложили час раді юня «17», зараз уступивши в пост Петров, на которую раду

так постановили были, жебы в тую раду їти пішо, без всякого оружжа. И за містом розбито намет великій, на тое присланній от его царского величества, при котором наміті и войско московское стало з оружжем задля унимання своеволі, але тое мало що помогло. Як вдарено в бубни на раду, Бруховецкій, ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей сторони на тую раду, и Сомко не зозволився: и сам и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрих, шатно и при орюжю, як до войни, тоей интенції будучи, же ежели би не ведлуг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом и гармат было немало. Але тое нічого не помогло, поневаж запорожці, ласкою его царского величества упевнени, и скоро тая рада стала и боярин[73] вишол з намету и почал читати грамоту и указ его царского величества, не дано того скончити, ані слухаючи писма царского величества, зараз крик стался з обох сторон о гетманство: одни кричат «Бруховецкого гетманом», а другіе кричат «Сомка гетманом» и на столец обоїх сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрался през намет царскій и допал коня и інная старшина, а инших позабивано до килка человіка. И так сторона Сомкова мусіла уступати до табору своего, а сторона Бруховецкого на столец всадили Бруховецкого, зопхнувши князя, и гетманом окрикнули, давши оному булаву и бунчук в руки; що заледви и нескоро той галас ускромился. Але того часу князь Великогагин не потвержал гетманства Бруховецкому, бо и до себе прийти не могл за великим шумом межи народом. И так Бруховецкій с тими знаками пойшол до своего табору, где стоял над Остром у Куті Романовского. А Сомко вехал до своего табору, юже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожци видрали оному. Зачим войско почало Сомково собою тривожити, отступаючи Сомка, любо Сомко послал с тим до князя, же на той раді з войском своїм не перестает и Бруховецкого гетманом не приймует, и ежели знову не будет рада и жеби Бруховецкій положил знаки войсковіе, то отходит з своїм войском ку Переясловлю и знову до его царского величества слати, же гвалтом гетманство дано Бруховецкому, которого войско не приймует. Що видячи князь тое розервання и обавляючися, жеби с того не вросло що злого, знову на третій день тую раду складает и приказует Бруховецкому, жеби в тую раду пришовши, знаки войсковіе положил, жеби уся старшина уступила до ради до намету, а чернь войско, жеби гетмана настановляли, кого улюблят. Чому барзо Бруховецкій сперечался, яже видячи, же князь почал на Сомкову руку схилятися, которому старшина порадила, жеби не будучи спротивним задля ненарушення ласки его царского величества, тилко ж жеби не йдучи ку намету, где войско стояло московское, але межи своїми войсками тую учинили раду, на що и Бруховецкій позволився. Але несталость наших людей тое помішала, бо козаки сторони Сомковой, отступивши своей старшини, похапавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого прийшли и поклонилися, отвернувши, зараз напали вози своїх старших жаковати. Що видячи Сомко с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на коні, прибігли до намету царского до князя, сподіваючися помочи и оборони своему здоровю, которих зараз князь зо всім отос-

лал в замок ніжинскій. Того ж часу усе у них поотбірано — коні, ринштунки, сукні, и самих за сторожу дано. А Бруховецкій зо всім войском пришол к намету царскому, которому юже князь здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетманство[74], и попровадил в соборную церков святого Николая, где присягу виконал Бруховецкій зо всім войском. И вийшовши з церкви, того ж дня своїх полковников понастановлял з тих людей, которіе з ним вишли з Запорожжа, по усіх городах, а Ніжинскій полк на три полки розділил. При котором настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало. Хочай якого значного козака забили или человіка, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли. И так тое забойство третего дня почало ускромлятися и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду міет. Тих зась полковников, которіе у замку ніжинском зоставали у вязеню, усе пожаковали, и в домах мало що зостало.

Того ж дня, як тая рада стала, місто Ічня, в котором рада была, и церков тая, в которой Сомкові присягали на послушенство гетманское, усе згоріло дознаку тоей же години, як Сомка взято до вязення.

Гетман Бруховецкій, одержавши цале гетманство, вислал послов до царского величества болшей ста человіка, дякуючи за уряд гетманства, же одержад, и на Сомка з его полковниками, которіе сидят в ніжинском замку, нікоторіе річи змисливши об їх незичливости ку царскому величеству, чого и не было. Также і епископ Мефтодія протопопу послал при тих же посланних, от себе стараючися о їх згубі. Чому царское величество повіривши, здал їх на суд войсковій, которих потратити, а инних живити, толко ж у силку зослати в Москву.

Рушивши гетман Бруховецкій от Ніжина, роспустил новопоставлених полковников, тих которіе з ним з Запорожа вишли, по усіх столечних городах, придавши каждому полковникові по сто человіка козаков, которим по усіх полках жупани давано. А з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали, людем зась незносную кривду чинили, а звлаща значним. Бо били межи нимй которій служил у якого человіка значного, то юже свое зомщовали на господарах, ежели которого якого часу за якій проступок побил, албо злаял, як всяково в дворі бывает.

Того ж літа, под час тоей ради, у Паволочи перше бил полковником Іван Попович, а напотом стал священником. А же оному чинили укоризну жиди и инніе, знову хотячи ся привернути до Кіева, узялся за полковництво и жидов казал усіх вибити. Толко ж оному не дано помочи с Кіева и Сомка узято, на которого міл надію. И так прийшло войско от Тетери гетмана, и оній, не хотячи міста згубити, здался, которого страчено, бо тіе посланци от того паволоцкого попа до Бруховецкого удалися о помоч, але оній ничого не дал помочи Паволочи, а рушивши спод Ніжина под Переясловле, и там стоял з войском у Креста, на которого татаре приходили, але нічого не вскурали. И за другим разом татаре того ж літа вийшли, але козаки оных добре громили, нагнали у Дніпр у Вереміевці, где їх много потонуло, и нічого жадного ясиру не унесли. Гетман Бруховецкій, спод Переясловля ру-

шивши, потягнул под Кременчук того ж літа под осень, где ставши, місто Кременчук спалив. Але стоявши немало, зоставил замок вцілости, а с козаками уступил до Гадячого, а то для того, же узял відомость, же король полскій Ян Казімір, над сподіваня, на Україну простует на Браславле.

Тоей же осени, о пущенні филипова посту, присланній был от его царского величества дяк Бачмаков тайних діл в Батурин до гетмана Бруховецкого, где по розних постановленіях до присяги приводил гетмана и козаков в Батурині. Але наступованне кролевское иніе пакта помішало, бо король его милость зближил ку Дніпру и переправлятися стал у Стайках, которому городки почали ся здавати: Воронки, Боришполь, Баришовка, и инніе до Остра. И у городі Острі король стал зимовати, а войска по розних городах коло Ніжина, бо усі городи поздавалися королеві, опроч самих Переясловля, Ніжина и Чернігова.

Вступаючи в осень, о святом Семеоні, того літа за позволеніем его царского величества казал гетман Бруховецкій постинати гетмана Сомка и Васюту, полковника ніжинского, и полковника черніговского, и полковника переясловского, и полковника лубенского[75], асаулов и инних полковников заслано на Москву, которих на Сібір заслано немало старшини козацкой, а которіе позостали, то на піхоту запорожскую давали жупани, барзо притуга великая на людей значних была.

РОКУ 1664

Становиско королевское в Острі місті, а Гуляницкій з Чернецким ходил городи приворочати, которим поздавалися уся Україна, бо ишол Богун наказним гетманом с козаками, которому ся здавали городи и зараз з ним до войска ишли, тилко Монастирище містечко не хотіло ся здати. И так впавши жолнірство с козаками, усе зграбовали, а инних в полон татаре побрали, що не могл оборонити полковник Пісоцкий, которій, юже здавшися, з войском лядским был. И у Прилуці юже от гетмана Тетери залога стала, и туди вся дорога лядам была на Ічню, Ніжин обежаючи.

Того ж 1664 року король полскій Іван Казімир, перезимовавши в Острі и юже там надпустошивши, войска и татар до себе затягнувши, спотребу, на початку того року, великих мясниц, учинивши раду, не поишол под Ніжин, бо войска его царского величества немало било и замок осажен порядне. Также в городі козацтва много было: полк Ніжинскій и Зінковскій и волости зогнаніе, и не хотячи, подобно, міста згубити, бо замку трудно узяти з людом его царского величества. И так зоставивши Ніжин, рушил войсками своїми королевскими на Олишевку, и пришовши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка дній достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в самом замочку,— просили о милосердя. А любо обецали показати над ними милость, еднак же не додержали: бо упавши

в замок, многих постинали, а иних в полон татаре побрали і внівец обернули. Спод Дівици подезд ходил под Березную, а же там полковник сосницкій стоял с козаками, не приворочал король, ку Мені простовал, которому Мена поклонилася, также и Сосниця, Новіе Млини[76]. А козаком Богунові Борзна здалася з полком Лубенским, бо своїх козаков лубенских з дом своїх, зостаючих при Богуну в войску королевскому, и полковник поклонился и Борзну місто здал, которим кривди не было. И так тіе усі войска скупилися до боку королевского в Новіе Млини и оттуля под Батурин были подездом. А осмотрівши фортецію, же моцна и люду немало военного при гетмані Бруховецком так козацкого, яко теж и московского, бо язика узяли, же оних с трудностю узяти, але до фолварков не допущают, рушил король з силами под Короп, где оному поклонилися, спод Коропа до Кролевца и Кроловец поклонился, в которих городах залоги свої король росказал класти, а сам простовал под Глухов, місто пограничное, которіе жадною мірою не хотіли ся здати. Где стоял недель пять, розніе промисли чинячи, штурмуючи подкопами, и нічого не могли вскурати, тилко волости московскіе попустошили аж поза Корачевом, а города жадного не взяли. В том стоянню под Глуховом войска королевского, же зимній час, трудно стало на живность так самому войску, яко теж и коні зморени голодом, войско барзо ослабіло. А тим часом войска его царского величества наближилися: околничій князь Григорій Григориевич Ромодановскій з полками ему врученними білагородскими притягнул в Батурин, а инніе бояре з великими силами стояли на [границі:] князь Куракин в Путивлю и боярин князь Куденекович Черкаский в Бранску[77]. Тилко ж тіе князі не наступовали зряду на короля того, не знать для чого, а то, подобно, задля того, же еще под тот час князь Ромодановскій уряд меншій міл на себі, околничим будучи, а тіе князи боярами ближними зоставали и задля того до князя Ромодановского не купилися. Але князь Ромодановский, пришовши в Батурин и искупивши зосталих козаков до гетмана Бруховецкого, которому знову городи почали ся исхиляти: Борозна, Новіе Млини, также и Короп, о которій любо с татари бой немалій был, также и Кролевец, где скарбу кролевского немало узяли, бо князь Ромодановский, не бавячися в Батурині, з войсками рушил просто ку табору королевскому. О чом взявши язика, перво татаре почали уступати з Сівера, а напотом и король, собою стривоживши, спод Глухова вступил на Новгородок Сіверскій, с которим князь Ромодановскій и гетман Бруховецкій міли потребу в Переговци под Новгородком, а новгородци не пустили короля в город, але стоял король в монастирі новгородском. А войско з войском на Десні спотикалося, бо юже король Десну переправил бил, а ріка юже почала псоватися — наступовало тепло. Где ежели бы тіе сили с Путивля до князя Ромодановского наступили били, заледво би был король увойшол от Десни, а и так много войска потратил, з голоду найболше. Где надвое войско пойшло: воевода Чернецкій ку Чернігову потягнул, а король на Стародуб, простуючи ку Могилеву, на Білую Русь, где много люду потратил, бо от Бранска князь Яков Куденекович наступил. И так войско рвано, а звлащя же дорогою тісною простовали ку Кричову на Мглин, где з великою шкодою уступил король з України, болшой колотні начинивши, бо тіе

городи трудность міли великую, которіе королеві поздавалися били, где много старшини Бруховецкій потратил.

Того ж року Іван Сірко кошовий вишол з Запорожжа и з ним козаков немало, а то, подобно, за поселством Івана Виговского, бившого гетмана запорожского, и обозвавшися ніякийсь Сулимка, и скупил немало голоти в Уманском повіті, оставивши Сірка, поишол до Лисянки, которому Лисянка здалася и Ставища, где прийшол под Білую Церков, беручися до боку Виговского. Але Чернецкій з Маховским не дались оним скупити, того Сулимку под Білою Церквою розгромили, где и Сулимка згинул, а напотом и Виговского взяли, которого Маховскій[78] полковник казал розстріляти, не дбаючи, же воеводою был. И так Виговского гетманство скончилося.

Того ж року и митрополита Дионисій Балабан в Корсуню померл[79], а на его місце обрано Іосифа Тукалского. Але и там нещирость была, бо на митрополію садился Антоній Винніцкій, которого руку держал гетман Тетера, а иншое духовенство и шляхта отца Тукалского руку держали. Але перемогл гетман Тетера, бо удал до короля его милости отца митрополиту Тукалского и своего швагра Хмелницкого, бившого гетмана, также и Гуляницкого, боячися гетманства стратити, которих король казал побрати и на заточеніе послати до Малборку, міста в Прусах, где роков два сиділи у вязенню.

Того ж року 1664, зараз по Воскресенії Христовом, гетман Бруховецкій скупил усі полки задніпрскіе, и маючи з собою килка тисячей москви, рушил спод Переясловля ку Черкаскому. О чом почувши гетман Тетера а видячи незичливость противко собі козацкую и усіх людей, зобравши усі скарби войсковіе, що старий Хмелницкій збирав и инніе гетмани, и клейноти войсковіе, стада и товари, вишол з Чигирина до Браславля, со всім провадился з женою. А напотом видячи, же юже уся Украіна противко нему бунтуется, и сподіваючися на ласку королевскую, же оному там немало указано маетностей, рушил из Браславля з скарбами, которіе могл подняти, в Полщу[80], а инніе зоставил у Браславлю, немало грошей, срібра. Где пришовши, кошовій Сірко усе тое пожаковали с козаками, а и тое, що запровадил Тетера в Полщу, и там тое панове фортелем вибрали у него, же пришол до великого убозства и утікати мусіл до Волох.

Гетман Бруховецкій, переправляючи Дніпр у Сокірной, послал наперед до Черкас Гамаліенка, полковника лубенского, з войском, которій, у Черкаси увойшовши[81], зрабовал и спалив, где инніе городи, узявши пострах, присилали, здаючися гетману Бруховецкому, и із самого Чигирина были посланци. Где як напевное ишол до Чигирина, але тое ошукало, бо любо инніе городи поздавалися, еднак же были таковіе люде, которіе дали знати до Чернецкого. Где Чернецкій прислал килка корогвей жолніров у Чигирин, с которими чигиринци противко гетмана Бруховецкого мужне стали и килка недель[82] боронилися, любо немало приступов было, также и гранатами докучали, где Тетера гетман затягнувши татар, ишол на оборону Чигирина. О чом увідомившися, гетман Бруховецкій отступил от Чигирина ку Бужину, где знялся з Сірком[83], и там гетман Тетера з ордою і з жолнірами налігал барзо Бруховецкому гетманові, але еще сам Чернецкій не наспішил был. А же Бруховецкий, маючи язика, же болше сили на него приби-

раются, уступал оборонною рукою горі Дніпра до самого Канева, бо юже Канев был здался гетману Бруховецкому, от которого и залоги войско било в Каневі. И так вцілости со всім войском и гарматами увойшол в Канев, где зараз втропи, албо переймаючи от Корсуня Чернецкій притягнул зо всім войском коронним под Канев, где, запробовавшися килко разій, нічого не вскурал и в килка дній отступити мусіл, с которим и татаре были з гетманом Тетерею и усі уступили под Білую Церков. А Сірко, отвернувши на Медведовку, потягнул ку Уману задля скарбу Тетериного, которій и порабовали, як вишшей написалося. Того ж часу Чернецкій поосажовал фортеції в Чигирині, Корсуні, Білой Церкві жолнірством, где тилко тие городи не горнулися до гетмана Бруховецкого, а инніе усі отлучилися от Тетери, аж по самій Дністр.

Того ж літа колмики ввишли на Україну перше[84], с которими Сірко с козаками старшій пошол полями, минувши татар и ляхов, аж в Білогородщину, на Буджак, и там села ханскіе повоевавши, повернули. Где їх напали татаре и Маховскій з жолнірами под Сараджином, и там тих колмиков розбито, где немало пропало колмиков и козаков, а остаток з Сірком вишло на Україну.

Того ж року Чернецкій доставал Ставищ[85], а Стеблюв узявши, татарам отдал, а Ставища оборонилися, где и Чернецкого забито, а на его місцу стал старшим Яблонскій над тим войском, которое отвернуло до Білой Церкви и так на зиму стали, а гетман Бруховецкій тую зиму стоял з войском у Каневі.

РОКУ 1665

Гетман Бруховецкій зараз весною посилает своїх посланцов до колмицкой таши, затягаючи оних на войну, и ясиру ляхов оним посилал. Которих колмиков знайшли посланци Бруховецкого за Доном, бо на тот час зза Волъги перейшла часть колмиков в килкадесят тисячей з Мунчаком, своїм старшим, и там кочовали. Которих колмиков вишло близко тисячи о святой Троици, которих ходило сот сім, а козаков з ними тисяч полтори под Білую Церков, где з Яблонским мілисмо потребу, власне, в обідную годину. Где, Яблонскій, убоявшися, табор наперед вислал з обозу зу Гребенников, а комонником спотикался разов два, але не додержав, мусіл уступати ку Білой Церкви, потративши товариства немало значного, а колмиков тилко чотирох ранено, которіе померли. Але Яблонского не пущено в Білую Церков, которую минувши, в Полщу пошол — так ся устрашили тих колмиков.

Вправді, люд военній, с копием всідает на коня, а нікоторіе и сагайдаки и стріли великіе с площиками широкими. Тилко найболше до потреби копій заживают кожен, бо справне уміют вбити копіем, в нікоторих и панціри, а инніе и наго идут до потреби. Люд отважній, а на взгляд чорній, нікчемній, страшній, чарами бавятся, бо балвохвальці. А потрава оним всякій звір, що ест на світі, нічим ся не бридят: и миш, жаба, свиня, тилко опроч рака одиного, не люблят и бридятся раком. В той потребі, ежели би козаки не утікали, то певне, же мало що жолнірства бы увойшло, вправді, же огнистой стрелби боятся.

Того ж літа, по святом Петрі[86], с тими ж колмиками и москвою и козаками гетман Бруховецкій ходил под Білую Церкву доставати города. Где нічого не вскуравши, вернувся и войско, збунтовавшися, розишлося, и колмики повернули у свою сторону.

Того ж року Опара из Медведовки обозвался старшим на гетманство и по орду послал, до которого татар немало вишло, и Опара на королевскую руку татар затягнул и городи знову привернул нікоторіе до себе. А же видячи татаре нестаток Опарин, а Дорошенко, которій перше был асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетманство и солтана перееднал. Которого руку салтан з ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, казал Опару взяти, а Дорошенка дал гетмананом козакам. А того Опару солтан з иншими козаками старшиною отослал до короля, которого страчено з его товариством. И так скончалося гетманство Опарино.

Того ж року, у спасов пост, гетман Бруховецкій, зобравши всіх полковников до Глухова и учинивши наказним полковника переяславского, сам з полковниками и инною старшиною пошол на Москву с поклоном его царскому величеству. Которого на Москві вдячне принято и даровано честю боярства, и жону ему дано роду значного, а полковником дворянскую честь дано. Тилко писара войскового[87] взято на Сібір, маючи на него ранкор, которій там пропал. И гетмана Бруховецкого с подтвержденіем чести гетманства отпущено з Москви, барзе ударовавши.

Того ж літа ніякійсь Децик[88] усе Поліся спустошив, але и того у Ніжині взято до вязеня и згинул.

Того ж року гетман Дорошенко, приворочаючи под свою власть, много городов попустошил з ляхами и ордою, бо жолніре людей стинали, а татаре в полон брали. И Браславле того ж року в облеженю держал, бо Браславле, будучи убезпечоній на посилки его царского величества, держалися час немали, чверть року, у которих старшим был Дрозд. А же тих посилков дождатися не могли а великую налогу міли зо всіх сторон от войск коронних и козацких, поддалися гетманові Дорошенкові, которій узял старшого. Того ж часу и Рашкова доставал, и тое оному вдалось. И так пришовши до Чигирина, Дрозда стратил, а иншая старшина оборонною рукою з войском уступили за Дніпр до гетмана Бруховецкого, которим становиска дано поза Десною. И так юже гетманов два козацких справовало: один на кролевскую руку, а другій на московскую руку, и Запорожже при его царском величеству держалися.

РОКУ 1666

Гетман Бруховецкій повернул з Москви на початку того року зимою з достатками великими, бо цале отдал Україну, тоест людий тяглих, мещан, жеби отдавали всякое послушенство и ис плугов осип и чинш. А зараз приболшено воевод по городах внов: в Прилуку, Лубні, Гадяч, Миргород, Полтаву, в Батурин, Глухов, Сосницю, Новгородок, Стародуб[89] до тих воевод, которіез оставали в Киеві, в Переяславлю и Ніжині; от которих то усіх воевод по инших городах міли свої прикажчики вместо подстаростих.

Того ж року, зараз навесну, виехали от его царского величества списчики на усю Україну, которіе переписовали усіх людей на Україні, мешкаючих и по городах, и по селах: и синов хто мает, и хто чим пашет. И так вложили дань на людей тяглих от плуга волов осипи по осми осмачок, а грошей по пяти золотих. А знову, хто конми пашет, от коня по полкопи а по осмачці жита. Также постановили по городах цїловалщиков з мещан, которіе виберали от вшеляких торгов, так великих и малих. Также подачку наложили от всякого человіка так ремесника, як тож и найубогшого[90]. И тіе реестра в книги пописали, которіе книги одни на Москву повезени, а другіе воеводам подани, жеби тое наложенную подачу на людей вибирали и тим платили людем ратним, зостаючим на Україні.

Того ж року знову гетман Бруховецкій посилал по колмиков, которих вишло щось немного, и не давши нікому битви, розсердившися, от Гадячого знову повернули до своего войска. А то задля того гнів узяли, же гетман Бруховецкій сам з ними не пойшол на войну,— и повернули на Запорожже, бо там Сірко с козаками з ними на татар ходил.

Того ж року Данко, полковник переясловскій, с полком своїм зоставал на залозі у Богушковой слободці, которого полковника козаки переясловскіе не любили, же насланій бил. И знову того перепису не залюбили и подачи вложенной, восени збунтовавшися[91], полковника своего убили и оттуля ночю поспішили, хотячи, в замок упавши, москву вибити. Але того не доказали, бо воевода остерігся и своїх в город зобрав и не дался. И так місто спалили и один другого пожаковал, и покинувши город, до Баришовки уступили, хотячи, там живучи, зоставати при Дорошенку. Але того не доказали, бо оттуля утекли до Золотоноши, где войско скупившися козацкое и московское, оних облегли в Золотоноши и час немалій доставали. Аже нікоторіе з старшини переясловской, спустошивши Переясловле и шукаючи оборони, прибігли до Дорошенка, просячи оного, жеби їх принявши з городами боронил, который тому рад будучи, зараз послал по орду, которого орда барзо слухала, поневаж оного и гетманом наставила, в скором часі поспішила, и переправивши Дніпр, с козаками Дорошенковими, юже под час заморозков дали отсіч тим козакам, зостаючим в Золотоноші, же мусіло войско оборонною рукою уступати ку Переясловлю так московское, як и козацкое, которого немало било з князем Щербатим. Тая ж орда, оборонивши Золотоношу о Покрові, много людей поза Ніжином и коло Прилуки усі села зобрали, бо обезпечилися были на тое войско, которое зоставало под Золотоношею и несподівано на них орда напала.

Того ж часу тая ж орда напала на Маховского, бо Маховскій посланній бил з войском на становиско на Україну, которій пришовши под Івангород, которого не хотіли пустити под Івангород, оній достал и испустошил, людей вистинал, о чом знати дано Дорошенкові гетманові. И так Дорошенко з тоею ордою и козаками напал на Маховского и его войско в Браїлові, которій был рушил до бору, и там тое войско розбили и самого Маховского реїментара поймали, и жолнірства много в неволю взято, с которого войска мало хто заледво увойшол. И от того часу знову сталося розервання козаком от короля.

Войско его царского величества, которое зоставало по Запорожжу, оним на оборону и помоч противку татар, до которих и колмики прихожували. Але запорожци, яко люде своеволніе, не могли з москвою помешкати и наприкрилися тому московскому войску, которое з Косоговим стояло, же мусіли добиватися чолом, жеби оним позволено уступити, бо оних запорожці не потребовали собі, а звлаща тая сторона боку Дніпра, которая при Дорошенку зостает. И так за указом его царского величества[92] тое войско уступило з Запорожжа з гарматами своїми. Того ж року посла ханского, которій повернул от его царского величества, не допустивши наноч до Січи, на ночлігу под Січу убили козаки и татар, що при послі были, и усе пожаковали. Тилко послу царского величества дали покой, которій пришол до Січи зо всіми подарками, що провадил хану кримскому, и там час немалій зоставал, ожидаючи на указ его царского величества, где оному приказано повернутися. И пришол указ его царского величества на Запорожже, жеби тих зисковати, хто того посла татарского погромил, и карати горлом, а столнику его царского величества Ладижинскому ити в поселстві до хана в Крим и тую провадити казну. Що запорожці якоби послухали царского росказання и тих килка козаков поймали[93] и того столника отпустили з честю з коша, и поехали в річи опровожати чолнами, и недалеко отпустивши от Січи, утопили и инних, хто при нему был, а тую казну пожаковали, що проважено хану в Крим. И так юже на своеволю почали знову зароблятн, запомнівши так великую ласку царскую ку себі, же оним и слал соболями, сукнями, грошми, борошном. Которое їх злое діло без карности минулося: его царское величество пробачил, але юже ненависть почала рости на Україну за такую своеволю: нарушили ласку его царского величества. А козацтво щодалій в злость ся утравляли, а звлаща и тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство и у подачку его царского величества воеводам, що юже отвикли были давати подачок. И с того найболше бунти почали вставати, бо на Запорожже волно ити в козацтво так козакові, яко теж и мещанину, там того не постерігают. Того ж року гетман Дорошенко татарской сторони, затягнувши орду з Галга солтаном и инними султанами великую потугу на ляхов и искупивши войско свое козацкое, ходив противко ляхов, але оного в Полщу не допущено, бо войско стояло под Подгайцами. И так видячи албо маючи відомость певную, же орди великіе вишли, стали жолніре по фортеціях, а гетман коронній[94] Ян Собескій з войском стал в Подгайцах, которого орда з Дорошенком облегли и там чрез немалій час держали в облеженю. Що и далій может бы не приступала орда до трактатов, доказуючи своего, але татаром стала помішка в Криму, бо запорожці з Сірком кошовим ходили в Крим, которих зостріл хан з ордами у Перекопу, где, давши бой, козаки орду зламали, и мусіл хан уступати, и орда розно пойшли каждій до жони и дітей. И так козаки тиждень Крим пустошили, палили села, и узявши немалую здобич, повернули на Запорожже. О чом почувши орда, учинивши згоду з гетманом коронним, и повернули у Крим, а гетман Дорошенко до Чигирина.

Того ж року з заточення випущен з Малборкгу митрополит Іосиф Тукалскій[95] и Хмелницкій молодій и Гуляницкій, и не бавлячися в Полщи, першей Хмелницкій Гедеон утіком на Україну поехал, а напотом зараз и митрополит, бо знову хотіли побрати и потратити за поводом Тетериним.

Того ж року коммиссія скончилася в Красном под Смоленском[96], с которой коммиссії, як на Москві освідчено от его царского величества усему народу при соборной церкві, и прислан был Евстратій Антипович так з писмом тоей постановленной коммиссії до гетмана Бруховецкого. Аже от того часу тая била пошла пословица, же Киева уступити міют ляхом, также забранніе річи в костелях лядских — срібро, аппа́рати и книги и инніе річі, где хто що познает, то тое отбирали на Україні. Знову зась козацтво, которое зостает на том боку Дніпра, як Чигирин, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостает на сем боку Дніпра, то повинно слухати его царского величества, а котора би сторона спротивилася, то зобополне оную зносити. О чом усем Бруховецкій дал знати на Запорожже, и от того часу встали шатости на Україні.

Того ж року посел великій королевскій, воевода черніговскій Бінеvскій был на Москві, которому шляхту и міщан литовских, зостаючих в полону на Москві, отдавано на волю з жонами и дітми и усіми набитками. Также и посланці гетмана Бруховецкого частіе на Москві бывали в кривдах от воевод, зостаючих по городах, от которих люде поносили, на що жадного респонсу не одержовал[97], а найболше як был подписок с канцеллярії Мокріевич и Карбанович, тіе знати дали, же козаки юже нізащо, и якоби ляхом вскорі Україну отдадут. Того ж часу и грамота его царского величества пришла, же боярин в килкадесять тисяч войска на Україну зимою бити міл. З чого барзо Бруховецкій собою и уся старшина стривожили, того ся боячи, жеби не отдано України королеві.

Того ж часу з осени много козаков з Запорожа на зиму пришло.

Того ж року и літа на Москву приехали два патриярхи: александрийскій и антіохийскій Паїсий, а то на жадання и поселство его царского величества патриярху московского судити Никона[98]. При которих патриярхах собор бил на Москві, и на том соборі патриярху московского зложили з патрияршества в простіе черници и в заточеніе послали, а на его місце иншого патриярху посвятили. Але жадной ереси на патриярху не показалось, тилко з ненавести тое учинили бояре, и послі того великая стала мешанина на Москві.

Того ж часу ніякийсь Стенка Разин з Дону поднялся с козаками своеволними и пойшол на Хвалинское море, и там прибрал много своеволі, и по городах воевод мордовал, а людей посполитих собі приворочал, аж і Астрахань узял. На которого по килка крот посилали и нічого оному радити не могли, же стрелци до него на тую своеволю приставали. Которій през килка літ тое робил, поколя оного зрадою узято, як уже повернул ку Дону, и на Москві оного чвертовано.

Того ж літа фортелем своїм Дорошенко подхожовал Бруховецкого, маючи собі способного и помочного митрополиту, которій през чернца Пивского намісника Якубенка, оного так писмами, як и сло-

весно, обецуючи Бруховецкому цале уступити гетманство усего, только жеби вкупі зоставало козацтво. Чому повірівши, Бруховецкій гетман дался намовити и почал брати ненависть на Москву.

РОКУ 1668

На початку, о Богоявленії, зехалися усі[99] полковники в Гадячое, и гетман Бруховецкій учинил раду с полковниками, судями и усею старшиною, и попрісягли себі, же юже конечно отступити от его царского величества и по орду слати, и воевод, и москву з городов отсилати, албо з ними битися, ежели би не уступали з городов, на що усе доброволне позволили усі обще. Того ж часу нічого не отволікаючи, полковники, скоро попріездили вдоми, почали задор чинити з воеводами и на масляници всюди почали ся быти з москвою и воевод побрали. А найпервей в Гадячом воеводу вислал был зовсім гетман Бруховецкій, але, подобно, за его ж позволенім задор учинили козаки и, подужавши москву, побдирали, а инних позабивали, и воеводу з жоною узяли в замок на год. Также и в Прилуці, Миргороді, Батурині воевод побрали, а людей при них будучих погубили, а сосницкого[100] и новгородского и стародубовского подостававши в замкох приступами, запорозскіе козаки з мещани усіх побили. Ніжин зась и Чернігов и Переясловле міста попустошени и попалени, а замки зоставали през усе літо в облеженю от козаков и усего посполства.

Зачавши гетман Бруховецкій тое непотребное діло, послал посланцов своїх Степана Гречаного в Крим до хана, чинячи згоду и затягаючи орду на москву. А других послов своїх вислав Григорого Гамалію и Лаврентія Кашпуровича канцеллярісту[101] на Білагород, до Цариграда, до цара турецкого, поддаючися оному, жеби его принял под свою борону. Навесну, зараз скоро трава подросла, того ж часу зараз князь Ромодановскій з войсками его царского величества подступил под Котелву и там козаков облег. Козаки зась, зостаючіе под реймен-том гетмана Бруховецкого, почали свою приязнь отміняти и до Дорошенка посилати, жеби з Чигирина вийшовши, за Дніпр переправовался, обецуючися оного за гетмана приняти, також и Сірко и з Чернігова полковник Демко Многогрішній. На которіе їх слова Дорошенко до Чернігова послал своїх козаков, а сам Дорошенко, переправивши Дніпр, потягнул под Опушное.

Того ж часу и орда с Криму вийшла с посланцями Бруховецкого и Дорошенковими, и часть пришла под Гадячое, которим виконал присяту Бруховецкій, и татаре присягли. На которих присяту гетман Бруховецкій, зобравши войско, зараз с тими ж татармі вишол з Гадячого, хотячи ити под Котелву на оборону, але не зрозуміл фортелю Дорошенкового и здради татарской, и що юже и козацтво оному не зичливо, опроч запорожцов. Где Дорошенко, не допущаючи в милі до Опушного, зо всім войском зостріл и татармі, до которого зараз козацтво пристало и табор Бруховецкого пожаковали, а самого Бруховецкого узявши, до Дорошенка припровадили, которого Дорошенко позволив забити голоті. И так голота тиранско забили и замордовали Бруховецкого[102] на полі и много людей значних козаков и запорож-

цов позабивали на першом тижню Петрова посту. Которого тіло отпровадити казал Дорошенко до Гадячого и там у церкві Богоявлення Господня поховано, где усю маетность и жону Бруховецкого гетман Дорошенко казал позабирать и до Чигирина запровадити. И так скончилося гетманство Бруховецкого.

Дорошенко зась, гетманом ставши обоїх сторон Дніпра, пойшовши з ордою и козаками, князя Ромодановского з войсками отогнал от Котелви и тих людей освободил. И так котелвяне уступили с Котелви, зоставивши місто пусто; и гетман Дорошенко рушил войсками от Котелви на Гадячое, где плюндровал маетность Бруховецкого с татарами, а оттуля ишол ку Путивлю. Але же оному з двора зайшло непотішное, же жона оному скочила через плот з молодшим[103], зоставивши войну и приказавши старшинство от себе наказним, розсказуючи накріпко доставати воевод по городах в Переясловлю, и в Ніжині, и в Чернігові, а сам повернул до Чигирина. А орда, узявши ясиру на пограничу московском, повернула в Крим.

Того ж літа по отході Дорошенковом ку Чигирину з Задніпра, знову околничій князь Ромодановскій, скупивши войска немаліе, рушил на Україну на оборону зостаючим в облеженю воеводам и просто тягнул под Ніжин. Где прийшол до Ніжина на Рождество Пресвятой Богородици, которого приход видячи ніжинці, узявшися с козаками, уступили з Ніжина, усе зоставивши. Где пришовши, князь Ромодановский стал у місті, и усе войско розграбило, и виходячи з Ніжина, місто спалил, нічого не зоставуючи, а Дорошенко войска купил у Сокірной.

Запорожци зась по забитю Бруховецкого, которій оним барзо был зичливим, и не хотячи пристати до Дорошенка, удалися собі особливе до хана кримского с приязню, чому хан рад будучи, с охотою їх принял и того їм зичил, жеби собі міли гетмана на Запорожжу, аже на тот час такого пробіглца не било на тот уряд гетманства. И так будучи писарем Суховіенко на Запорожю и сам листи писавши, и в поселстві до хана пойшол, которого вдячне принявши хан, и учинивши згоду, дал султанов з ордами, которій вишол, и солтани послали до гетмана Дорошенка, жеби переправовал Дніпр з войсками. А же Дорошенко видячи, же орда становится зичливійшими быти запорожцям, аніжели ему, не пойшол сам з войском, але послал брата своего рожоного Григорія, зліцивши ему войско, а же поколя наспішили войска запорожскіе и татарскіе, Демко Многогрішній учинил згоду с князем Ромодановским. О которих войсках татарских и козацких узявши відомость, князь Ромодановскій послал подезд з сином своїм князем Андріем, которого напавши в Гайвороні, татаре погромили и сина князя Ромодановского узяли. И так сам князь оборонною рукою уступил до Путивля, которому болшей жадной шкоди татаре и козаки не могли учинити, и наступила стужа, же юже не пора военная. Запорожці з ордами повернули в Крим, а Григорій, видячи, же юже приходят до згоди знову задніпряне з москвою, уступил з войсками своїми ку Каневу, и юже безпечній почал Многогрішній трактовати з москвою.

Демко Многогрішній, будучи наказним гетманом от Дорошенка за тое поставлен, же он найпершей отступил от Бруховецкого, здрадивши его. А хочай Бруховецкій марне згинув, на тое не уважаючи, жеби и его тое не споткало, себі гетманства жичачій, назбирал компанії з литви, ляхов и иних немало, жеби оному зичливими били, и изобравши усю старшину поблиз себе задніпрскую до Новгородка, и приказал оним, жеби собі цалого гетмана настановили, не сподіваючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворі зачинени, которих было омаль, а при Многогрішном немало его компанії, и боячися що болше мовити, але пошовши гуртом, просили его Многогрішного, жеби он над ними гетманом был. Чого он отмовлявся, як старая дівка хорошого жениха, бо того сам потребовал и позволився на тое[104], которому и присягу виконали на послушенство. И так зараз послов своїх до его царского величества послал, просячи, жеби знову приняти били попрежнему, що и одержали. И знову рада была в Глухові, на которой князь Ромодановскій был, и статї новіе постановили. И от того часу юже воеводам приказано, жеби ні во що не втручалися, и воеводи тилко в Киеві, Чернігові, Ніжині и в Переяславлі[105] зоставали, и то нічого не беручи у людей, але усе на гетмана зліцено. И так знову присягу виконали на подданство его царскому величеству. И от того часу Демко гетман усе Задніпря квалтом до себе приворочал, турбуючися болше року, покуля всі городи до него ся прихилили.

Тоей же зіми, видячи Дорошенко гетман, же орда кримская почала прихилятися до запорожцов, а ему незичливо становитись, умислил тое з своїми совітниками, жеби ся цале поддати турчинові, як волохи и мултане, и послал с тим послов своїх Портянку[106], просячи о санджаки. На которое его поселство цар турецкій, задержавши Портянку, присилает от себе чауса, на которого приезд збирает раду Дорошенко в Корсуню усіх полковников и старшину. В которой раді усі кричали, не хотячи подданними бити турчинові, але он тим вімирался, же тилко на хана и султанов з жалобою посилал, же не хотят ему помогати, але еще на него з запорожцами встают, и так згоду прамую з цісаром турецким принял. И так в той раді, подишовши козаков, яко простих людей, и из позволеніем усей тоей ради, принял того чауса, посла турецкого, и що хотіл, тое з ним трактовал. И постановивши все, судю своего Білогруда послал напевное о санджаки, о чом чернь не знала, о которих он мало дбал, маючи при собі піхоти килка тисяч и коммонника компанії немало. Которая рада зараз на початку того року была зимою великих мясниць, и зараз того ж часу послал знову своїх послов до турчина при том же чаусі, юже поддаючися вічне и просячи, жеби оному прислано санджаки. Бо турчин не позволяв ся сквапливе оного приймати, видячи нестатечность козацкую, же жадному монарсі слушного подданства не додержуют, и тое оним послом вимовлял, же: «я по вас не посилалем, ані теж вас барзо потребую; ежели щиро жадаете помочи от мене, жебим вас боронил от ваших неприятелей, тое на вашу прозбу могу учинити; але тое собі уважайте, жебисте ви додержали своей вірности, бо я не король полскій, ані

цар московскій, ані король венгерскій, которих вы ошукивали и издрадили свою ж віру; на вашу прозбу тое учиню, же вас прийму, але жебисте ся держали, бо ежели не додержите, сами обачите, що з вами чинитись будет». И так позволив ся дати санджаки, с которими санджаками при Білогруді посилает чауса.

Того ж року, зараз навесну, запорожци, затягнувши орду з солтанами, вишли на Дорошенка. О которих приході увідомившися, Дорошенко полки рушил и розно коло Чигирина поставил, але скоро сближилася орда с козаками. Того ж часу зараз полки почали ся схиляти до запорожцов и до орди, юже не сподіваючися, жебы орда міла зоставати при Дорошенку, того не знаючи, же он послал по санджаки, отдаючи Україну в подданство. И так полки пристали: Корсунскій, Уманскій, Білоцерковскій, Паволоцкій, Браславскій, Могилевскій, над которими старшим был Суховіенко. Гетман Дорошенко, видячи, же юже тіе полки от оного отступили, аже маючи при собі піхоти своеволной тисяч з шесть и коммоника компанії, и тому запобігаючи, жеби и тіе полки останок, тоест Черкаскій и Каневскій, от него не отступили а сподіваючися от турчина з санджаками,— вишол з тими войсками, при нему зостаючими, ку Каневу. И скоро толко переправил Рось реку, у селі Конончи, зараз оного там осадили орда с козаками, где зоставал в осаді недель пять, маючи докуку от татар и козаков. Але скоро притягнул чаус с посланцями Дорошенковими до Сороки на Дністр, того ж часу послал двох турчинов с козаками до султанов, которіе противко Дорошенка воевали, и зараз татаре тих козаков постинали, а турчинов Суховіенко до вязеня узял. Однак же за росказаням того чауса, солтани з ордами отступили от Дорошенка и пойшли в Крим, а козаки повернули ку Уманю, и Суховіенко здал свой уряд Михайлові Ханенкові, полковникові уманскому. А Дорошенко з войсками своїми рушил спод Канева ку Лисянці, знову приворочаючи полки под свою власть, которіе оному знову посхилялися, с которими просто потягнув под Умань и там стоял час немалій, войну з собою міючи. Где там же, под Уманю, чаус, маючи з собою орду білагородскую, з тими санджаками пришол и там тіе санджаки Дорошенкові отдал, и от того часу стался подданим турчинові. Що видячи уманці, же орда при Дорошенку зостала, почали трактовати з Дорошенком и приняли згоду, тилко ж Дорошенка в Умань місто не пустили, и Ханенко з старшиною не виходили до Дорошенка, тилко обецовалися приехати к нему до Чигирина. И так Дорошенко, отступивши от Умаия, потягнул ку Чигирину, отпустивши того посла турецкого, ударовавши оного, а полки знову привернул ку себі. И пришовши под Чигирин, вислал орду с козаками на оборону полку Лубенского и Гадяцкого, которіе еще при нему держалися. Где орда под Лохвицею войска задніпрского ушибши и узявши ясиру, назад повернула, а Задніпря постарому усе зостало у подданстві его царскому величеству а в послушенстві гетмана Многогрішного.

По згоді той уманской Ханенко и Суховіенко, и Хмелниченко, не приехавши ку Чигирину, але с козаками запорозскими на Запорожже вислявши, затягнули знову орду кримскую на Дорошенка, а білагородская орда держалася при Дорошенку, которой часть Дорошенко при собі держал. Аже юже послі святой Покрови вишла орда кримс-

кая з Хмелничченком и Суховіенком на помоч їм з Ханенком против Дорошенка, а Дорошенко послал по білагородскую орду, которая юже не хана слухала, але паші силистрийского. И так Дорошенко з войсками козацкими и татарскими притягнул против Ханенка, которого Ханенко з запорожцами под Стеблевом споткал и так дал ему бой, же мусіл Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, которого приступом Ханенко доставал и юж на валу козаки были. Аже Сірко с козаками и татарми наспішил білагородскими, додал оному помочи, же орда кримская мусіла уходити, с которими Ханенко и Суховіенко на Запорожжа а Хмелничченко Юрась з Уманя уходил, але оного білагородскіе татаре поймали и из собою запровадили до Білагорода, а оттуля, за причиною гетмана Дорошенка, до Царигорода запроважен и там зостал у неволі царской в Едикулі. А Дорошенко, змоцнившися тою ордою білагородскою, Умань опановал и там людей чолнійших вибрал до вязення в Чигирин, с которих и инних и потратил. А орду тую білагородскую постановил зімовати по усей Україні аж до Дністра, хотячи зімою ити Задніпря воевати, що и росказал был орді купитися ку Мошнам перед Рождеством Христовим. Которіе любо скупилися были, але збунтовавшись, вернулися от Дніпра для того, же з оними не йшол гетман Дорошенко. И так где стояли, набрали ясиру и повернули у свою землю, на которих посилав Дорошенко з жалобою до цара турецкого, але тое повернули в жарт, нікого не вернули,— кого узято, пропав, хиба кого викуплено.

Того ж літа патриярхове повернули з Москви, постановивши на Москві патриярху инного на патриярхи Никона місце. Але тая дорога нещасливая была патриярхом, бо александрийскій, идучи морем, померл[107], а антиохийскій як пришол в землю турецкую, то оного взято до Царигорода, и там много сплатився и заледво на своем місцу зостал, бо час немалій у Царигороді зоставал неспущенній.

РОКУ 1670

Гетман Дорошенко послал своего резидента до цара турецкого, и от того часу зоставали резиденти у турчина козацкіе.

Того ж року посилал метрополита киевскій Іосиф Тукалскій посланца своего Романа Ракушу, протопопу браславского, до святійшого патриярхи в Царигород о потверженя сакри на метрополію Киевскую, а то для того, же и епископ Премислскій Антоній Виніцкій озивался метрополитою киевским, и жебы один хто з них был метрополитом, а не два метрополити, чого ніколи[108] перед тим не бивало. Которого посланного святійшій патриярха Мефтодій не хотіл приняти без відомости цесарской, и так аж мусіл ехати до Солуня ку цесарові, от которого привізл писмо, также и от визира до святійшаго патриархи, же позволено приняти. И так принят и соборне позволено и подтверженно метрополію Іосифу Тукалскому. А жеби ніхто иншій не отзивался метрополитом и архиепископом киевским, тот же посланній протопопа браславскій[109] вивезл соборную клятву от святійшого патриярхи на задніпрянского гетмана Демяна Многогрішного, которій в пиху вознесшися, легце[110] себі тое поважил, еще ся срожачи, але зараз оного

Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию был зломал, же час немалій не могл говорити, що, пришовши до здоровя, не хотіл ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле. Бо того року Задніпря зоставало у покою[111], а Запоржже, маючи себі кошовим Ханенка, послов своїх часто посилали до короля полского на тот час зостаючого Міхала з Вишневецких, и на Запорожже послове королевскіе по Задніпрю ходили; бо юж Дорошенко гетман цале держал с турчином. Любо то и коммиссію зложили были в Острозі, на которую козаки с Паволочи не хотіли ехати, неподобних річчей на коммисарах полских вимагаючи, а завлаща сенаторов у заставі жеби дано до Чигирина, которая коммиссія нінащо зишлася.

РОКУ 1671

Зараз на початку гетман Дорошенко, юже будучи неприятелем короні Полской, послал до паши силистрийского, просячи о орду, жеби поспішала еще зімою на Україну. А поколя орда вишла на Україну, приехал у свою епархію епископ лвовскій Іосиф Шумлянскій до Могилева Дністрового, которого росказал гетман Дорошенко силою провадити в Чигирин зовсім, которого и взято в Могилеві з великою жалостію усего народу, зостаючого на тот час у Могилеві, а звлаща под час ярмарку богоявленского. Которого, запровадивши в Чигирин, немного держачи, Дорошенко отпустил, за стараннієм отца метрополити, а заледво у свої городи увойшол[112], бо зараз втропи и орду пустил за ним, же мало в неволю не впал. И так орда много шкоди в людех учинила, и вернувшися, стояла по волости коло Богу и коло Уманя, часто чати отправуючи в волости, належачіе до корони. Бо навесну, як трава стала, то и козаки з братом Дорошенковим, скупившися, стояли за Калником в полях з ордою до спасовки. А видячи гетманове коронніе великую докуку от орди, послали своїх албо королевских послов на Запорожже до Ханенка и до войска, жеби вишло що войска ку Ладижину запорожского, ознаймуючи и о своем приході на Побуже. На которое поселство королевское вийшол Ханенко и Сірко з войском в килка тисячей и з гарматами, а гетмани коронніе упередили и татар под Браславом зломили[113], же мусіли утікати у свою землю. Также и тая орда, зостаючая при Дорошенку гетману, уступила, же и Дорошенко мусіл от Богу вернутися, и туляючися коло городов, уступил ку Чигирину. А гетмани короній Іван Собескій и князь Дмитрій полній знову подступили под Браславле, а Ханенко з Сірком до Ладижина, котрим усе Побуже схилилося. И учинивши раду, потягнули зо всіми войсками под Калник, которій не хотіл ся поддати гетманом коронним, и там стояли недель дві, достаючи Калника. Там под Калником прислал король его милость булаву, бунчук, корогов, бубни козаком, позволяючи оним собі оббирати гетмана. Где войско в раді дали гетманство Михайлу Ханенку, на що и гетманове коронніе позволили, але Калника не доставши, отступили под Браславле и утвердили президіум, тоест жолніром, по замках: Могилеві, Браславли, Немирові, Ладижині, Рашкові, и зліцили гетмани коронние тіе усі войска по тих замках гетманові запорожскому Ханенкові, жеби оного

слухали, ежели того потреба, придавши своего рейментара, прозванием Віжицкого, с которим тие войска росправили по станицях. Але на тот час скромне заховалися с людми, з гроша ся контентовали, тилко ежели сіна узяли, где найшли. А гетман Ханенко зоставал у Ладижині, при котором жолніре и козаки били, тилко ж люде козаков запорожских кормили, а жолніре з гроша жили.

РОКУ 1672

На початку зараз великих мясниц, як юже войска велікіе коронніе уступили в Полщу, гетман Дорошенко, затягнувши орду немалую и войска свої скупивши, притягнул под Тростянец и місто спалил[114], але замку достати не могл, бо жолніре з людми там зачинилися и оборонилися. Тилко ж великую шкоду жолніре подняли в конях и риштунках, що в городіх потратили, же много піших зостало. Але Дорошенко, не доставши замку, вернулся ку Чигирину, тилко ж много попустошил,— а татаре тогда вибрали Кублич и инніе містечка,— и идучи, зоставил полк піхоти ув Умані, на которих уманці збунтовавшися, полковника Жеребилу убили и инних козаков значних з старшини, и черни вигнали з міста і місто здали гетманові Ханенкові на имя королевское.

Того ж року конфидерація встала на короля, и жолнірове, которії били при гетманові Ханенкові, комонно пойшли в Полщу до того звіонзку[115].

Тоей же зіми, о середопостю, старшина заднірская з писарем войска заднірского Карпом Мокріевичом змовившися, меnуючи, же постерегли зміну гетмана заднірянского Демка Игнатенка Многогрішного противко его царскому величеству, напавши оного вночи в замку батуринском на ложку, оного взяли и извязали, и уложивши в воз, накривши шкурою, повезли на Москву[116], нічого не держачи, боячися, жеби оного не отнято, бо міл войска своего затягового по станціях, также и полковники немал по усіх городах приятелі его были. Але як уже оного узявши, попровадили, то юже и тое мусіло розно уходити, а инних поймавши, на Москву посилали. Где того гетмана, на Москву припровадивши, давали на питку, тоест катові до рук пробовати, а як проважено в город, то многіе стрічи были и на оного пліовали. И не стративши оного, отослано з братами его, з жоною на Сібір на вічное пребиванне. И так скончилося гетманство Многогрішного, которій собі клятву соборную святійшого патриархи нівочто поважаючи, совсім внівец пойшол, а маетность его розно старшина поділила.

Того ж літа прислан от короля его милости и гетманов коронних рейментаром з войсками Лужецкій, каштелян подляскій, в Ладижин до гетмана Ханенка. Але там немного стояли, бо Дорошенко гетман, видячи, же оного утискают зо всіх сторон а жалуючи гетманства утратити, яконайчастій посилал до турчина, просячи о посилки.

Того ж літа турчин зо всіми войсками рушил под Камянец, росказавши и ханові кримскому ку себі ити. И так хан кримскій, зейшовшися з гетманом Дорошенком, тягнули мимо Ладижин на Батог.

И там гетман Ханенко и рейментар каштелян подляскій міли потребу з ними, але же їх сили великіе не додержавши, мусіли уступати до Ладижина и с шкодою. А хан и Дорошенко, не займаючи Ладижина, з войсками потягнули просто под Камянец до турчина, где и турчин притягнувши, Камянец найшовши не в готовности, бо войско з Камянця вийшли на тот час были за упрошеніем мещан, же не сподівалися того приходу турчинового. Где тилко недель дві держались, але знать, же юж бозкий гнів наступил, бо порохи в цекгавзу[117] запалились, где много замку викидало. И так Камянец здали августа 18, где и сам турчин, маючи там уехати, приказал, аби умерлих з склепов вибрано и за місто вивезено, що зараз учинено. Усіх умерлих так з склепов, яко из гробов викопивано и за місто вожено, а образи божіе, беручи з костелов и церквей, по улицах мощено, по болотах, по которих турчин вехал в Камянец и его подданній незбожній Дорошенко гетман. Не заболіло его сердце такого безчестія образов божіїх задля своего нещасливого дочасного гетманства. И того часу мечети с костелов и церквей починено, з фари самому цареві турецкому. И так староста Потоцкій з Лянскоронским отдали Камянец турчинові, трактуючи, жеби оним волно ви[й]ти так шляхті, яко и мещаном с Камянца, на що турчин позволив и усіх волно випустил. Где зараз жадного звона не осталось, усе турки поскидали и порозбивали, а инніе Дорошенко побрал, также и крест нігде не одержался — поскидано.

Того ж літа везир и хан и Дорошенко з войсками великими ходили под Львов, а куда ишли, пустошили, а где оним здавалися городи, то залоги ставили, тилко ж татаре кривду чинили, а подступивши под Львов, налігали оному барзо зо всіх сторон, але оного достати не могли. Однак же львовяне, трактати учинивши, дали плату немалую турчинові, але не поддавалися. Отколя повернули войска назад под Камянец, а татаре загонами ходили на Подгоре. Войска зась тіе, зостаючіе в Ладижині, з каштеляном подляским и гетманом Ханенком, зоставившиш коменданта в Ладижині, потягнули в Полщу до короля, почувши о приході турчиновом под Камянец. Знову зась комендантове, зостаючіе по замках: Браславском, Ладижинском, Могилевском, Барском, узявши відомость о том певную, же юже Камянец Подолскій узято, постановивши трактати с козаками Дорошенковими, уступили з своїми войсками пішими и гарматами з городов, отдавши городи вцілости козаком Дорошенковим.

Того ж літа задніпряне за позволеніем его царского величества учинили раду у Козацкой Дуброві и там наставили гетманом Івана Самуйловича, поповича с Красного, у пост святих апостол Петра и Павла, при боярах от его царского величества зосланих и при князю Ромодановскому[118], и там знову присягали и статї потвержали, там же и усю старшину козацкую настановляли.

Цар турецкій, дочекавши осени, осадил Камянец войсками немалими, и учинивши трактати дочасніе с королем, же міли усего Подолля уступити турчинові и дати дань, уступил турчин у свою землю; также в Межибожу и в Бару турки стали и по инних містах. А Дорошенко повернул ку Чигирину, которому знову Умань поклонилася, а козаки запорожці пойшли в Полщу до своего гетмана Ханенка, а наказного Ханенкового узял Дорошенко и стратил у Чигирині. Білоцерковскій

комендант, не слухаючи тоей постанови с турчином, не уступил замку Білоцерковского з своїми жолнірами, ані турчина в город не принял. В Камянцю зостало християн русі, ормян, которіе собі упросили: русь три церкви, а ормяне одну церков, и то с трудностю великою їх набоженство управуется.

РОКУ 1673

Зараз навесну наступили знову у Волоскую землю войска турецкіе пашей сім и стали под Хотіням, при которих и господар волоскій и господар молтянскій з войсками своїми, готуючися ити на Полщу, и паша един потужній стал на Цоцорі, Каплан Герей. И войска коронніе и литовскіе скупившися, маючи з собою люду затягового, за росказаням королевским рушили зпод Львова просто ку Хотіню, и гетмани сами, а король зостал в Львові, бо оного отруено и там померл. А войска пошли з гетманами, над которими старшим был гетман коронній Іван Собескій, и притягнувши просто на обоз турецкій, міли з ними потребу. И господарі волоскій и мултянскій з своїми войсками, у которих сили невеликіе были, отступили от турчина и прихилилися до войска коронного[119]. И так другого дня жолніре просто пойшли на обоз турецкій, любо в окопі стояли турки, и тое войско турецкое розбили, которих меновали тисячей сорок, з которих ледво увойшло тисяч на десять через Дністр до Камянця, и то голо,— такая оним поряжка была, бо сами турки без татар били. И замок Хотінскій узяли, где великіе скарби турецкіе узяли гетманове, и тое збивши, пойшли на того пашу на Цоцору, але тот паша, не ожидаючи, уступил за Дунай.

Тоей зими стали жолнірове на зиму в Волоской землі розно по становисках, и хоружій коронній Адам Синявскій стал у Ясах, а замки Хотінскій, Сочавскій и инніе поосажовали піхотою німецкою. Але тое немного тривало, бо турчин, видячи тую своїх поряжку, послал в Крим до хана, аби зараз висилал орду у Волоскую землю виганяти жолніров, а на каждого татарина по два червоних плати дал. И так зараз зимою солтан з сином ханским з ордами притягнули у Білогородщину, до которих знову панове волоскії пристали, отступивши ляхов. И пришовши у Волоскую землю до Яс, города столечного, вигнали жолніров, же мусіли уступати з Волоской землі, тилко в Сочавском замку и Хотінском[120] зостала піхота.

Тоей же зими много жолнірства з голоду померло.

В том же року навесні в Білагороді гром розбил замок, же аж в море летіло каміння, которого турки заробити не могли, бо татар усіх вигнано з Білагородщини у Крим, як повернулся цар турецкій спод Камянца зимою, а которых вигнано, тіе в полях коло Богу померзли, бо не переправили рік, и много їх потонуло, и задля того того літа не ходили татаре у Волоскую землю турком на помоч. И Сірко много того літа шкоди починил с колмиками в Криму и в Білогородщині попустошил. И тіе недобойки турецкіе с Камянця уходили на Могилев, Стіну и Рашков до Тягині, бо того часу козаки з Дорошенком при турчину зоставали. Волоская земля того часу в великом утрапленню была, же мусіли усі з своеї землі утікаті, и много коло Богу в тих го-

родах значних волох тулялось, бо великую кривду терпіли от татар, которіе зимовали, вигнавши ляхов и господара Петрецая. А настал Думитрашко господарем, що з ордою прішол, которій и сам у татар за неволника был, бо що хотіли, тое робили, и брали по самий Дунай, поколя жолніре полскіе засягли были.

РОКУ 1674

Зараз по Рождестві Христовом по указу его царского величества, зобравши войско боярин князь Григорій Григоріевич Ромодановскій и околничій Петр Дмитриевич Шкуратов, воеводи білогородскіе, великіе сили московскіе и излучившися з гетманом Иваном Самуйловичом, з войсками козацкими задніпрянскими, и потягнули на Крилов под Чигирин[121]. И немного стоявши под Чигирином и попустошивши містечки около Дніпра, подтягнули под Черкаси и оных доставали; где черкасці, собою звонтпивши, здалися князю и гетманові; которим зоставивши часть войска залогу, потягнули войском до Канева, где и каневці, собою стривоживши, поклонилися князеві и гетманові и до города [впустили]. Ис Канева князь и гетман послали войска до Богуславя, бо у Корсуні и Лисянці стояло войско Дорошенково. А Дорошенко послал до Волоской землі до солтанов, просячи, жеби щоколвек татар оному послал задля постраху. Аже за частою прозбою Дорошенковою солтан послал часть орди на Рашков, которіе почали у Рашкові своеволити, жони брати. И так міщане, обурившися, оних з міста вигнали, а заледво знову перепросили, а еднаючи, утратили тисячей шесть грошей. И тая орда притягла до Лисянки к брату Дорошенковому Григорому, которій з оними татарами и с козаками ходил под Богуславе против войска московского, але заледво з оними увойшол в Лисянку,— добре оних гнано[122]. И лисянци, не терпячи татарской своеволі, обурившися, татар побили, а старшина татарская у господі боронилась, аж приехавши от задніпрянского войска асаул оних побрал — ему здалися, а Дорошенкового брата знайшли на передмістю криючогося и узяли в неволю на Москву. А другій брат Дорошенков Андрій з нікоторою старшиною утеком пойшол с Корсуня и с компаніею Дорошенковою. И так усі полки схилилися его царскому величеству и гетманові задніпрянскому Івану Самуйловичу, опроч самого Чигирина и Паволочи. И побравши писма от гетмана Самойловича, полковники по городах розехалися з войсками.

В тот час и гетман Ханенко по смерти короля Міхала з Вишневецких, варуючися панов, уступил на Задніпря и в том ж войску зоставал при князю з своїм войском, которое при нему зоставало, так запороских козаков, яко теж и тих, що з городов до него приставало немало. А Дорошенко тим усе уводил, же міл поклонитися его царскому величеству и положити гетманство у раді, тилко жеби рада была у Переясловлі, на що князь из гетманом Самуйловичом позволивши. И зараз тоей же зими в пост великій зобрал усіх полковников и козаков чолнійших на ряду в Переясловле, и Ханенко здал гетманство, и по Дорошенка посилали, але Дорошенко не поехал, жалуючи утратити гетманства.

И так совершенно з обох сторон Дніпра потвердили гетманство Івану Самуйловичу на той раді в Переяслові, аж по самий Дністр. Тилко над Дністром Гоголь, не хотячи полковництва утратити, держался при руці Дорошенковой, и до турчина чрез него поселство отправовалося. А же зима великая барзо была, войска его царского величества и козацкіе мусіли по городах розейтися, а Дорошенко, манячи, до літа просил, жеби рада отложена была, а тут старался о посилки собі. И зараз по Воскресенії Христовом, навесні, вишло солтанов три на посилок Дорошенкові в поля. Аже почали докучати под городи: Лисянку, Олховець и инніе, противко которих ординованій Думитрашко, полковник переясловскій, з войсками московским и козацким, и напавши на них за Тайшликом, оних значне громил, бо чотири милі гонили, рубаючи татар, и многих поймали[123].

Боярин зась князь Ромодановскій и гетман Іван Самойлович, переправивши Дніпр у Черкасіх, з войсками под Чигирин потягнули и облегли сюю сторону от Черкас, а тамтая сторона за Тясмином оним поволна была, которою волній проезд посланці Дорошенкові міли в Крим и до Царигорода. И так горячою прозбою своею Дорошенко двигнул знову самого турчина с потугами великими, до которого и хан притягнул у Волоскую землю. И так великими своїми поганскими силами рушил ку Дністру и застал усі городи полни людей, сподіваючихся посилков от его царского величества и от гетмана Самойловича, будучих убезпечоними писмами, же посилки великіе идут. И так притягнувши, турчин Косницю достал, и усіх людей вистинано, а напотом місто Ціну достали и вистинали, оттуля зась місто Куничое, в котором килка городов зійшлося было, и там много турков побито, але поганин не отступил — аж приступом узяли и усіх вистинали. А оттуля под Ладижин потягнул и до Ладижина штурмовали, бо там козаков немало было задніпрянских з Мурашкою полковником; аже міщане звонтпили, почали просити милосердія и издаватися, але поганин показал недоброе милосердіе: бо першей старшину вибрал, а напотом и усіх в неволю побрано. И там стоячи, сам цар послал под Умань и доставали Уманя, що юже уманці, видячи немалую налогу и хотячи получити милосердія, послухавши Дорошенка и его посланцов,— полковник з старшиною и чолнійшими козаками поехал кланятися турчинові, и там усіх тих козаков в неволю узято. И зосталася Умань без старшини и боронилися час немалій, а именно цілій тиждень потужне. А турки шанці от Грекового ліса под замок болшіе, як возможно, против цілого замку з поля из валом равніе позвели и бойниці против бойниць висипали, так що з гармат турецких в гармати уманскіе стриляно. И так уманцов подкопами взято, бо значную часть замку з лівой сторони, с приезду, міни вирвали аж до самого фундаменту. И хочай тую діру возами, гноіом и землею понасипавши, заставили были и велми боронилися,— еднак против турецкой сили нічого не вскурали, толко ж так ся против них ставали, же не тилко на парканах, але юже по улицях з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полеглі, а инних по ліохах, соломи понаволікавши, турки подушили, а инних, не щадя малого и великого, у Раковской брами, где були остатне в місті сперлися, усіх вистинали, и конми по трупах ездячи, кого и мало живого сискали, без всякой літости мертви-

ли, що так розуміти, же много мучеников того часу стало. И так Умань, преславній город украінскій пограничній, с церквами божіїми и с християнским народом, дощенту спалили и спустошили, и гармати, которіе были спіжовіе, з собою побрали, а которіе желязники, тіе порохами надто понабивавши и порозривавши, спод Уманя со всім войском отступили. Хан зась от турчина послан на оборону Чигирина, о чом увідомившися, князь и гетман Самуйлович отступили от Чигирина, запаливши таборище, и увойшли вцілости до Черкас. И там, под Черкасами, Дорошенко з ханом притягнули на войска задніпрянскіе, которим жадной шкоди не учинили. И так усе войско, которое першей переправовалося килка недель, то одного дня и ночи усе Дніпр переправили,— и жители черкаскіе, бо Черкаси запалити князь росказал, и так усе вігоріло, нічого не зостало в Черкасах. А инніе городи поздавалися Дорошенкові, которих барзо зодрал плату, даючи татарам; а Лисянка уся уступила за Дніпр и испалена.

Того ж часу, узявши Умань, турчин уступил у свою землю, зоставивши орду при Дорошенкові, которій много утратил старшини, которіе поздавалися были его царскому величеству. И тое, що турки не добрали, где що в схованнях было, то тое от него посланніе отбирали и до него отсилали, а он тим платил той своеволной піхоті, которая при нему держалася. Также зостаючая піхота от него в Павołочи великіе розбої по гостинцях чинила и многих значних киян позабивала купцов.

Тоей же осени по отході турецком у свою землю зараз наступил на Забоже король полскій Ян Собескій, которій ново по гетманові королем стал. И еще не коронованим будучи и хотячи успокоїти землю и привернути ку себі Украіну, стал з войсками у Браславлю сам; а инніе стали панове и жолніре по городах усіх аж до Білой Церкви, при нему зоставали и гетмани: коронній князь Димитрій Збаразскій[124] и Яблонскій полній, и с тими войсками отнял у турков Бар з Чемерисами и Рашков, турков вибивши, и Могилев.

РОКУ 1675

Король, стоячи у Браславлі и Паволочи, казал докучати, и так піхота Дорошенкова здалася королеві, которих до двора своего король узял и барву и плату оним дал. Стоячи там король з войсками, учинил голодню, а Дорошенко жадною мірою не хотіл поддатися, але посилал по орду, которая вскорі зимою до оного вийшла, не даючи оному з королем до згоди прийти. И так перезимовавши король у Браславлю, пошол до Кракова на коронацію[125], и там по городах позоставали коменданти, тоест у Браславлю, Немерові, Жорнищах, Олінцях, в Бару и в инних.

Того ж літа браславці здалися Дорошенкові и хотіли жолніров вибити, але того не доказали и мусіли уходити з Браславля. И так комендант спалив Браславле и уступил до Немирова, але постарому браславцов у Ладижині жолніре, напавши, пожаковали, а инних постинали, а напотом у Бершади. И так тая Україна стала пуста, бо остаток тих людей Побужа и торговичане зийшли на Задніпря.

Того ж літа боярин князь Ромодановскій, скупивши войска его царского величества и скупившися з гетманом Іваном Самуйловичом, ходили ку Дніпру и посилали войско свое до Корсуня, которим Корсун здался. И так усіх людей с Корсуня с полковником їх спровадили на Задніпря. А ляхи, пришовши, спалили Корсун з церквами, а под Чигирин ходил подезд, тилко ж нічого не вскурали. Але вийшол Сірко з Запорожжа, с которим згоду узял Дорошенко и присягу виконал на подданство его царскому величеству и послал своїх послов на Москву, а напотом и санжаки отослал на Москву своїм тестем[126]. Толко ж в том мало правди было, бо постарому посилал до турчина и до хана о помоч тое літо, манячи, отзиваючися слугою его царского величества, але жаль было гетманство положити. От которого своеволніе компанії и піхота почали рватися на Задніпря уходити, и для того почал з запорожцами мешкати в приязни и живность, горілки, тютюн, гроши оним слати, сподіваючися того, же его гетманом утвердят, а до того, же юже ні от кого не бачил приязни: ані от ляхов, ані от татар а от турчина — за санжаки обавлялся,— а найболшей з запорожцами згоду принял, сподіваючися, же оного наставлят гетманом и на Задніпрю, бо перед тим жадною мірою не хотіл в згоді з Запорожжем мешкати, але еще промишлял и поднимался турчинові зносити Запорожже, бо найболшей оного не любили козаки запорозскіе, же поддался турчинові. И так зостаючи Дорошенко у Чигирині, любо юже в малой купі, и под собою держачи городков мало, тилко Чигирин, Крилов, Черкаси, Медведовку, Жаботин, Мошни[127],— постарому на Задніпря гетманові не хотіл поклонитися и гетманство отдати, але гетманом отзивался и посилал до орди, але орда оного не послухала. Также и до турчина посилал, але и тот за свою зневагу, же отдал санжаки, розгніваній, оному помочи не дал. Тилко з самою піхотою своеволною, которой при собі держал тисяч пултори, даючи оним плату грошевую и живность з тих городов оному послушних міли,— на усі сторони манил своею приязню и своїми приязними подбужал так запорожцов, яко теж и в Полтавщині и инних городах українских през людей собі зичливих, жеби ся збунтовали на своего гетмана и на раду зезволили на обрання гетмана, що юже инніе почали ся были бунтовати, але запорожци на тое не зезволилися у раді.

РОКУ 1676

Навесну зараз, видячи его царское величество, же Дорошенко тилко писмами свою зичливость отсвідчает, а на сердци що иншого мает, и не попущаючи оному болше зводити, войска немаліе з Москви рушили и повіт Смоленскій, также боярин князь Ромодановскій зобрал великіе білагородскіе сили и искупился з гетманом Іваном Самуйловичом войсками козацкими,— притягнули ку Дніпру против Воронувки. А наперед вислали подезд тисяч у двадцять под Чигирин, которій подезд, обогнавши Чигирин, не дал городком околичним уходити до Чигирина, тилко самії чигиринці зостали в осаді. Що видячи Дорошенко, собою звонтпивши, почал трактовати, варуючи своего здоровя, на що боярин князь Ромодановскій з своїми началниками, также

и гетман з своею старшиною позволили и поправили сумленям. И так по тих трактатах приехал Дорошенко з Чигирина до войска и поклонился боярину и гетманові Івану Самуйловичу и поотдавал знаки войсковіе, належачіе гетманом, тоест бунчук, булаву, гармати[128]. И зараз того ж часу виступили піхота Дорошенкова з замку Чигиринского и из города, а того ж часу войска его царского величества увойшли в замок Чигиринскій и у город Чигирин посполу с козаками задніпрянскими, тоест з полковником черніговским Василіем Борковским, и що належало войскового, тоест гармат, которих немалая лічба, порохов, борошна,— усе тое поотбірали под свой дозор. А Дорошенкові постановили, а напотим приказали, жеби уступил з Чигирина на Задніпра на мешканя, що и учинити мусіл, которому дано мешканя у місті Сосниці. И так гетманство его скончилося при упадку великом України; а от того часу Москва стала у Чигирині по указу его царского величества.

Того ж літа паша великій Каплан Герей з великими войсками ходил в Полщу против короля Яна Собеского и не дал ся войску коронному скупити, бо войско одно с хоружим коронним Синявским стояло под Львовом, а король з войсками литовскими и коронними стоял под Берестечком. И так любо дали были битву добре турчинові, але же хан с великими силами наспішил, трудность великую учинил войску королевскому, оних облегши, где барзо много войска потратили и от коней отпали, и сами у великой тривозі зоставши, мусіли згоду[129] чинити и, не хотячи позволяти, тоест уступити усего Подоля по Коросташов туркам и усей України зректися, также и плату дати тридцять тисяч червоних и инних немало вимислов за гріхи наши над християни.

Того ж року генвара «30», на запустную неделю, померл великій государ цар Алексій Михайлович вночи, години 4, а на его місце зостал его син царем Феодор Алексіевич, и того ж часу усі бояре и стрелці присягали его царскому величеству на подданство и на послушенство.

Того ж року и того ж дня узято монастир Соловецкій[130] и черцов вистинали люде ратнії его царского величества. Которого монастира доставали през роков шесть неотступно, а за такую вину, же не позволили ся приняти новопостановленних річей на соборі московском при битности двох патриярхов — александрийского и антиохийского; першая річ — же «Духа истинного» не мовити у «вірую»; другая — жеби не мовити: «Господи Ісусе, Сине Божій, помилуй мя», але так мовити: «Господи Ісусе Христе, помилуй мя», а «Сина» оставляти, и иншіе річи новіе, которіе подруковано у книжці названой «Жезл». И за тое тот монастир спліондровано, которій на увесь світ славній и святих чудотворних міл у собі; и за тіе новіе річи многих черцов, попов и свіцкого стану людей у земли Московской помордовано, же того не хотіли приймати, але на старом держалися, як перед тим было. И многіе виходили на Україну на мешканя и у Сівер, позоставивши набитки свої, а инних и у силку позасилано.

Того ж року якійсь Капітон секту всчал[131], же живо люде в огнь на спалення ишли.

Того ж року полковник стародубовскій Петро Рославец, которій

през килканадцять літ полковником будучи, а же не захотівши бити под послушенством гетмана своего, пойшол на Москову у килкадесят коней, хотячи поддати Стародуб, жебы зоставал як городи українніе московскіе: Суми и Рибное. Але тая надія оного оминула, бо на тое не позволено, любо зраду оного принято, але напотом за посланцями гетманскими за сторожу оного взято и отослано з Москви на Україну до гетмана и отдано на суд войсковій. Которій окован у гетмана сиділ и на зезді сужен зостал усею старшиною на горло у Батурині; а протопопу ніжинского Симеона в манстир, которій з оним был на Москві и из собою в одной раді[132].

Того ж року от короля полского гетманом козацким настановлен Евстафій Гоголь, бившій полковник подолскій, а по потребі с турками дано оному становиско у Полісю и займаючи городов литовских, а сам стоял у Димери, бо немалая купа при оном войска была, которим плату и сукна от короля давано, а живность з людей.

РОКУ 1677

Зима барзо великая била так снігами, як теж и морозами, и мало которій день был без вітру, и тривала снігами и морозами великими близко до святого Гєоргія, же юже людем на Сіверу не тилко сіна, але й солом на хатах не ставало. Тое же зими по три тисячи подвод с полков под запаси давано до Сівска, из Сівска проважено в Кіев, и много подводников от морозов покалічало, а инніе померли.

Того ж року прислан столник от его царского величества Алмазов по Петра Дорошенка, бившего гетмана, у великій пост, и оного попровадил на Москву. Где на Москву як приехал, брата его Григорія отпущено з вязення на Україну, а его задержано на Москві и дано ему тисячу дворов, и там жил по смерть свою.

Того ж часу тот протопопа ніжинскій, которій бил у великой чести на Москві, ніжинскій Симеон, которого и воєвода слуховал, до такого прийшол безчестія, бо, ведлуг обітниці своей ина казанного суду духовного, не захотіл зостати чернцем, жалуючи жони остатися, которого питано от консисторії архиепископской, которій отмовляючися, жадною мірою не позволил; аже в тот чин никого не примушают. А на том была воля гетманская, жебы або декретові досить чинил, албо каранній был. А же не хотіл ведлуг декрету зостати чернцем, то оного, отдаливши от священства, отдано на карность свіцкую; которій без фолги міл вязення и битя, и признал, же знову міл з нікоторими о здоровя гетманское, а звлаща з Рославцем, полковником стародубовским, Дмитрашком[133] переясловским, Лазором прилуцким и инними, которих усіх до вязення побрано и маетности попечатано и поотбірано.

Того ж року, місяця мая семогонадцять дня, в четверток в обідной годині, по службі божой в полгодини может, занялася церков Рождества Христова, стоячая в ринку, близко комор крамних, в Стародубі. От которого запалення церква, не відати яким способом, подобно, з неопатрности паламаровой, а особливо гнів божій за безаконія наша,— так великое будованя церквей божіїх чотирох, стоячих у самом

городі, зо всею оздобою їх, которая на усю Україну славна была в маліованню образов, в инних достатках, так теж великостію звонов,— зовсім погоріло, яко теж и в будинках дворов зо всіми немал маетностми так срокго вигоріло усе місто, же жадная не тилко хата не зостала, але ані башта, навет и саміе вали погоріли, нічого не зоставши, а и за містом, на килко сот подимя погоріло. Так страшній пожар был за скаранням бозским. Бо в том місті всчалася ненависть: першая — полковник против гетмана, священники межи собою, осм на двох немал цалій рок турбовались; межи козаками и посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немал в каждом дворі, а при шинках безецности и частіе забойства, а за вшетечность жадной карности не чинено, але тое в жарти оборочано, любо якая явная курва, пиятики без удержанія, набоженства оспалость, бо духовних нізащо не міли, хлюбячися оздобою церквей божіїх, отказаючи, же «нам не трудно о попов и священников»; любо напоминали, не слухали, але от такових, которіе їх за зброднї до покути приводили, з гнівом отходили и по своїх волях собі духовних шукали, не жалуючи за гріхи. И так Господь Бог, не терпячи тих злостей, отнял тую оздобу того міста, тоест церкви божіей, в которих щоденная служба божая отправовалася, также и тую фортецію, которая на усі сторони славная была, наветь же и гармати погоріли. Тилко ж еще щось милосердія своего Господь Бог задержал, же не до останку згубил: же зостала скарбница вцілости, в которой немалая купа бочок с порохами; бо заратуй Боже, ежели би ся тое было заняло у мурованном склепу; то немало бы народу, людей вибило и вигубило. Еднак же народ жадной злости своей не признавал и гріхов, але усе на священников складал. А найпервій тая церков загорілася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службі божой и свічки гашено на проклатіе Шубою, священником черніговским, зосланним от архиепископа, и от тоей церкви усе місто вігоріло.

Того ж року їюля 31 попроважено на Москву Петра Рославця, бывшого полковника стародубовского, и Сімеона, протопопу ніжинского, окованних и з инними козаками[134].

Того ж року войско турецкое з ордами і Юріем Хмелницким подступили под Чигирин у спасовку впервое и доставали потужне, которим на отсіч зостаючим в Чигирині гетман Іван Самуйлович, вийшовши з Батурина и скупившися з боярином князем Ромодановским у Липовой Долині, потягнули ку Дніпру.

Августа 13 дня в Стародубі народ обурився на священника Якова, того, которого Рославец полковник побил и за него проклятство прошлого року было. И того священника, виволокши з олтара, по службі божой, сродзе были и на смерть забили бы, ежели бы не оборонил полковник наказній, з своїми припавши козаками.

Того ж року місяця августа 23, приступивши князь Ромодановскій з войсками московскими и гетман Іван Самуйлович з козацкими войсками посполу ку Дніпру против Бужина на переправу[135], а наперед, еще не пришовши ку Дніпру, вислали до Чигирина козаков піхоти полтори тисячи и москви приказ, которіе за ласкою божіею увойшли оборонною рукою в Чигирин, любо оним орда моцно того боронила, але понад Тясмином оборонною рукою увойшли. Притягнувши

ку Дніпру, войска московскіе и козацкіе зараз старання приложили о переправованю через Дніпр, але оним барзо того турецкіе войска з ордами боронили, бо и сам хан был. Еднак же войска козацкіе, отважившися суднами на той бок Дніпра переправлялися уночі, и там зараз шанці над Дніпром дали у переправи, хочай оним турецкіе войска барзо налігали, але оних вспирали гарматами через Дніпр з войска козацкого и московского. И так козаки и москва, яко могучи, переправовалися, даючи отпор неприятелеві і щочас шанцов причиняли, в которой потребі и сина ханского убито, и так тая война у Дніпра тривала през дней два. Що видячи турчин, которій стоял под Чигирином, же потужніе войска наступают, бо тут, у Бужина, князь Ромодановскій з гетманом з немалими войсками, знову зась у Пивах князь Галицин также з великими войсками близко Дніпра стал,— а Чигирина достати жадною мірою не могл, бо недель чотири розними способами приступали, подкопов чотири стратил,— которих юже з валу рукопаш отбили,— и собою стривоживши, за помощію божією отступил от Чигирина и пойшол у свою сторону. Бо и орда оним не барзо зичлива была, и под Чигирином не било самого турчина, ані везира, тилко паші, над которими старшим Браїм паша. И так Чигирин зостал волним от того облеженя августа 29. Где притягнувши, войска московскіе и козацкіе направовали город Чигирин и замок[136], що турки попсовали, достаючи з гармат и подкопами, и шанці, рови позаровнивали, що турки были покопали коло города. А місто Черкаси, Медведовка, Жаботин, Мошни, Драбовка и инніе, которіе поздавалися были турчинові, то знову гетманові поклонилися, и залоги по тих городах стали. И осадивши Чигирин новими войсками московскими и козацкими, войска его царского величества и козацкіе назад уступили ку домом своїм.

Того ж року было достатков Печерского монастира припроважено до Стародуба, при котором скарбу отец Ясинскій з инними приехал.

А у Чигирині гетман зоставил своего батуринского человіка Коровченка полковником, а старшину и козаков старинних спровадил з Чигирина на Задніпря, которіе розно по городах и селах мешкали, бо не довірав чигиринцям. И в том облеженю от турков старшим у Чигирині тот же Коровченко зоставал.

По зданню Чигирина от Дорошенка, иже юже и сам поддался его царскому величеству и уступил з Чигирина до Сосниці за Десну ріку,— турчин зась, хотячи учинити замішанину на Україні, випущает Юря Хмелницкого з вязеня, и которій был здал доброволне гетманство и зостал чернцем и архимандритом жидичинским,— знову оного наставляет турчин от боку своего гетманом запорозским и посилал з тими пашами и з войсками под Чигирин, але еще оному вцалі не довірали. И так поневаж не достали Чигирина, меншую вину складали на Юрия Хмелницкого, але тих пашей казал потратити, же уступили зпод Чигирина з соромом. И хана кримского хотіл стратити, але хан в Черкескую землю уступил, и иншого хана в Крим наслано, приказавши, жеби знову готови били на другое літо под Чигирин и под Киев. А Хмелницкого на зиму постановлено у Волоской землі, над Дністром, в Сороці, з его козаками... и слободи на его імя закликано коло Богу на спустошених містах.

Зимою на усеедной орда вийшла и, ставши кошем на Росаві, загонами много шкоди починила, в повіті Переясловском людей побрали и порубали.

Того ж року великіе запаси у Чигирин проважено, и город кріпили, сподіваючися приходу турецкого. И на Україні стали аренди на заплаченя войску, піхоті и конним, которіе от Дорошенка и от Гоголя попередавалися, которим барву давали, але то з великим шмраннням людей было, же юже отвикли были арендам.

Того ж року, зараз навесні, войска великіе его царского величества вийшли, над которими старшим царевич Касимовскій и князь Ромодановскій. И гетман Іван Самуйлович, свої войска скупивши, рушил з Батурина мая 10, с которим войска немаліе пойшли, бо не тилко козаков у войско гнано, але и міщан и из сел два третего виправовали, и убогшіе чотири пятого з оружем и борошном, як до войни. И тіе войска потягнули поуз Сулою ку Дніпру, до пристани Бужинской, так козаки, як и посполство, бо нікому не фолговано: и войтов, бурмистров, райцов и ремесников всяких, навет и мужиков, скрипников, дудников — усіх гнано до войска.

А як войско виходило, на тот час розослал архиепископ черніговскій Лазар Баранович свої універсали по усей Україні, жеби народ заховивал три дни пост в тижню, тоест: понеділок, середу и пятницю, ані їсти, ані пити. До чого стосуючися, и гетман розослал свої універсали, приказуючи срого, жеби тое люде заховали, приказавши старшим, жеби того постерігали и непослушних карали, але на тое мало дбали.

Того ж року посел великій от короля полского Сапіга и инніе пани в килка сот люду на Москву ходили, упоминаючись Смоленского и Киевского воеводства, которих зразу принято з честю, але подарков королевских не принято, а напотом и самих задержано и мало чести оним отдавано, аж знову до своїх городов по скарб слати мусіли на живность.

Того ж року, юля 10, войска великіе подступили турецкіе з везиром Мустафою под Чигирин з тяжарами великими. А войско его царского величества з князем Ромодановским и гетманом Іваном Самуйловичом переправилися того часу через Дніпр нижей Бужина, на поля чигиринскіе, по сей стороні ріки Тясмина от Черкас, а турецкіе войска стали на другой стороні ріки Тясмина коло Чигирина, с татарского боку, и розділивши войска, пашей килка с ханом кримским и господарами волоским и мултянским переправили Тясмин ріку,— сили великіе стали на сем боку ріки Тясмина коло бору, не даючи проходу до Чигирина, а около обточивши, Чигирин доставали. А войска московскіе и козацкіе стали в Бужині ку перевозу, тую плавлю отнявши. Где турки, зобравши болшую силу, стали коло войска московского и козацкого неотступно коммоником, турки и татаре коло табору, которим переміна от везира щодень ординованная приходила през килка недель, покуля притягл князь Булат[137] з частю колмиков и черкес и козаков донских. И скоро тіе войска притягнули, зараз почали войска рушати просто на турецкое войско, которое отступило было

так коммонно, як и гарматами, з піхотою зостаючими на горі при Каплан паші,*в котором рушаню войск великая и валечная потреба была на переправі, которая ведле села Шабелник иде, где аж заночовало войско бючися, и там немало донцов побито и козаков. А на другій день, переправивши табор, под гору пойшли, але не допустили турки, стоячи на горі з гармагами, где знову ночувати мусіли. И вночі полковника черніговского Василия Борковского гетман послал и боярин, придавши московского войска немало, где, не дойшовши гори, межи собою войска стали ся быти, узявши тривогу; що почувши, турки з гармат были моцно на табор козацкій, и так заночувати мусіли. А в суботу, скоро світ, войска козацкіе и московскіе гору опановали, турков отбивши, и гармат турецких двадцять сім з иншими риштунками узяли. И турки пострах великій узяли, але же войско не пущено за турками, комоник турецкій оглядівшися, знову отвернул, и так аж до самого табору войско козацкое и московское гнали, рубаючи. Тилко один полковник московскій, оставившися рогатками, одержалися на городі, где и усе войско с табором притягли и цілій день міли потребу. И так турки, видячи потугу немалую, уступили за Тясмин, взявши тривогу великую и перейшовши Тясмин, мости поламали и попалили. А войска московскіе и козацкіе подступили под Чигирин и стали под бором около озера, где стояли тиждень надаремне, жадного промислу не чинячи. Що видивши, турки с пилностю доставали Чигирина, а гетман Самуйлович услал свіжого войска килка полков в Чигирин, которії, увойшовши, влегце собі важили потугу турецкую. И так в пятницю вирвало подкоп под замком, где убито гранатом воеводу околничого Івана Івановича Ржевского, человіка военного и справного. А напотом дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подкопов под містом праве в самій час, як козацтво — одни попилися, а инніе спали, и так, як стал крик, мало хто з войска козацкого кидался быти, але усе наутеки скочило з города, обачивши войско турецкое на той вирві, где подкопи вирвали. Где на мості, як зийшло козацтво, с которими мост обломился, а на греблі сами себе подавили, утікаючи; где немалую шкоду турки в людех учинили — на килканадцять тисяч козаков погибло: одни потонули в Тясмині, а инних порубано, бо турки не живили нікого, але усе стинали а місто палили, где опановали. Піхотного зась войска козацкого, под гору за церков зобравшися, боронилися аж до самой ночи, а москва в замку боронилася. И так вночі москва, понабивавши полни гармати пороху и замок запаливши, пойшли с тими козаками на пролом през турецкое войско, которое юже знову было перейшло през Тясмин и так увойшли до своего войска. Але еднак на замку немало полегло москви, як уступили, бо сторожи не спроважала старшина с квартир и тих бідних погубили; а и тіе усі заледво бы увойшли, ежели бы не піхота козацкая, сердюки, греблі до ночі боронили.

В понеделок рано, додня, рушило усе войско московское и коазцкое ку Дніпру, где з великою трудностю аж у вовторок прийшли ку Дніпру и окопалися; але в том отході трудность великая от турков была. А в середу везир з Юрем Хмелницким зо всіми войсками и гарматами притягли и отступили войска наші своїми потугами, моцно достаючи цілий тиждень, где турков много побито, а под самим везиром

коней двох убито; бо не тилко з оружя, але рукопаш билися, так барзо налігали на табор были, же хотіли турки узяти, але за помощію божією на собі понесли. И так видячи турки, же їх много пропало, другой неделі уступили от войска нашого ку Чигирину и там през три дні тяжири переправляли и Чигирин до остатку зруйновали и гармати забрали и пойшли у свою землю. А наші войска переправилися через Дніпр без жадной юже налоги.

Зараз того ж часу, отступивши от нашого войска, часть войска турецкого и татар, пошовши з Яненком под Канев, и Канев достали и вирубали людей, и Канев спалили, и монастир, где у церкві мурованой много люду подушили огнем турки, а остаток через присягу здалися Хмелницкому, а городи: Черкаси, Мошна, Корсун, Жаботин зостали в послушенстві Хмелницкого в власти турецкой. И того ж часу жолніре уступили с Калника, Немерова, Лінец и з Жорнищ и тое зостало в владзи Хмелницкого, которій ся писал так: «Григорій Гедеон Венжик Хмелницкій, з божой ласки ксіонже рускій и гетман запорозскій». И Хмелницкій стал сам в Немерові з войском своїм, а Яненко у Корсуні, при которих и татаре стали и свої залоги по тих містах поклали.

Того ж року посел великій от короля его милости полского Сапіга з Литви и Комар, а с Корони князь Четвертенскій на Москву до его царского величества ходили и о примиря трактовали и учинили згоду, на которой его царское величество присягал.

РОКУ 1679

Зараз на початку того року орди немаліе з Яненком вийшли о Богоявленії под Козелец и там великую шкоду у людей учинили коло Дніпра, аж по Носовку, многіе села повибирали и назад вернулися с полоном вцілости[138]. А то была орда білогородская и трафила под такій час, же сніги малие были. А напотом знову тоей же зими, коло всеедной, вийшло кримской орди солтанов чотири, с которими множество татар и сам Хмелницкій был, и простовали на Черкаси за Дніпр, хотячи Задніпря опліондровати. Але Господь Бог замисли оних перемішал, бо барзо сніги великіе випали, же не можна было конем куди хотіти ехати. И так тилко по Лукомле и Яблунев были, а далій не йшли[139] за великою зимою и варовалися, же войска стояли около Дніпра от Арклієва по містах и от Миргорода. И так нічого не вскуравши, назад повернули з великою утратою коней, и самих татар набрано немало, бо голодно било на коні. А по отході оных гетман Самуйлович послал сина своего Семена, до которого ся немало войска скупило козацкого и московского. И так от Переясловля ходили до Ржищева и там узяли приступом замочок и людей усіх вистинали; и оттуля до Корсуня, и Корсунь узяли, але Яненко з своїми утікл,— и Мошну, Драбовку, Черкаси, Жаботин, и тих людей зогнали на Задніпря, попустошивши тіе міста.

Того ж року сейм волній отправовался в Литві в Гронді, на которій папіж прислал легата от боку своего, жеби конечне король и Річ посполитая розорвали згоду с турчином и приняли згоду з царским

величеством и усе християнство, жеби заодно давали отпор поганину турчинові, и своего кошту обіцуючи дати на войско. А царское величество през своїх послов Бутурлина боярина и Чадаева околничого сумми прислал два милліони на войско и задля докончання згоди[140], що обіцовали ляхи с своїми войсками допомогати.

Навесну зараз его царское величество висилает сили великіе до Киева, тоест князя Михайла Черкаского, а при нему бояре великіе: Петр Василиевич Шереметов и брат Шереметов, боярин Мирославскій, князь Урусов, князь Хованскій, князь Долгорукій, Алексіевич, Змиев, царских приказов голова Шепелев[141]. И тіе усі войска, которих было на по два крот сто тисячей, с козацким войском стояли коло Киева и вал копали коло монастрей, и жадних подездов не отправовали нікуда через усе літо[142]. А войска турецкіе за пороги ходили и там, ниже Запорожя и Січи, городков два змуровали над Дніпром з обох сторон, а козаки запорозскіе з Січи уступили у луги с кошовим Іваном Сірком[143], с которим на знесеня тих городков москва с козаками піхотними ходила.

Того ж року ніякиесь бунти на Москві встали были противко его царского величества от бояр нікоторих и столников, але тое зараз ускромлено и многих потрачено. Начальником был ніякийсь Коропков, которого страчено с помочниками ведлуг заслуги їх.

Того ж року на Днепрі под Кіевом мост на байдах уроблено широкій, же у три лаві ити могли вози, а тое роблено коштом царским задля переходу войск, которіе войска стояли до Рождества пресвятої Богородици. Але на отході войск спод Кіева[144] татаре, подпавши, учинили немалую шкоду, бо козаков и москви немало порубали и живо побрали, которіе при конех зоставали за Либедю, также и коней много барзо заняли. Которіе уцілости увойшли, бо жадной погоні за ними не било[145] и язика не узяли, хто тую шкоду учинил под так великим войском.

РОКУ 1680

На початку того року вийшол хан з ордами немалими под слободи московскіе и стал коло Мерли, и барзо великую шкоду учинил в слободах московских, миль на тридцять попустошил, аж и поза Білагородом, и вернулся вцілости, бо ніхто за ним не ходил.

Того ж року навесні татаре коло Киева шкоди великіе починили на пренесеніе мощей святого Николая и на святую Тройцу.

В том же року суша и горячость слонца великая была, от которой повисихали води и трави посхли, с которой сухоти робацтво умножилось, и позедавши капусти та боб, горохи, коноплі повиедали и гречку, з ниви на ниву стадом ходили.

Того ж року юля 7 Новгородок Сіверскій увесь вігоріл.

Того ж року войска великіе его царского величества вийшли и стягалися под Путивлем у Білих Берегов, над которими старшим был боярин Голіцин, под которого послушенством зоставал и князь Ромодановскій. И там стоячи, ожидали на відомости, ежели турки міли бити под Кіевом, жеби противко оних тягнути. А войска козацкіе в домах

зоставали, тилко полк Стародубовскій вийшол ку Десні, а гетман з старшиною до боярина под Путивля ходили, совітуючи собі о ділех военних. И в том року войска в Киев не ходили московскіе и козацкіе, бо жадних войск неприятелских не било. А як літо, так и осень сухая была, же болота повигорівали, и води в них не было.

Того ж літа Лохвиця, Золотоноша и инних міст немало вигоріло. А на Запорожю кошовій Іван Сірко, ватаг силній, помер.

Того ж року турки коммиссію, албо границю розездили, але не учинили слушного постановленя о границі, которую до сейму ляхи отложили, на чом спор стал. Тоей же осени турки, не чекаючи сейму лядского, учинили границю по Стрипу ріку, але и за рікою Стріпою, которая граничит, місто Чортов и Терембовля и инніе под себе подвернули, и копци, слупи мідяніе поставили.

На концу того року на Рождество лядское, 15 декабра, на небі уночі комета великая явилась, тоест от захода солнца з малой звізди столп страшне великій, ясній, которій до полнеба досягал, а в той ясности през три ночи тривал, а напотом на многіе ночи по заході слонца являлся, тилко не так юже світел стоял.

Тоей зими около Киева и под Остр татаре часто докучали и людей в полон брали.

Того ж року в Німцех якіесь пророки два явились, которіе до покути людей напоминали и о Римі, же мает запастися як Содома, и о инших річах.

РОКУ 1681

О Воскресеній Христовом посел его царского величества, прозиваемій Тяпкин, повернул от турецкого монарха, с которим и татарскій посел в килкадесять коней ишол до его царского величества, бо турецкій монарха злецил ханові кримскому зачинати згоду чинити з его царским величеством. О которой так трактовавши з оним Тяпкиним у Криму и постановивши, якую дань мает давати его царское величество турчинові през руки ханскіе[146], и на том поприсягши в Криму, и до его царского величества поехали о потвержденія тоей згоди.

Того ж року его царское величество монастир Свинскій под Брянском привернул до монастира Печерского киевского, и черци киевскіе заехали; а прошлого року монастир Трубецкій тому ж монастиреві Печерскому отдано, спровадивши оттоль чернцов московских.

Того ж року юня 21 гром запалив церков великую у Стародубі Рождества Пречистої Богородици и уся згоріла.

Того ж року августа 9, перед світом, земля тряслася с понеділка на вовторок.

РОКУ 1682

Місяця мая государ цар московскій и всея Россії Феодор Алексіевич помер с жалем усего християнства в молодих літах, которій великую любов до нашого народу міл, бо и набоженства на Москві на-

шим напівом по церквах и по монастирах отправовати приказал, и одежу московскую отмінено, але понашому носити позволил. А на его місце обрано царем брата его молодшого Петра Алексіевича у молодих літех у девяти; наступил на панство місяця мая 6 дня, которому бояре присягли, и стрелци московскіе не хотіли присягати задля того, же старшій брат зоставал у літ осминадцяти, царевич Іоан Алексіевич з першой жони, и того стрелци хотіли царем. Що видячи покревніе царици Наталії, матки цара Петра, почали старатися, жеби як умόрити старшого царевича Іоанна, и до того прийшло было, же почали били думати брати царици Наталії рожонії, которих прозивано Наришкини. Що постерегли молодая царица небожчика цара Феодора и царевни, на стрелцов крикнули, що стрелци, припавши, оборонили и тих Наришкиних, дядков царских, побили, а инних давали на спитку — хто причиною был смерти небожчика цара Феодора. Чого допитались, же оному дано трутизну за поводом мачехи его, царици Наталії, которая о здоровя їх старалася, намовивши доктора царского, перехриста, а то для того, жеби син оной царевич Петр наймолодшій осіл царство. Которую то царицу насилу сам цар молодій Петр, яко матку свою, отпросил у стрелцов, же не стратили, а народ оной увесь вигубили срокго, на штуки рубаючи, а отца царичина там же, отпросивши, у черници постригли и в монастир Соловецкій отослали. И так великіе бунти повстали на Москві от стрелцов на сенаторов всіх, обравши царем Іоанна Алексіевича того ж часу, жеби оба царами были: Іоан, яко старшій, и Петр яко молодшій; и так два цари на Москві стало, и обоїм присягали на послушенство. И так стрилци, вивідуючи, хто незичливим был цару Іоанну, то тих брали и тиранско забивали, з ганков от палацов царских кидали на дол; а тут на копії брали, и на площади на штуки рубаючи и на копії винесши и псом кидаючи. С которих найзначнійших персон сенаторов з пятдесят помордовано, и царевича Касимовского чвертовано, Долгорукого князя з сином, князя Ромодановского с сином, которіе вожами славними были у войсках московских и инних многих. Также стрелци подавали чолобитную на своїх полковников, голов, сотников, же їх работами обтяжают, плату їм належитую собі берут. По которой чолобитной многих полковников, голов, сотников московских стрелці своїх помордовали, позабивали, а з добр їх, що было задержано, плати, нагорода стрелцом была. И не тилко тих голов, полковников, що на Москві зоставали, так сродзе мордовано, але и которіе и в городах українских были в Киеві, в Чернігові и инних, то по челобитной стрелецкой зискивано и мордовано, на Москву привезши, и сродзе трачено, задаваючи муки великіе, также и тих многих, що боярами и думними дяками над приказами зоставали на Москві, витрачено за нечинне слушной справедливости. Сродзе великая тривога на усіх жителей московских была от стрелцов, якої ніколи не бивало, а то знати, же гнів божій. А звлаща тих бояр губили, хто причиною смерти небожчика цара был, бо визнал доктор перехрист, которого призвано, за чиею радою отруено, з чого царицу и патриярху поволано.

Того ж року господар волоскій, зогнавши волости немеровскіе и усіх побожан, будовал собі двор у Цекийновці, на сем боці Дністра, на мешканя, и у Немерові от себе наказного гетманом зоставует. И от

того часу особливій господар стал над Україною, почавши от Дністра до самого Дніпра, а у Волохах иній господар над волохами, бо на Україні дано свободу от турчина, уволняючи от дани до якого часу, жеби ся люде до своего наворочали українніе. А Подоля особливе привернено до Камянця Подолского, и тіе городи паша камянецкій справовал и по городах свою старшину турецкую з войсками поставил, якото: в Бару, в Межибожу и инних, юже до тих господар Дука справи не міл.

Вишменнованніе бунти, яко ся вишшей наменило, того ж року в самой столици щодалій гору брали, тоест от стрелцов, которіе юже не стрелцами назівалися, але надворною піхотою царскою. А напотом умисл свой засадили, хотячи усіх бояр вигубити, тилко собі маючи у великой чести князя Андрія Івановича Хованского, которій уже усіх на столици справовал, и при нему завше килка сот стрелцов зоставало неотступно. И хтось зичливій царей остерегл, же юже и о царство промишляют. И царіе виехали з столици на свої царскіе фолварки з матками и сестрами, и час немалій мешкали у Воздвиженском, ведле Троецкого монастира, где стрелцов килко, пришовши до їх царских величеств, оповідали раду князя Хованского злую, же скоро би царіе повернули на столицу, то оних потратити, а сина князя Хованского царем наставити. О чом їх царскіе величества увідомившися, по килко крот посилали по князя Хованского, которій на царскіе писма не ехал, аж боярин князь Ликов ездил по него, и на слова его поехал до їх царских величеств до Воздвиженского, и там оному з сином голови поутинано обом Хованским, и войска великіе скуплено под Троецкій монастир на знесення оных стрелцов своеволних, которих у столици сорок пять тисяч было, и сами собою справовали, нікого не слухаючи. Бо и скарбници с порохами и кулями и всяким оружем в моц свою взяли и бунти противко усіх сенаторов и против їх царских величеств [чинили]; поневаж оним зразу допущено своеволі, где юже жадного полковника, ані сотника з старших не міли над собою; бо которих не вигубили, то поутікали до боку їх царских величеств. Где уся Москва у великой тривозі от оних била и як на яких неприятелей чужостороних, усей землі войска купилися до царского боку и промисл о оной своеволі чинили. Же видячи стрелци, же своего предводителя, тоест князя Хованского утратили, мусіли ся упокорити їх царским величеством,— вислали с промежку себе сот дві стрелцов, просячи о милосердіе, сами плахи и сокіри на себе принесли. Которих до ласки своей царской їх царское величество приняли, и пославши, у оних усю казну военную отобрали и город, и їх без оружя учинили. И так їх царское величество по многом времени уехали в Москву місяця.., где уехавши, не без карности было предводителем тих бунтов: одних на горлі, а инних силкою карано, а остатку не позволено при оружю зоставати, опроч тих, которіе на варті зоставали. А бояре и слуги боярскіе неотступно з оружем ходили, осторожними будучи от тих бунтов, и оних стрелцов при назираню по городах розослано так в українніе, як в московскіе. И так тіе бунти ускромились великіе на Москві.

РОКУ 1683

Сталося розерване згоди королю полскому з турчином — зараз по отправленю сейму войска полскіе казано збирати. А турчин, подобно, того не знаючи, скупивши сили великіе, пойшол на цесара християнского и, переправивши Дунай, опановал усю землю Венгерскую, которая оному поддалася наперед доброволне. А то взглядом того, же за подущеніем єзуїтов хотіл їх от віри лютерской отвернути, чого они не хотячи терпіти нарушеня своей віри, турчину поддалися. И так вейзир з войсками своїми подступил под город столечній цесарскій Відно, где цесар давши бой и не могучи видолати силам великим турецким, в городі Видні замкнулся[147], и там город приказавши своїм гетманом, уступил в вишіе панства задля скупленя войска. Где през цілое літо у великом облеженю зоставал, которіе облеженці просили короля полского Яна Собеского о поратованя, которій стоял на границы своей за Краковом, которій, видячи так великую налогу от бісурман християном, якнайскорій войска збирал так кварцяніе, як и посполитое рушеня, и затягаючи по усей землі своей и по Україні — зараз плату давано. И так барзо великіе войска скупил, и Бога узявши на помощ, пойшол против войск турецких. О чом довідавшись, турчин Відно казал моцно доставати, а сам з войсками иними против короля полского пойшол, легце собі тіе войска важачи. Але оного фортуна омилила: бо що учинил был засадку войск своїх піхоти тисячей четиридесять, усе тое знесено от короля полского, аж и сам везир не видержал з своїми войсками, але за помощію божією и тіе розбити стали, же у малой купі мусіл утікати, оставивши армати, намети — усе, що при собі міли. А и тіе войска, що города Видня доставали, побити, ледво що утекло: незліччоное множество бісурман пропало. Где и сам король, в городі Видні побувавши и искупившися з инними ксіонженти християнскими, з войсками великими пойшли наздогон за везиром, не даючи оному отпочинку. Которая потреба была септеврія 13 по рускому календару. И знову у Дуная, у мостов, міли потребу и там турков збили, которіе великим гуртом на мост пойшли, с которими и мости на Дунаї обломилися, где знову много погинуло от меча и потонуло, которіе жолнірове, мости направивши, за турками пойшли, где по килка крот турков громили. Усіх потреб по чотири крот валечних было, и на всіх потребах турки шванковали[148], и городов много турецких попустошили и куды хотіли войска полскіе [ходили и] пустошили у килканадцять миль от Цариграда. И в тих потребах пашей много погинуло и живих жолніре побрали, которіе у Львові в вязенню зоставали, и господар волоскій Дука.

Того ж року у Полскій землі восени, по Святом Семіоні, около Ярославля, знову овощ и ягоди в полях породилися, которих, власне, як серед літа, обфитость великая била.

РОКУ 1684

На початку року в Немерові, зобравшись люд посполитий, козаками менуючися, бо межи ними и козаки били, а над ними старший от короля данний Куницкий, которий гетманом меновалъся, и почи-

нивши усіх городов столечних полковников, назвавши, у которих полковники зостают, и с тим войском пойшол на Рашков у Волоскую землю албо у Білогородский повіт ку Тегині. И там посад спалил, тилко замок зостал, инніе волости попустошил, и много би шкоди починил, але орда, вийшовши с ханским сином, оним не допустила, з которими козаками войну учинила. И с той войни Куницкий з немного козаков утік, розуміючи, же тое войско не оборонится от орди. Але козаком орда не могла [нічого] учинити,— вцілости вернулися и оного Куницкого своего старшого убили[149] и наставили межи собою старшим Могилу, козака з Запорожа, который з ними в Немерові зоставал, називаючися гетманом, и свою залогу коло Камянця держал и по инних городах, вигнавши турков.

Того ж року, зараз навесні, турки провадили живность до Камянця, против которих козаки з Немирова виходили, хотячи оним забороніти тоей дороги. Але ошукались, бо орда, на них напавши, сот пять вистинала и тое в Камянец впровадила, і много шкоди починила в тих волостях, которие знову в послушенстві королевском зоставали.

Того ж року знову затяги велікие в Полщи и по украіних городіх: даванно гроши, сукна, абы человік,— а то противко турком,— и посполитіе рушеніе, где много тиснулося и Задніпра много утікало, любо їм того забороняли.

Того ж року велечної войни не било, бо турчин з великими потугами не виходил, тилко под Будиням коло Дунаю цесар християнский войска турецкіе погромил килка паш и из с Текелем венгерским міл потребу и в Венграх.

А король полский з войсками своїми стоял под Камянцем Подолским, маючи в обложеню, але сами болшую трудность міли от турков с Камянця и хороб великих, а найболше от бігунки, с которой много войска полского и литовского и прускуго вимерло. Восени, прийшовши хан з ордами под Камянец, войска полскіе отогнал, которіе с трудностю отходили за ордами, же оним трудность чинили.

Волоская земля того року барзо спустошена, же мало кого в ней зостало, от ляхов, козаков и татар.

Того року дорожнета великая била в Полщи и у Литві, бо не било урожаю на збожже.

Того ж року за відомом їх царских величеств гетман запорожский Іван Самойлович росказал по самий Сож ріку усі села отехати, от Гомля, аж по самое Рославле, и привернули до Стародуба, от ляхов отнявши, и свої залоги постановил полковник стародубовский.

РОКУ 1685

Хан кримский вийшол з ордами и сам стал коло Рашкова на Кучмани, и великіе шкоди починил по волости по Волиню, Подолю, загонами навесні; а солтани з ордами пойшли верх Дунаю ку турецким войском, жебы ся скупити. А Волоская земля пуста стала от войск полских и татарских и козацких, которіе по королю зоставали.

Того ж року турецкіе войска сили великіе вийшли противко цесара християнского ку Відню, чинячи тісность велику; але цесар, ску-

пивши войска, божією помощію тіе войска турецкіе знесл на голову и армат болше пяти сот побрав, и в державу панства турецкого з своїми войсками за Дунай увойшовши, пустошил, як хотіл.

Того ж року на Білом мору визера турецкого громили венетове и франки, где отсюль великая тісность туркам била. А войска полскіе стояли на пасах от Камянця тое літо, а и гетман Яблоновский и кавалер ходили у Венгерскую землю и там до килка замков — Буду и новіе замки Стригон, Решин отняли у турчина и своїх людей осадили и назад отступили на Буковину, где оних турецкое войско осадило з ордами великими межи Прутом и Дністром, що к ним з великою шкодою войска и усего табору прийшло, и заледво вийшли. А орда оним зфольговавши, на Волинь пойшла загонами, где много людей побрали, подобно, за позволеніем гетмана коронного: бо безпечно орда ходила, а жолніре нігде оних не громили. А королю не позволили сенатарове до войска ити[150], и за тим порадку у войска їх не било, и войско погинуло.

Того ж року син гетманский Семион померл, юня 7, на Сошествіе святого Духа, в літех молодих, але розуму старого, четвертого року своего полковництва стародубовского.

Того ж року Гедеона, князя Четвертенского, епископа луцкого, на метрополію киевскую обрано.

РОКУ 1686*

На початку того ж року, по Богоявленії, тот мстрополит Четвертенский, приехавши з Москви, поехал з Батурина до святой Софиї до Кіева.

Того ж року стала згода їх царских величеств з королем полским вічистая, и задля того розорвали згоду з турчином и татарми, хотячи з ними войну міти, допомагаючи королеві и Річи посполитой.

Того ж року сніг великий випал по святом Георгії и килка день лежал, але збожу нічого не шкодил.

Того ж року червяки чорніе, а зростом як гусеница, были множество и коноплям и инному зіллю барзо шкодили, але збожу нічог не

---

* У сп. Судієнка і в вид. Бодянського всі події за цей рік передані в іншому порядку і послідовності, не так докладно, як у сп. Іскрицького. Наведемо текст літопису за сп. Судієнка:

«В началі року 1686. Тот митрополит Четвертенскій прііхавши з Москвы, поехал з Батурина в Кіев до святой Софії.

По Богоявленії стала згода їх царских величеств з королем польским вічистая и задля того розорвали згоду з турчином и татарми, хотячи с ними войну міти, допомогаючи королеві и Річи посполитой, при какой згоді и отъданно волость тую, що коло Сожа ріки, козаки были заехали до полку Стародубовского[151], знову до Литви, чіе и було. А король польскій Ян Собескій присягу выконал в Яворі при послах его царского величества при Борису Петровичу Шереметьеву с товарищи его на вічную згоду з їх царским величеством на том, юж Смоленска и Кіева и сегобочной України не упоминатися вічними часи, учинивши границю слушную, що и цесар подътвердил за изволеніем папіжским жеби заодно на турки и татар войну поднесли, оставивши згоду. На

вредили. И так стадами ходили по дорозі и в город, в брами, и из города стадами ишли на огороди, не боячись дожчов, хочай літо мокрое било.

Того ж року орда барзо шкоди много начинила поза Дніпром, по самий город Кіев: людей побрали, порубали купцов коломийцов.

На той же вишписанной згоді з послами королевскими отдано волость тую коло Сожа ріки знову до Литви, чіе било, що били козаки заехали до полку Стародубовского.

Того ж року король полский Ян Третий зобрал войско великое и, зоставивши залогу коло Камянця Подолского, сам ходил з войсками у Волоскую землю до Дуная. Великой войни не міл з турками, бо турки міли войну с цесарем на Білом морі и с иншими, где турков бито. А тут коло короля орда немалая з сином ханским докучала. И так на зиму король з войсками своїми повернул у свою землю; а хан сам стоял з войсками у своей землі, сподіваючися войска литовского и козацкого на Крим. Задля того, же король полскій присяги на згоду царскому величеству не виконал, любо то и задор с татарами учинили, и войска московскіе стали за порогами, нижей Січи, з Косоговим, которіе там зимовали.

Того ж року король полский Ян Собеский присягу виконал в Яворові[152] при послах его царского величества, при Борису Петровичу Шереметову с товарищи его на вічную згоду з їх царским величеством на том, же юж Смоленска и Киева и сегобочной України не упоминатися вічними часи, учинивши границю слушную, що цесар подтвердил за изволеніем папіжским, жеби заодно на турки и татар войну поднесли, оставивши згоду, на що їх царское величество поднялися своїми войсками на Крим ити и Крим зносити, посполу и козаки с ними ити мают.

РОКУ 1687

На початку войска великіе їх царских величеств зо всей Москви и панств принадлежних до нас рушили в городи українскіе, московскіе еще зимою з арматами, над которими старшими били Василий Галіцин князь и боярин, а другий Шеїн, и до весни тривали, стягаючись в сло-

---

що їх царское величество поднялися своїми войсками на Крим ити и Крим сносити посполу, и козаки с ними ити мают.

Того ж року орда барзо много шкоды начинила поза Дніпром по самый город Кіев, людей побрали, порубали купцов коломійцов.

И тогда король польскій Ян Третій зобрал войско великое, и зоставивши налогу коло Камянця Подольского, сам ходил з войсками у Волоскую землю до Дуная, великой войны не иміл з турками, бо турки міли войну с цесаром на Білом морі и ис иншими, где турков быто. А тут, коло короля, орда немалая з сыном ханским докучала. И так на зиму король з войсками у своей землі, сподіваючися войска литовского и козацкого на Крим.

Того ж року сніг великій випал по святом Георгії и килка день лежал, але збожу нічого не шкодил. Того ж року червяки чорніе а ростом як гусеница были множество, коноплям и иному зіллю барзо шкодили, але збожу нічого не вредили. И так стадами ходили по дорозі и в городы, в брами и из городов стадами на огороды, не боячись дожчов, хочай літо и мокрое было».

бодах московских коло Сум, Криги, Котелви и инних. И гетману запорожскому указ царский бил, жебы на войну готови били на Крим ити, где и козаков приболшало з посполства. О святом Георгії, зараз навесну, гетман Іван Самойлович вийшол з Батурина з арматами, розославши по всіх полках, жеби виходили, універсали. А сам гетман на Гадячое ишол ку Полтаві, и за ним усі войска козацкіе, переправивши Ворскло, ку Орелі, ку Самарі, где, мости поробивши на тих ріках, переправлялось войско козацкое, за которими и московскіе войска барзо велікіе наступили з боярином Василіем Василіевичом Галіцином и при нем бояре: Шеїнов, Долгорукий, Змиев и инніе[153] незличоние войска Самар переправили, где спор стал з гетманом, же мости попаленно на Самарі по переході козацком. От Самари пойшовши, стали у Острой Могили, на річці Татарці, межи Плесами Великими. Оттоль пойшовши, ночовали, перейшовши Вороную, а оттоль у вершину Осокоровской, где Терги от моря притягли річки, оттоль на Волную, где Крымка річка притягла от Конской, а оттоль у вершини Московки Сухой, а оттоль ишли межи Кобилячкою и межи Литовскою на вершину Камянки, а оттоль до Конской, а оттоль на піски Великого Лугу, где мечет пустий стоїт, и там Янчул річка, и там Торскіе піски, недалеко от Січи; и оттоль не йдучи далій, назад повернули з войском зверху Великих Лугов против Кочогор, при тивлища татарского ноч же ишли коло Дніпра. И там от Великого Лугу вислал гетман сина своего Григорія на той бок Дніпра, до Січи, з войсками перебранними, з войском великим, и москви на килкадесять тисяч, над которими старшим ходил околничий Неплюев и Косогов, повернувши войска назад. И як прийшли на Кичету[154], и там старшина козацкая — обозний, асаул, и писар войсковий и иние преложоніе, видячи непорядок гетманский у войску и кривди козацкіе, же великіе драчи и утисненія арендами, написали челобитную до їх царских величеств, виписавши усі кривди свої и людскіе и зневагу, якую міли от синов гетманских, которих постановлял полковниками, и подали боярину Василію Василиевичу Галіцину, просячи позволенія переміняти гетмана, которую зараз принявши, боярин с которим гонцем послал на Москву до їх царских величеств. На которую челобитную прийшол указ от їх царских величеств и войско застал на Коломаці, где боярин старшині ознаймил козацкой, и нарадившися з собою, оточили сторожею доброю гетмана наноч. А на світанню, прийшовши старшина козацкая до церкви, и узяли гетмана, з безчестіем ударивши, и отдали москві. И зараз сторожа московская, усадивши на простіе колеса московскіе, а сина гетманского Якова на коницю худую охляп без сідла, и провадили до московского табору до боярина, и там узяли за сторожу кріпкую. И того ж часу в раді козаком указ їх царских величеств читано и позволено иншого гетмана собі оббирати, а поколя гетмана наставлят, увесь порядок войсковий поручено обозному войсковому Василію Борковскому. Где почалися бунти у войску на старших, але зараз тое москва ускромила, а нікоторіе от войска оторвалися в городи своеволею, многіе двори пограбовали, арендаров и иних людей значних и приятелей гетмана бувшого, которих напотом имано, вішано, стинано и мордовано, яко злочинцов. И так того часу скончалося гетманство Івана Самойловича поповича и синов его, который на ураді гетманства роков пятнадцять зоставал и місяц.

Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбогатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол з жадною палицею; также и духовенство священници, хочай би який значний, мусіл стояти непокритою головою. А у церкві нігди не йшол дари брати, але священик до него ношовал, также и сини его чинили; и ежели гдеколвек виездил, любо на полюваня, жеби нігди священика не побачил, то собі за нещастя мів. А будучи сам поповичом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті — так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет. А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціе великіе, затяговал людей кормленіем,— барзо на людей трудность великая била от великих вимислов — не мог насититися скарбами. И щось противко монархов наших московских хотіл почати, бо и в поході с тими великими войсками на Крим незичловость его постережена, же не йшол просто на Крим, але по степах блудил, и повідают, же з умислу казал степ палити своїм зичливим, жеби тим отмовитися, же не можна до Криму ити задля конского корму. Также и прошлой войни за своею незичловостю Чигирин утратил и людей воених много запропастил, которих мало жаловал, а то для того, жебы его панство с синами ширилося, которіе не полковниками, але панами називалися, о жадной юж переміні панства своего не мишляючи,— а то надію маючи на люд грошовий затяговий и на велікіе скарби зобраніе; бо юж козака собі городового так посполитих, яко и значних, нізащо важили и в двори не пускали, маючи у дворах своїх на килко місьцах сторожу сердюцкую, которим плачовали роковий юригелт.

А священик и в килка дний не могл ся до двора упросити, хочай якая пилная потреба. Ово згола усіх людей нізащо міли, не помишляючи на подлость своего рожаю, же Господь Бог тим барзо ображен бывает, хто в пиху подносится. И за тое скарани зостали, же перше от чести всякой отдалени и, як якіе злочинці, з безчестіем на Москву голо попроважено, а напотом от жон розлучени, а маетности и скарби, которіе многіе били, усе отобрано, в которих місто великое убозство, вмісто роскоши — срогая неволя, вмісто карет дорогих и возников — простий возок, теліжка московская с подводником, вмісто слуг нарядних — сторожа стрелцов, вмісто музики позитивов — плач щодений и нареканя на свое глупъство пихи, вмісто усіх роскошей панских — вічная неволя. На том скончилося гетманство поповичово 25 июля, в суботу.

Того ж року, місяця юля... дня, старшина козацкая, видячи, же в небитности гетмана своеволя по городах почалася розширяти, просили боярина Галіцина, жеби войску позволил волними голосами обрати собі гетмана, нащо позволил боярин раді бити. И так у раді войско, которое на тот час било, настановило гетманом бившого асаулу войскового Івана Мазепу[155], роду шляхетского, повіту Білоцерковского, старожитной шляхти українской и у войску значной, нащо и боярин зезволил и до їх царских величеств послал. И так новопоставлений гетман, постановивши порядок у войску, розослал по усей Україні, жеби тую свояволю унимали, а тих бунтовщиков унимали, а ежели кому якая кривда от кого ест, жебы правом доходили, а сами сво-

їх кривд не мстилися, там же постановили, жеби юже аренд не било на Україні на горілку, ані на жадний напиток, опроч инъдукти.

Того ж часу новобраний гетман Іван Мазепа послал своїх посланцов за пороги до Січи и до того войска, которое там зоставало з Григоріем гетманенъком, и до околничого Неплюева, ознаймуючи о переміні гетмана и незичливости его противку їх царских величеств и войску запорожскому, и о постановленію нового гетмана, даючи знати войску, жеби якая замішанина не била у войску от Григорія гетманенка, и жеби оного до вязеня взято и їх совітников: Полуботка Леонтія, полковника переясловского, и Ярему, полковника ніжинского, и Лазара Горленка, полковника прилуцкого (сего убито), и инних, которих знаючи. Нащо войско так запорожское, зостаючое в Січи, як тое городовое, що там послано било, позволило, и Григория гетманенка взяли за сторожу московскую и Полуботка, отдавши околничому Неплюеву, которих проважено до гетмана, а от гетмана до боярина Галіцина, а оттоль на Москву безчестно на телізці московской послі карет коштовних, отобравши усі скарби и коні, що иликолвек міли. А с тоею відомостю и по Якова гетманенка посилано Леонтія Черняка полтавского, Івана Ракушку Романовского, сотника мглинского с товариством, и москалей чотири человіка. И по припроваженю Григорія войско того ж часу роспущено по домах козацкое, а московское в слободах стало и близкіе по городах розойшлися, бо великая нужа у московском войску била: на килкадесят тисяч вимерли, як уступали с поль кримских, многих хорих живих у ями загребали.

Того ж року татаре барзо великіе шкоди коло Киева починили, коло самого города под замком людей побрали, постинали и усе літо не давали отпочинку, же з города за Либедь трудно било вийти,— не дбаючи на тое, що наши войска на Крим пойшли, и наші в Криму не бавили. А они, поганці, не тилко за Кіевом тот бок спустошили, але и на сем боку Дніпра немало по селах людей в неволю побрали и иних постинали.

Повернувши войска їх царских величеств назад, бившого гетмана Івана поповича повезено на Сибір з меншим сином Яцком водою Окою в судні, в далніе городи на вічное мешканя. А старшого сина Григорія взял з собою околничий до города Сівска, и там по многих спитках голову оттяли, рубаючи разов три задля болшой муки, и так безчестно загребено без похорону, бо не дано и священика, жеби его висповідати. А маетности їх усіх трох, гетманскую и синов его, переписано било до скарбу царского[156], а напотом велено срібро, шати, чого незличоная річ была, жеби тое на потреби войсковіе обернено било, усе тое зостало в Батурині. А жона бившого гетмана отослана до Седнева на мешканя убого, а приятели їх в безчестю зостали и в ненависти от людей.

РОКУ 1688

Войску казано готоватися на Запорожже под городки Ослам городок и Казикермен и липи и байдаки на борошно за пороги провадити; и тоей же зими усі полки повиходили и стояли по городах украінних напоготові.

Але орди, почувши о поготовости войска, на Україну не входили, тилко на том боку Дніпра, на Волиню, шкоди починили за неосторожностію войск коронних.

А войско московское, не йдучи под городки, але прийшовши до ріки Самари, город уробили над рікою Самарю и там при вшеляких запасах людом московским осадили военим немалим комоним и пішим, а войска козацкіе и московскіе назад повернули з старшиною своею.

Того ж року, августа 12, саранча великая била так, же усе войско укрила, и отвернули понад Дніпром вниз, и 13 августа знову от городов била, а от Донця знову великая саранча на войско наступила, и усе войско укрила и пошла у татарскіе поля.

Того ж року войска короніе стояли около Камянця Подолского и там міли потребу з ордою білагородскою и корогви утратили. А цесарскіе войска барзо турецкое войско погромили и городов немало побрали знатних: Белград, сербскую столицю, з иншими городами поза Дунаем, и Соленик и иніе городи.

Того ж року ходило войско козацкое по росказаню гетманском под Очаков и посад[157] узяли, випалили и людей вистинали, тилко замок зостал вцілости.

Того ж року господар мултянский здался цесареві християнскому и татар барзо побил у своей земли.

РОКУ 1689

Зараз противко весни, у великий пост, притягли войска великіе з Москви з боярино Василіем Василіевичом Голіцином и иними бояри: Шеїном, Долгоруким, Змиевим, Шереметовим и инними войсками. С которими и гетман войска запорожского Иван Мазепа вийшол шостой неделі, в пост великий перед Воскресеніем Христовим, со всіми полками городовими и охочими, и потягли ку Самарі. И там знявшися з войсками їх царских величеств, переправивши Самар, потягли, простуючи ку Перекопу мимо Січ, не займаючи турецких городков на Днепрі; которіе войска орда зостріла у миль дванадцять на Гайшинах, за которими йшли з боков докучаючи. Оттоль, от Гайшина, за миль дві споткали солтанов два, оттоля ишли до Чорной Могили, где ночовали, и оттоль пошовши, хан сам споткал у двох милях от Чорной Могили, там била потреба великая, и там убито сина ханского и сина бейского перекопского; а оттоль, отвернувши от полку Стародубовского и Прилуцкого орда и скочивши на полк Сумский и Охтирский, там шкоду великую учинили, и там ночовали и рушили ку Коланчаку. Знову хан споткал войско з ордами и около войска обехал и труп своего сина и иних побрал, идучи коло войска, вішался, которого з армат бито моцно. И стали на Каланчаку, и хан пойшол до Перекопу; из Каланчаку, переночовавши, на Тройцу под Перекоп прийшли с полудня, и там переночовавши, хан вислал на згоду. И не достаючи Перекопу, хочай войско охочо било до приступу, але боярин назад рушил з войсками, з нареканем усего войска, и простовали ку Днепру; которим білагородская орда зразу докучала по сторонах, хапаючи найбарзій московских людей. И прийшовши до Самари города, тяж-

шіе москва армати позоставляла, а войско по городах роспущено, и гетман до Батурина прийшол зараз по святом Петрі; але войско барзо замитилося, барзо хоровали, и коні барзо нужни поприходили, и многіе с козаков померли, и коні попропадали,— а то усе з безводя замитилися.

Того ж часу, неділь дві тилко випочинувши, по указу їх царских величеств гетман Іван Мазепа на Москву пойшол с полковниками ніжинским, черніговским, миргородским и гадяцким, маючи з собою козаков с пятсот[158]. Где прийшовши, застал на Москві замішанину, щось противного противко великого государя царя Петра Алексіевича, але наших гетмана с козаками ласкаве принято и отпущено, здоровавши от їх царских величеств. А войска наши козацкіе стояли коло Днепра на залозі от татар до повороту гетманского, аж до святой Покрови.

Того ж часу за бунти на Москві бояр значних потрачено: Галіцина, Щогловитого, Неплюева и иних немало казнено[159],— и за тот поход, же, Перекопу не достаючи, вернулися, там много людей потративши и кошту царского немало.

РОКУ 1690

В Самарі, новом містечку, барзо мор великий, же усе вимерло и воевода зараз навесні, от которого и по инших містах появився мор.

Того ж року метрополит кіевский Гедеон Четвертенский помер, а на его місце обрано Варлама Ясинского, архимандриту кіевопечерского, перед Святою Тройцею на том тижню, который на Москву поехал по благословеніе.

Того ж року великая саранча била на Україні и коло Стародуба на Сівери; прийшла августа 9 и туда наворочала на краї литовскіе, але у Литву не йшла, зостала по Полісю коло Сожа; а тая, що ишла на Кіев, то пойшла в Полщу ку Шліонску и поза Дністром, и там на Волиню, коло Гродня и Берестя Литовского; а инная тут на Україні, коло Ніжина й Чернігова и на Сівери коло Стародуба зазимовала. А барзо ишла широка и московских краев займала поза Свинском и Комарицкую волость зопсовала, збоже и усю ярину потравила, и жита, которіе застала непожатіе, усе поела, и так учинила дорожнету у збожжу: жито стало осмачка по золотих три и овес в той же цені, которого и мало било у Сівери, але з України доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли и издихали и всякое бидло, бо с травою и саранчу пожирали, же и мясо їх смерділо саранчею,— и кури и гуси.

Того ж року, септеврия 14, на Воздвиженіе честного креста, у Стародубі запален двор нікоторого москвитина, з которого и церков барзо коштовная святого Николая згоріла и звониця звонами коштовними и дворов немало: а церков била уся маліованая и желізом білим покрита.

Того ж року до городка Самари козаки на залогу чергою полками ходили по чверти року а московское войско з воеводами зостававало.

Того ж року наше войско ходило под Очаков и посад спалили и много шкоди татарам починили.

РОКУ 1691

Война срогая била у земли Венгерской войск цесарских с турецким, в которой войні Господь Бог помогл войску цесарскому, же турецкое войско знесенно дощенту, над которим войском цесарским старшим бил ксіонже Дебадент енерал, а над турецким — вейзир и Тексль венгерский. А тая война была под Баланкерем, недалеко Варадина; по которой поражці цесар заехал землю Венгерскую и Мултанскую, и до Волох свою залогу поставил в Сочаві, на той войні и самого вейзира убито, и войско турецкое знесено. А король полский з своїми войсками пойшол бил зниматися з войсками цесарскими, але, не дойшовши, от гор вернулся, бо зима надходила. И так о святой Покрові сніги великіе напали, заставши войска короніе [в поході], барзо шкоду великую на конех понесли, бо мор на коней всчался, и так виздихали, же войско опішало, наветь и карети и вози скарбніе королевскіе волами мусіли провадити в Полщу. Залоги свої король поставил в Сочаві, у Сороці, и у Лямци; але постарому у Ясах господар от гурчина зоставал. Любо так великое звітяжство цесар одержал, однак же отміна великая стала, бо войска цесарскіе, стоячи у Білграді, своєволю великую чинити почали над жонами тамошних жителей, чого они не терпячи, знову войска турецкіе подвели и поддали везирові Білград, где войска цесарского немало згинуло, и земля Сербская при турчину зоставала по самий Будин[160].

РОКУ 1692

Зараз зимою узяв відомость гетман запорожский Іван Мазепа, же орди великіе мают наміреня на Задніпря, противко которих вийшол з войсками и стал у Переясловлю. И так орди кримскіе з солтаном и білагородскіе сближили ко Днепру, и, подпавши на сей бок Дніпра, коло Домонтова и коло Бубнова, села пограбовали. Увідомившися, же войска коло Дніпра стоят и гетман сам, отвернули з своїми потугами назад, за которими ходил за Дніпр асаул Гамалія з войском, и не нагнавши, назад повернул, бо орди у свою землю повернули. И того ж часу виправил гетман часть своего войска городового и компанії на добрих конех, которіе, злучившися с полковником Семеном Палієм, ходили и міли ити под Тягиню, але стала великая росквась, ріки почали роспускати; еднак же пойшли, переправивши Бог, под Очаков, где Очаков увесь спалили и вистинали[161] и, набравши здобичи, назад вернулись, але мало що з собою припровадили за великим бездорожем и своїх коней надтратили, тилко язика килкадесят припровадили, и розділившись на двое, Палій своїх послал до короля, а наше войско до їх царских величеств.

Того ж року з енералной войсковой канцелярії канцелярист Петрик уйшол на Запороже[162], а з Запорожа до хана в Крим и почал хана поднимати на Україну на старшину українскую, до которого и запорожці пристали, чому хан и орди барзо ради и вийшли в поля, сподіваючися до себе з України войска прихиленія. И вийшовши он, Петрик, з ордами под Самар город, посад спалил и Китай город до себе

привернул и Царичанку, и купа немалая до оного зобралась з розних городов. Против которого гетман Іван Мазепа войско скупил з московским войском и передом послал полки: Миргородцкий, Прилуцкий, Гадяцкий и Лубенский з иншими войсками, а сам под Полтавою стал с табором. И оная орда с тим Петриком уступила назад под Крим, не даючи бою жадного, а гетман под Лохвицю уступил з войсками своїми, а потом по указу їх царских величеств роспущено войско по домах.

РОКУ 1693

На початку того року зимою орди вийшли з сином ханским[163] и Петрик з ними, хотячи на Україну ити. О которих увідомившися от запорожцов, гетман Мазепа, и зобравши войска, против них рушил до Гадяча, а орди юже коло Полтави зоставали. Которіе узявши відомость о войсках, за гетманом наступуючих, назад уступили у свою землю, але шкоду учинили коло Полтави и у слободах московских. И так гетман, наступаючи, жадной битви с ними не міл, уступил назад з войсками своїми; а турецкое войско того прошлого літа великую шкоду отнесло от цесара християнского.

РОКУ 1694

О масляници вийшовши, орди великіе шкоди починили по селах коло Переясловля, от Иржищева и Стаек села повибирали за несправою полковника переясловского молодого, же войска наши задержал, не пустивши ку Переясловлю, жалуючи сіна задля коней, которим то бідним людем помочи не дали компанії, ні сердюки, которіе стояли коло Дніпра, плату беручи и хліб у людей.

Того ж року посла великого татарского, который зоставал на Москві роков три, отпущено у свою землю з честю на Батурин.

Того ж року войско ходило полку Кіевского и Переясловского и компанії под Очаков, и спустошили Очаков увесь и посаду, и килка корогвей войска турецкого збили наголову и корогви побрали, и ясиру сот на три живцем пригнали до Батурина, над которими бил старший Палій, и его войска ходили[164]; а хан ходил цесару своему на помоч, бо турецкіе войска збити зостали.

Того ж року гетман Іван Мазепа посилал войско немалое, над которими старшим ходил полковник черніговский Яков Лизогуб, з которим войска било болей тисячи двадцяти, которіе били за Дністром на Буджаку, и села попустошили, и много ясиру набрали и иной здобичи, и вцілости повернули, бо орди при турецком войску били противко цесара християнского. А запорожское войско ходили под Перекоп и там над Білим морем вежу виняли и армат штук осм узяли и иніе річи и ясиру, и всі вцілости повернули до коша, любо и міли в отході потребу з солтаном Нурадин, который нічого не вскурал.

РОКУ 1695

Наше войско стало усе зимою коло Днепра в нових городках и по старих городах, где орда, узявши язика под Кропивною, же войско в готовости зостает, отвернувши у державу королевскую, великіе шкоди починили. А навесні вийшовши около Львова и саміе предмістя львовскіе вистинали по самую браму, и войска коронного поразили, заледво гетман Яблоновский отборонился, а волости попустошили.

Того ж року, навесну, повеліл его царское величество Петр Алексіевич ити войною под Азов и гетманові Івану Мазепі под городки Казикермен, що и зараз вийшли и царского величества боярин Борис Петрович Шереметов, и у Переволочной тие войска переправились на тот бок Днепра о святом пророку Ілії, и пойшли под городъки войска великіе.

Того ж року солтан з ордою білагородскою, зайшовши у Поліся несподівано, слободи попустошил и Хвастов опалив по самий город, що било коней, бидла — усе позабирали. А войско з Паліем не било скуплено, и по станції много їх пропало, и жадного отпору не дали татаром[165], полковник Палій пішо ухопился у городок, а напотим з солтаном розмовлял и хліба и напою оним вивозил, один другого даруючи.

Місяця іюля стали наши войска под Казикерменом и оточили войска шанцями армати около муров, и подкоп один учинили, которіе вал вирвали. Там же великіе гранати в город пускали, которіе барзо великую трудность чинили турком, в городі зостаючим. Чого не могли витривати турки — почали просити у згоду, и тот город отдали, але и самих побрано в неволю и розобрали часть москва и часть гетман межи свої войска. Также и другіе городки: Ослам городок и Тавань учинили, и усі, що там били, в козацких руках зостали[166]. И в той потребі полковник миргородский, Данило Апостол (которий послі и гетманом бил) знатную паче протчиїх показивал храбрость. И того ж часу Казикермен розвалили войска догрунту, а в других городках войска козацкие стали за росказаніем гетмана запорожского Івана Мазепи, а тое стало іюля 31.

Того ж року вийшли войска великіе его царского величества конніе и пішие под Азов, и сам его царское величество Петр Алексіевич високою своею царскою особою водою, суднами, з войсками великими, Доном рікою подъступил под Азов, город турецкий, и оного доставал, около попустошил. Тилко ж самого города не достали, около которого усе літо стояли, и зоставивши войско поблизу Азова свої, его царское величество на зиму повернуть на Москву изволил.

РОКУ 1696

На початку того року, зараз по Рождествї Христовом, вийшли орди великіе: кримскіе, чаркаскіе и білагородскіе и, скупившися, доставали Китайгородка, и не достали. О которих силах татарских увідомившися гетман наш запорожский Іван Мазепа, не допускаючи далій оним неприятелем распростиратися и пустошити України,

скупивши войска свої, вийшол противко них на Прилуку, на Лохвицу да на Гадячое. О котором поході гетманском увідомившися, орда назад повернули от Говтви, жадного городка не винявши, тилко в тих краях села попустошили. А гетман с войсками своїми назад повернул, пославши за ними полковника прилуцкого Дмитра Лазаренка и Івана Романовского з войсками[167], которіе в поля за ними вийшли, але їм орда жадного отвороту не чинила, которіе вцілости назад повернули.

Того ж року его царского величества сили великіе двигнулись под Азов землею и водою, и сам вийшол зимою; и прислал указ свой царский до гетмана запорожского Івана Мазепи, жеби войска козацкого слал туда ж тисячей двадцять пять[168]. Що на росказанія его царского величества послал полковников: черніговского Якова Лизогуба, прилуцкого Дмитра Лазаренка, лубенского Леона Свічку, гадяцкого Бороховича и компанію и сердюков, жеби било сполна тисячей двадцять пять; которіе в поході том от орди міли перепону, але добрий отпор дали орді, и притягнули под Азов до его царского величества. Над которими козаками наказним гетманом Яков Лизогуб, полковник черніговский, а полковники — прилуцкий Дмитро Лазаренко Горленко, лубенский Свічка а гадяцкий Борохович. Где войска стояли его царского величества под Азовом, достаючи города и маючи потребу з войсками турецкими на морі, не допускаючи турков до Азова, которих на воді побили. И так юля 19 за позволеніем [божіїм] узяли город Азов, а найболше за отвагою козаков, которіе сами охоту узявши, отажившися, опановали вежу, которая усего города боронила, и из тоей вежі козаки разили турков в городі, же не могли себе боронити, которіе мусіли просити о милосердие и здали город; тилко тое собі упросили у его царского величества, жеби оним волно у свою землю пойти. На що его царское величество зезволил, отобравши город зо всім запасом, строенніем градским, и оних турков обложенцев казал забрати у будари на килкадесят суден и отвезти за море Азовское, у турецкую землю[169]. И город Азов его царское величество своїми людми осадил, и що зготованного през войну, зараз направляти росказал и церкви будовати; а козацкое войско, ударовавши, отпустил з честю и подякованям гетманові до городов.

А на тот час гетман Іван Мазепа стоял на Коломаку з боярином Шереметом, з силою білагородскою, противко хана и орди кримской, которіе там же стояли в полях, тилко ж до нашего войска не сближались, сподіваючись наших войск ку собі, бо міл певного язика наших козаков, которих подезд человіка полтораста розгромил и побрал и самого вожа Фляку з Полтави.

Поворочаючи его царское величество от Азова, прислал указ, жеби гетман в малой купі до его царского величества ехал, переймуючи в дорозі. Що зараз поехал гетман и застал его царское величество в Рибном, и там поклон свой отдал, где ласкавого цара на себе и на усе войско [іміл и], такая великая милость его царского величества била, же изволил своею битностію у господі у гетмана гуляти и обідати и през цалий день гетманові Івану Мазепі з собою сидіти, напотом з ласкою отпустил на Україну, а сам его царское величество на Москву повернул.

Того ж року король полский Ян Собеский помер, и ляхи межи собою турбацію великую міли, не хотячи королем сина Собеского, змерлого короля, и из собою жолніре билися.

РОКУ 1697

На Москві з бояр Іван Соковник, Александр Цыслер, Пушкин, козак донский, стрелець, стрименніе, совіт собі учинивши, жеби конечне его царское величество Петра Алексіевича убити, и на тое юже наготовалися. Що о той їх злой раді стрелец вивідавшися, в той же раді будучи, обявил его царскому величеству. Которих за раз побрано, не даючи той їх злой раді до совершенія прийти, и на очной ставці сами доброволне призналися, за що карность подняли: голови їх поутинано и на полях на мурованом столпі повішано на лобном місті, и трупов їх не дано ховати — там же лежали, над которими сторожа била, що ся діяло на другой неделі святого великого поста.

Того ж року указ его царского величества судна готовати на море, що тоей же зими много суден морских наготовано так московских, як и козацких, которіе готовани коло Десни ріки, у лісах Бранских и Трубецких, и усюда униз Десни, и на двор гетманский.

Того ж року, навесні, по Воскресеній Христовом, тие судна московскіе рушили вперед з людем его царского величества московским, над которими посланий Неплюев, также и вапно в суднах на будування города Казикермена, що у турков отнято. И козацкіе судна з борошном и из людем военим Десною рікою у Дніпр рушили. И сам гетман Мазепа, скупивши усі полки, ишол на Україну на Коломак, и там свокупившися з боярином Долгоруким, ишли на Самар и ку Дніпру, ку Кодакові. И так войска, перебравши, часть оставили на заставі, при полковнику миргородском Данііли Апостолу, на сем боку Дніпра от татар, которіе в поготовости зоставали[170]. А сам гетман с иншими полками, переправивши Дніпр у Кодака, униз Дніпра пойшол; а судна тіе морскіе переправляли пороги, що с трудностію великою їм било и из шкодою, бо судна великие на спад води прийшли. Где зараз войска турецкіе пішо и конно и хан з ордами притягнули и піхоту турецкую у Аслан городок упровадили, бо козаки запорожскіе оний покинули били. И там с тих вежей з армат на Шингерей городок докучали барзо козакам и до Тавані, а з другой сторони от Казикермена орда білагородская, и где козаков сот на дві комоника погромили. И так там трудность немалая нашему войску била, бо щочас войско турецкое прибувало полем и водою, сили великіе, узявши відомость, же гетман з войсками прибил на фундованя тих городков и москва з ним посполу на осаженіе тих городков людми военими. Що видячи гетман, же сили великіе и тіе спод Азова турецкіе притягли, и не могучи ждати битви в полю, же в малой купі войска бил, осадивши людми военими Аслан городок и Казикермен, сам с старшиною уступил уверх Дніпра ку городом и там промисл чинил, посилаючи войска так городових полков, як и козаков запорожских на посилок тим козаком и москві, которіе стали в обложеню у Тавани и Казикермена, которіе чрез усю осень з ними міли потребу, бо великие приступи турки чинили до на-

шого войска и гранатами, але за ласкою божею утіхи не отнесли, бо на приступах болше шести тисяч турков полегло, аж трупу не могли переховати.

Того ж року его царское величество Петр Алексіевич ходил по чужих землях, бил у Ризі городі незнаемо и в Курляндиї у Митаві, там знаемо гулял у ксіонженця курляндского, а оттоль до Кролевця пруского и там юже значне з курфістром гулялы и болей тиждня змешкал, бо хотіл ся з цесарем римским и с папіжом видіти; але перепоною тому сталъся француз[171], сторожу военную усюду маючи. И так послов своїх великих послал до цесара, а сам до Амстердаму пойшол морем и там зимовал.

А войско наше, з обложеня од турков и татар волное зоставши, на зиму пришло до городов, але барзо нездорово: многіе померлы в домах. А в Тавани зостал московский воевода з людмы своїми и часть козаков полку Ніжинского, переміняючися; а тіе козаки запорозкіе, що зоставалы в обложеню, вийшли в городы, которим дано плату по шесть коп й по кунтушу тузинковому на полътори тисячи козаков[172] из казни его царского величества.

Того ж року й короля полского, ксіонженця саксонского Августа, наставилы. А гетман литовскій Сапіга, що не хотіл покоритися новому королеві[173], тулялъся по чужих сторонах, которого маетности вінвец спустошилы шляхта, починивши собі ротмистров и полковников, й, оставивши свої дворы, великим тумултом войска усю зиму пустошилы оного гетмана литовского Сапіги маетносты, шукаючи его, жебы згубыти.

РОКУ 1698

Зараз навесні войска скупившися московскіе з нашимы, тоест з гетманом Мазепою, пойшли под городки на Низ й там укгрунтовали Казикермен й Тавань и там літовали, маючи з татармы подчас потребу, а межи Пречистимы повернули ку городам, осадивши Казикермен й Тавань людмы военнимы.

Того ж року его царское величество Петр Алексіевич бил бытностію своею у місяці юні у Відню у цесара христіянского, где оного барзо приймовано з великим коштом, як царя, и почесть вираживано великую, где свої річи монаршиї отправивши, повернул щасливе. Того ж часу и в Липску бил и в иних городах німецких и видівся з королем полским Августом, и краем литовским на Смоленско у свою землю Московскую на столицю приехал перед святим Семионом днем.

А войска московскіе и козацкіе з гетманом Мазепою, збудовавши Казикермен город, маючи килка утарчок з татари и з войсками турецкими, и зоставивши люду спотребу в Тавани и в Казикермени московского и козацкого, повернули на Україну в місяці септеврії.

Его царское величество, приехавши на Москву, чинил росмотр межи бояри и стрелцями, которіе ся были збунтовали в небитности его царского величества на Москві и отступили своїх старших, которіе били зоставлени от граници шведской, и прийшли без указу под город Москву, и то задля яких бунтов, що ся на них перевело и сами

признали на себе. И так по указу его царского величества полъчварти тисячи велено повісить, и по усіх улицах и по дорогах повішано, которих не казано ховати.

А сам его царское величество до Вороніжа зехал ку Дону, где судна морскіе готовано, и там до Рождества Христова змешкал. Где и гетман Мазепа ездил за указом царским и повернул на свята рождественскіе до Гадячого, а его царское величество в Москву. Где прибувши, на Москві, тот труп, що стрелцов вішано, росказал, позбираючи, ховати у землю, але инних многих казал потратити за тую вину,— а тая вина тих стрелцов, же в небитносты его царского величества на Москві, хотіли иного царя наставляти и німчинов всіх вибити. А вступивши в пост великий, знову до Вороніжа пойшол, и войска многіе туда поспішали — московскіе и німецкіе, которих много затягових на Москву прийшло из жонами, а найболшей задля водного походу на окрентах, яко знаючихся на том военом походу, жеби при них и московский люд призвичаїлся.

Того ж року з турчином почали зачинати згоду цесар християнский и король полский, его царское величество и виправили послов до турчина, и войска у дворах зоставали — ускромилася война на усі сторони, але теж был на Україні, иле волости и немал усюди дорожнета была, тилко з Сівери додавали збожа, хочай дорого, а у Кіеві жита дойница по пять золотих была.

Того ж року, септеврія 13, турчин Камянец Подолский отдал королеві полскому Августові, учинивши згоду на літ двадцять два.

Того ж року на Москві чин стрілецкий оставлено за їх бунти,— одних витрачено, вішано, а ліпших у салдати поверстано и инних у силку заслано — усіх щодо единого витрачено. Такий гнів бил на їх царский, же килком сам голови постинал. А з дворов боярских кабелних слуг у салдати побрано, и из маетностей монастирских и боярских з человіка двадцяти пяти салдата виставливано, зо всім нарядом, оружем, харчу и одежею.

КОМЕНТАРІ

1657

[52] 1657 р. польський король перебував удома. До Польщі на допомогу королеві прийшов кримський хан з ордами (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 234—235).

[53] Причиною відступу шведів з Польщі було не прибуття кримського хана і зосередження польських військ навколо короля, а війна Швеції з Данією (L. Kubala. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów, s. 159, 164).

[54] Кримська орда прибула до Польщі вже після того, як були закінчені переговори з Ракоцим, угорський король разом з рештками свого війська був відпущений до Угорщини (L. Kubala. Wojna brandenburska, s. 178—179; Микола Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця, с. 33—34).

[55] Гетьман Б.Хмельницький помер 27 липня (6 серпня н. ст. 1657 р. у Чигирині (Акты ЮЗР, т. IV, с. 3, 5, 11, 14; т. XI, с. 759; Архив ЮЗР, ч. III, т. VI, с. 319).

[56] Зображуючи події козацької ради 1657 р. у Чигирині, літописець подає ряд повідомлень, що суперечать історичним джерелам. За свідченням інших очевидців, козацька рада не тривала аж три дні, майбутній гетьман Іван Виговський та козацька старшина не відмовлялись від чинів, Юрася Хмельниченка не було обрано гетьманом, І.Виговському не було дано право підписуватись гетьман «на тот час», тобто під час походів. Козацька рада у Чигирині обрала Виговського гетьманом з усіма атрибутами влади за один день (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 236—241).

[57] Лесницький був миргородським полковником, а не військовим суддею, як пише літописець (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 238).

[58] Поразка козацьких військ І.Виговського під Полтавою і згадані літописцем події відбулися 1658 р. (Акты ЮЗР, XV, № 2, с. 3; VII, № 78, с. 224; IV, № 55, с. 91).

1658

[59] Лубенський полк підтримував гетьмана І. Виговського (Акты ЮЗР, VII, № 89, с. 260—261).

[60] До козацьких загонів Г. Гуляницького, що були обложені у Варві, крім Чернігівського і Прилуцького, входив ще й Ніжинський полк (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 247—248).

[61] Г. Ромодановський відступив від Варви, домовившись із старшиною гетьмана Виговського (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 248—249).

[62] Козацькі війська гетьмана І. Виговського облягли Лохвицю і Зіньків у 1659 р. Російські загони, що були у Лохвиці, очолював Ф. Куракін, а не Г. Ромодановський, як пише літописець. Боярські привілеї Ромодановський одержав 1665 р., а в 1659 р. він був у чині окольничого (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 249—250).

1659

[63] Гадяцька угода з Польщею була підписана гетьманом І. Виговським 7(17) вересня 1658 р., а затверджена сеймом 1659 р. (П. Клепацький. Літопис Самійла Величка, с. 57).

[64] Бар та інші міста стали власністю Виговського в роки його гетьманування 1657—1658 рр. (Архив ЮЗР, ч. VIII, т. II, № 48, с. 94; № 51, с. 97).

[65] Литовське військо було розгромлене 1658 р. Тоді ж був захоплений і гетьман Гонсевський (L. Kubala, Wojny dunskie i pokój Oliwski 1657—1660. Lwów, 1922, s. 147).

1660

[66] Війська С. Чарнецького облягли у серпні — жовтні 1661 р. Могильов і захопили російського воєводу кн. Мишецького (А. Трубницкий. Хроника белорусского города Могилева. М., 1887, с. 24; Adam Kerstner. Stefan Czarnecki. Warszawa, 1963, s. 427—428).

[67] На основі угоди, досягнутої на Кодачку, проти Польщі повинні були вирушити козацькі полки на чолі з Т. Цицюрою: Переяславський, Київський, Лубенський, Миргородський і Прилуцький (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 257).

1661

[68] Твердження літописця, що напередодні виборів Я. Сомка гетьманом все Лівобережжя було вірне і слухняне російському цареві, неточне. Адже Олексію Михайловичу в цей час не корилися Полтавський полк Жученка, а також міста Опішня, Кобеляки, Котельва, Санджари (Акты ЮЗР, V, № 31, с. 56; № 34, с. 65—66).

1662

[69] Поблизу Городищ Г. Ромодановський 16.VII завдав поразки військам Ю. Хмельницького і татарській орді. Отже, не відповідає дійсності повідомлення літописця, що перед цим татари покинули Україну (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 262).

[70] На допомогу гетьманові Ю. Хмельницькому кримський хан вислав татарські загони під керівництвом султанів Селім-Гірея і Махмет-Гірея (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. IV, ч. 3, с. 190).

[71] Гетьман Юрій Хмельниченко зрікся булави на початку 1663 р. Правда, гадка зректися гетьманства і йти в монастир була в нього 1662 р., про що він зізнається у листі до свого дядька Я. Сомка (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 264; Додатки, № 8, с. 398—399).

1663

[72] Чорна рада 1663 р. скликана з ініціативи російського царя, про що було відомо як прибічникам Я. Сомка, В. Золотаренка, так і І. Брюховецького (Акты ЮЗР, VII, № 121, с. 345 та ін.; Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 267).

[73] 1663 р. Д. Великогагін ще не мав дворянських привілеїв, а був окольничим (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 267—268).

[74] І. Брюховецький одержав булаву і бунчук, а також соболі 5.VII 1663 р., які йому від імені царя вручив стольник М. Гагарін (Дополнения к III т. Дворцовых разрядов, с. 386—387).

[75] Київський полковник В. Дворецький, який був присутній під час виконання вироку в м. Борзні, в листі до чернігівського єпископа Лазаря Барановича від 21 вересня 1663 р. перелічує імена страчених: «в місті Борзні постинано їх дня 18 вересня: Якима Сомка — наказного гетьмана, Євстафія Васюту (тобто В. Золотаренка.— *Я.Д.*) — полковника ніжинського, Йоаникія Силича — полковника чернігівського, Стефана Шамрицького — полковника лубенського, Афанасія Шуровського — полковника переяславського, Павла Килдія — осавула ніжинського, Кирила Ширая — секретаря Сомкового» (Книги разрядныя, по официальным оных спискам, т. II, СПб., 1885, с. 940; Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 269).

1664

[76] Похід Яна Казиміра на Лівобережжя, захоплення Остра, Ніжина, Салтикової Дівиці, Мени відбулися в грудні 1663 р., а не на початку 1664 р., як пише літописець (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 272; Adam Kerstner. Stefan Czarnecki, s. 501—502).

[77] Російську армію, яка переслідувала польські війська на Лівобережжі,

очолювали: князь Я. Куденекович-Черкаський, П. Шереметев і князь Г. Ромодановський (Акты, собранные Археографической экспедицией, т. IV. СПб., 1836, № 149, с. 197).

[78] Гетьмана Івана Виговського розстріляно за наказом С. Маховського. Останній розгромив також козацькі війська на Лівобережжі (М. Петровський. Нариси історії України.., с. 274).

[79] Київський митрополит Діонісій Балабан помер 10.V 1663 р. На його місце митрополитом було обрано Йосифа Тукальського (Черниговские губернские ведомости, 1858, № 27, с. 195; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. IV. К., 1859, с. 382).

[80] Гетьман Павло Тетеря втік з України 1665 р. (Акты ЮЗР, V, № 122, с. 267, 272—273, 277).

[81] Козацьке військо, яке 1665 р. захопило Черкаси, очолював осавул П. Нужний, а не лубенський полковник Г. Гамаліенко, як пише літописець (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 276).

[82] Облога Чигирина тривала близько двох тижнів (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 276—277).

[83] Козацькі війська гетьмана І. Брюховецького з'єдналися із запорожцями кошового І. Сірка 18 червня у Каневі (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 277).

[84] За свідченням документів, калмицькі загони бували на Україні і до 1664 р., вони не раз виступали разом із запорожцями проти Криму (Акты ЮЗР, V, № 43, с. 96; № 63, с. 140, 148—149; № 67, с. 169—170 та ін.; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, IV, 3, № 68, с. 308; № 69, с. 315 та ін.).

[85] Ставища спустошили війська С. Чарнецького. Польський полководець помер 1665 р. (Акты ЮЗР, V, № 110, с. 249; Adam Kerstner. Stefan Czarnecki, s. 514—515).

1665

[86] Друга битва козацьких військ з польсько-шляхетськими відбулася під Білою Церквою близько 13 червня за ст. ст. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 279).

[87] Генерального писаря З. Шийкевича заслано до Сибіру за доносом І.Брюховецького і козацької старшини. Повернувся Шийкевич із заслання до Батурина після 1681 р. У різних документах 80—90-х рр. зустрічається його ім'я (Акты ЮЗР, VI, № 1, с. 13—14; VIII, № 15, с. 54).

[88] Децик був овруцьким полковником, а не «гультяєм», як пише літописець. Схоплено його і заслано до Сибіру за активну діяльність, скеровану проти І. Брюховецького (Акты ЮЗР, V, № 121, с. 265; № 122, с. 276; № 127, с. 283; VI, № 2, с. 25, 27 та ін.).

1666

[89] Згідно з угодою, укладеною гетьманом Брюховецьким 1665 р. у Москві, російські воєводи мали право перебувати, крім згаданих літописцем міст, ще й в Острі (Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. VI, 1925, с. 161).

[90] За царським переписом, проведеним 1666 р. в Україні, козаки звільнялись від оподаткування (М. Костомаров. Собр. соч., кн. VI, СПб., 1905, с. 73).

[91] Козаки Переяславського полку повстали в липні 1666 р., проте бої точилися аж до осені (Акты ЮЗР, VI, № 45, с. 127, 129).

1667

[92] Російський військовий загін А. Косогова залишив Запорожжя 1666 р. без відома царя (Микола Петровський. Нариси історії України.., Додатки, № 10, с. 400—401).

[93] Запорожці перебили лише більшу частину татар, не всі запорожці — учасники цієї змови — були спіймані (Акты ЮЗР, VI, № 62, с. 179, 184, 187).

[94] Коронним гетьманом Я. Собеський став 1668 р. після підписання Підгаєцьких статей, а до того часу він був польним гетьманом (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, t. I. Kraków, 1880—1881, № 129, s. 337—338; T. Kórzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674, т. II. Kraków, 1898, s. 59, 67).

[95] Митрополита Й. Тукальського було випущено на волю 1666 р., а в Україну він приїхав 1667 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 288).

[96] Андрусівська угода між Росією і Польщею була підписана 1667 р. у білоруському селі Андрусові недалеко від Смоленська. У тексті цієї угоди немає слів, наведених літописцем: «котора би сторона (Правобережна чи Лівобережна Україна.— *Я. Д.*) спротивилася, то зобополне оную зносити», хоча зобов'язання такі є у статтях 14 та 23 (Полное собрание законов Российской империи, т. I. СПб., 1830, ч. 398, с. 631—642; Wojcik Zbigniew. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959).

[97] Літописець помилково пише про прохання Брюховецького провести слідство в Україні проти царських воєвод. Насправді російський цар дав вказівку своєму представникові В. Кикіну вивчити ці скарги. У зв'язку з цим Кикін вів слідство у Полтаві (Акты ЮЗР, VI, № 62, с. 190—191).

[98] Московського патріарха Никона судили в Москві 1666 р. З цією метою до Москви приїхали патріархи антіохійський Макарій і олександрійський Паїсій. Правда, собор закінчився 1667 р. Тоді ж повернувся в Україну Мефтодій Филимонович (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 289).

1668

[99] Стародубський полковник П. Рославець не прибув на раду до гетьмана Брюховецького (Акты ЮЗР, VII, 8, с. 18, 22).

[100] Сосницького воєводу В. Лихачова взяли в полон (Акты ЮЗР, VII, № 20, с. 48; № 34, с. 88; № 38, с. 107).

[101] Серед посланців гетьмана І. Брюховецького до турецького султана, крім Григорія Гамалії і Лаврентія Кашпуровича, був також обозний Микита Безпалий (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 292).

[102] Гетьман І. Брюховецький був страчений 8.VI за ст. ст. 1668 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 292—293).

[103] Насправді П. Дорошенко повернув на південь, довідавшись про наступ на Правобережжя польських військ (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 293—294).

1669

[104] Д. Многогрішний був обраний гетьманом на раді, що відбулася в грудні 1668 р. До того ж обрала його гетьманом лише частина козацьких полків Лівобережжя (Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865, № 48, с. 59; Акты ЮЗР, VIII, № 9, с. 23).

[105] За Глухівськими статтями, московські воєводи залишалися також і в м. Острі (Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. VI, с. 161; Акты ЮЗР, VIII, № 20, с. 108).

[106] М. Портянка був посланий П. Дорошенком до Константинополя після Корсунської ради, яка закінчилася 14 березня (Акты ЮЗР, VIII, № 30, с. 130; № 40, с. 145).

[107] Олександрійський патріарх Паїсій помер 1676 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 302).

1670

[108] У 20-х рр. XVII ст. у Києві одночасно були митрополитами П. Могила і І. Копинський (С. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883, с. 552—553; т. II. К., 1898, с. 4 та ін.).

[109] Константинопольський патріарх Мефодій своєю грамотою від 6.III 1666 р. затвердив Й. Тукальського київським митрополитом, надавши йому при цьому сакру. Р. Ракушка-Романовський був посланцем до Царгорода в справі суперечки між двома претендентами на львівське єпископство Й. Шумлянським і Є. Свистельницьким водночас від імені Тукальського і Дорошенка. Про це твердить сам патріарх Мефодій (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 303).

[110] Гетьман Д. Многогрішний, довідавшись про прокляття його константинопольським патріархом Мефодієм, докладав усіх зусиль, щоб патріархова анафема була знята. У кінці жовтня 1670 р. він одержав благословенну грамоту від патріарха (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 303).

[111] Ще й весною 1670 р. полкові міста Миргород і Полтава не визнавали владу гетьмана Многогрішного. 1670 р. був татарський напад на Лівобережжя (Акты ЮЗР, IX, № 50, с. 212, 214).

1671

[112] Й. Шумлянського гетьман Дорошенко зустрів щиро і гостинно, висловив митрополитові свої співчуття з приводу його ув'язнення. Випроваджаючи Шумлянського з Чигирина, Дорошенко просив його якомога скоріше виїжджати, бо незабаром має з'явитися татарська орда (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 305).

[113] Битва під Брацлавом відбулася 26.VIII за ст. ст. (T. Kórzon. Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. III. Kr., 1898, s. 31).

1672

[114] Татари напали на Тростянець в кінці грудня 1671 р. (A. Grabowski. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, t. II. Kr., 1845, s. 156, 159).

[115] Бунт польського війська в Україні був придушений Я. Собеським. Каштелян Лужицький, який відзначився під час розправи над польськими жовнірами, очолив польське військо в Україні, замінивши Я. Вижицького (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 309).

[116] Гетьмана Многогрішного взято під варту Нейоловим і разом з П. Рославцем відправлено до Москви (Акты ЮЗР, IX, № 147, с. 694; № 148, с. 814; № 149, с. 817).

[117] Порох вибухнув у Кам'янці в день переговорів з турками, а не під час облоги, коли в лютеранській каплиці вибухнули 160 гранат, і це, очевидно, літописець переплутав (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 310, 313).

[118] Під час виборів гетьмана І. Самойловича був присутній князь Г. Ромодановський та думний дворянин І. Ржевський (Акты ЮЗР, IX, № 178, с. 916; Источники малороссийской истории, т. I. М., 1858, с. 234—238).

1673

[119] Молдавський (волоський) господар разом з військом перейшов на сторону Польщі в кінці жовтня н. ст., мултянський (валаський) — 10.XI ст. ст., напередодні перемоги над турками (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 314).

[120] Польське військо було вигнано з Молдавії молдавськими військами і турецькими загонами 1674 р. Польські залоги залишились, крім Сучави, Хотина, ще й у Німці (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 314).

1674

[121] Гетьман І. Самойлович і Г. Ромодановський відправили під Чигирин загін військ під командуванням переяславського полковника Райчі і П. Скуратова (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 315—316).

[122] Насправді битва була під Лисянкою (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 316—317).

[123] Разом з ордою прийшли два султани. Ця татарська орда і козаки А. Дорошенка були розгромлені козацьким і російським військами, які захопили при цьому 21 татарина (Акты ЮЗР, XI, № 151, с. 502, 503, 506; № 158, с. 527).

[124] Д. Вишневецький став коронним гетьманом 1676 р. після коронації Я. Собеського. Тоді ж і С. Яблоновський став польним гетьманом. Привілей, даний Яблоновському, має дату 8.IV 1676 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 320).

1675

[125] Польські війська захопили Паволоч у кінці травня 1675 р.; війська Я. Собеського вирушили у квітні з Брацлава до Золочева, Ярослава, а звідти до Львова. В зв'язку з тим, що почалася війна з турками і татарами, Я. Собеський був коронований на початку 1676 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 322).

[126] Після присяги російському цареві 10.X і відправлення санджаків до Москви Дорошенко позбавлявся права вести переговори з Кримом і Туреччиною. Серед санджаків, які прибули до Москви 12.I 1676 р., був і тесть гетьмана П. Яненко, а також С. Тихий (Акты ЮЗР, XII, № 94, с. 274; № 134, с. 430, 440).

[127] Мошенці перейшли на Лівобережжя влітку 1675 р. ще до того, як з'явились війська Самойловича і Ромодановського (Акты ЮЗР, XII, № 73, с. 219—220; № 84, с. 244—245).

1676

[128] Царський наказ гетьманові І. Самойловичу виступити проти Дорошенка був даний Г. Ромодановському в Москві 19.VII 1676 р. Дорошенко здався 19.IX 1676 (Акты ЮЗР, XII, с. 682; Микола Петровський. Нариси історії України.., 325).

[129] Очолював турецьке військо Ібрагім Шайтан-паша. Польське військо турки обложили під Журавном. За угодою, що була укладена між Польщею і Туреччиною, за Річчю Посполитою залишились Біла Церква і Паволоч (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 327).

[130] Соловецький монастир було здобуто 22.I 1676 р. Цар Олексій Михайлович помер 30.I 1676 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 328).

[131] Початок сектантської діяльності Капітона припадає на 1639 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 328).

[132] П. Рославця і С. Адамовича судили в січні 1677 р. Крім козацької старшини на цьому суді були присутні і представники вищого духовенства Л.Баранович та Й. Галятовський (Акты ЮЗР, XII, № 224, с. 848—874; XIII, № 6, с. 22—23).

1677

[133] Переяславський полковник Думитрашко Райча утік до О. Гоголя на Правобережну Україну (Акты ЮЗР, XIII, № 19, с. 91).

[134] Лише П. Рославець і С. Адамович були відправлені до Москви, інші перебували у Батуринській в'язниці (Акты ЮЗР XIII, № 60, с. 233).

[135] Війська гетьмана Самойловича досягли Дніпра 24 серпня, а російські війська Ромодановського 25 серпня (Акты ЮЗР, XIII, № 79, с. 290—291; № 88, с. 364).

[136] Гетьман Самойлович надіслав під Чигирин загін козаків кількістю 1000 чол. 1677 р. велись тільки підготовчі роботи для ремонту чигиринських мурів (Акты ЮЗР, XIII, № 79, с. 295; № 82, с. 314).

1678

[137] Військо калмиків і черкесів очолював Каспулат (Акты ЮЗР, XIII, № 145, с. 628, 633—634, 644—645, 650, 672).

1679

[138] Переяславський полковник І. Лисенко розгромив під Воронковим один татарський загін (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 337).

[139] Насправді татари досягли Лубен на схід від Лукомля і Яблунева (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 337).

[140] Царський уряд доручив І. Бутурліну та І. Чаадаєву завершити угоду з Польщею, підписану в Андрусові, і заплатити полякам 100 тис. крб. (Е. Замысловский. Сношения России с Польшей // Министерство народного просвещения, 1888, № 2, с. 465—466).

[141] У розповіді про козацьке і російське війська, що перебували недалеко від Києва, літописець допустив ряд помилок, перелічуючи військову старшину, називаючи їх чини, імена, по-батькові. Брата П. В. Шереметєва не було, а був його син Б. П. Шереметєв. Не було й князя Хованського. Б. П. Шереметєв був призначений товаришем М. А. Черкаського замість Хованського. І. А. Хованський із своїм військом 3 липня за наказом царя виїхав на захист Білгородської лінії. Під Києвом Хованських не було. Полки М. А. Черкаського,

М. Ю. Долгорукова, П. В. Шереметєва та І. Б. Милославського налічували 69 321 солдата (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 338—339).

[142] Влітку 1679 р. осавул Охтирського полку Микита Уманець разом з товаришами був у розвідці поблизу Бугу та Дрижиполя. Переяславський полк стежив за ворогом за Дніпром на річкових переправах (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 339).

[143] Кошовий І. Сірко влітку кілька разів спустошував турецькі поселення. Довідавшись про підготовку великого турецького нападу на Січ, Сірко відступив (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 340).

[144] З-під Києва козацькі і російські загони відступили 8 вересня (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 341).

[145] Поблизу Києва гетьман Самойлович залишив полк І. Новицького, а також піхотні полки Герасима і Андрія Ребриковських. Під Києвом був розгромлений невеликий татарський загін (Микола Петровський. Нариси історії України.., Додатки, № 18, с. 410).

1681

[146] В угоді, що її склав В. Тяпкін з кримським ханом, є пункт про «упоминки», що їх вимагав російський цар від хана. Про це ж йдеться і в шерстній грамоті хана, і в повідомленні Тяпкіна (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 343).

1683

[147] Австрійський цісар Леопольд І, почувши про наступ турецьких військ, залишив Відень, який обложили турки. Отже, битви між військами, очолюваними цісарем, і турецькими насправді не було (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 346).

[148] Війська Яна Собеського у битві під Парканами 7 жовтня були розгромлені, і сам польський король ледве врятувався (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 347).

1684

[149] Козацькі війська під керівництвом Куницького виступили проти Туреччини в кінці грудня 1683 р. (Акты ЮЗР, V, № 141, с. 174—175).

1685

[150] 1685 р. польські війська, якими командував Яблоновський, зробили невдалий похід в Молдавію і Буковину, а не в Угорщину, як пише літописець. Будучи хворим, Я. Собеський у цьому поході участі не брав (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 350).

[151] Частина згаданих сіл була приєднана до Чернігівського полку (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 351).

1686

[152] Підписуючи угоду з Росією, польський король Ян Собеський присягав у Львові (Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. VI. СПб., 1862, с. 1493; т. VII. СПб., 1864, с. 97).

1687

[153] Зміев був окольничим, а не боярином. Крім перелічених літописцем керівників війська, що вирушили в кінці 1686 р. проти Криму, був ще й К. Щербатов (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 352).

[154] Справжні назви річок Янчул — Янчакран, Кичета — Кільчені (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 352).

[155] Від гетьмана Самойловича відібрали булаву 23.VII, а на раді 25.VII гетьманом був обраний Іван Мазепа (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 355).

[156] Половину майна і коштовностей Самойловича було взято до царської казни (Источники малороссийской истории, ч. I. М., 1858, с. 318, 324—326).

1688

[157] Гетьман Мазепа доповідав цареві, що здобуто два посади (Русский архив, кн. II, 1913, с. 394).

1689

[158] Зберігся список осіб, складений І. Мазепою, що приїхали з гетьманом до Москви: обозний В. Борковський, суддя С. Прокопів, писар В. Кочубей, осавул А. Гамалія, бунчужний Я. Лизогуб, полковники: чернігівський Я. Лизогуб, полтавський Ф. Жученко, ніжинський С. Забіла, миргородський Д. Апостол, лубенський Л. Свічка та ін. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 360).

[159] Окольничого Шкловського страчено, Л. Неплюєва вислано на Колу, де він 4.VI 1698 р. помер. Голіцин помер 24.IV 1714 р. на засланні у Волокопінецькій волості (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 360).

1691

[160] Людвіг Баденський командував австрійським військом, яке розгромило турків. Під час бою був убитий турецький візир. Ця битва відбулася в серпні 1691 р. поблизу Саланкгмена. Білгород та навколишні міста і села турки захопили після облоги і штурму 8.X 1690 р. Сучаву захопили польські війська 1691 р. (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 361).

1692

[161] Під час цього походу козацькі загони не взяли Очакова (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 362—363).

[162] Петрик утік на Запорожжя з генеральної канцелярії 1691 р. (Д. Эварницкий. Источники для истории запорожских казаков, т. I. Владимир, 1903, с. 307).

1693

[163] Командував татарськими загонами Нураддин (Д. Эварницкий. Источники для истории запорожских казаков, т. I, с. 454, 471, 477, 478).

1694

[164] Очакова 1694 р. козацькі загони під керівництвом С. Палія не взяли. Серед козацького війська не було Переяславського полку, під час цієї битви було захоплено близько 100 татар (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 366—367).

1695

[165] Під Фастовом відбулася сутичка загонів С. Палія з татарською ордою (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 371).

[166] Тільки в Таванському городку була залишена залога з козацьких і російських військ, решту міст було спустошено і спалено (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 370—371).

1696

[167] Орди білгородських татар, що вторглися в Україну, переслідували козацькі загони лубенського полковника Свічки та київського полковника Новицького (Микола Петровський. Нариси історії України.., Додатки, № 20, с. 415—418).

[168] У другому поході на Азов брало участь 15 тис. козаків (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 372—373).

[169] Турецькі кораблі вивезли залогу Азова до Туреччини (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 373).

1697

[170] Для захисту від татаро-турецьких нападів на лівому березі Дніпра були залишені також козаки охотницького полковника І. Новицького, гадяцького полковника М. Бороховича і лубенського полковника Л. Свічки (Акты ЮЗР, V, с. 273, 283—284; Д. Эварницкий. Источники для истории запорожских казаков, т. I, с. 691—692).

[171] Французький король не перешкоджав Петрові I в його подорожі до «цесаря і папи», бо цар не мав наміру туди їхати з Кенігсберга. З Амстердама Петро I на початку 1698 р. їздив до Англії (Микола Петровський. Нариси історії України.., с. 377).

[172] Сукно і гроші одержали 1000 козаків, що перебували в Тавані. Однак 1697 р. козаки одержували платню ще кілька разів, правда, за іншим наказом (Д. Эварницкий. Источники для истории запорожских казаков, т. I, с. 730, 731).

[173] Сапіги визнавали королем Августа (Sapiegowie, materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe, t. II. Petersburg, 1891, s. 188—189).

ПРАВДА ПРО УНІЮ*

№ 42

1671 р., лютого 10.— Із скарги шляхтича Т. Березовського з с. Голиня Калуського староства Жидачівському гродському судові на селян у зв'язку з їх виступами проти будівництва католицького монастиря

До уряду і цих актів гродських старостинських жидачівських дійсно прийшов шляхетно уроджений п. Теодор Березовський, дідич окремої частини с. Голиня. З великим жалем і плачем він скаржився і протестував проти його милості п. Яна Станіслава Ястрембського — писаря гродського галицького, як організатора та ініціатора нижчеописаних вчинків, з відома і наказу якого [вони відбулися], що можна довести. Також [скаржився] на його м[илі]сть п. Яна Герпера, підстаросту калуського, як помічника змовника, що зібрав чималий натовп хлопів Калуського староства, щоб заподіяти шкоду скаржнику. Крім того, [скаржився] на п. Томаша Інеса, лісничого староства Калуського, і капітана Пійловського, людей віри лютеранської,— виконавців злочинів з нижчезгаданими побережниками, гайдуками і хлопами, нарешті, на роботних Василя Махуча з с. Угринова, Федора Босого з с. Кадобни, Василя Глодика з с. Сівки, Івана Любки з Мостиськи [...]**

За наказом згаданого ініціатора і його співучасника і під проводом згаданого пана лісничого і капітана їх [селян] підбурили на нижчеописані виступи. Під час недавніх загальних воєнних зборів у зв'язку з посполитим рушенням, коли скаржник виїхав [з свого села], вищезгаданий верховода, його милість п. Ястрембський, зовсім не боячись ні Божого, ні громадського права і не звертаючи уваги на передбачене у ньому суворе покарання проти насильників, зневажав публічний і домашній спокій та безпеку, спокій святих місць і будинків, а також Боже і громадське право, сильне своєю вірою, яку воно розповсюджує.

Незабаром після того, як внаслідок загальних воєнних зборів у зв'язку з посполитим рушенням скаржник виїхав [з свого села], тобто в понеділок перед святом св. Мартина Каплана минулого року***, не задовольняючись попередніми великими і нестерпними насильствами і кривдами, які він вчинив із співучасниками і помічниками, вищезгаданий зверхник за намовою калуського підстарости п. Герпера відважився післати згаданих підданих, пана лісничого і капітана з вищеназваними побережниками, гайдуками і громадами з трьох сіл — Кадобни, Сівки і Пійла, з різною зброєю, а саме: рушницями, самопалами, косами, сокирами — на дідичний грунт скаржника, який належить до с. Голиня, і [на] місце, прозване Підошва, на якому скаржник декілька років [тому] почав будувати монастир під опікою ясновельможного маршалка і великого коронного гетьмана.

---

* Друкується за виданням: Правда про унію: Док. і матеріали. Львів, 1981.

** Далі наводиться перелік імен та прізвищ інших обвинувачених осіб.

*** 10 листопада 1670 р.

Цей свавільно підбурений натовп за сигналом його милості п. Ястрембського у присутності і під проводом згаданих лютеранів пана лісничого і капітана з рушницями, сокирами і косами напоготові, шукаючи повсюди скаржника і не знайшовши його, з великим криком і галасом, часто повторюючи слова: «Вже був би ти, панський сине, останній раз їздив до Любліна», напали на будинок і монастир, який зовсім зруйнували і порубали. Решту розкиданого дерева забрали до Кадобни. Не задовольняючись цим, насильно забрали з маєтку його м[илості] п. Березовського дві скирти сіна і один стіг і перевезли до с. Кадобни. І нарешті, згадане зухвале і підбурене хлопство вчинило велику кривду і образу цьому шляхетному пану Теодору Березовському, старому солдату, людині, сини якої зараз служать у війську і яка є дуже заслуженою в Речі Посполитій. На двох оборогах повісили обтесаний пень, на якому син кадобнянського ватажка за наказом свого батька написав по-руськи: «Березовський висить, не закінчивши монастиря».

У зв'язку з тим, що згаданий п. Ястрембський з своїми намовленими помічниками порушив громадський спокій і всяку внутрішню безпеку, [він] підлягає за законами суспільства суворій карі.

Тут і далі — ЦДІА у Львові.— Прим. упоряд. *Ф. 7, оп. 1, спр. 56, арк. 225—230. Рукопис, ориг. Пер. з пол.*

№ 43

1680 р., листопада 18.— Свідчення жидачівського війта Г. Житинського про побиття членами Жидачівського братства католицького ксьондза

До уряду і гродських старостинських жидачівських актів прибув уроджений Георгій Житинський, винницький войський, привілейований жидачівський війт, просив дати і визначити йому від цього уряду якогось генерального королівського возного для принесення присяги у нижчеописаній справі. На його прохання...* цей уряд дав і визначив йому генерального королівського возного Ігнатія Плудшинського, службовця цього уряду.

Вищезгаданий уроджений винницький войський, повторюючи за возним слова присяги, стоячи на колінах перед хрестом, приніс таку присягу: «Я, Георгій, присягаю всемогутньому Господу Богу, у святій Трійці єдиному, що я разом з й[ого] м[илістю] парафіяльним жидачівським ксьондзом та з іншими людьми був запрошений на коротке засідання у братство жидачівської церкви воскресіння господнього, руського свята. У моїй присутності сталося таке. Його милість парафіяльний ксьондз говорив до всіх попів, що поганий звичай я тут, у місті, застав, [бо] коли йду з пренайсвятішим таїнством до хворого, то тоді люди вашої віри стоять, як дурні, не скидають шапок з голови і не віддають ніякого поклону. То ваша річ у церк-

* Два слова написано нерозбірливо.

вах навчати, як треба Господу Богу кланятись, а ти як намісник повинен подавати добрий приклад. Не раз, ідучи, я бачив, [що] ти і сам шапку ніколи не скинув. Намісник відповів: «Так, як мій батько, не кланявся ляському богові, так і я не буду». Тоді у відповідь на ці слова й[ого] м[ілість] парафіяльний ксьондз вдарив [намісника]. Внаслідок цього [на парафіяльного ксьондза] накинулись попи, яких було чимало, і руське поспільство; я ледве вивів парафіяльного ксьондза з-поміж тих людей. Так мені, Господи Боже, поможи, як і невинна його мука».

Ф. 7, оп. 1, спр. 63, арк. 1509—1510. Рукопис, ориг. Пер. з пол.

№ 44

1687 р.— Уривок з повісті «О том, что случилось на Україні с тоя пори, как она Литвою завладена, аж до смерті гетьмана войска Запорожського Зиновія Богдана Хмельницького» про примусове запровадження церковної унії на Україні*

Сказаніе V**
О том, как унія появилась в Україні

Что єсть словом глаголати о страданії за віру! То єсть славно страдати і свою віру всякому щитити похвально; обаче неугодно богу милосердному, жеби віра ко брані, а не к добру вела; душу крепила, а не ростлівала, то єму угодно єсть, і нашій православній вірі любовно. Єгда же мішаються во святоє діло нечестивці і своїх вигод і користі ради добро во зло обратити восхощуть, тогда і віра на брань ведеть, і враги друг противу друга господа молять: обратитеся, синове нечестивії, яко же глаголет Іеремія; але ні! Зане єсми друг другу удове, яко же глаголет апостол, твердять, не понімая. Тому і приклад єсть.

Во граді первопрестольнім пропадшей імперії Римській, граді вельми древнем, сіли владіти папи, й єгда сіли в Римі, восхотілось їм імператорами учинитися, таковими же владиками, како білі самиє славнії імператори римськіе. І зачали они всіх христіан стязать, слово божіе до своєй вигоди і похоті ради всячески ізламивати, оброки брати і під кінець устремились, даби всемирними монархами соділатися: а того ради греко-російськую православную церков до єдності с римською провести хотіли і к царям московським, а преж того к князям кіевським, і владимирським, і новгородським, і галицьким листи потребнії писали і обіти предлагали. Обаче нічто же совершили дон-

---

* Автор публікації повісті О. Бодянський вважає, що вона писалась за часів гетьманування Б. Хмельницького і після його смерті.

** Повість складається з двох частин. Перша частина має дев'ять, друга — чотири «сказанія», в яких у хронологічному порядку описуються події на Україні від початку XIV ст. до смерті Б. Хмельницького. У збірнику публікується п'яте «сказаніе» з першої частини повісті.

деже не воцарился на престолі польськом Сигизмунт III. Сей вельми яровитий католик бил: всіх би людей под папу привести і весь білий світ преклонить не попозорился. Не так, яко Стефан Баторій, кой і привілеї знатні духовенству руському пожаловал, і шляхетство руське у вірі руській удерживал.

Сей Сигизмунт своїх єдиномислей іміл довольно, а друзей і приятелей в їезуїтах сколько угодно; обаче одного над всіми любил, то є Петр Скарга, духовник єго, лгун, і льстець, і жолдовник папи. Скарга многоє іскал в духовенстві руськом привязаності і нашел; обаче всім паче полюбился ему митрополит Рогоза да Кирил, єпископ луцькій і острожськії. І сотворили сії тако, яко папі і Сигизмунту угодно. Созвали в Бресту-Литовськім собор, предались со всею церков'ю папі і послов послали. Тогда іезуїти во Україну вошли, в домах княжеських і вельможеських поселилися, своєму ученію научали, народ обрали і аки комедіанти чудеса творили. А польськії побродяги толпами начали посіщать Україну, і жиди грабить поволі; а старости налоги тяжкії взимать.

Опубл.: О том, что случилось на Україні с тоя пори, как она Литвою завладена, аж до смерті гетьмана войска Запорожського Зиновія Богдана Хмельницького. М., 1847, с. 3—4.

№ 45

1700 р., серпня 25.— Універсал галицького старости Й. Потоцького населенню Збаразької волості з наказом не чинити опору ігуменові Збаразького монастиря у запровадженні унії та з погрозами непокірним жорстокими карами

Я, Йосиф Потоцький, бажаю здоров'я і всякого добра всім громадам моєї Збаразької волості. Як міщан, так і мешканців передмість і сіл звіщаю, що, Богу дякувати, вся руська країна прийняла унію, цебто злуку з святою католицькою римською церквою, про що отець ігумен уже казав вам; але ви (хоч і не всі, як мені доносять) слухати його не хочете: тому посилаю до вас оцей мій універсал і наказую, аби ви ні в чім не противилися і слухали цілком в справах церковних ігумена вашого Збаразького монастиря; кожного ж упертого і неслухняного отцю ігумену засуджую цим на заплату кари в 100 гривен і крім цього на тяжку кару. Свята, пости і обряди лишаться у вас по-давньому, і ніякої зміни ні в чому не буде (як дехто видумує). Ось чому і вдруге наказую вам не морочити сумнівом вашої совісті. На доказ чого й видаю цей мій універсал...

1700 р., серпня 25. *Йосиф Потоцький,*
староста галицький

Опубл.: Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVII вв. Львів, 1900, с. 121.

№ 46

1700 р.— Уривок із запису вірменського історика римо-католицького каноніка Я. Юзефовича із Львова про опір, вчинений міщанами Львова греко-католицькому митрополитові Й. Шумлянському під час захоплення ним Львівської Братської церкви з метою нав'язання унії

Коли Шумлянський у товаристві численних знатних гостей прийшов до церкви, то переконався, що головні й бічні двері були замкнені. Запрошені гості мусили довго чекати, червоніючи з сорому і обурення, хто на ганку церкви, хто на візках. Єпископ, ображений таким грубим опором міщан, звернувся з просьбою до гетьмана Яблоновського, щоб він наказав солдатам виважити двері. Яблоновський радо згодився виконати цю пропозицію, і солдати за його наказом дістались до церкви по дахах сусідніх будинків, вирубали двері сокирами, бо не могли знайти залізних колів, і таким чином відкрили дорогу до церкви єпископові та його гостям. Після цього єпископ Шумлянський відправив службу Божу у присутності народу і всіх запрошених гостей і забрав Братську церкву в свої руки. Того самого дня він влаштував торжество і роздав нагороди своїм спільникам. І все ж він мусив часто вислуховувати терпеливо лайки не лише від черні, але й від багатьох духовних.

Опубл.: Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVII вв., с. 119. Пер. з лат.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. Середина XVII ст.

ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ.*

1657—1658 рр.	— Народні повстання на Лівобережжі та Запорожжі під проводом Мартина Пушкаря і Якова Барабаша. Міжусобна боротьба, спровокована царським урядом.
1657—1659 рр.	— Гетьманування Івана Виговського.
1658 р.	— Повстання селян проти соціального гноблення в Долинському старостві (Східна Галичина).
1658 р., 6 вересня	— Гадяцький договір І. Виговського з Польщею.
1659 р.	— Народне повстання в Україні під проводом Івана Богуна та Івана Сірка.
1659—1663 рр.	— Друге гетьманування Юрія Хмельницького.
1659 р., 17 жовтня	— «Переяславські статті» Ю. Хмельницького.
1660 р.	— Відновлення війни Росії з Польщею.
1660 р., 17 жовтня	— Слободищенський трактат.
1660—1663 рр.	— Гетьманування Якима Сомка.
1661 р.	— Заснування університету у Львові.
1661 р.	— Видання «Києво-Печерського патерика».
1661 р., 21 червня	— Кардіський мирний договір між Росією і Швецією.
1662 р., 31 грудня	— Утворення «Малоросійського приказу».
1663 р.	— «Батуринські статті».
1663 р., 17—18 червня	— «Чорна рада» в Ніжині.
1663—1665 рр.	— Гетьманування Павла Тетері на Правобережжі.
1663—1668 рр.	— Гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережжі.
1664—1665 рр.	— Народні повстання на Правобережній Україні на чолі з Сулимкою, В. Вареницею, Д. Дециком, І. Донцем і В. Дрозденком проти польської шляхти.

* Події датуються за старим стилем (юліанським календарем).

1665 р., 1 жовтня	— «Московські статті»— договірні умови між царським урядом та І. Брюховецьким.
1665–1676 рр.	— Гетьманування Петра Дорошенка на Правобережжі.
1666 р.	— Народне повстання на Правобережній Україні під проводом Дацька Дейнеки.
1666 р., липень — серпень	— Повстання в Переяславському полку проти козацької старшини і царських воєвод.
1667 р., 30 січня	— Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею.
1668—1672 рр.	— Гетьманування Дем'яна Многогрішного на Лівобережжі.
1669 р., березень	— «Глухівські статті»— договірні умови між царським урядом та Д. Многогрішним.
1669, 1670, 1675, 1679 рр.	— Походи запорозьких козаків на чолі з І. Сірком проти турків і татар.
1670–1671 рр.	— Народне повстання на Слобожанщині під проводом Івана Дзиковського.
1671—1672 рр.	— Польсько-турецька війна.
1672 р.	— Укладення Феодосієм Сафоновичем «Кройники із літописців».
1672 р., літо	— Вторгнення турецько-татарського війська на Правобережну Україну. Захоплення Кам'янця-Подільського.
1672 р., 18 жовтня	— Бучацький мирний договір між Польщею і Туреччиною.
1672—1687 рр.	— Гетьманування Івана Самойловича на Лівобережжі.
1673—1676 рр.	— Польсько-турецька війна.
1674 р.	— Перше видання «Синопсиса» у Києві.
1676 р.	— Постанова польського сейму про заборону просвітительської діяльності братств.
1676 р., 17 жовтня	— Журавненський мирний договір між Польщею і Туреччиною.
1676—1681 рр.	— Російсько-турецька війна.
1676—1682 рр.	— Діяльність загонів опришків у Коломийському повіті під проводом Івана Винника і Василя Гліба.
1677—1678 рр.	— Боротьба російсько-українських військ проти турецько-татарського вторгнення на Правобережну Україну. Героїчна оборона Чигирина.
1681 р., 13 січня	— Бахчисарайський договір Росії з Туреччиною і Кримським ханством про 20-річне перемир'я.
1682–1725 рр.	— Царювання Петра І в Російській державі.
1684 р.	— Селянсько-козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині і Волині проти польського панування.

1684 р.	— Перший рукописний запис українських дум.
1686 р., 6 травня	— «Трактат про вічний мир» між Росією і Польщею.
1686—1699 рр.	— Російсько-турецька війна.
1687 р., червень — липень	— Антифеодальне повстання в Гадяцькому й Прилуцькому полках.
1687 р., 25 липня	— «Коломацькі статті» — договірні умови між козацькою старшиною і представниками царського уряду.
1687, 1689 рр.	— Кримські походи російського війська й українських козацьких полків.
1687—1708 рр.	— Гетьманування Івана Мазепи на Лівобережжі.
1688 р.	— Підпорядкування Слобідської України Посольському приказу.
1688 р., червень — серпень	— Заворушення селян і козаків у Лубенському і Миргородському полках.
1689 р.	— Народні виступи в Гадяцькому і Полтавському полках проти засилля можновладців.
1690 р., червень — липень, 1692 р., березень — 1693 р.	— Походи козацьких військ на чолі з Семеном Палієм на татарську фортецю Кизи-Кермен та турецьку фортецю Очаків.
1695—1696 рр.	— Азовсько-дніпровські походи російського війська й українських козацьких полків.
1697—1769 рр.	— Роки життя видатного українського художника Григорія Левицького.
1699 р., 16 січня	— Карловицький мирний договір між Польщею і Туреччиною.
1699 р., червень	— Ухвала польського сейму про ліквідацію козацьких полків у Київському і Брацлавському воєводствах.
1699 р., вересень	— Заборона польським сеймом православним міщанам займати виборні магістратські посади.
XVII ст., кін.— XVIII ст., поч.	— Козацькі літописи Самійла Величка, Григорія Грабянки, Самовидця (Романа Ракушки-Романовського).

ПРИМІТКИ

Горбань Микола. **Козак і воєвода: Історична повість.** Друкується за виданням: Горбань Микола. Козак і воєвода. Харків. Б. р.

[1] Йдеться про Івана Мартиновича Брюховецького — гетьмана Лівобережної України (1663—1668).

[2] Мається на увазі старшинська рада в Гадячі на початку січня 1668 р., на якій І. Брюховецький заявив про свій розрив з Москвою нібито через зловживання царських сановників і закликав об'єднатися з правобережним гетьманом П. Дорошенком у боротьбі за відрив України від Російської держави.

[3] Рейтари (від німецького слова Reiter — вершник) — військові кінноти-ки, перший полк яких у Росії створено в 1632 р.

[4] Сакми — тут, очевидно, сторожі, станиці. Сакмами також називали шляхи, якими пересувалися татари під час нападів на українські землі.

[5] Ятаган — вид холодної зброї, що найчастіше застосовувалась в Азії та на Кавказі. Зовнішньо нагадує невелику криву шаблю.

[6] Відомий історик Д. І. Яворницький заперечував факт перебування Івана Сірка на посаді харківського полковника. Тоді, на його думку, був Федір Ріпка. Сірко ж займав ранг зміївського полковника (Иван Сирко. К., 1992. С. 24).

[7] Тобто: земельна ділянка, що належала монастиреві.

[8] Роботизна — різноманітні відробітки за користування землею можновладця; чинш — регулярна плата (оброк) грошима чи натурою.

[9] Харцизи — розбійники, грабіжники.

[10] Лише з народної думи відомо, що у І. Сірка та його дружини Софії (Сірчихи) було двоє синів: Петро та Роман, які загинули замолоду (Киевская старина. 1893. № 11. С. 310).

[11] Мається на увазі масове повстання в Україні на чолі з полтавським полковником Мартином Пушкарем і запорозьким кошовим отаманом Яковом Барабашем проти військових загонів гетьмана Івана Виговського в 1657—1658 рр.

[12] Це сталося 18 червня 1668 р.

[13] Йдеться про узагальнену назву в Україні XVII—XVIII ст. державних утворень у татар, які виникли в південноукраїнських степах у 20-х рр. XVII ст. внаслідок розпаду Малої Ногайської орди (розташовувалась між Азовом і Кабардою).

Кащенко Андріан. **Запорозька слава: Історичне оповідання.**

Друкується за виданням: Кащенко Андріан. Запорозька слава. Катеринослав, 1919.

[1] Автор, зрозуміло, дуже спрощує взаємини між Польщею, Україною й Росією.

[2] Точніше: полковника чигиринського. На цю посаду Петра Дорошенка призначив гетьман Юрій Хмельницький.

[3] Покрова пресвятої Богородиці — свято православної церкви, що припадає на 14 жовтня.

[4] Нині місто Херсонської обл.

[5] У 1926 р. Катеринослав перейменовано на Дніпропетровськ.

[6] Дашкевич (Дашкович) Євстахій (р. н. невід.— 1535) — один з воєвод Великого князівства Литовського, а також канівський і черкаський староста. Деякі вітчизняні історики вважали його одним з перших «гетьманів» і «організаторів» українського козацтва. Під Байдою автор розуміє Дмитра Вишневецького (р. н. невід.— 1563) — представника князівського роду з Волині. Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро (р. н. невід.— 1622) — гетьман українського козацтва.

[7] Точніше: Магомет, або Мехмед (1642—1692) — султан Туреччини (1648—1687).

Костомаров Микола. **Руїна. Ч.II: Гетьманування Дем'яна Многогрішного** / Пер. з рос. О. Конiського.

Друкується за виданням: Історичні монографії Миколи Костомарова. Львів, 1893. Т.VIII.— Руська історична б-ка. Т.XV.

[1] Найбільш вірогідно, йдеться про другий том «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке» під назвою «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и зде описанная», який охоплює події 1660—1686 рр. козацько-старшинського літописця Самійла (Самоїла) Величка(р. н. невід.— після 1728).

[2] Генеральний осавул — одна з вищих посад (рангів) гетьманського управління в Україні протягом середини XVII — кінця XVIII ст. Ця особа відповідала, головним чином, за складання козацьких компутів (реєстрів), стан війська, охорону маєтків соціальної еліти тощо.

[3] Мається на увазі ніжинський воєвода Іван Іванович Ржевський (помер 1678 р.).

[4] Толстим Андрієм Васильовичем — чернігівським воєводою (1665—1669).

[5] Баранович Лазар (бл. 1620—1693) — український церковний, політичний та освітній діяч, письменник. 1657 р. висвячений на чернігівського архієпископа. Прихильник незалежності української церкви від московської патріархії, підтримував прагнення старшини до збереження автономії України в складі Російської держави.

[6] Очевидно: Тяпкін Василь Михайлович — посланник у Польщі (1665, 1674—1676) і Криму (1683), думний дворянин.

[7] «Малороссійский приказ», або «Приказ Малия Росіі» — один з центральних державних органів Росії по управлінню Гетьманщиною (1662—1722), що, крім іншого, збирав через дяків, піддячих відомості про політичну обстановку в Україні, здійснював безпосереднє керівництво воєводами і провадив контроль за місцевим духівництвом тощо.

[8] Агарянин — магометанин, турок.

[9] Генеральний обозний в старшинській ієрархії вважався першою особою після гетьмана, відав всією артилерією, засідав у вищому суді й т. д.

[10] Формально на бунчужного (генерального) покладалась охорона гетьманського бунчука — одного з символів політичної влади.

[11] Йдеться про арабського мандрівника і письменника Павла Халебського (Алеппського, бл. 1627—1669) та його батька антіохійського патріарха Макарія, які кілька разів відвідували Україну під час своїх подорожей.

[12] Вишневецький Міхал-Фома-Корибут (1633—1673) — король Польщі (1669—1673).

[13] Мається на увазі російсько-шведська війна 1656—1658 рр. за вихід до Балтійського моря.

[14] Йдеться про поразки російського війська і козацьких полків у боях під Любаром і Чудновим (Житомирщина) восени 1660 р. і підписання в Слободищі 17(27) жовтня того ж року Юрієм Хмельницьким і польсько-шляхетським урядом трактату про відрив України від Росії й повернення її до складу Речі Посполитої.

[15] Автор значно перебільшує. В період, що характеризується в праці М. Костомарова, більшість рангів поступово перейшла до рук найбільш заможних старшинських родин — Апостолів, Горленків, Забіл, Лизогубів і т. д. Практично вже тоді зародилися, так би мовити, полкові й сотенні «династії».

[16] Неточно: в договірних умовах між царським урядом і гетьманом Д. Многогрішним, укладених у м. Глухові 1669 р. (складалися з 27 пунктів-статей), старшинській адміністрації взагалі заборонялось вести безпосередні дипломатичні зносини з іноземними державами, а не тільки виряджати «духовних посланців».

[17] Військовий товариш — почесний титул (номінально дорівнював рангові сотника), який присвоювався гетьманом козакам за воєнні заслуги. Миклашевський Михайло Андрійович був стародубським полковником з 1689 по 1706 р.

[18] Матвєєв Артамон Сергійович (1625—1682) очолював «Малоросійський приказ» з 1669 р.

[19] Тобто родичів.

Нечуй-Левицький Іван. **Український гетьман Іван Виговський.**

Друкується за виданням: Левицький Іван. Український гетьман Іван Виговський. Львів, 1879.

[1] Хмельницький Юрій (бл. 1641—1685) обирався гетьманом України кілька разів (1657, 1659—1663, 1685). У 1677—1681 рр. на цьому уряді він перебував за прямим призначенням султанської Туреччини і називався «князем Малоросії». Автор цих рядків не поділяє до кінця точки зору І. Нечуя-Левицького, нібито Ю. Хмельницький був «не дуже розумний», «малоздібний і слабовольний». Деякі факти спростовують таку крайньо негативну оцінку його політичної діяльності (Див.: Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: Територіальні межі та населення. К., 1992. С. 26 / Історичні зошити Інституту історії України АН України. № 9).

[2] Немирич Юрій (р. н. невід.— 1659) походив з новгородського боярського роду, представники якого в XV ст. переселилися у Велике князівство Литовське і одержали в Україні значні маєтки. Ю. Немирич здобував освіту не тільки в Голландії й Бельгії, а також у Франції та Англії. Написав декілька трактатів з богослов'я та філософії. Вбитий у вересні 1659 р. селянами під час повстання на чолі з старшинами І. Богуном, І. Сірком, І. Безпалим.

[3] Автор дещо спрощено змальовує позицію старшин щодо політики царського уряду в Україні, не розкриває об'єктивних причин їх «антимосковської»

діяльності. Про це грунтовніше див.: Липинський В. Україна на переломі 1657—1659 / Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Відень, 1920; Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. Варшава, 1934. С. 58—60.

[4] 23 квітня 1657 р.

[5] Бутурлін Василь Васильович — російський військовий діяч і дипломат, помер у 1656 р., тобто дещо раніше Б. Хмельницького і С. Косова.

[6] Матвєєв Артамон (1625—1682) — російський державний і військовий діяч, дипломат, боярин (з 1674 р.). Неодноразово вів переговори з Б. Хмельницьким про об'єднання України і Росії.

[7] У жовтні 1657 р.

[8] Баранович Лазар (бл. 1620—1693) — український церковний, освітній, політичний діяч, письменник. Саме в 1657 р. висвячений на чернігівського архієпископа.

[9] Виступ козаків Полтавського полку на чолі з М. Пушкарем почався в кінці 1657 р.

[10] Дейнеки — в перекладі з турецької люди, озброєні киями.

[11] 26 березня 1664 р.

Нечуй-Левицький Іван. **Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря.**

Друкується за виданням: Левицький Іван. Українські гетьмани Бруховецький та Тетеря. Львів, 1899.

[1] Іван Попович почав підготовку народного повстання проти шляхетської Польщі й одночасно вступив у переговори з царським урядом про возз'єднання Правобережжя та Лівобережжя в складі Російської держави в 1662 р. Був заарештований П. Тетерею на початку 1663 р. і засуджений до страти. Проте масове обурення проти смертного вироку врятувало життя паволоцькому полковнику.

[2] Перед тим Йосип Тукальський (Нелюбович; р. н. невід.— 1675) був білоруським архієпископом (з 1661 р.). Проголошення його київським митрополитом у 1663 р. духовенство Лівобережної й Слобідської України не визнало.

[3] Мається на увазі дяк «тайных дел» Дементій Башмаков.

[4] 1 «восьмачка» дорівнювала 256 кг.

[5] Чарнецький Стефан (1599—1665) — польський політичний і військовий діяч, коронний гетьман Польщі з 1665 р.

[6] Бог, або Буг.

[7] День св. Миколи православні за новим стилем святкують 22 травня.

[8] Очевидно, йдеться про Яна Собеського (1624—1696) — польського полководця, короля Польщі під ім'ям Яна III (з 1674 р.).

[9] У 1664—1665 рр. під керівництвом кальницького полковника В. Варениці й козака Сулимки (в І. Нечуя-Левицького неточно — Сулима) нараховувалось до 30 тис. повстанців.

[10] Йдеться про Семена Гнатовича Височана (р. н. невід.— 1666) — одного з керівників народних повстань на Західній та Правобережній Україні.

[11] Сербин Іван Юрійович (р. н. невід.— 1665) — брацлавський полковник у 1658, 1663—1665 рр.

[12] Любомирський Юрій Себастіан (1616—1667) — польський князь, відомий в історії як учасник битв під Зборовом (1649) і Берестечком (1651).

[13] Вірогідно, Станіслав Яблоновський (1634—1702) — руський воєвода (з 1664 р.), польний гетьман (з 1676 р.), а згодом великий коронний гетьман (з 1682 р.) і краківський каштелян (з 1692 р.).

[14] Опара Степан був гетьманом Правобережної України в 1665 р.

[15] З 1665 р.

[16] Воздвиження припадало тоді на 17 вересня.

[17] Мається на увазі Дрозденко Василь — брацлавський полковник (з 1665 р.), один з керівників народних повстань на Правобережжі 1664—1665 рр. Страчений в 1665 р.

[18] Йдеться про Григорія Михайловича Гамалію (р. н. невід.— 1702) — лубенського полковника (1665—1668, 1687—1688). У 1659 р. перебував послом від І. Виговського в Туреччині. Після повернення в Україну деякий час підтримував І. Брюховецького, а потім перейшов на бік П. Дорошенка.

[19] За деякими даними, І. Брюховецький загинув 18 червня 1668 р.

Крип'якевич Іван. **Гетьман Петро Дорошенко.**

Друкується за виданням: Крип'якевич Іван. Гетьман Петро Дорошенко. Львів, 1925.

[1] І. Крип'якевич вслід за М. Грушевським та деякими іншими вітчизняними дослідниками визначав час гетьманування Михайла Дорошенка 1623—1628 рр. (з перервами). В сучасній літературі найчастіше термін перебування його гетьманом козацького війська (чи реєстрового козацтва) обмежується 1625—1628 рр. (Порівн.: Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. К.— Львів, 1913. С. 524; Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990. С. 344; Ефименко А. Я. История украинского народа. К., 1990. С. 454; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957. С. 198, 200).

[2] Гарач — данина.

ЗМІСТ

Слово до читача 5
Горбань М. Козак і воєвода 17
Кащенко А. Запорозька слава 134
Костомаров М. Руїна. Гетьманування Дем'яна Многогрішного 183
Історичні портрети
Нечуй-Левицький І. Український гетьман Іван Виговський 276
Нечуй-Левицький І. Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря .. 302
Крип'якевич І. Гетьман Петро Дорошенко 328
Ващенко В. Семен Палій. Славний козацький полковник 337
Сторінками давніх джерел
Літопис Самовидця 345
Правда про унію 417
Карта Української держави середини XVII ст. 422
Хронологія історії України 423
Примітки 426

Історія України
в прозових творах та документах

Серія заснована в 1992 році

РУЇНА

Друга половина XVII ст.

Упорядник і автор передмови
Гуржій Олександр Іванович

Редактор *Т. К. Хорунжа*
Художник *Є. В. Попов*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректори *В.Ф. Бавенко, Л.Г. Марківська*

Оригінал-макет підготовлено до друку у комп'ютерному відділі видавництва «Україна».
Підписано до друку 14.03.96. Формат 84 × 108 1/32.
Папір друкарський № 2. Друк вис. Гарнітура таймс. Ум. друк. арк. 22,68.
Ум. фарб.-відб. 23,21. Обл.-вид. арк. 27,09. Тираж 3000 пр. Зам. 6—80
Свідоцтво № 0091-5770-ДП, 08.07.94.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна»,
252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Акціонерне товариство «Київська книжкова фабрика»,
252054, Воровського, 24.